

Валерій ВАСИЛЬЄВ

ПОЛІТИЧНЕ КЕРІВНИЦТВО
УРСР і СРСР:
ДИНАМІКА ВІДНОСИН
ЦЕНТР-СУБЦЕНТР ВЛАДИ
(1917-1938)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Валерій ВАСИЛЬЄВ

**ПОЛІТИЧНЕ КЕРІВНИЦТВО УРСР і СРСР:
ДИНАМІКА ВІДНОСИН ЦЕНТР-СУБЦЕНТР ВЛАДИ
(1917-1938)**

Київ-2014

УДК 35.075.5 (477)+(47+57)] «1917/1938»
ББК 66.3(4УКР+2)6-3
В 19

*Рекомендовано до друку
Вченою Радою Інституту історії України НАН України
Протокол № 2 від 28 лютого 2014 р.*

Відповідальний редактор:
доктор історичних наук, професор **Станіслав Кульчицький**

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України **Геннадій Боряк**,
доктор історичних наук, професор **Віктор Коцур**,
доктор історичних наук, професор **Ярослав Калакура**

Васильєв Валерій.

Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 376 с.
ISBN 978-966-02-7298-9

В монографії аналізуються інтерактивні дії та конфлікти між керівництвом УРСР і СРСР від створення радянського субцентру влади до знищення його персонального складу у роки «великого терору». На основі широкої документальної бази, значна частина якої вперше вводиться до наукового та громадського обігу, досліджуються не публічні аспекти політичного курсу Кремля в радянській Україні між двома світовими війнами. Відносини вождів СРСР і провідників УРСР розглядаються з точки зору широкої історичної перспективи як перший етап майже 100-літнього існування більш-менш автономної республіки/країни у складі єдиної союзної держави.

За сприяння Фонду Катедр Українознавства (США)

ISBN 978-966-02-7298-9

© Інститут історії України НАН України, 2014
© Васильєв Валерій, 2014

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Історіографія та методологія дослідження	13
1.1. Стан наукової розробки проблеми	13
1.2. Теоретико-методологічні засади дослідження	44
Розділ 2. Формування компартійно-радянського субцентру влади в Україні	53
2.1. Дискусії в партії більшовиків під час створення субцентру влади в Україні	53
2.2. Виникнення групи Й. Сталіна в Царицині	64
2.3. Специфіка комуністичного режиму на чолі з Х. Раковським	68
2.4. Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр.	80
Розділ 3. Конфлікти між керівництвом УСРР та РСФРР у процесі створення СРСР	95
3.1. Протиріччя між структурами управління УСРР і РСФРР протягом 1921 — на початку 1922 рр.	95
3.2. Вплив боротьби за владу в керівництві РКП(б) на стосунки керівників УСРР: конфлікт у Донбасі	99
3.3. Особливості стосунків керівників УСРР та РСФРР (початок — середина 1922 р.)	107
3.4. Боротьба навколо створення СРСР	111
Розділ 4. Посилення контролю Й. Сталіна за діяльністю керівництва КП(б)У	139
4.1. Призначення Л. Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У	139
4.2. Л. Каганович і політика українізації	143
4.3. Коригування Й. Сталіним українізації	148
4.4. Керівництво КП(б)У у боротьбі з опозицією Й. Сталіну	156
4.5. Л. Каганович та економічний розвиток України	162
Розділ 5. Підтримка керівниками України політики «великого перелому» та суцільної колективізації сільського господарства	173
5.1. Взаємодія політичного керівництва СРСР та УСРР у зламі непу	173

5.2. Керівництво ВКП(б) та КП(б)У на першому етапі колективізації сільського господарства	196
5.3. Реалізація провідниками КП(б)У політики Кремля на другому етапі колективізації	216
Розділ 6. Криза відносин: керівники СРСР та УСРР під час Голодомору	227
6.1. Відносини Кремля та керівництва КП(б)У у першій половині 1932 р.	227
6.2. Примушування субцентру влади до виконання планів Й. Сталіна	236
6.3. Впровадження прямого правління центру влади в республіці: діяльність комісій В. Молотова та Л. Кагановича	252
Розділ 7. Знищення керівників КП(б)У під час «великого терору»	293
7.1. Особливості репресій на нижчих щаблях компартійно-радянських структур	293
7.2. Зміна персонального складу субцентру влади в Україні	311
Висновки	323
Список використаних джерел і літератури	337
Іменний покажчик	367

ВСТУП

Подолання соціально-економічної та політичної кризи останнього часу в Україні обумовлює необхідність пошуку та впровадження ефективних форм політичної системи та державного устрою, що спираються на історичні традиції українського народу. Такі форми сприятимуть оптимізації взаємовідносин між державою та суспільством і дозволять задіяти механізми самоорганізації та самоуправління, громадянської активності й контролю за владою. У цьому контексті демократичні трансформації українського суспільства, наближення до стандартів життя європейського співтовариства вимагають рішучої відмови від ментальних структур, ідеологічних конструкцій, організаційної будови, практики діяльності держави радянського типу.

Актуальність розвитку демократичних процесів та процедур в Україні посилюється ще й тим, що реформи останніх двох десятиліть мали хаотичний характер. Серед політиків, державних діячів, у громадській думці побутують фрагментарні, здебільшого ідеалістичні уявлення щодо сучасної моделі політичної системи та ролі в ній держави, котрі мало пов'язані з реаліями та розумінням своєрідності історичного шляху України в ХХ–ХХІ ст. За майже 25-тирічний період існування незалежної України використання неоліберальної ідеології поєднувалося з порушенням фундаментальних прав та свобод людини і громадянина, що підготувало ґрунт для встановлення авторитарного режиму.

Таке становище — не випадкове, адже українське суспільство має незначний досвід демократичних процесів та процедур, а його кілька поколінь жили в умовах радянської, антидемократичної за своєю сутністю влади. Зазначимо, що вона функціонувала за допомогою компартійно-радянської конструкції органів управління, застосування формально демократичних процедур та маніпулювання громадською думкою, постійно використовувала репресії проти різних соціальних та національних груп суспільства.

Прикметно, що останніми роками, принаймні після приходу до влади В. Януковича з боку керівників держави майже не було відкритих виступів із запереченням радянського минулого. Під гаслами стабільності, добробуту, «покращення» відчувалося бажання «заморозити» недосконалість та нестабільність політичної системи сучасної України. Корисливість, ставка на силу, вміння використовувати та експлуатувати інших людей, зневага до тих, хто не здатний захищатися, стали характерними рисами чиновників і навіть державних діячів. Зростання авторитарності режиму проявилось у виникненні неформальних структур влади, що склалися з родичів та найближчого оточення В. Януковича.

Представниками центральних органів влади та органів місцевого самоврядування, особливо у східних областях України, підтримувалися пострадянські

колективістські уявлення про близькість та єдність правителя і народу. За умов суцільної корупції поширювалися кланово-мафіозні політичні субкультури. Дії В. Януковича і його офіційного оточення поширювали уявлення про державу та її структурні компоненти як приватну власність правителя, який стоїть над законом або пристосовує його для своїх потреб. Свідомі або підсвідомі уявлення про подібну «неопатримоніальну» модель держави (олігархічно-патримоніальний режим) поширені в Україні навіть серед науковців та аналітиків¹. За сучасних умов сплеску сепаратизму та анексіонізму, який підживлюється сусідньою державою, значна кількість людей сподівається подолати хаос та розбрат виключно створенням потужного владного центру з опорою на силові структури, а не самоорганізацією громадянських структур. Лунають думки, що в Україні потрібний голова держави з «сильною рукою»².

Після втечі В. Януковича склалася ситуація, в якій представники різних соціальних груп, політичних та культурних орієнтацій намагалися захистити власні інтереси не шляхом діалогу, а апелюванням до влади, причому не лише в Києві, але в Москві.

Утім, не лише внутрішні виклики актуалізують потреби вивчення історії України радянської доби. Впродовж останніх років в Російській Федерації відбувалося стрімке поширення правого російського націоналізму з опорою на традиційну православну християнську ідентичність, ідею великої Росії як окремої цивілізації та її месіанської ролі у сучасному світі. Подібні ідеологічні конструкції, які підтримує керівництво цієї держави, виконують роль своєрідної психологічної компенсації почуття національного приниження (постімперський синдром), що характерне для масової свідомості російського суспільства. Одночасно стимулюється консолідація суспільства навколо харизматичного правителя — В. Путіна, буцімто покликаного відродити велич Росії в умовах жорстокої боротьби держав за впливи, ресурси та «життєвий простір». Заяви керівництва цієї держави дозволяють зробити висновок, що воно вважає застарілою ліберальну ідеологію з наголосом на правах та свободах людини, відмовилося від «західних» принципів мультикультуралізму та толерантності у внутрішній та зовнішній політиці³.

На міжнародній арені Кремль інтерпретує свою політику як цивілізаційну боротьбу російської моделі сильної держави та контрольованого нею суспільства з слабкими ліберальними демократіями Європи, що «вироджуються»

¹ Ідею патримоніальної держави обґрунтовував М. Вебер. Її використовує значна кількість науковців. Патримоніальну державу характеризує персоніфікована система влади та управління, в якій відбувається привласнення державних ресурсів тими, кому доручено їх використання. У межах такої системи посадових осіб держави обирають на основі покровительства, існують механізми, що сприяють успіху їх претензій на посади.

² Саме так заявив політолог К. Бондаренко в інтерв'ю «Газети по-українськи» 6 квітня 2014 р. Див.: <http://politics.puls.kiev.ua/opinion/235158.html>. Про необхідність мати сильну та міцну президентську владу зауважив у Верховній Раді України лідер партії «Свобода» О. Тягнибок на слуханнях з питань обговорення внесення змін до Конституції України 29 квітня 2014 р. Див.: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/92164.html>.

³ Це заява міністра культури РФ В. Медінського 30 квітня 2014 р. Див.: <http://www.kommersant.ru/doc/2463797>

внаслідок відступу від основних християнських цінностей⁴. Складається враження, що наскрізь пронизана ненауковими історичними твердженнями та спробами закріпити на державному рівні «єдино правильну» інтерпретацію історичного процесу діяльність очільників сусідньої країни поєднується з цинічною впевненістю: політика оперує не фактами, а міфами. При цьому вважається, що деконструкція міфів не призводить до з'ясування причино-наслідкових зв'язків, більше того, породжує нові міфи, які створюються у власних інтересах політиків. Зрозуміло, що за таких обставин, якщо відкинути особисті домагання та уявлення керівників, залишається визнати метафізичність свідомості суспільства, в якій відбувається коловорот міфів.

Такий підхід до політики та історії доволі дивний для XXI ст., але він потужно використовується для зміцнення влади, досягнення політичних цілей у зовнішній політиці. Ще у квітні 2005 р. В. Путін назвав розпад СРСР найбільшою катастрофою XX ст.⁵ Професор Московського університету, член Експертно-консультативної ради при голові Державної думи РФ О. Дугін поширює ідею обмеженого суверенітету та територіальної цілісності пострадянських країн, єдиним гарантом яких є Росія. Якщо Росія не буде здійснювати гарантування територіальної цілісності цих країн, то така буде порушена. За умов конфронтації з Москвою жодна пострадянська держава існувати у нинішніх кордонах не зможе⁶. Російські дипломати офіційно заявляють, що епоха відцентрових тенденцій закінчується, починається час доцентрових сил⁷.

Засоби масової інформації в Росії протягом останніх років переконують, що Україна — неповноцінна, нелегітимна, штучна держава. Історичними обґрунтуваннями подібних тверджень рясніють шпальти поважних журналів, що впливають на масову свідомість. Наприклад, журнал «Москва» 2013 р. надрукував матеріал «Подолання егоїзму» С. Сидоренка, члена спілки письменників Росії, що мешкає у Кіровоградській області України, в якому містилося відверте несприйняття українства як феномену сучасного світу. Зважаючи на поширеність в Росії висловлених оцінок сучасної української держави та народу, наведемо розлогу цитату: «Нинішня українська державність послуговує перешкодою відновлення російської єдності, є певною зляканою пухлиною на тілі Російського світу. Ця «державність» — неповноцінна, нежиттєздатна та штучно підтримана ззовні — з'явилася свого часу потворним породженням жадоби місцевих чиновників та політиків, котрі заради задоволення своїх апетитів, користуючись

⁴ На таку інтерпретацію дій Росії неодноразово вказували дипломати ЄС. Наприклад, див.: http://zn.ua/WORLD/glavy-mid-es-dogovorilis-vyrabotat-novyy-podhod-v-otnosheniyah-s-rf-v-svyazi-s-situaciey-v-ukraine-142692_.html.

⁵ 4 червня 2014 р. В. Путін заявив, що він мав на увазі гуманітарну проблематику, підкреслив, що Кремль не підтримує поширення російського націоналізму. <http://kremlin.ru/news/45832>. Але інші заяви та дії очільників РФ змушують не погоджуватися з цими заявами.

⁶ <http://minval.az/author/521>. Особливе обурення викликають заклики О. Дугіна до вбивств українців. Соратники О. Дугіна займаються терористичною діяльністю в Донбасі та Харківській області.

⁷ Зокрема, про це заявив Генеральний консул РФ в Криму В. Светличний 22 березня 2014 р. в інтерв'ю російському журналу «Международная жизнь». Див.: <http://haqqin.az/news/19022>.

зовнішньою підтримкою, виготовили собі «державу»... Проте головна біда України в тому, що жадібність у свій час проявили не лише чиновники і політики, але й сам народ, який підтвердив вибір політиків на референдумі. Зваблений обіцяною йому перспективою «жити як в Європі», він зрадив багатовікове братерство і вибір своїх предків, за можливість котрого вони заплатили дорогу ціну. Було здійснено загальнонародний гріх...

Взагалі, кажучи про українське самостійництво, ми повинні розуміти, що нам доводиться мати справу з антихристиянської за своєю суттю системою цінностей. Українство, замішане на заздрості, жадібності та егоїзмі на духовному рівні є нехтуванням всіх християнських принципів, починаючи від заповіді про шанування предків («Шануй батька твого і матір твою...») — адже за кожним нинішнім «українцем» стоїть тисячолітній ряд його предків, які вважали себе російським православним народом, а не «українцями», баптистами, адвентистами та іншими⁸.

Таке трактування історії, що відмовляє українцям у праві бути народом, було поширеним ще на початку ХХ ст. серед чорносотенних організацій, які за підтримки царської влади активно діяли у західних регіонах Російської імперії. Вони займалися єврейськими погромами та боротьбою з українським національним рухом. Через 100 років, схожі погляди мають представники російських правонаціоналістичних та ультрарадикальних партій, які є провідниками терористичних груп у Донбасі. Більше того, у березні 2014 р. анексія Криму супроводжувалася коментарями політичних діячів різних рівнів Росії щодо історичних прав цієї країни на Крим, незаконність виходу України зі складу СРСР, сумнівності входження окремих регіонів до України. Українцям знову відмовляють в історичних правах, територіях та, взагалі, існуванні. «Нагадаю, користуючись термінологією ще царських часів, це Новоросія: Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи, це все території, які були передані в Україну в двадцять роки радянським урядом. Навіщо вони це зробили, Бог їх знає. Це усе відбувалося після відповідних перемог Потьомкіна та Єкатерини II у відомих війнах з центром у Новоросійську. Звідси і Новоросія. Потім внаслідок різних причин ці території пішли, а народ-то там залишився. Так, сьогодні вони громадяни України, але вони повинні бути рівноправними громадянами своєї країни, ось у чому вся справа», — заявив В. Путін⁹.

Не випадково «провина» за такий «невдалий», хибний історичний процес покладається на російських більшовиків, та взагалі на В. Леніна і Й. Сталіна, яким приписують створення радянської України як штучної «держави, що не відбулася» (failed state). Це не помилки або обмовки Президента РФ, але продумана позиція. Після двох світових війн, у ХХ ст. міжнародні організації, наприклад ООН, встановили принципи міждержавних стосунків: заборони на застосування сили, поваги до кордонів, відповідальності Ради Безпеки за підтримання

⁸ Сидоренко С. Преодоление эгоизма // Москва. — 2013. — № 6. <http://www.moskvam.ru/publications/?year=2013&month=6>

⁹ Цит. за: Прямая линия с Владимиром Путиным // <http://www.kremlin.ru/news/20796>. 17 апреля 2014 г.

міжнародного миру та прозорість у використанні збройних сил. Ці принципи покладено у дію норм, що санкціонують право націй на самовизначення, невтручання у внутрішні справи інших держав та їх суверенної рівності. На цій основі нові держави та колишні колонії швидко перетворювалися на незалежні держави з відповідними правами та привілеями. Така ситуація підготувала ґрунт, на якому у 1991 р. колишні радянські республіки (але не менші політичні або територіально-адміністративні одиниці) отримали визнання та стали суверенними республіками.

У широкому історичному контексті в ХХ ст. відбувся перехід від імперій як інституціональних форм існування народів до системи «націй-держав», які набували легітимності шляхом законодавчо визначених демократичних процедур народного волевиявлення. Порушення міжнародних норм та процедур волевиявлення неодноразово спостерігалися наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. (типовий приклад — дії США в Іраку, події на Балканах на початку 1990-х рр.), але саме анексія Криму та позиція Росії щодо «референдумів» в Донецькій та Луганській областях 11 травня 2014 р. засвідчили: система міждержавних стосунків, яка заснована на законності, а не насильстві, крихка і знаходиться під загрозою. У світовому співтоваристві дії кількох потужних держав можуть розцінюватися як негідна поведінка націй, які усе ще мріють про розподіл сфер впливу, а це виклик системі цінностей, на якій базується система колективної безпеки. За умов порушення міжнародного права та неефективності контролю міжнародних організацій, зокрема Ради Безпеки ООН за дотриманням законів державами, світ зіткнувся з новим типом війни. Це не масоване зіткнення ідентифікованих збройних підрозділів держав, а суміш цілеспрямованого насильства неідентифікованих вояків з масованим пропагандистським забезпеченням їхньої діяльності з боку певної держави.

Міжнародне право та масове усвідомлення сучасних змін не готові до цього. Про це свідчать не лише реакції та дії держав — членів Ради Безпеки ООН у випадку сучасних міждержавних відносин Росії та України, але й позиції окремих впливових політиків та істориків — спеціалістів в галузі історії СРСР. Наприклад, 22 березня 2014 р. почесний професор Принстонського та Нью-Йоркського університетів, колишній радник президента США Дж. Буша-старшого С. Коен заявив, що Росія має легітимні національні інтереси на своїх кордонах, «а Україну розкололи Бог та історія, але не Путін. Україна — це трофей, але вони (Захід — *Авт.*) зайшли занадто далеко і нині ми опинилися у виключно загрозливій ситуації. Це найгірша ситуація за усе ваше життя. А якщо у вас є діти та онуки, то їм доведеться пережити наслідки того, що ми спостерігаємо сьогодні. І в цьому провина Білого дому, Конгресу та Євросоюзу»¹⁰. Втім, не лише С. Коен, відомий «лівими» ідеологічними поглядами, не розглядає сучасну Україну та її історію як суб'єкт сучасної світової дійсності. 22 лютого 2014 р. відомий американський історик, колишній радник президента США Р. Рейгана Р. Пайпс спрогнозував, що «росіяни або змусять українців відмовитися від власних європейських

¹⁰ <http://rian.com.ua/analytics/20140322/341635694.html>;
<http://russian.rt.com/inotv/2014-03-12/Stiven-Koen-Na-Ukraine-Amerika>

устремлень, або Україна розділиться на дві частини». Обґрунтування такої позиції було своєрідним, але в суттєвих рисах характеризувало реальні настрої керівництва РФ: «Українські землі Москва вважає своїми. Це усе рівно, якби сьогодні Каліфорнія раптом забажала відокремитися від Америки та увійти до складу Росії. Для Росії це абсолютно немислимо. Тому Росія буде чинити на Україну економічний тиск. А якщо це не дасть ефекту, вона просто уведе туди свої війська»¹¹.

Доволі розповсюджену точку зору у США нещодавно озвучив колишній посол США в СРСР, професор Колумбійського та Принстонського університетів Дж. Метлок: «Україна — держава, але ще не нація — за 22 роки незалежності не знайшлося лідера, котрий зміг би об'єднати громадян навколо спільного розуміння української ідентичності. Нинішній розбрід в Україні викликало не російське втручання, а те, як ця країна хаотично була зібрана з низки не завжди сумісних між собою частин. Внаслідок своєї історії, географічного становища і... економічних зв'язків Україна у жодному випадку не може бути квітучою, розумною та єдиною країною без дружніх (або щонайменше не ворожих) відносин з Росією»¹².

Схожі погляди має колишній канцлер Німеччини Г. Шмідт, який закликав німців задуматися над власною історією, перш ніж засуджувати Кремль за анексію Криму. Зокрема, він заявив: «Історичний розвиток Криму набагато важливіший апелювання до міжнародного права. Історики навіть не дійшли єдиної думки стосовно того, чи існує взагалі таке поняття, як українська нація»¹³. Залишаючи на совісті экс-канцлера сентенції щодо української нації, зауважимо, що його висловлювання враховують настрої в Німеччині, де за опитуванням у квітні 2014 р. лише 45% громадян ідентифікують себе із західною культурою¹⁴. Крім інших чинників, на свідомість продовжує впливати історія життя за умов комуністичного режиму та «холодної війни», почуття провини перед Росією за злочини Другої світової війни¹⁵.

¹¹ <http://topwar.ru/40119-ukraina-dolzha-razdelitsya-ili-rossiya-vvedet-tuda-voyska.html>

¹² Джек Мэтлок: Америка не вправе критиковать Россию. <http://voskanapat.info/?p=6365>. 3 березня 2014 р.

¹³ http://inosmi.ru/world/20140407/219331452.html?utm_source=fb1. 7 квітня 2014 р. Подвійні стандарти характерні для Г. Шмідта, який служив у вермахті під час Другої світової війни, а під час «Брудної війни» в Аргентині (1976–1983 рр.) знав про масові вбивства населення аргентинською хунтою, зокрема етнічних німців. Як канцлер Німеччини, публічно не розповів про вбивства та досі не засудив їх. За останніми оцінками кількість вбитих сягнула 30 тис. осіб. Див.: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/helmut-schmidts-regierung-sympathisierte-mit-argentinens-militaerjunta-a-970068.html>. 18 травня 2014 р.

¹⁴ Дивись статтю К. Верджина «Чому німці люблять Росію» у «The New York Times» 5 травня 2014 р.: http://www.nytimes.com/2014/05/06/opinion/why-germans-love-russia.html?emc=edit_tnt_20140505&nlid=12545729&ntemail0=y&r=0. Клеменс Верджин є іноземним видавцем німецького медіа-холдингу Die Welt.

¹⁵ Чому лише перед Росією відчувається провина німців, теж питання ідеологічних конструкцій, які вироблялися у другій половині ХХ ст., але це тема окремого дослідження. Зауважу, що Польща, Україна та Білорусія постраждали від нацистів у ході Другої світової війни не менше за Росію.

У Франції схвалення дій Росії у випадку анексії Криму із посиланнями на історичну обумовленість лунає від правих політичних сил («Національний фронт»), відомих тісними зв'язками з російськими ультранаціоналістами та державними діячами (наприклад, Д. Рогозін), а також — лівих інтелектуалів. Так, 4 квітня 2014 р. в обговоренні подій в Криму на телеканалі France 2 за участі директора Вищої школи соціальних наук Ж. Сапіра та історика, соціолога Е. Тодда пролунала заява: «Росія — це розвиток високої культури, літератури, науки. Росія — це цивілізаційний принцип. Що стосується України, вона дійсно існує в культурному плані... Їй не властива жорсткість російської культури. Тут більше індивідуалізму, але більше розброду та плутанини. Ця індивідуалістична культура відрізняється від індивідуалістичної культури Франції відсутністю традиції державності. Іншими словами, на Україні існує місцева культура, українська культура, але немає концепції держави, а лише якийсь принцип безладу. І нині, з урахуванням жорсткості сучасних економічних відносин та підйому неолібералізму, який сам по собі швидше суперечить ідеї формування держави, Україна перетворюється в так звану failed state, державу, що не відбулася»¹⁶.

Первісний аналіз ситуації у сфері історичної пам'яті в Україні та окремих країнах світу свідчить про значну необізнаність суспільства з історичними процесами, збереження реліктових форм свідомості, притаманних окремим культурним традиціям ХХ ст. — епохи поширення тоталітарних, антилюдських ідеологій, двох світових воєн, жорсткої конфронтації минулого та майбутнього людства. Отже, історичні реконструкції на основі мультіказуального мислення та широкої контекстуалізації процесів є вкрай потрібними. Особливо це стосується україно-російських відносин у період між двома світовими війнами. З'ясування механізмів влади та управління Кремлем найбільшої національної республіки в СРСР дозволить глибше зрозуміти сутність кризових процесів в сучасній Україні та дій керівництва Російської Федерації.

У книзі на основі нових архівних матеріалів аналізуються процеси взаємодії керівництва РКП(б)-ВКП(б) з керманічами КП(б)У у ході створення і функціонування радянської України та формування сталінської диктатури. Об'єктом дослідження стали керівництво ВКП(б) та керманічі КП(б)У, партійно-державні органи (як політичні актори), з яких склалися центр та субцентр радянської влади в Україні. При цьому центр влади (Кремль) — це вище політичне керівництво радянської Росії, СРСР, а субцентр — керманічі КП(б)У, які брали участь у розробці рішень Кремля та їх реалізації в Україні. Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1917 р., коли більшовицьке керівництво на чолі з В. Леніним вперше здійснило спробу створити радянський та компартійний центр влади в Україні, до 1938 р. включно, що пов'язано із знищенням у ході «великого терору», ініційованого Й. Сталіним, керманічів ВКП(б) та КП(б)У. Територіальні межі охоплюють територію радянської України, яка формувалася від 1917 до вересня 1939 рр.

¹⁶ Сапир и Тодд: Крым должен был отойти России // <http://inosmi.ru/russia/20140404/219276541.html>. 4 квітня 2014 р.

Це дослідження здійснювалося в умовах свободи наукового пошуку, тобто інтелектуальної автономії — незалежно від політичних, релігійних, ідеологічних авторитетів. Автор намагався чітко аргументувати свою позицію, подаючи надійні та достовірні факти, при цьому пояснюючи той контекст, з якого ці факти взяті. Зрозуміло, що на рівні інтерпретацій історична реконструкція не може бути стовідсотковим відтворенням минулих подій, тому наукова об'єктивність історика має ціннісне навантаження. Неможливо відтворювати історію на принципах ціннісної нейтральності: випадок такого етичного релятивізму у межах радикального постмодернізму демонструють сучасні політики Росії. Потрібно розуміти, що образ реальності кожного з нас пронизаний історичними уявленнями. Тому репрезентація реальності, створена інтелектуалами, руками політиків та військових перетворюється на саму реальність. Отже, визнання поваги до прав і свобод людини та громадянина, унікальності історичних процесів українського та російського народів, рівноцінності їх культур, прав на самовизначення є базовими цінностями для автора.

Нині Україна переходить від радянського минулого до відкритого суспільства, від моноетнічної вкоріненості до транснаціональних міграцій і полікультурних спільнот. Відмова від такого минулого не є навмисним забуттям та викреслюванням з пам'яті, адже радянський досвід — частина персонального світу багатьох українців, який назавжди залишається з ними. Навпаки, актуалізація історичної пам'яті у параметрах ціннісної відповідальності консолідує суспільство і націю, робить реальність зрозумілою, дозволяє випрацювати та задіяти механізми покращення життя. Це підсилить відчуття інтегрованості у європейське співтовариство, в якому поступово затверджується розуміння сучасності як глобального і динамічного історичного процесу, з притаманними йому багатовекторністю, варіативністю вибору, моральністю, людськими помилками та обов'язковими уроками.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

В.І. Стан наукової розробки проблеми.

Історія становлення радянського ладу в Україні, його функціонуванню, зв'язкам УРСР з радянською Росією присвячувалися десятки тисяч видань. Неминучими були політико-ідеологічні та міфотворчі впливи на історіографічний процес, маніпуляції з архівними документами (які тривають досі). Це обумовлює необхідність ретельного дослідження особливостей розвитку професійної історичної думки та переосмислення численних стереотипів масової свідомості. Без цього неможливе вироблення методології, яка дозволить реалізувати когнітивний підхід до вивчення складних механізмів влади в тоталітарній державі.

Висвітлення діяльності більшовицьких керівників в Україні розпочалось після кількох років жорсткої боротьби з політичними силами, що репрезентували Українську революцію 1917–1921 рр. Завоювання України керівниками більшовицької партії обумовило необхідність легітимації комуністичного режиму. Для розширення соціальної підтримки використовувався варіант марксистської ідеології, здебільшого розроблений В. Леніним, з яскраво вираженими хіліастичними рисами — акцентуванням уваги на уявленнях про досконале майбутнє — комунізм як новий передовий тип людської цивілізації. Складовою месіанських устремлінь російських більшовиків були марксистські переконання, що досягти «золотого віку» людства можливо лише радикальною перебудовою сучасного світу. Тому потрібне впровадження комуністичних ідей у свідомість «обраного» історією соціального класу — пролетаріату та «очищення» суспільства від пережитків капіталізму — реакційної суспільно-політичної формації. Будівництво комунізму як «справжнє та єдино можливе» втілення ідеї модернізації суспільства передбачало знищення носіїв іншої свідомості — вихідців з певних класів та націй¹. Така квазірелігійна ідеологія із сумішшю хіліастичних та маніхейських уявлень базувалася на телеологічній детермінації суспільних процесів². В її основі знаходилася віра в історичну зумовленість, немину-

¹ Цікаві спостереження щодо соціалізму як модернізаційного проекту більшовиків зробив польсько-британський соціолог З. Бауман, який жив в СРСР в роки Другої світової війни та в Польщі до 1971 р. Див.: Bauman Z. *Modernity and Ambivalence*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1991. — P. 20–21, 323.

² Телеологічні моменти в трактуванні марксизму керівниками Компартії висвітлив ізраїльський історик І. Галфін. Див.: Halfin I. *From Darkness to Light. Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia*. — Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2000.

чість щасливого суспільства, Компартію як рушійну силу будівництва комунізму, державу як апарат насилля для втілення більшовицького соціального проєкту.

Історія діяльності цієї партії мала стати однією з підпор ідеології, агітації та пропаганди. Більшовицькі вожді, які намагалися побудувати комуністичне суспільство і створити нову людину, що мали бути взірцями для людства, ретельно дбали про формування історичної свідомості та пам'яті. В центр історичного процесу вони ставили самих себе, хоча офіційно дотримувалися марксистського трактування народних мас як рушійної сили історії. Завдання, що постало перед керманічами Компартії в царині історичної науки, було доволі складним. З одного боку, потрібно було розробити логічно несуперечливу версію зумовленої історично об'єктивними процесами перемоги над класовими супротивниками, захоплення влади та будівництва соціалізму/комунізму. З іншого, — приховати реальні політичні задуми, дії та особисті стосунки. Історія мала довести правильність та народність публічної політики, заснованої на марксистській ідеології. Особливо це стосувалося подій в Україні, які цілком не вписувалися у вислів, вигаданий В. Ленінінм — «тріумфальна хода радянської влади».

Незабаром після закінчення громадянських воєн і захоплення влади на території Росії та України більшовицькі керівники організували збирання і збереження документів Компартії, вивчення та видання матеріалів з історії революції, діяльності компартійних організацій. Важливою складовою формування нового історичного простору та певних дискурсів, що будувалися на ідеологічних конструкціях і міфологемах, стали мемуари більшовицьких керівників. З метою координації роботи з дослідження діяльності Компартії були створені Інститути партії (Істпарті) ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Істпарт ЦК РКП(б) започаткував журнал «Пролетарская революция». У листопаді 1922 р. в Харкові було надруковано перший номер журналу «Летопись революции» (орган Істпарту ЦК КП(б)У), що присвячувався п'ятій річниці жовтневого перевороту. Журнал мав стати центром об'єднання істориків-марксистів для «встановлення правди, великої правди про нашу велику, істинно велику революцію та потужну робітничу партію»³. У переважній більшості друкувалися спогади, статті, рецензії очільників КП(б)У. Показово, що дві третини матеріалів припадало на мемуари.

Звернемо увагу, що конструювання історії відбувалося за допомогою трансцендентальних понять «великої правди», «великої революції», «потужної робітничої партії». З одного боку, це налаштовувало не на раціональне і логічне пізнання історичного процесу, а на емоційно-почуттєве та квазірелігійне сприйняття історичних подій. З іншого боку, від початку було відкинуто принцип об'єктивізму в історичній науці, що виступала «служницею» політико-ідеологічних інтересів правлячого режиму. Характерною прикметою історичних праць стала брутальна критика політичних супротивників. Зокрема, в Україні головним ворогом більшовики вважали так званий «український буржуазний націоналізм».

³ От истпарта // Летопись революции. — 1922.— № 1. — С. 6.

У 1920-х рр. опублікували перші узагальнюючі праці з історії КП(б)У. Оскільки усталеної точки зору на процеси створення КП(б)У, її стосунків з РКП(б), участі компартійних організацій у революційних подіях в Україні не було, автори пропонували різні версії при їх поясненні. Наприклад, з'явилися гіпотези «двокорінності» КП(б)У (виникнення на основі більшовицьких організацій та груп Української соціал-демократичної робітничої партії); «багатокорінності» (виникнення шляхом об'єднання більшовиків з представниками українських «дрібнобуржуазних» партій). Зрозуміло, що подібні міркування мали маскувати факт нечисленності більшовицьких організацій в Україні, слабкості їх соціальної бази, створення КП(б)У як обласної організації РКП(б) тощо. Одночасно стали повторювати тезу про те, що в грудні 1917 — лютому 1918 рр. радянська влада була встановлена на території всієї України, що насправді не відповідало дійсності. Окремі історики висловили думку щодо «трикутного бою» за владу в Києві у листопаді 1917 р.: більшовиків, частин Київського військового округу та Української Центральної Ради, причому остання не була нейтральною, а потайки підтримувала контрреволюцію. У другій половині 1920-х рр. Центральну Раду почали розглядати як «політичний центр буржуазно-націоналістичних партій і організацій», що намагався оволодіти національно-визвольним рухом й не допустити встановлення влади рад в Україні. У працях відзначалася недооцінка більшовиками в Україні національного та аграрного питань. Історики твердили про певну стихійність Лютневої революції в Російській імперії та її відмінність від «Жовтневої революції».

Одночасно в галузі історико-партійних досліджень відбувалися взаємопов'язані процеси сакралізації ролі В. Леніна у створенні та діяльності КП(б)У, а також фальсифікації історичних подій в умовах жорстокої боротьби за владу в Кремлі. Відверті фальсифікації розпочалися ще у 1923 р., під час політичної гри більшовицьких вождів навколо останніх праць В. Леніна. Вони використовувалися як один із засобів боротьби з внутрішньопартійними опозиціями. За таких умов керівництво Компартії приділяло підвищену увагу пошуку та зосередженню в істпартах архівних документів. Наприклад, наприкінці 1924 — на початку 1925 рр. за завданням Й. Сталіна керуючий справами ЦК РКП(б) Я. Брезановський в архівах Харкова та Києва відшукав документи, пов'язані з діяльністю Й. Сталіна в 1919–1920 рр. на посадах члена Революційних військових рад Південного та Південно-Західного фронтів. Секретар ЦК КП(б)У В. Затонський та начальник штабу Українського військового округу І. Уборевич пообіцяли Я. Брезановському зробити копії документів в харківських архівах та передати їх генеральному секретарю ЦК РКП(б). 25 січня 1925 р. Й. Сталін надіслав телеграму першому секретарю ЦК КП(б)У Е. Квірінгу: «В Київському губархіві зберігається моє листування від імені Ревради Південного та Південно-Західного фронтів 19 і 20 р. з Леніним, с ЦК та ін., що було здане йому в травні 24 р. 14 корпусом. Увесь цей матеріал розглянутий та відкладений для відправлення в ЦК Керсправами ЦК Брезановським. Оскільки без санкції ЦК КПУ матеріали ці не можуть бути вилучені, прошу розпорядитися про їх пересилання в ЦК негайно». 27 січня Центральне архівне управління УСРР запропону-

вало Київському центральному історичному архіву видати відібрані документи терміном на 6 місяців⁴. Зрозуміло, що в архіви України їх не повернули.

Доволі швидко право на монопольне трактування історичних подій захопив Й. Сталін, який проголосив себе учнем В. Леніна. З одного боку, він здійснював кодифікацію «ленінізму», проголошеного новим кроком у розвитку марксизму⁵. З іншого, — під впливом Й. Сталіна відбувалося формування концепції історії ВКП(б) та її «невід’ємної складової» — КП(б)У. Протягом 1928–1929 рр. було створено партійно-радянські установи для розробки проблем історії Компартії та здійснення партійної пропаганди. За постановою ЦК ВКП(б) у травні 1928 р. Істпарт об’єднали з Інститутом Леніна (створений 1923 р. на правах відділу ЦК РКП(б)) в Інститут Леніна при ЦК ВКП(б). В Україні з метою впливу на історико-партійні роботи в травні 1928 р. ЦК КП(б)У створив комісію для розгляду важливих питань історії революції та КП(б)У, до складу якої увійшли В. Затонський, А. Іванов, М. Майоров, О. Медведєв, М. Скрипник, О. Шліхтер та інші діячі, 1929 р. організували Інститут історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У⁶.

Атмосферу в галузі історико-партійних досліджень гарно ілюструє приклад, коли в 1929 р. В. Затонський у «Літописі революції»⁷ оприлюднив спогади про події 1917–1918 рр.⁸ Він, зокрема, згадав про чутки в грудні 1917 р. (під час проведення першого Всеукраїнського з’їзду рад) про те, що В. Ленін готував організацію перевороту в Центральній Раді разом з лівими українськими та російськими есерами. В. Затонський тоді перебував у Петрограді й звернувся до Й. Сталіна з проханням сказати, яку саме політику провадить РНК Росії, але той ухилився від відповіді. У спогадах нарком РСІ УСРР стверджував, що В. Ленін грався з лівими есерами, як кіт з мишею, та в особистому спілкуванні натякав йому на можливість об’єднання більшовиків і лівих есерів в єдину партію⁹.

Й. Сталін негайно надіслав В. Затонському записку із запереченням таких міркувань¹⁰. Той, у свою чергу, доволі улесливо написав у відповідь: «т. Сталін! Я згодний з тим, що вийшло у мене (як надруковано у статті) невдало. Виправдовуватися будь-якими обставинами не буду. Провина моя — неохайність неприпустима. Коли справа йде про пам’ять Леніна — це факт. Ще до Вашої відповідної записки я припускав у тому журналі, де замітка була вміщена, виправити невдале формулювання. Що с-р (соціалісти-революціонери — *Авт.*)

⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі — РГАСПІ). — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 33. — Арк. 19–23.

⁵ Терміни «марксизм–ленінізм» та «ленінізм» уведені до широкого вжитку М. Бухаріним, Й. Сталіним, Л. Троцьким як ідеологічні конструкції. Основні положення сталінського визначення «ленінізму» зберігалися до середини 1980-х рр.

⁶ Диброва С.С. У истоков историко-партийной науки на Украине. — К., 1984. — С. 38–42.

⁷ Назва журналу протягом 1920-х рр. друкувалася російською та українською мовами.

⁸ Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // *Летопись революции.* — 1929. — № 4 (37), липень–серпень. — С. 139–172; № 5–6 (38–39), вересень–грудень. — С. 115–141.

⁹ Там само. — № 4. — С. 163–164. В. Затонський у той час мав майже щоденні зустрічі з В. Леніним.

¹⁰ Записка не віднайдена.

думали про злиття — це правда. Ілліч, не бажаючи порвати з ними завчасно, міг протягом кількох днів не давати їм прямої відмови. Така «гра» з лідерами лівих с-р., а не з масами в політиці допустима. Мені в той час увага Ілліча до нестерпно амбіційних лідерів с-р. здавалася напівзгодою. Можливості, щоб Ленін думав про щось схоже я і тоді не припускав. Як у мене вийшло, що Ілліч сам припускав або хоча б натякав на можливість злиття, сам не розумію. Матеріал для цієї статті був мною колись надиктований та застенографований років 6 тому. Зараз, хоча я його перед друком передивлявся, але, мабуть, неуважно. Вийшло кепсько. Буду писати відповідну заяву». 16 листопада 1929 р. Й. Сталін відповів: «Тов. Затонський! Мені здається, що ваше пояснення (Ваша відповідь на мою записку) цілковито незадовільне. Немислимо уявити та абсолютно недопустимо припустити, щоб Ленін колись, хоча б на секунду, провадив лінію на «злиття» більшовицької партії з лівоесерівською, або припускав яку б то не було «гру» в таку лінію. Мені здається, що Вам слід виступити в пресі з недвозначною заявою щодо помилковості відомих пунктів Вашої статті в «Літописі Революції»¹¹.

Вплив сталінських настанов простежувався у надрукованому 1928 р. «Нарисі історії Комуністичної партії (більшовиків) України» відомого компартійного ідеолога М. Попова¹², а також першому підручнику з історії КП(б)У, який написав М. Волін¹³. Так, у заключному розділі підручника М. Волін наводив десять довгих цитат Й. Сталіна, а М. Попов майже пророчо писав: «Мені здається, що мине багато часу, поки КП(б)У дочекається написаного за всіма правилами наукового дослідження історії. Втім, і ВКП(б) в цілому до цього часу не має такої»¹⁴. До речі, М. Попов на догоду Й. Сталіну і Л. Кагановичу піддав різкої критиці так званий шумськізм як націонал-ухильницьку течію в КП(б)У. 7 червня 1928 р. О. Шумський у листі до М. Бухаріна з цього приводу зауважив: «Зразком брутального наклепу проти мене, закривши очі на загальновідомі факти та документи¹⁵, може слугувати книжка-підручник т. М.М. Попова «Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины»¹⁶.

З кінця 1920-х рр., особливо після святкування 50-річчя Й. Сталіна в 1929 р., партійні ідеологи зробили з нього вождя, який не поступався В. Леніну внеском у створення та діяльність Компартії. У лютому «Правда» надрукувала розгромну рецензію П. Горіна на книгу «Історія України в стислому вигляді»¹⁷, в якій критикувалися погляди М. Яворського. Засуджувалися гіпотези «двокорінності» КП(б)У, праці деяких істориків кваліфікували як «змикання»¹⁸ з антинауко-

¹¹ РДАСПІ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 735. — Арк. 13, 15–17.

¹² Див.: Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. Второе издание. — Б. м., 1929. Автор не віднайшов першого видання книги у бібліотеках України, тому посилається на друге видання.

¹³ Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Х., 1930.

¹⁴ Цит. за: Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. — Б. м., 1933. — С. 4.

¹⁵ Мається на увазі конфлікт О. Шумського з Л. Кагановичем.

¹⁶ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 180.

¹⁷ Горин П.О. Рец. на кн.: Яворский М. История Украины в сжатом очерке. Киев. 1928 // Правда. — 1929. — 10 лютого.

¹⁸ Термін вживався у різних сенсах, визначити його точне значення неможливо.

вими концепціями М. Яворського та М. Равича-Черкаського. Стверджувалося, що абсолютизація національних факторів призвела до «сповзання» В. Сухино-Фоменка, А. Річицького, В. Свідзінського до націоналістичних висновків про «відрубність», «самобутність» революційного руху в Україні, його специфічність, відсутність зв'язку з революційним рухом у Росії. Це розцінювалося як «прояв українського націоналістичного ухилу на історичному фронті, з яким необхідна найбільш рішуча та послідовна боротьба»¹⁹. На 1-й Всесоюзній конференції аграрників-марксистів (27 грудня 1929 р.) Й. Сталін заявив про відставання теоретичної думки від потреб будівництва соціалізму та необхідність «викорчовувати з коренем» антинаукові, антимарксистські теорії. Відтоді головною вимогою до історичної науки стало дотримання її партійності. У жовтні 1931 р. Й. Сталін у листі до редакції журналу «Пролетарская революция» звинуватив радянських істориків у «протаскуванні троцькістської контрабанди» та «гнилому лібералізмі» по відношенню до «троцькістські думаючих осіб»²⁰. Після цього цькування істориків, що супроводжувалося політичними звинуваченнями та репресіями, набуло лавиноподібного характеру.

Кодифікація Й. Сталіним ленінізму була стрижнем вироблення державної ідеології з неминучими процесами політичної та ідеологічної ортодоксальності, що була необхідна керівництву держави для консолідації структури управління та зміцнення влади. Від кінця 1920-х рр. розвиток думки у всіх ідеологічних проявах (навіть марксистських) сприймався як немарксистський, вірніше — не сталінський підхід. Відбувся перенос акцентів з одних ідеологем на інші, змінилися умови вироблення політичних рішень на основі марксистської «операційної свідомості» керівництва держави. За таких умов у галузі так званої «історико-партійної науки» відверто заявлялося, що в основу її методології покладені принципи історизму та комуністичної партійності. Історизм, пов'язаний з діалектико-матеріалістичним методом у «ленінському розумінні» — це конкретно-історичний підхід до всіх явищ та подій, що вимагав розглядати всі суспільні явища крізь призму того, як вони в історії виникли, які головні етапи у своєму розвитку проходили. Водночас історизм, пов'язаний з комуністичною партійністю, яка зобов'язує історика відверто ставати на точку зору Компартії, її керівництва проти інших концепцій і поглядів на її історію.

Відповідно до сталінських настанов значна увага в розробці проблем історії КП(б)У приділялася вивченню внутрішньопартійних суперечок. Крім різко негативних оцінок діяльності Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва та їх прихильників, несхвально оцінювалися «ліві погляди», виразниками яких в роки революції та громадянської війни були А. Бубнов, Я. Гамарник, С. Косіор, Ю. Коцюбинський. Підкреслювалося, що загроза цих поглядів полягала в тому, що серед їх носіїв знаходили підтримку «ліві комуністи» — «супротивники ленінської

¹⁹ Резолюція Українського товариства істориків—марксистів з приводу концепції історії України В. Сухино-Хоменка // Літопис революції. 1930. — № 5. — С. 432; Резолюція про історичні роботи Свідзінського // Літопис революції. — 1931. — № 1-2. — С. 298. Впродовж 1930-х рр. усіх згаданих вище істориків репресували.

²⁰ Див.: Сталин И.В. Сочинения. — М., 1949. — Т. 12. — С. 141-172; М., 1951. — Т. 13. — С. 84-102.

політики миру» 1918 р. Прибічниками «правих поглядів» в КП(б)У вважали В. Аверіна, Е. Квірінга, А. Епштейна (Яковлева) та інших комуністів. Зрозуміло, що про реальні стосунки цих діячів з керівниками РКП(б)–ВКП(б) мови не велося. Протягом другої половини 1930-х рр. усі вони були репресовані як «вороги народу». Відповідні оцінки їхньої діяльності містилися у працях, що видавалися після появи в 1938 р. «Короткого курсу історії ВКП(б)», концептуально підготовленого та ретельно редагованого Й. Сталінін²¹.

Основними характеристиками концепції книги були: 1. Висвітлення «великих перемог соціалізму», що обумовлювалися принципами марксизму-ленінізму та здійснювалися під керівництвом Компартії. 2. Перемоги досягалися у жорсткій боротьбі із зовнішніми та внутрішніми ворогами, які об'єднували зусилля для недопущення прогресивної діяльності більшовиків заради будівництва комунізму — вищої стадії розвитку людської цивілізації. 3. Керівників Компартії було поділено на дві категорії. Перша — це пантеон героїв, соратників Й. Сталіна, діяльність яких дозволила отримати серії перемог. Наприклад, у цій праці стверджувалося: «Червона армія перемогла тому, що а) вона спромоглася викувати у своїх лавах таких військових керівників нового типу, як Фрунзе, Ворошилов, Будьонний та інші; б) в її лавах боролися такі герої-самородки, як Котовський, Чапаєв, Лазо, Щорс, Пархоменко та багато інших; в) політичною просвітою Червоної армії займалися такі діячі, як Ленін, Сталін, Молотов, Калінін, Свердлов, Каганович, Орджонікідзе, Кіров, Куйбишев, Мікоян, Жданов, Андрєєв, Петровський, Ярославський, Єжов²², Дзержинський, Щаденко, Мехліс, Хрущов, Швернік, Шкірятов, та інші»²³. Друга категорія складалася з величезного переліку опозиціонерів, які не лише «скотилися» на контрреволюційні позиції, але й стали шпигунами, завербованими іноземними розвідками²⁴.

Впродовж наступних майже двадцяти років така версія історичних подій була єдиною можливою в СРСР. Типовий приклад її використання — праця співробітника ЦК КПРС А.В. Лихолата, який 1954 р. в Москві видав книгу «Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні»²⁵. У контексті розвінчання культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.) заступник голови Ради Міністрів СРСР А. Мікоян, який брав участь у здійсненні політичних репресій в 1930-ті рр., піддав критиці цього автора, не називаючи його прізвища. Зокрема, А. Мікоян зазначив, що марксизм-ленінізм вивчався за «Коротким курсом історії ВКП(б)», наукова робота в галузі історії Компартії та радянського суспільства

²¹ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. — М., 1938.

²² У наступних виданнях прізвище М. Єжова викреслене.

²³ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. — М., 1938. — С. 233–234.

²⁴ Детальніше про книгу див.: Маслов Н.Н. Краткий курс истории ВКП(б) — энциклопедия и идеология сталинизма и постсталинизма: 1938–1988 гг. // Советская историография. — М., 1996; Гусева А.В. «Краткий курс истории ВКП(б)»: история создания и воздействие на общественное сознание: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2003.

²⁵ Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине: 1917–1922. — М., 1954.

була самою відсталою ділянкою ідеологічної роботи. Далі пролунала заява, що окремі видані книги можуть грати негативну роль в ідеологічній роботі. Виступаючий стверджував: «Деякі складні та суперечливі події громадянської війни 1918–1920 років окремі історики пояснюють не змінами співвідношень класових сил в окремі відрізки часу, а нібито шкідницькою діяльністю окремих тодішніх партійних керівників, через багато років після описуваних подій неправильно оголошених ворогами народу. Один московський історик договорився навіть до наступного: не будь серед українських партійних керівників тов. Антонова-Овсієнка або тов. Косіора, можливо, не було б махновщини і григор'євщини, Петлюра не мав би успіху в окремі періоди, не було б і захоплення насадженням комун (до речі, явище не лише українське, а загальне для партії в той час) і відразу, бачте, на Україні була б взята лінія, на яку вся партія і країна перейшли в результаті непу. Така історична писанина нічого спільного не має з марксистською історією. Це більше схоже на ідеалістичне, есерівське тлумачення історичних подій. Думаю, що знайдуться українські історики, які напишуть історію виникнення та розвитку Української соціалістичної держави краще за московських, які за цю справу взялися, але яким, можливо, і не треба було за це братися (у залі сміх)»²⁶.

Після XX з'їзду КПРС процес обмеженої десталінізації супроводжувався реабілітацією відомих компартійних та радянських діячів, які постраждали в ході репресій (головою комісії по реабілітації призначили А. Мікояна). Про їх діяльність та життя з'явилась значна кількість статей та біографічних нарисів. Відновилися дослідження протиріч між різними групами більшовиків на перших етапах існування КП(б)У. Але процес відходу від догм та стереотипів «Короткого курсу історії ВКП(б)» відбувався складно та суперечливо. 13 травня 1957 р. за рішенням ЦК КП України було створено авторський колектив «Нарисів історії Компартії України», роботу якого координував секретар ЦК КПУ С. Червоненко. 10 липня 1959 р. директор Інституту історії партії при ЦК КПУ І. Назаренко передав першому секретареві ЦК КПУ М. Підгорному макет книги. У супровідній записці зазначалося, що в основу нарисів покладено періодизацію історії КПРС (у відповідності до «Короткому курсу...») та подолано суб'єктивістське і об'єктивістське висвітлення історичних подій, що мали місце в період культу особи. І. Назаренко стверджував: «Авторський колектив прагнув по—новому підійти до висвітлення ряду найважливіших питань історії КП України: про керівну роль ЦК РКП (б) і В.І. Леніна в історії Комуністичної партії України, про боротьбу більшовиків України проти українського буржуазного націоналізму, починаючи із зародження більшовицьких організацій на Україні, і виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму, про діяльність більшовиків України в період Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, про створення та зміцнення Української радянської держави, про створення КП України, про боротьбу більшовиків України під керівництвом ЦК РКП (б) і великого Леніна проти буржуазних і дрібнобуржуазних партій, проти

²⁶ XX съезд Коммунистической партии Советского союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. — М., 1956. — С. 325–326.

опортуністичних, антиленінських елементів у своїх рядах — троцькістів, правих опортуністів і націонал-ухильників, за єдність партії...»²⁷. Як бачимо з наведеної цитати, сталінська версія у дещо зміненому вигляді продовжувала існувати. Після ознайомлення з макетом секретарів ЦК та членів президії ЦК КПУ і внесення правок книгу надрукували влітку 1961 р.

На той час у галузі історико-партійної науки та партійному апараті відбувалася боротьба між прихильниками більш радикальної критики впливу сталінізму на історичну науку й прибічниками сталінської версії. З різних проблем історії радянської доби спалахували дискусії, що часто носили схоластичний характер. Наприклад, О. Осліковська та О. Снегов²⁸ піддали критиці у журналі «Вопросы истории» низку тверджень А. Лихолата у вказаній вище книзі. З ними не погоджувався П. Пономаренко, А. Лихолат, Э. Бугаєв (останній звинуватив авторів у втраті «партійного підходу», а редакційна стаття в одному з номерів журналу «Партийная жизнь» засуджувала діяльність журналу «Вопросы истории») ²⁹.

В Україні дискусії з історико-партійних проблем відбувалися під контролем ЦК КПУ. На пленумі ЦК КПУ (травень 1959 р.) лунали закиди на адресу вчених, які намагалися з більш-менш неупереджених позицій досліджувати суперечки та конфлікти між більшовиками, що відбувалися протягом 1917–1919 рр.³⁰ Після пленуму секретар ЦК КПУ С. Червоненко з осудом писав: «У працях деяких істориків мали місце елементи ідеалізації історичного минулого, буржуазно-націоналістичних організацій і установ. В окремих статтях і брошурах про культурний процес на Україні автори намагалися виправдати у свій час справедливо засуджені партією і громадськістю помилки націоналістичного характеру таких письменників, як, наприклад, Олесь і Чайківський, Досвітній і Блакитний, і навіть певною мірою реабілітувати буржуазних націоналістів типу Михайличенка та інших. У цьому зв'язку не можна не вказати на шкоду також того, що в окремих працях істориків мало місце прикрашування партії боротьбистів, перебільшення її впливу на селянські маси України. У висвітленні історії Комуністичної партії України деякі історики, з одного боку, слабо розкривали позитивну діяльність партійних організацій України на окремих етапах, а з другого — згладжували принципіальний характер боротьби більшовиків України під керівництвом ленінського Центрального Комітету РКП(б) проти антипартійних груп і течій — «лівих комуністів», правих опортуністів, п'ятаковщини, а також проти «лівих» і правих в КП(б)У. Не можна також не звернути увагу на те, що

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1950. — Арк. 2–4.

²⁸ О. Снегов (І. Фалікзон) у 1920-ті рр. обіймав низку відповідальних посад в КП(б)У. У 1937 р. заарештований. За вказівкою М. Хрущова запрошений на XX з'їзд КПРС як «старий комуніст». Брав участь у реабілітації жертв політичних репресій, виступав за послідовну десталінізацію в СРСР. У другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр. був близьким до родини А. Мікояна. Див.: Микоян С.А. А. Снегов в боротьбі за «десталінізацію» // Вопросы истории. — 2006. — № 4. — С. 69–84.

²⁹ Див.: Вопросы истории. — 1956. — № 3, 8; 1958. — № 12; 1959. — № 2; Партийная жизнь. — 1956. — № 14, 23.

³⁰ Зміст таких закидів викладено в журналі «Комуніст України». Див.: До висвітлення деяких питань історії Комуністичної партії України // Комуніст України. — 1959. — № 6. — С. 37–63.

деякі дослідники громадянську реабілітацію окремих осіб розглядали одночасно як і амністію їх політичних помилок, добивалися беззастережної публікації всієї їх літературної спадщини»³¹.

Через рік новий секретар ЦК КПУ з питань ідеології А. Скаба підкреслював: «На травневому пленумі ЦК КП України в 1959 році були піддані різкій критиці спроби деяких наукових працівників виправдати давно викриті та розгромлені ворожі партії, угруповання та течії, неправильні погляди на боротьбизм, спроби зменшити загрозу «лівих» в КП(б)У, а внутріпартійну боротьбу в більшовицьких організаціях видати за незгоду по місцевим, так би мовити, не принциповим питанням»³². Політичною атмосферою, яку створювали такі заяви основних ідеологів ЦК КПУ, скористався А. Лихолат, на той час — зав. сектором публікації історико-партійних документів Інституту історії партії при ЦК КПУ. 17 грудня 1960 р. він надіслав листа М. Підгорному, в якому звинуватив керівництво інституту в приниженні ролі Донецької обласної парторганізації в історії КП(б)У, намаганні створити таку її версію, що відрізнялася від історії КПРС, неправильності оцінок «лівих комуністів», боротьбистів і т. ін.³³

Ситуація дещо змінилася після XXII з'їзду КПРС (жовтень 1961 р.), що посилив заходи боротьби з культом особи Сталіна. В атмосфері рішення про винос тіла Сталіна з Мавзолею Леніна, масового перейменування міст та об'єктів, що носили його ім'я, І. Назаренко у неодноразових зверненнях до ЦК КП(б)У пропонував припинити «опльовування пам'яті видатних діячів КП України і Української радянської держави С.В. Косіора, А.С. Бубнова, В.П. Затонського та інших». Він виступав за вилучення з обігу праць, де містилося «опльовування», оскільки вони суперечили духу XXII з'їзду КПРС³⁴. Одночасно директор українського Інституту історії партії у відповідь на звернення родичів комуністів, засуджених за троцькізм наприкінці 1920-х рр., писав, що існування всеукраїнського підпільного троцькістського центру та нелегальної діяльності доводиться матеріалами пленумів ЦК КП(б)У та ВКП(б). Те ж саме доповідали першому секретареві ЦК КПУ М. Підгорному, долучивши до довідки на його ім'я витяги з документів, серед яких була і заява про троцькістів голови ЦКК ВКП(б) Г. Орджонікідзе на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (липень–серпень 1927 р.): «Ну, а якщо товариші купують склограф, як це на Україні роблять, та починають друкувати твори опозиції нелегально, ви вже пробачте, таких виженемо з партії»³⁵.

До речі, один з відомих українських троцькістів І. Дашковський, якому пощастило вижити, у 1963 р. домагався політичної реабілітації. Його листи з розповідями про події потрапили до Інституту історії партії при ЦК КПУ. Він

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1950. — Арк. 38; Червоненко С. Тісний зв'язок з життям — неодмінна умова успіху ідеологічної роботи // Комуніст України. — 1959. — № 7. — С. 37.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1950. — Арк. 47–48; Скаба А. Коммунистическое воспитание трудящихся — центральная задача партийных комитетов // Комунист Украины. — 1960. — № 7. — С. 17.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1480. — Арк. 209.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 1. — Спр. 282. — Арк. 63–65, 107–109.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 1. — Спр. 303. — Арк. 38–40, 50; спр. 332. — Арк. 49–59.

указував, що проти прихильників Л. Троцького за допомогою агентів ДПУ УСРР здійснили провокації з метою арешту. Так, після арешту І. Дашковського відправили в Норільський табір (Дудинка), де допитували не про підпільний троцькістський центр, але й про децистів³⁶. Жодних доказів організаційної діяльності троцькістів органи держбезпеки не мали, влаштовуючи примітивні провокації та вигадуючи міфічні підпільні троцькістські структури. Поза сумнівом, схожі відомості наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. мали відповідні інституції в Москві. Але офіційні негативні політичні оцінки троцькізму та троцькістів зберігалися. Взагалі, в роки розвінчання культу особи Сталіна керівництво КПРС намагалося відхрещуватися від просталіністських поглядів, але не допускали радикального перегляду концепцій та оцінок діяльності різних історичних персонажів. Основу такої політичної позиції склали небезпідставні побоювання про «розхитування»/«розмиття» ідеологічних конструкцій, на яких трималася радянська політична система.

Така спрямованість кремлівських ідеологів виразно проявилася під час Всесоюзної наради завідувачів кафедр суспільних наук 2 лютого 1962 р. На засіданні історико-партійної секції зав. кафедри історії партії одного з вузів Києва Г. Нікольніков з позицій сталінської версії піддав критиці «Нариси історії Комуністичної партії України». У відповідь директор Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС П. Поспелов³⁷ у заключному слові заявив: «Про виступ тов. Нікольнікова, він просить мене дати відповідь. Він дав таку політичну оцінку «Нарисам історії Комуністичної партії України», з якою не можна погодитися. Він каже: «Хотів би на закінчення сказати, що неправильне висвітлення в «Нарисах» ряду принципових питань не може слугувати справі виховання наших кадрів і, зокрема, студентства в дусі пролетарського інтернаціоналізму... Ми рішуче не можемо погодитися з такою політичною оцінкою»³⁸.

Протягом 1962 — початку 1964 рр. в Києві готувалося друге видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Про це знали вчені та вузівські викладачі історії КПРС. Показово, що, з одного боку, прихильники сталінської версії вимагали повернутися взагалі до оцінок «Короткого курсу історії ВКП(б)». Наприклад, Г. Нікольніков, якого підтримувала група колег, 10 квітня 1964 р. написав листа першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту із звинуваченням авторського колективу «Нарисів» у всіх «політичних гріхах». З іншого, — ідеологічний відділ і відділ науки та культури ЦК КПУ висловили зауваження, які націлювали посилити в книзі висвітлення боротьби з різними опозиціями в КП(б)У. І. Назаренко, як досвідчений високопосадовий чиновник, добре відчував «віяння» у коридорах влади, тому намагався якимось чином «збалансувати» викладення матеріалу та оцінки у другому виданні «Нарисів». 5 травня 1964 р. в записці А. Скабі він просив прискорити випуск книги й запитував: «Можливо,

³⁶ Там само. — Спр. 332. — Арк. 49—80 зв.

³⁷ П. Поспелов очолював комісію по розслідуванню причин масових політичних репресій в СРСР. Матеріали комісії були використані в доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПРС.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. — 1950. — Арк. 38.

в розділ 12 включити про голод на Україні в 1933 році, про що М.С. Хрущов говорив у промові на мітингу польсько-радянської дружби?»³⁹

15 квітня 1964 р. на мітингу М. Хрущов піддав критиці політику керівництва комуністичного Китаю, що призвела до дезорганізації економіки та голоду. Відповідальність за провал політики «великого стрибка» китайські вожді поклали на місцеві партійні органи. М. Хрущов відверто заявив: «Такі прийоми — зняти з себе відповідальність — нам добре знайомі. Точно так само, як це було в Радянському Союзі в 1930 році після перегинів в колективізації, коли Сталін виступив з листом «Запаморочення від успіхів» і поклав усю відповідальність за перегини, які були допущені ним, на місцеві партійні органи. Тоді наша країна була доведена до краю напруги. У деяких районах почалися вже хвилювання серед селян. Цей період добре описав М.О. Шолохов у своїй книзі «Піднята цілина». В обстановці того часу, коли в країні виник голод, не могло бути і мови про «запаморочення від успіхів»⁴⁰. Це була перша та, мабуть, єдина до 1989 р. офіційна згадка комуністичних вождів про голод 1932–1933 рр. в СРСР⁴¹.

Зрозуміло, що в «Нарисах» про голод ані слова не сказали, а от посилення на М. Хрущова було не випадковим. Справа полягала не лише в тому, що слово першого секретаря ЦК КПРС залишалось головним аргументом для істориків партії. В апараті ЦК КПУ та серед науковців широко побутувала така точка зору: «Хрущов впродовж 1920-х рр. працював на Україні. Хіба він міг працювати з контрреволюціонерами?». Якщо так, то доводилося визнавати його співпричетність до них⁴². Отже, в Компартії України «ворогів» не було й не могло бути, оскільки в ній тривалий час працював генеральний секретар ЦК КПРС. Подібна парадоксальність мислення поєднувалася з квазірелігійною вірою в політико-ідеологічну «святість нового вождя», якого в Україні знали особисто, та потребувала відповідних історичних трактувань. Поряд з іншими чинниками, це вплинуло на друге видання «Нарисів», що надрукували 1964 р.⁴³ В ньому лунала відверта критика Й. Сталіна, що відображало загальний процес «десталінізації». Після усунення М. Хрущова з посади в жовтні 1964 р. керівництво КПРС в ідеологічній площині згорнуло критику та розпочало «ресталінізацію» — приховану реабілітацію Й. Сталіна, що тривала до другої половини 1980-х рр.⁴⁴ Це відобразилося на чергових виданнях «Нарисів».

Порівняльний аналіз текстів різних видань цієї книги дає змогу прослідкувати процес конструювання історії Компартії та, зокрема КП(б)У. Наприклад,

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 2410. — Арк. 151–155, 156–204, 205–208, 214.

⁴⁰ Правда. — 1964. — 16 квітня.

⁴¹ Докладніше див.: Vasylyev Valeriy. The Holodomor through the Eyes of the Soviet Ukrainian Leadership, 1950–80 // After the Holodomor. The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine / ed. by A. Graziosi, L.A. Hajda and H. Hryn. — Cambridge, Massachusetts, 2013. — P. 251–264.

⁴² Про цю думку автору розповідали сучасники тих подій, професори Є. Складенко та Р. Симоненко.

⁴³ Нариси історії Комуністичної партії України. Видання друге, доповнене. — К., 1964.

⁴⁴ Процес ресталінізації в історичній науці аналізувався наприкінці 1980-х рр. Наприклад, див.: Якунін В.К. Формування культу особи Сталіна та історико-партійна наука // Український історичний журнал. — 1989. — № 1. — С. 9–22.

звернемо увагу на викладення подій 1917 р. У першому виданні стверджувалося, що VI з'їзд РСДРП(б) (26 липня — 3 серпня 1917 р.) одностайно висловився проти явки В. Леніна на суд внаслідок звинувачень у підбурюванні масових заворушень в Петрограді 3–4 липня 1917 р. На засіданнях ЦК партії 10 і 16 жовтня 1917 р. було дано відсіч Г. Зінов'єву та Л. Каменєву, які виступили проти збройного повстання. Але вони оприлюднили план повстання, за що В. Ленін вимагав виключити їх з партії як штрейкбрехерів революції. На II Всеросійському з'їзді рад 25 жовтня 1917 р. від України було 126 делегатів, які представляли 69 рад. Серед делегатів 57 осіб були більшовиками, а представники 43 рад висловились за перехід влади до рук рад. Після наведення цих цифр підкреслювалося, що «на даному історичному з'їзді трудящі України були доволі повно представлені та що його рішення є відображенням та висловленням волі усіх народів нашої країни». Тобто, автори книги заявляли, що ухвалене в Петрограді рішення було легітимним для України, оскільки його підтримали більшовицькі організації та робітники великих промислових міст. Але на заводі стала «буржуазно-націоналістична Центральна Рада», що узурпувала владу в Києві. За таких умов окремі більшовицькі працівники проявили непослідовність, визнавши її крайовою владою в Україні. Радянський уряд в Росії не визнавав Центральну Раду, оскільки вона не представляла український народ, не репрезентувала його волю. 3 грудня 1917 р. Рада народних комісарів Росії звернулася з ультиматумом до Центральної Ради, в якому містилася низка вимог припинити контрреволюційну діяльність. Більшовики створили Всеукраїнський радянський центр на I Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові (11–12 (24–25) грудня 1917 р.) — Центральний виконавчий комітет (серед 41 обраної особи 6 належали до лівих есерів, «лівих» українських соціал-демократів, меншовиків-інтернаціоналістів). На з'їзді ухвалили рішення про створення української радянської державності в Україні, оголосили Центральну Раду поза законом, визнали Україну федеративною частиною Росії, поширили на її територію декрети та розпорядження РНК Росії. Далі у книзі робився принциповий висновок: «Український народ, керований Комуністичною партією на чолі з В.І. Леніним, вперше в історії набув державність, став повновладним господарем своєї долі. Україна була першою національною Радянською республікою». Авторів праці не засмутило, м'яко кажучи, існування Української Народної Республіки, проголошеної Центральною Радою, сумнівна легітимність нового радянського уряду та логічні протиріччя щодо «повновладного господаря долі» в такій ситуації. Навпаки, схвально оцінювалось надсилання до Донбасу та Харкова озброєних загонів з Москви, Петрограда, Брянська, Воронежа та інших міст Росії.

Друге видання містило суттєві уточнення голосування на VI з'їзді: «Деякі делегати — Й. Сталін, В. Володарський, Д. Мануїльський зайняли помилкову позицію, висловившись за можливість явки В.І. Леніна на суд, якщо дадуть гарантії його безпеки». У викладі матеріалу з приводу подій в ЦК партії 10 і 16 жовтня з'явилося додаткове речення: «Й.В. Сталін зайняв у цьому питанні примиренську позицію, висловився проти пропозиції В.І. Леніна» (виключити з партії Г. Зінов'єва та Л. Каменєва — *Авт.*). Процес встановлення/проголошення радянської влади в Україні трактувався так само, як у першому виданні. Зокрема,

повторювалися наступні оцінки: «Центральна Рада була одним з головних вогнищ всеросійської контрреволюції. Вона діяла в тісному контакті з генералом Каледіним, який зосередив на Дону значні сили і підняв контрреволюційний заколот проти Радянської влади. Активну допомогу націоналістичній Раді і Каледіну подавали іноземні імперіалісти. Спочатку Центральна рада орієнтувалася на американських, англійських імперіалістів, спиралася на їх підтримку в боротьбі проти українського народу, пізніше «українські націоналісти продали Україну кайзерівській Німеччині». Наприкінці 1917 р. з ними боролися майже 70 тис. більшовиків, яких підтримували маси українців, особливо після ультиматуму РНК Росії Центральній Раді. Одну з провідних ролей у першому радянському уряді України — Народному секретаріаті, створеному 17 грудня 1917 р., відігравав М. Скрипник. Його, як агента ЦК більшовицької партії, надіслали до України, а В. Ленін надав М. Скрипнику вказівки щодо створення радянської держави та компартійної роботи. Хоча це не підкреслювалося у тексті, але важливою для розуміння подій була згадка, що 4 березня 1918 р. М. Скрипника обрали головою Народного секретаріату. Іншими словами, В. Ленін через М. Скрипника керував створенням радянської державності в Україні.

Таке трактування подій було показовим після майже 30-ти річного цькування цього більшовика, розпочатого Й. Сталіним в 1933 р. Від початку 1960-х рр. у публікаціях не лунали звинувачення М. Скрипника у «націоналістичному ухилі», згадувалися лише націоналістичні помилки у діяльності Наркомату освіти УСРР, які визнавав сам М. Скрипник.

У книзі від 1977 р. зберігалися принципи положення, що були зроблені 1961 р. Згадка про позицію Й. Сталіна на VI з'їзді партії щодо явки В. Леніна на суд зникла, але згадувалося, що за дорученням ЦК він виступав на з'їзді з політичним звітом ЦК і доповіддю про політичне становище. Оцінки поведінки Й. Сталіна на засіданнях ЦК 10 і 16 жовтня не наводилися, але критикувалися не лише Г. Зінов'єв та Л. Каменєв, які «чіплялися за буржуазну республіку». Пропозиція Л. Троцького відкласти збройне повстання до II з'їзду рад розцінювалася як спроба зірвати повстання. З'явився показовий фрагмент тексту щодо проголошення радянської влади в Україні. Вказувалося, що в листопаді 1917 р. низка більшовицьких організацій та фракцій в радах виступили з пропозицією про скликання Всеукраїнського з'їзду рад. Вона отримала підтримку ЦК РСДРП(б). 17 листопада у розмові по прямому проводу з членом Південно-Західного комітету партії нарком у справах національностей Ради народних комісарів Росії Й. Сталін схвалив ідею скликання з'їзду рад, підкресливши неприпустимість будь-яких поступок у питанні про радянську владу. Таким чином, давалося зрозуміти, що Й. Сталін разом з В. Леніном відіграв одну з центральних ролей у створенні української радянської держави, хоча згадка про вказівки В. Леніна М. Скрипнику зникла⁴⁵. Після появи у московській пресі статей до 100-річчя з дня народ-

⁴⁵ Очерки истории Коммунистической партии Украины. — К., 1961. — С. 180, 191, 193, 198–199, 203, 207–209, 212; Нариси історії Комуністичної партії України. (Видання друге, доповнене). — К., 1964. — С. 176, 187, 193, 198–199, 203; Очерки истории Коммунистической партии Украины. Издание четвертое, дополненное. К., 1977. — С. 209, 222, 240–242, 247.

ження М. Скрипника, де мова велася про «необґрунтовані звинувачення» його в 1933 р., ця постать перетворилася на одного з героїв — більшовиків⁴⁶.

Порівняльний аналіз процесу підготовки до друку та текстів різних видань «Нарисів історії Компартії України» варті на окреме дослідження. Він надасть змогу з'ясувати механізми вироблення ідеологічних конструкцій правлячим режимом, роль в цьому процесі радянських вождів, компартійно-радянських установ, професійних істориків тощо. Крім того, з'явиться можливість деміфологізувати багато аспектів відносин керівників Росії та України.

Принципово інша ситуація з дослідженням діяльності комуністичних вождів і природи влади в СРСР виникла в країнах Заходу. Від початку 1920-х рр. інтелектуали намагалися пояснити політичні системи та режими, що склалися в Італії, СРСР, Німеччині між двома світовими війнами. В ході їх аналізу в гуманітарних науках протягом 1920–1930-х рр. сформувалася так звана «тоталітарна школа», яка набула широкого поширення у період «холодної війни». В 1923 р. в Італії вперше з'явився термін «тоталітаризм», який італійські фашисти почали використовувати у пропаганді «тотального духу, тотальної єдності» у межах «тотальної держави». У 1925 р. голова уряду Італії Б. Муссоліні використав термін для характеристики фашистського руху⁴⁷. Німецькі нацисти майже не використовували цю дефініцію, її критикували італійські антифашисти, утім, вона постійно зустрічалася в дослідженнях західноєвропейських інтелектуалів, які намагалися порівняти фашизм, нацизм та комунізм.

Протягом 1940-х — 1960-х рр. у центрі англомовної історіографії/радянської знаходилося питання природи «сталінської держави» та її взаємовідносин із суспільством. Старше покоління істориків у ті роки притримувалося поглядів «тоталітарної школи» (Х. Арендт⁴⁸, К. Фрідріх, З. Бжезинський⁴⁹ та ін.), що репрезентувала ідеологію ліберальної демократії, а антисталінські соціалісти й марксистські інтелектуали (Західної Європи, особливо Німеччини) трактували події у СРСР як дегенерацію/термідор революції. За таких умов «тоталітаризм» протягом десятиріч слугував базою для наукового розуміння моделей державності в СРСР, нацистській Німеччині, муссолінівській Італії, що мали суттєві відмінності від ліберально-демократичних режимів (Велика Британія, США).

Симпатичні «тоталітарної школи» стверджували, що радянська тоталітарна система була унікальною формою державного управління, яка з'явилася у ХХ ст. В основі їх критичного ставлення до «сталінського тоталітаризму» знаходився широко відомий «синдром шести характеристик» З. Бжезинського. Віддамо належне вченим тих років, адже вони стверджували, що тоталітаризм — «породження Європи» в усіх своїх іпостасях — є антиліберальною, антидемокра-

⁴⁶ Голуб П. Вся жизнь — революции. К 100-летию со дня рождения Н.А. Скрипника // Известия. — 1972. — 25 січня.

⁴⁷ Работяжев Н.В., Соловьев Э.Г. Феномен тоталитаризма: политическая теория и исторические метаморфозы. — М.: Наука, 2005. — С. 55–56.

⁴⁸ Arendt H. The Origins of Totalitarianism. — Cleveland and New York, 1951; Аренд Х. Джерела тоталітаризму — К., 2005.

⁴⁹ Friedrich Carl Joachim, Brzezinski Zbigniew. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. — Cambridge: Harvard University Press, 1956.

тичною, репресивною політичною практикою, котру широко використала диктатура, що підкорила собі суспільство. Іншими словами — це була найбільш жорстока й жахлива форма державної влади. Слушно підкреслювалося, що в диктатурі провідну роль відігравала тоталітарна ідеологія, що надавала їй цілісного, системного явища.

Представники «тоталітарної школи» переконливо довели, що всі тоталітарні режими з'являлися з рухів, які стимулювалися соціальною або національною ураженістю та/або надихалися ідеями перевлаштування світу чи даного суспільства. У випадку Російської імперії початку ХХ ст. виникла політична партія нового типу, від початку існування орієнтована В. Леніним на кардинальну зміну соціального порядку, на світову революцію, збройну боротьбу, що несла у собі величезний потенціал реалізації харизматичних ідей насильницькими методами у випадку приходу до влади. Після 1917 р. ці методи перетворювалися у сутність політики Компартії — відверто терористичної стосовно суспільства. Радянську історію зображували як серії ідеологічних та планомірних політик, націлених на завоювання безроздільної влади вождями Компартії. Режимом, в якому функціонувала партійно-радянська система, тероризувалося населення. Крім того, ним маніпулювали за допомогою культу особи, прагнучи викоринити всіх інакомислячих. Вожді та партія завжди хотіли якнайшвидше реалізувати комуністичну програму, покінчити з приватним господарюванням та ринковою економікою, але перші спроби зруйнувати ринкові відносини закінчилися невдало. Внаслідок складного переплетіння доктринальних передумов та конкретно-управлінських завдань партія була неспроможна керувати ринком. Тому вже при вирішенні перших проблем, що виникали, довелося вдатися до силових прийомів. Офіційно стверджувалося, що це тимчасово. Згодом виявилось, що силові методи природні для реалізації програмових засад. Помилки та відмова від ринкових методів управління призвели до застосування ще більш жорстокої насильницької політики, доцільність якої обґрунтовувалася певними ідеологічними конструкціями. З аналізу такої політики вченими робився висновок: головний урок полягає в тому, що Компартія та ідеологія виправдовували здійснюване безпрецедентне нищення населення⁵⁰.

У річищі таких наукових методик та висновків історію України міжвоєнної доби досліджували представники української діаспори: В. Гришко, О. Калиник, Г. Костюк, І. Кошелівець, І. Лисяк-Рудницький, І. Майстренко, В.Плющ, Д. Соловей та інші співробітники Українського вільного інституту, Наукового товариства ім. Шевченка, Українського наукового інституту, Канадського інституту українських студій, інших наукових та громадських установ⁵¹. Ці праці певним

⁵⁰ Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror — Famine*. — New York, 1986. — P. 7, 115, 344.

⁵¹ Наприклад, див.: Гришко В. *Карби часу: Історія, література, політика, публіцистика: У 2 т.* — К., 1999 —Т. 1 (1946–1952); Kostiuk Hrihory. *Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror, 1929–1939*. — New York, 1960; Його ж. *Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника*. — К., 1995; Соловей Д. *Україна в системі советського колоніалізму*. — Мюнхен, 1959; Його ж. *Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу, 1914–1921*. — Вінніпег, 1974; Калиник О. *Що несе з*

чином впливали на загальний стан професійної історичної думки, долали відвертий русоцентризм «тоталітарної школи».

Одночасно у світовій історіографії публікувалися праці, що розглядали події у Радянському Союзі поза сегментами «тоталітарної школи». Британські історики Е. Карр та Р. Девіс йшли шляхом створення емпіричної історії⁵². І. Дойчер дотримувався версії, в якій головний акцент робився на Л. Троцького⁵³. Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. М. Левін і С. Коен розглянули можливість реалізації більш гуманної соціалістичної альтернативи політиці Й. Сталіна. Обидва вчені відзначали важливу роль М. Бухаріна та його поглядів на нову економічну політику у контексті такої альтернативи⁵⁴. Всі вказані вище дослідження аналізували події радянської історії без належної уваги до соціальних та національних проблем, що залишалися «неораним ланом» для інтелектуальних зусиль, хоча дозволяли висвітлити суттєві механізми функціонування феномену, що отримав назву «сталінська диктатура». Увага зосереджувалася, головним чином, на змінах у Компартії та її керівництві після захоплення влади у центрі Росії, проблемах встановлення життєздатної системи державного управління, економічної модернізації, існування СРСР в умовах міжнародної ізоляції тощо.

Наприкінці 1960–1970-х рр. рух за громадянські права та проти війни у В'єтнамі, боротьба жінок за гендерну рівність, діяльність профспілок та страйкових комітетів генерували появу досліджень громадських об'єднань, повсякденного життя, боротьби робітників, селян, жінок за свої права, опір державній політиці. Про себе заявило нове покоління істориків, тісно пов'язаних з «лівими» політичними рухами та партіями у США та Західній Європі. Соціальні історики, які вивчали СРСР, з'явилися дещо пізніше та спиралися на праці своїх колег, котрі симпатизували «лівим ідеологіям», з симпатією відносилися до соціалістичних ідей. Таких спеціалістів у галузі радянології стали називати «ревізіоністами». Назва не мала стосунку до історії радянського соціалізму як ідеології, а торкалася методології дослідження сталінізму. Оскільки радянська історія була сильно ідеологізованим полем досліджень, соціальні історики підпали

собою комунізм? (Документи про російсько—комуністичний терор в Україні). — Мюнхен—Торонто, 1954 та інші. Докладніше дивись дві бібліографічні праці: Lawrynenko Jurij. *Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine: An Annotated Bibliography, 1917–1953*. Ed. By David I. Goldshtein. — New York: Research Program on the USSR 1953; Wynar Bogdan. *Ukraine: A Bibliographic Guide to English-Language Publications*. — Englewood, Colorado, 1990.

⁵² Див. фундаментальну 14-томну працю: Carr E.N. *History of Soviet Russia*. — London, 1950–1978. Останні томи створені у співавторстві з Р. Девісом, який продовжив працю, досліджуючи 1930-ті рр. Нині опубліковано п'ять томів серії: Davies R.W. *The Industrialisation of Soviet Russia*. — Basingstoke and London: Macmillan Press, 1980–2010. Останній том у співавторстві з С. Віткрофтом.

⁵³ Deutscher I. *The Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921*. — London, 1954; його ж. *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929*. — London, 1959; його ж. *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929–1940*. — London, 1963; його ж. *Stalin*. — London, 1949; також див.: Дойчер И. Троцкий: изгнанный пророк, 1929–1940. / Пер. с англ. А. С. Цыпленкова. — М., 2006.

⁵⁴ Cohen S.F. *Bukharin and the Bolshevik Revolution*. — New York, 1971; Lewin M. *Lenin's Last Struggle*. — New York, 1968.

під політичну підозру та інколи відверті звинувачення у симпатіях до комунізму та сталінізму.

Це нове покоління вчених розпочало аналіз соціальних і національних факторів історичних процесів в СРСР й піддало жорсткій критиці «тоталітарну школу». Не вдаючись до детального аналізу наукових дискусій (вони тривали до середини 1990-х рр., а іноді спалахують й нині), відзначимо, що так звані «ревізіоністи» доводили нездатність тоталітарної концепції адекватно пояснити радянську історію. Вони стверджували, що суспільство в СРСР у міжвоєнний період не було атомізованим та дезорганізованим під впливом репресивного тиску держави. Навпаки, формувалися нові соціальні ієрархії, вертикальні та горизонтальні зв'язки, з'явилася висока соціальна мобільність. Це свідчило про динамізм радянського суспільства, що формувалося й не було пасивним об'єктом політики вождів⁵⁵. На думку істориків-«ревізіоністів», тоталітарний підхід до вивчення радянської історії, особливо сталінського періоду, фокусував увагу лише на Компартії та державі, а суспільство розглядалося як результат дій влади. Воно вивчалось у межах категорій «сталінського марксизму», тобто «робітничий клас», «селянство», «інтелігенція», що викривлювало реальну картину різноманітності та складності структури сталінського суспільства. Узагальнюючи висновки «ревізіоністів», підкреслимо принципово важливі моменти їх поглядів: режим мав менший контроль над суспільством, ніж проголошував; його дії були скоріше імпровізацією, ніж частиною чітко окресленого плану; його радикальні рішення часто розходилися з намірами місцевих керівників й мали численні незаплановані соціальні наслідки. Така логіка призвела, наприклад, до радикальних тверджень Г. Ріттершпорна, який вважав, що політичні рішення того часу визначалися тиском «мас на Сталіна», а, отже, чистки 1936–1938 рр. були викликані народним незадоволенням свавіллям, корупцією та неефективністю правлячого класу⁵⁶.

Але П. Кенез, С. Коен, Р. Конквест⁵⁷ не погоджувалися з такими підходами і вказували, що лише політичні репресії й державний терор надавали «вірний кут зору» на процеси в СРСР, тому дослідження тоталітарного режиму були цілком обґрунтованими. Вчені робили наголос, що терор організовувався та управлявся державою, але він руйнував зв'язки між суспільством та державою. Насилля було присутнім у кожному явищі радянського життя принаймні до смерті Й. Сталіна, тому сталінізм — кривава система. Термін «сталінізм» увійшов до наукового обігу не випадково. У 1975 р. Р. Такер організував конференцію, де вчені віддавали перевагу не поняттю «тоталітаризм», а «сталінізму», як ідеології та політичній практиці комуністичного режиму кінця 1920-х — початку 1950-х рр.

⁵⁵ Fitzpatrick S. New Perspectives on Stalinism // *Russian Review*. — October. — 1986. — Vol. 45. — N 4. — P. 357–373.

⁵⁶ Gabor T. Rittersporn. *Stalinist Simplification and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR, 1933–1953*. — Philadelphia, 1991. — 334 p.

⁵⁷ Наприклад, див.: Kenez P. Stalinism as Humdrum Politics // *Russian Review*. — October. — 1986. — Vol. 45. — N 4. — P. 395–400; Cohen S.F. Stalin's Terror as Social History // *Russian Review*. — October. — 1986. — Vol. 45. — N 4. — P. 375–384; Conquest R. Revisionizing Stalin's Russia // *Russian Review*. — Vol. 46. — N. 4. — October. — 1987. — P. 386–390.

Обговорювалися проблеми співвідношення сталінізму з попереднім ленінським та дореволюційним періодами історії Росії. Р. Такер зазначав, що наприкінці 1920-х рр. «сталінізм» вступив у вирішальний етап розвитку, названий істориком (який повторив вислів Й. Сталіна) «революцією згори»⁵⁸.

Зазначу, що ревізіоністи поглибили наше розуміння сталінізму, але ніколи не були єдиною течією, що спромоглася б розробити нову теоретичну концепцію на противагу тоталітарній концепції. В цілому, світова радянологія на початок 90-х рр. ХХ ст. напрацювала вагому методологічну базу подальших досліджень, запропонувала гіпотези, що логічно пояснювали різні аспекти радянської дійсності, особливості природи радянської влади, держави, роль Компартії в політичній системі суспільства, діяльність кремлівських вождів тощо. Утім, в умовах «холодної війни» та ідеологічного протистояння вузькість документальної бази наукових праць іноді компенсувалася абстрактними судженнями або заідеологізованими оцінками. До того ж, радянологія тривалий час зосереджувалася на вивченні загальносоюзної проблематики, не брала до уваги регіональну та місцеву специфіку процесів, що відбувалися.

В СРСР ситуація в галузі історичних досліджень змінилася у другій половині 1980-х рр. За часів перебудови М. Горбачева на хвилі гласності та демократизації з'явилися численні публікації московської, а потім української преси, в яких під гаслом «відновлення історичної правди» розповідалось про маловивчені або фальсифіковані сторінки української історії. Розпочалась нова хвиля реабілітації жертв політичних репресій. Великий інтерес до «білих плям» історії супроводжувався змінами в історичній свідомості суспільства. Вони, у свою чергу, потужно впливали на професійну історіографію. Наприклад, відчувалося бажання інтерпретувати факти та події історії України у ХХ ст. крізь призму трагедій голоду 1932–1933 рр., політичних репресій 1937–1938 рр., придушення української культури та української мови. В черговий раз в історію «повернули» низку діячів, які в радянські часи вважалися антирадянськими елементами або контрреволюціонерами. В ці роки співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ опублікували низку праць, в яких містилися раніше невідомі факти з історії діяльності керівників КП(б)У, окремі аспекти їх стосунків з кремлівськими вождями. Нарешті, були оприлюднені протоколи I, II, III з'їздів КП(б)У, склади ЦК Компартії України, політбюро, оргбюро та секретаріату за всі роки існування Компартії. У жанрі «політичного портрету» надрукували біографічні відомості про перших секретарів ЦК КПУ⁵⁹. Більшість професійних істориків (серед них знач-

⁵⁸ Див.: *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*/ R.C.Tucker (ed.). — New York, 1977.

⁵⁹ Наприклад, див.: Морозов В.А. Владимир Петрович Затонский. — К., 1988; «Мы даем клятву...». — Харьков, 1989; Погребінський М.Б. Гірка правда, та іншої нема: До 100-річчя від дня народження С.В. Косіора // *Комуніст України*. — 1989. — № 11. — С. 52–58; Солдатенко В.Ф. Г.Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні // *Український історичний журнал*. — 1989. — № 4. — С. 92–106; Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989; Волковинський В., Кульчицький С.В. Християн Раковський: політичний портрет. — К., 1990; Медведєв Р., Хмельницький П. Останній із сталінського оточення: Л. Каганович на тлі епохи // *Вітчизна*. — 1990. — № 4. — С. 127–138, № 5. — С. 136–145, № 6. — С. 144–153; Шаповал Ю. «Жива сталінська людина»: Штрихи до портрету Кагановича // *Трибуна лектора*. — 1990. — № 1, № 2. — С. 26–

на група істориків партії) інтерпретували минуле України в 1920-х — 1930-х рр., виходячи з концепту гуманного і демократичного соціалізму. Відбувалися пошуки ймовірної соціалістичної альтернативи з «людським обличчям» Й. Сталіну та сталінізму, що свідчило про актуалізацію трактувань радянської історії, які зробили С. Коен та М. Левін в 1970-х рр.

Принципово нова ситуація у науковому середовищі виникла з розпадом СРСР, початком міжнародного співробітництва вчених з колегами з різних країн світу, відкриттям нових архівних джерел (в Україні 95–99% архівних фондів стали приступними для дослідників). З'явилася значна кількість документальних публікацій не лише в наукових виданнях, але й у періодичній пресі. Чергове «відновлення історичної правди» в Україні наприкінці 1980-х рр. було характерним для розколотої національними ідеями історичної свідомості, яка зберігала певний телеологічний спосіб мислення. Притаманний йому дискурс етнічного історизму та віри в прогрес українців як стародавнього етносу в історичній науці призвів до спроби створити концепцію національної історії. Зрозуміло, що вона намагалася «відібрати» у радянської концепції історії України «свій матеріал», дати йому відповідну інтерпретацію, тобто, сконструювати історію України у такому вигляді, в якому вона буцімто була у дійсності. З іншого боку, в значній мірі, це була форма опору потужному культурному впливу Росії та впровадженням раніше імперським й ідеологічно-етнологічним схемам⁶⁰.

За таких умов протягом 1990-х рр. в українській історіографії відбувалося переосмислення різних періодів історії України, зокрема, — між двома світовими війнами. Значний вплив на вчених мали праці колег з діаспори, а також Р. Конквеста, Дж. Мейса та інших дослідників — представників «тоталітарної школи»⁶¹. Наприклад, ще наприкінці 1989 — на початку 1990 рр. праці Р. Конквеста переклали та опублікували російською мовою. Для значної групи вчених, які аналізували процеси радянської доби, важливими стали висновки історика щодо сталінізму, оприлюднені в газеті «Известия»: «Культ особи — аж ніяк не саме головне, що характеризує сталінський режим. Це не більше ніж розхожий вислів, який вперше вжив Хрущов. Найбільш жахливе в сталінізмі — не вихвалення диктатора, а терор і фальсифікація, що є суттю його політики»⁶².

Терор та фальсифікації всіх сторін суспільного життя стали об'єктами дослідження у працях істориків, в яких аналізувалися різні аспекти сталінізму в Україні. Наприклад, В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький розглядали сталі-

28; Маршрутами історії. — К., 1990; Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді. — К., 1990; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991 та інші.

⁶⁰ Детальніше див.: Васильєв В. От Киевской Руси к независимой Украине: новые концепции украинской истории // Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под редакцией К. Аймермахера, Г. Бордюгова. Предисловие Ф. Бомсдорфа. Изд. 2-е, испр. и дополн. — М., 2003. — С. 206–227.

⁶¹ Протягом 1990-х рр. ідеї «тоталітарної школи» серйозно впливали на істориків країн СНД. Детальний та оригінальний аналіз цих ідей здійснила російський історик І. Павлова. Див.: Павлова І. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. — Новосибирск, 2001.

⁶² Конквест Роберт: Культ личности ничто по сравнению с террором и фальсификацией // Известия. — 1990. — 19 травня.

нізм в «національному українському аспекті» і робили висновок про те, що в Україні «відбилися практично усі загальновідомі риси сталінізму». Ці риси сталінізму як «цілісної суспільно-політичної системи» в монографії цих авторів були розкриті. Але на питання про специфічний варіант сталінізму на українському «регіональному рівні» чіткої відповіді не давалося. Історики обмежилися констатацією факту, що причини утвердження сталінізму в Україні не відрізнялися від тих, які були по всій країні. Це — економічна відсталість, незрілість політичних інститутів, однопартійність, відсутність демократичних традицій у партії та суспільстві, масова схильність і звичка до насильства, повна неповага до людської особистості, низький рівень культури основної маси населення, широке втілення в життя класового підходу та інші. Перераховані фактори поєднувалися з існуванням такого партійно-радянського діяча, як Й. Сталін з його політиканськими здібностями, жорстокістю, умінням швидко маніпулювати свідомістю «маси», а головне — «незбагненною жадобою одноосібної влади»⁶³.

С. Грабовський, С. Ставроян, О. Бойко, І. Нагаєвський, В. Шевчук, М. Тараненко та інші вивчали проблеми української державності, зокрема радянської доби⁶⁴. Так, у книзі О. Бойко зазначалося, що характерними проявами зміцнення сталінізму в Україні в 1920–1930-х рр. були утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології, монополізація нею права на істину, зосередження більшовицькою партією усієї влади, ліквідація інших політичних партій, зрощування владної партії з державним апаратом, монопольний контроль партійно-державного апарату над економічною сферою, постійна централізація управління економікою⁶⁵. Проте не було здійснено конкретного аналізу проявів сталінізму в республіці. До цього напрямку в українській історіографії дотичні роботи, в яких висвітлювалися історико-правові аспекти національно-державного будівництва в Україні в 1920–1930-х рр. Опубліковані праці з історії конституцій України, права і правової ідеології, системи державного управління⁶⁶. Ґрунтовна розробка цієї проблематики здійснена в узагальнюючій праці «Історія державної служби в Україні». У написаних С. Кульчицьким і Г. Єфіменком розділах характеризувалася специфіка радянського ладу в 1917–1923 рр., а також структура державної влади в умовах формування тоталітарного ладу⁶⁷.

⁶³ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 322.

⁶⁴ Грабовський С., Ставроян С. Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995; Бойко О. Історія України у ХХ столітті. — Ніжин, 1994; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1994; Шевчук В.П., Тараненко М.Г.. Історія української державності. Курс лекцій. — К., 1999.

⁶⁵ Бойко О. Історія України у ХХ столітті... — С. 73–80.

⁶⁶ Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. — К., 1993; Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення. Словник—довідник. — К.: Либідь, 1997; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). — К., 2001; Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико—правові аспекти (1917—1922 рр.). — К., 1998.

⁶⁷ Історія державної служби в Україні: у п'яти томах. — К., 2009. — Т. 2. — С. 151–288.

Складовою частиною наукових досліджень було вивчення процесу входження України до складу СРСР. Спектр суджень істориків з цієї проблеми найрізноманітніший. Частина, як і раніше, говорила про правомочність створення СРСР. При цьому підкреслювалася поступова втрата Україною суверенітету, починаючи з встановлення радянської влади, підписання 28 грудня 1920 р. договору про військовий та економічний союз з Росією й закінчуючи створенням 30 грудня 1922 р. СРСР, ліквідацією залишків самостійної державності в наступні роки. Інші дослідники вважали, що створення СРСР суперечило нормам міжнародного права, оскільки союзний договір так і не був підписаний. Міжнародної або міждержавної угоди, що б фіксувала утворення нової держави, не було, замість неї було введено в дію внутрішньодержавний акт — Конституцію СРСР. Майже всі дослідники погоджувалися, що створення української радянської державності було серйозною поступкою більшовиків українському національному рухові. Вона не була добровільною, її здійснювали під тиском політичних сил, що відстоювали українську національну державність і брали участь у створенні та функціонуванні Центральної Ради, Директорії в 1917–1920 рр. Ідея незалежної української державності активно підтримувалася українською політичною еміграцією та діаспорою, завжди виступала як одна з альтернатив тоталітарному режиму⁶⁸.

Впродовж 1990-х рр. в українській історіографії, що досліджувала радянську добу, відбулося суттєве розширення тематики та методології досліджень. Здійснювалися спроби аналізувати процес модернізації, з'ясувати рівні економічного, соціального, інституційного розвитку України у складі СРСР. Але задовільно розв'язати наукові проблеми не вдалося. Висловимо припущення, що їх вивчення має враховувати наступне: стрімка модернізація Російської імперії в 1907–1916 рр. змінилася хаосом соціальних та економічних експериментів з антигуманною спрямованістю, що тривали до смерті Й. Сталіна. Іншими словами, не дивлячись на те, що сталінське керівництво намагалося втілити сучасні йому уявлення про розвиток суспільства, це не стало моделлю ефективною модернізації, а патологією «сучасності» тодішньої цивілізації. Форсований розвиток галузей важкої та оборонної промисловості, урбанізація, що здійснювалися державним примусом, ліквідацією ринкових відносин, супроводжувалися процесами архаїзації та пристосування суспільних стосунків до нових хитких та симбіозних соціально-економічних структур. Не дивно, що впевнено фіксувати

⁶⁸ Серед значної кількості праць з цієї проблематики зазначимо: В.Ф. Верстюк. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Український історичний журнал. 1997. — N 5; Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). — К., 1993; Ї ж: Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1919. — К., 1996; Ї ж: Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1920. — К., 1997; Історія України: нове бачення. У двох томах. — К., 1996. — Т. 2; Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. — К., 1994; Реєнт О.П., Симоненко Р.Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень–лютий 1919): Документи. — К., 1996; Солдатенко В.Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції // Український історичний журнал. 1997. — N 5–6; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 10; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1938 рр.). Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 11.

сповільнену модернізацію України у межах СРСР вдається лише з середини 1950-х рр.

Зазначимо, що протягом останніх років увага дослідників концентрувалася на недосліджених в українській історіографії проблемах повсякденного життя різних соціальних груп суспільства. Вивченню та узагальненню було піддане повсякдення робітничого класу, селянства, етнічних громад, номенклатурних працівників, православних священників, вчителів, студентства та дітей. Видрукувані фундаментальні праці щодо взаємовідносин держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.)⁶⁹. У цілому, зростання кількості публікацій та тематики вивчення міжвоєнного періоду досягло межі, коли доцільно здійснити узагальнююче історіографічне дослідження цього процесу.

Для висвітлення заявленої у даній книзі проблематики важливо проаналізувати ідеї та висновки вчених, які суттєво впливали на загальний історіографічний процес. Чільне місце в розробці проблем історії України між двома світовими війнами посіли наукові дослідження С. Кульчицького. Впродовж 1990-х рр. в них ставилися проблеми та пропонувалися авторські висновки з вивчення нових для української історичної науки тем: доктринальна база політики Компартії в Україні; форми і зміст української радянської державності; модернізація українського суспільства, ініційована кремлівськими вождями наприкінці 1920-х рр. та її соціальна ціна; «комунізація» українського села; партійно-радянський апарат та органи держбезпеки в системі комуністичної влади в Україні; громадські організації того часу в республіці як передавальні паси від влади до суспільства⁷⁰. У подальшому увага історика, як і значної кількості дослідників радянської доби в історії України, зосередилася на осмисленні Голодомору 1932–1933 рр. Вагомі узагальнюючі висновки вчених, дослідження яких координував С. Кульчицький, опубліковані в колективній монографії 2003 р.⁷¹

С. Кульчицький зробив значний внесок у концептуалізацію голоду як геноциду, що мав центральне значення для розуміння подій в Україні радянської доби та здійснює сильний вплив на сучасність. Для обґрунтування своєї позиції він використав серйозну аргументацію, складовими частинами якої стали:

1. Аналіз історичних передумов виникнення радянської влади шляхом виявлення історичної мутації Російської революції 1917 р. та радянської влади як мутантної цивілізації, позбавленої приватного підприємництва. Дослідник на-

⁶⁹ Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія. — К., 2012; *Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст.* — К., 2013; *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.).* — К., 2013. — Т. 1, 2.

⁷⁰ Кульчицький С.В. *УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії.* — К., 1995; *Його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928).* — К., 1996; *Його ж. Україна між двома війнами (1921–1938 рр.).* — К., 1999.

⁷¹ Див.: *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* — К., 2003. Дослідження з цієї тематики в Україні тривають. Наприклад, з'явилася цікава праця Л. Гриневич. Див.: *Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні: монографія.* — К., 2013.

голошував на доктринальному екстремізмі більшовицької партії у поєднанні з радикалізмом радянської течії в революції, природі радянської влади як двоєдиної конструкції більшовицьких партійних органів (керованих вождями за допомогою демократичного централізму) та радянських органів (позбавлених владних повноважень). Одну з центральних ролей у виникненні подібної тоталітарної конструкції відіграла своєрідно інтерпретована В. Леніним марксистська ідеологія, стрижнем якої стала концепція «держави-комуни».

2. Висвітлення характеру політики більшовиків, які після жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді сполучали демагогію й популізм з державним терором. Вони негайно розпочали «комуністичну» революцію, спрямовану проти власності й приватних власників. «Держава-комуна» була несумісною з існуванням десятків мільйонів дрібних виробників та землеробів. Вона намагалася одержавити не лише їх власність, але й різко змінити звичні форми життя. Зміни викликали опір, а опір — репресії з боку держави. Й. Сталін повторив комуністичний штурм, ініційований десятиліттям раніше В. Леніним. У регіонах з найвищим опором Й. Сталін застосував найбільш жакливу форму репресій — терор голодом. Результатом такого терору став Голодомор.

3. Обґрунтування ролі колективізації та розкуркулення у виникненні голоду. Одразу після створення колгоспна система ввійшла у кризу: селяни тільки імітували працю на колгоспних ланах, тому що майже нічого не одержували за вироблену продукцію. Кремль розцінював таку недоброросівність як куркульський саботаж. Об'єми державних хлібозаготівель кожен рік збільшувалися, за кризових умов наприкінці 1932 р. Й. Сталін надіслав надзвичайні комісії в основні хлібовиробні райони — Україну, Північний Кавказ, Поволжя, результатом діяльності яких став голод у цих регіонах. У деяких частинах регіонів комісії не обмежувалися конфіскацією усього збіжжя, а й вилучали всі продовольчі ресурси, нагромаджені у селянських господарствах до нового врожаю. Це була форма репресії, спрямована на спричинення смерті від голоду.

4. Доведення надзвичайної важливості національного виміру геноциду. За допомогою статистичних даних встановлено, що 1933 р. люди гинули від голоду у багатьох регіонах, але голодний мор з велетенською кількістю жертв спостерігався тільки у двох політико-адміністративних утвореннях — УСРР і в Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю (тут українці склали більше двох третин загальної кількості населення). Й. Сталін запровадив терор голодом українців не як геноцид етнічної групи, але як геноцид українських громадян. Справа у тому, що «держава-комуна» постала ззовні як добровільний союз дев'яти формально незалежних радянських держав. Це була поступка більшовицьких лідерів потужним національним рухам, особливо українському визвольному руху. Проте СРСР скріплювався диктатурою комуністичної партії. Її керівництво уважно слідкувало за ситуацією у національних республіках. УСРР користувалася подвійною увагою, дякуючи економічному та людському потенціалам, а також національному руху. Коли виникла вищезгадана криза, Й. Сталін з превентивною метою перетворив Україну в епіцентр репресій: суцільна колективізація та терор голодом підірвали базу українського визвольного руху, а репресії проти КП(б)У та української інтелігенції дозволили Кремлю поставити

під повний контроль вже не державне утворення — УСРР, а всього-на-всього республіку. Отже, терор голодом є геноцидом проти українського народу як політичної нації. Аргументація набула подальшого обґрунтування у працях вченого, що побачили світ протягом останніх років, особливо в трьохтомнику «Червоний виклик...», в якому підведені підсумки дослідження вченим радянської доби в історії України⁷².

Для розробки нашої проблематики важливе значення має твердження С. Кульчицького про «субцентр влади» в радянській Україні. Зважаючи на зрозумілу й коректну характеристику радянської влади, як олігархічної диктатури керівництва Компартії, термін «субцентр влади» дозволяє логічно пояснити процес делегування владно-управлінських функцій комуністичними вождями партійно-радянським структурам у радянській управлінській системі. Цей процес обумовлювався, перш за все, складним характером держави та суспільства.

Останнє десятиліття значна увага українських істориків зосереджувалася на політичних репресіях радянської доби в Україні. У ході підготовки загальнодержавної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» опубліковано більше ста книг обласних томів, що містять цікаві документи щодо відносин між центром та субцентром влади у контексті здійснення державного терору. Певним підсумком осмислення ролі терору та тероризму в історії України XIX–XX ст. стало праця великого авторського колективу, в якій на основі нових архівних документів досліджувалися витoki тероризму, його історія на початку XX ст., проблеми терору радянської доби⁷³. Праця створила серйозні передумови подальших наукових досліджень.

З вивченням політичного терору в Україні пов'язана проблематика історії діяльності органів радянської державної безпеки. Від 1994 р. на базі Галузевого державного архіву СБУ видається журнал «З історії архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», в якому друкуються оригінальні статті, побудовані переважно на невідомих широкому загалу документах радянської політичної поліції. Триває видання документів регіональних підрозділів радянської спецслужби, оперативних матеріалів зі справ-формулярів письменників О. Довженка, А. Хвилевого, академіка М. Грушевського, «розстрільних списків особливих трійок» 1937–1938 рр. Такі джерела надають змогу аналізувати функціонування репресивних гілок системи партійно-радянської системи управління.

У цій площині досліджень помітний внесок зробив Ю. Шаповал. Взагалі, від кінця 1980-х рр. праця історика накладала помітний відбиток на процес переосмислення історії України радянської доби. Він віддав перевагу використанню нових архівних документів, зокрема, раніше недоступного для істориків корпусу джерел, щоб показати вплив тоталітарного режиму на долю людей того

⁷² Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. — К., 2008; Його ж. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. — К., 2013; Його ж. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. — К., 2013; Його ж. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — К., 2013. — Кн. 1, 2, 3.

⁷³ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. — К., 2002.

часу⁷⁴. В результаті вдалося створити одне з перших в українській історіографії комплексне дослідження сталінізму в Україні. Особливий інтерес викликали невідомі аспекти політичного курсу керівництва Компартії, діяльності різних політиків та громадських діячів в Україні в умовах комуністичного режиму⁷⁵. Важливою складовою авторського розуміння діяльності радянських спецслужб в Україні стала характеристика специфіки терору в Україні. Історик підкреслює, що основною особливістю терористичних акцій в республіці в 1920–1950-ті рр. був постійний «антинаціоналістичний окрас». Звинувачення у націоналізмі, українському шовінізмі, націоналістичних ухилах, співчутті «націоналістичній контрреволюції» завжди були універсальним засобом репресивно-каральних органів, обов'язковим «аргументом» у ході фальсифікації тієї чи іншої справи. За допомогою таких звинувачень партійно-радянське керівництво виправдовувало антигуманні дії проти робітників, селян, інтелігенції. До певної міри антинаціоналістичну активність комуністичної спецслужби можна зрозуміти: впродовж комуністичного панування в Україні завжди були патріоти, які чинили активний або пасивний опір режиму, бачили перспективу України в орієнтації на Захід, намагалися створити не декоративну, а реальну українську державність. У 1940–1950-ті рр. українські націоналісти вели збройну боротьбу за ці ідеали проти радянської держави. Тому не випадково органи радянської держбезпеки розглядали українців як потенційно загрозливих, збирали компрометуючі матеріали проти тих, хто проявляв симпатії, співчував ідеї української самостійності, або ідентифікував себе українцем. Наступ каральної системи на цих людей розпочався набагато раніше офіційно проголошених дій. А задля здійснення репресій проти управлінців республіки їх визначили як «контрреволюціонерів-троцькістів», поєднали з націоналістами, й знищили управлінські структури республіки⁷⁶.

Оригінальною побудовою, стилем викладення матеріалу, багатющим комплексом використаних джерел вирізняється двотомник С. Білоконя⁷⁷. Проте, поряд

⁷⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, Галузевий державний архів Служби безпеки України.

⁷⁵ Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. 1990. № 12; 1991. № 2, 4–8, 10–12; 1992. № 1–12. Його ж. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. Його ж. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. Друга зі вказаних праць Ю. Шаповала дозволила суттєво уточнити долю людей, про яких раніше писав Г. Костюк на основі автобіографічних відомостей. (Див.: Kostiuk Hrihory. *Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror, 1929–1939.* — New York, 1960). Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001; Його ж. Торкнутись історії. — Київ–Дніпропетровськ, 2013.

⁷⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. — К., 1995; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). — К., 1999; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. — К., 2002. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи і події в контексті важкої історії. — К., 2001.

⁷⁷ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К., 1999; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К., 2013. — Т. 2.

з цікавим авторським аналізом масового терору в СРСР у міжвоєнний період з акцентуванням уваги на українські події, відчувається перевантаженість праці фактичним матеріалом. Іноді це заважає сприйняттю логіки історика, його поясненню процесів, що відбувалися.

Переосмислення В. Солдатенком явищ, пов'язаних з Українською революцією 1917–1921 рр., втілюється у низку праць, серед яких привертають увагу дослідження українського комунізму. На відміну від аналізу організаційно оформлених груп і течій, що характерно для попередніх робіт з цієї проблематики⁷⁸, вчений відтворює процеси народження та еволюції комуністичних ідей в Україні, непростого досвіду їх втілення крізь призму вивчення життя і діяльності Г. Пятакова, В. Винниченка, М. Скрипника⁷⁹. Перевагою авторського наукового підходу є використання нових архівних матеріалів. Проте, очевидні симпатії до цих діячів є спірними не лише з точки зору принципу об'єктивізму (так необхідного при створенні політичних біографій), але й ціннісного виміру історичних оцінок. Адже ці персонажі (за винятком, хіба що, В. Винниченка) особисто брали участь у політичних репресіях комуністичного режиму.

У 2005 р. В. Лозицький, який працював директором Центрального державного архіву громадських об'єднань України, оприлюднив книгу з історії політбюро ЦК Компартії України. Вона складається з історичних нарисів про окремі періоди функціонування цього вищого органу управління в республіці та інформаційно-довідкових матеріалів. Автор вважав політбюро ЦК «реальним вищим органом влади протягом більше 70 років»⁸⁰, з чим не можна погодитися: вищим органом влади в радянській Україні в складі СРСР було політбюро ЦК КПРС. Утім, комплексне дослідження функціонування політбюро ЦК КП України є перспективним напрямком розробки проблем динаміки владних повноважень, що передавалися з Кремля до керівництва республіки на різних етапах радянської історії.

Важливими для розуміння широкого спектру відносин радянських України та Росії у перші роки їх існування є дві праці Г. Єфіменка⁸¹. В основу аналізу взаємин УСРР та РСФРР автор поклав економічні аспекти, а керівництво УСРР

⁷⁸ Maistrenko I. *Borotbism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism.* — New York: Research Program on the USSR, 1954. Передрук: Maistrenko I. *Borot'bism. A Chapter in the History of Ukrainian Revolution* / Ed. and introd. by Chris Ford. — Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007; Borys Ju. *The Sovietization of Ukraine. 1917–1923.* — Edmonton, 1980; Mace J. E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933.* — Cambridge, Massachusetts, 1983; Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. — К., 1997.

⁷⁹ Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002; Його ж. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. — К., 2003; Його ж. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. — К., 2005; Його ж. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006.

⁸⁰ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). — К., 2005.

⁸¹ Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — К., 2008; Його ж. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. — К., 2012.

розглядав не лише як об'єкт, але й суб'єкт взаємин, що досліджувалися крізь призму їх тогочасного сприйняття керівництвом обох держав. Висновок історика про те, що відносини між УСРР та РСФРР у 1920 р. свідчать про недоцільність однозначних оцінок, вказує на необхідність їх аналізу у більш широкому історичному контексті з визнанням складнощів казуальних зв'язків та комплексності інтерпретацій.

У світовій історіографії триває процес осмислення ролі радянської держави, її керівництва, «відсталості та модернізації» суспільства, соціальних аспектів політичної боротьби та економічних трансформацій, настроїв і моделей поведінки різних соціальних груп радянського суспільства. Вагоме значення для розуміння природи сталінської влади, її динаміки, варіантів функціонування політичного режиму в СРСР мають праці російського історика О. Хлевнюка⁸². Він характеризує диктатуру Й. Сталіна як систему влади, в основі якої знаходилася модель авторитарної олігархії, олігархічної відомчості. Вона функціонувала за принципом конкуренції та узгодження групових (відомчих) інтересів. Диктатор виступав у такій системі як активна надбудова: 1. Він був активною стороною (часто арбітром) у міжвідомчих зіткненнях. 2. Виступав ініціатором багатьох рішень, що здійснювали суттєвий, а у значній кількості випадків — вирішальний вплив на розвиток країни. Особливо це помітно у сфері каральної політики, що формувалася під безпосереднім впливом Й. Сталіна. Вона може слугувати гарним прикладом того, як політичні амбіції, особисті пристрасті, помилки та злочини Й. Сталіна змінювали характер системи, робили її надмірно репресивною навіть у межах диктатури.

Дворівнева організація вищої влади та системи прийняття рішень була джерелом постійного відтворення елементів «олігархізації» у надрах диктатури, придушення яких складало значну частину зусиль Й. Сталіна. Відомча самостійність членів вищого радянського керівництва та їх стихійна консолідація з метою недопущення одноосібної диктатури вочевидь проявилася одразу після смерті Й. Сталіна, коли відомчий вплив трансформувалася у політичний. Але такі тенденції у тій чи іншій мірі існували ще за життя Й. Сталіна. Два рівні вищої влади у умовах сталінської диктатури були тісно взаємопов'язані, потенційно система олігархічної відомчості могла існувати без диктаторської складової. Цим пояснювалася відносна легкість переходу як від «колективного керівництва» до одноособової диктатури в 1930-ті рр., так і зворотно — від диктатури до «колективного керівництва» після смерті Й. Сталіна. Більше того, усунення тих державно-терористичних крайнощів, першопричиною яких був Й. Сталін, вже в 1953 р. суттєво змінило систему, зробило її менш кривавою, більш передбачуваною та здатною до реформ, не дивлячись на те, що чисельні базові прин-

⁸² Хлевнюк О. В. 1937 — Сталин, НКВД и советское общество. М., 1992; Його ж. Сталин и Орджоникидзе, конфликты в Политбюро в 30-е годы». М., 1994; Його ж. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. — М., 1996; Його ж. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — М., 2010.

ципи системи залишалися недоторканими, а послідовники Й. Сталіна діяли у достатньо вузьких межах авторитаризму⁸³.

Слід зазначити, що вивчення істориками нових документів з розсекречених архівних справ суттєво змінило уявлення про радянську державу — вона почала сприйматися як об'єкт соціальної історії через дослідження її діючих акторів, функціонування апаратів та бюрократії, форм переговорів та конфліктів, що відбувалися у процесі управління. Мова йде про відмову від використання терміну «держава» в якості деперсоніфікованої форми, що нав'язує власну волю. Навпаки, її необхідно розглядати як середовище постійної напруги та протиріч, конфліктів і їх вирішення. Нові праці істориків різних країн довели, що під кутом зору управління природа диктатури була «полікратичною» — управлінські функції здійснювали партійні органи різного рівня, урядовий апарат та радянські органи (зрозуміло, що вони були зрощені в умовах диктатури), господарський апарат, керівництво ВНК–ОДПУ–НКВС, Червоної армії тощо. Проте, на відміну від ліберально-демократичних режимів, усі інститути та щаблі управління об'єднувалися у надцентралізованій системі управління, яку очолювало політбюро ЦК Компартії, а керівники загальнодержавних інститутів репрезентували їх інтереси на вищому партійно-радянському рівні. Зі зміною пріоритетів у політиці керівництва Компартії змінювалась структура та обсяг управлінських функцій партійно-радянських інститутів.

Корисною для подальшого розуміння динаміки диктатури, дій керівництва Компартії та їх наслідків є констатація факту, з яким згодні всі історики: 1930-ті рр. були періодом формування сталінізму, коли тривали серйозні конфлікти між двома логіками функціонування влади. З одного боку, існувала логіка адміністративно-командної системи — представників державного апарату, який збільшувався, ускладнювався, ставав різномірним, та був вимушеним контролювати все більше сфер життя суспільства, що чинило опір режиму. Це була бюрократична логіка індустріальної держави, в основі якої — принципи компетентності, професіоналізму. З іншого, — логіка Й. Сталіна і його групи, в основі якої була деспотично-поліцейська концепція влади, що руйнувала всі політичні, професійні, особисті зв'язки, котрі були джерелами солідарності бюрократії. Американський історик М. Левін⁸⁴ характеризував такі конфлікти як «інституційну параною», що складала сутність сталінізму. Він описав її як почуття безсилля, що розвивається у вузькому колі вищого керівництва, а потім у лідера цього керівництва. Чим сильніше центральна влада, тим сильніше це почуття безсилля⁸⁵.

В цілому, образ сталінської держави як суворо дисциплінованої структури, що була в змозі нав'язати свою волю суспільству, у наш час розглядається як помилковий. Добре відомі недоліки в організації сталінського партійно-радянського апарату, його внутрішні розбіжності та відсутність контролю за його

⁸³ Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953. — М., 2002; Хлевнюк О.В., Горлицкий Й. Холодный мир. Сталин и завершение сталинской диктатуры. — М., 2011.

⁸⁴ М. Левін народився у Вільнюсі, від 1941 по 1946 р. працював у колгоспі, на металургійному комбінаті в Росії, від 1943 р. служив в Радянській армії.

⁸⁵ Lewin M. Bureaucracy and the Stalinist State // Kershaw L, Lewin M. Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison. — Cambridge: Cambridge, 1997.— P. 67.

діяльністю, особливо в сільській місцевості. Задokumentовані різні пропозиції керівництва країни щодо корегування політики у відповідь на соціальний опір. Доцільно зауважити, що радянська держава, як будь-яка інша, діяла не в «вакуумі», але вона завжди спрямовувалася вищим політичним керівництвом, яке було глибоко ідеологічно вмотивованим. Якщо йдеться про ліберально-демократичні політичні режими та суспільства, то за них сильна, ефективна держава розвивається як координуючий центр з метою зміцнення суспільного порядку, збереження єдності країни, регулювання конфліктів між соціально-політичними групами, мобілізації ресурсів для розвитку суспільства та його захисту. Утім, тотальна/тоталітарна радянська держава знищувала ринкову економіку, витісняла її плановою з метою побудови «безкласового» комунізму та «підведення під себе» відповідних безтоварних економічних відносин (переконливе логічне обґрунтування цього зробив С. Кульчицький). У такий ситуації держава породжувала проблеми розподілення ресурсів та планування. Вона була не в змозі забезпечити ефективний та справедливий розподіл матеріальних благ, а плануючі органи прирікалися на помилки. Тому завжди існували проблеми управління, що викликали численні конфлікти між його структурами та між ними й суспільством.

Таке бачення держави обумовлює дослідження динамічного балансу влади центрального керівництва та повноважень інституціональних автономій у кожній специфічній сфері політики. Конкретно-історичне вивчення нюансів такого балансу дозволяє подолати певну схоластичність «тоталітарних» та «ревізійністських» підходів. Особливо це стосується відносин між центром влади в державі та регіональними субцентрами. Нині існує значна кількість літератури, присвяченої взаємовідносинам центру та регіонів в останні роки існування Російської імперії та в радянську добу. Важливим для розуміння проблематики є погляд на історію Російської імперії, а потім СРСР крізь конфлікт доцентрових та відцентрових тенденцій. Відцентрові тенденції породжувалися етнонаціональними групами, які намагалися послабити владу центру, домагалися більшої автономії для провінційних центрів та столиць. Крім того, вони відображали тиск селянських громад, організацій робітників на структуру управління. Доцентрові тенденції бажали зберегти владу в центрі держави шляхом розширення повноважень центральних органів управління, встановити контроль над національними групами, регіональними центрами та громадами. Домінуючу роль грали відцентрові сили у періоди послаблення центральної влади: в роки революційної кризи 1905–1906 рр.; революцій та громадянських війн 1917–1921 рр.; горбачовських реформ та розпаду комуністичної держави 1985–1991 рр. Але були часи різкого загострення доцентрових тенденцій, виняткового зосередження влади. Найбільш яскраво такі тенденції проявилися наприкінці 1920-х — першій половині 1950-х рр., тобто в епоху Сталіна. Між «хвилями» граничної централізації влади та її дезінтеграції існували роки відносної рівноваги: існування царської імперії після 1906 р.; часи непу 1920-х рр.; ера реформ М. Хрущова наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр.⁸⁶

⁸⁶ Див.: Centre-local relations in the Stalinist State 1928–1941 / ed. E.A. Rees. — Basingstock, Palgrave Macmillan, 2002.

У річищі такого підходу різні аспекти відносин центр-регіони досліджували Ю. Сльозкін, Ф. Хеш, Т. Мартін, Дж. Смит, Р. Пайпс та багато інших авторів, праці яких висвітлювали процеси 1920-х — 1930-х рр.⁸⁷ Але в переважній більшості публікацій аналізувалися етнонаціональні аспекти, лише окремі дослідники торкалися економічних проблем таких стосунків. На наш погляд, поки що можливо казати лише про постановку деяких питань, аніж про систематичні дослідження. Наприклад, в історіографії зафіксована важливість регіонального фактору у формуванні економічної політики та інституту регіональних керівників у подоланні протиріч надмірної централізації радянської економіки⁸⁸. Розвиваються дослідження регіонів, початок якому поклала відома книга М. Фейнсода про Смоленськ⁸⁹. Так, російський історик Є. Карелін у межах нової галузі знань, що формується в Росії, — політичної регіоналістики здійснив спробу систематизувати історичний досвід формування та розвитку механізму влади Західної області Росії в 1917–1937 рр.⁹⁰

Вивчаються різні методи управління регіонами, зокрема, система номенклатури⁹¹. В українській історіографії з цієї проблематики з'явилися ґрунтовні праці М. Дорошка та М. Фролова⁹². Зростає інтерес до феноменів радянського клієнтелізму, на основі якого значною мірою вибудовувалась система центр-

⁸⁷ Pipes R. *The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism, 1917–1923*. — Harvard University Press, 1954; Slezkine Yu. *The USSR as A Communal Appartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism* // *Slavic Review*. — Summer 1994. — Vol. 53. N 2. — P. 414–452; Smith Je. *The Bolsheviks and the National Question 1917–1923*. — London: Macmillan Press Ltd., 1999; Hirsch. F. *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. — Ithaca; London: Cornell University Press, 2005; Мартин Т. «Империя положительной деятельности». *Нации и национализм в СССР, 1923–1929*. — М., 2011; Smith Je. *The Bolsheviks and the National Question 1917–1923*. — London: Macmillan Press Ltd., 1999.

⁸⁸ *Centre-local relations in the Stalinist State 1928–1941* / ed. E.A. Rees. — Basingstock, Palgrave Macmillan, 2002; Hough J. F. *The Soviet prefects: the local party organs in industrial decision-making*. — Cambridge, MA, Harvard University Press, 1969.

⁸⁹ Fainsod M. *Smolensk under Soviet Rule*. — Cambridge, MA, Harvard University Press, 1958; Harris J.R. *The Great Urals: regionalism and the evolution of the Soviet system*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1999; Kuromia H. *Freedom and Terror In Donbass. A Ukrainian–Russian Borderland, 1870s–1990s*. — Cambridge University Press, 1998; Boterbloem K. *Life and death under Stalin. Kalinin Province, 1945–1953*. — Montreal—London, McGill—Queen's University Press, 1999;

⁹⁰ Карелин Е.Г. *Региональный механизм власти и управления Западной области Советской России (1917–1937 гг.)*. — М., 2014.

⁹¹ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. *Советская номенклатура: становление, механизмы действия* // *Вопросы истории*. — 1993. — № 7. — С. 25–38; Мохов В.П. *Эволюция региональной политической элиты России (1950–1990 гг.)*. — Пермь, 1998; ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953. — М., 2004; *Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты. 1953–1964 гг.* — М., 2009.

⁹² Дорошко М.С. *Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)*. — К., 2008.; Фролов М.О. *Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування*. — Запоріжжя, 2003; Його ж. *Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр.* — Запоріжжя, 2004; Його ж. *Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х — 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: монографія*. — Запоріжжя, 2011.

регіони в радянський період⁹³. Дж. Армстронг, А. Вайнер, М. Бессинджер висвітлювали окремі аспекти цієї проблематики в українському контексті в період від Другої світової війни до розпаду СРСР⁹⁴. В Україні дослідження в галузі історичної регіональної проблематики зосереджуються у відділі історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, що видає науковий збірник «Регіональна історія України».

Втім, вивчення відносин «центр–регіони» на прикладі радянської України у складі СРСР у міжвоєнний період ще не було предметом спеціального наукового аналізу. Загалом, незважаючи на значний доробок у світових та вітчизняних гуманітарних науках з проблем природи й механізмів дії радянської влади на різних етапах її існування, інтелектуальний аналіз цієї проблематики залишається одним з пріоритетних напрямків історичних досліджень. Серед інших малодослідженими та значною мірою міфологізованими історичними процесами залишаються: створення та функціонування радянської влади в Україні, відносини вождів Компартії з керівниками УСРР–УРСР, особливості здійснення політичного курсу в Україні, його наслідки та реакції суспільства.

1.2. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологія даного дослідження враховує напрацювання істориків та вироблена шляхом використання кількох продуктивних ідей з різних концепцій влади, які існують у гуманітарних науках. Однією з найбільш впливових гуманітарних традицій ХХ ст. став розпочатий М. Вебером пошук логічних зв'язків між поняттями «влада» та «панування». Вчений вважав, що влада — це здатність суб'єкта (індивіда, групи, організації) здійснювати свою волю у соціальних відносинах, не дивлячись на опір інших. Ця дефініція стала «перехідним містком» від «вольових» концепцій влади, характерних для ХІХ ст., до біхевіористських та реляціоністських концепцій, що, врешті решт, розуміють владу як соціальні відносини «панування–підкорення». Для сучасних прихильників біхевіористського трактування влади домінуючою рисою людської психіки та свідомості є прагнення до влади, що розглядається як вихідний пункт і кінцева мета політичної поведінки особистості. Політичний процес аналізується як зіткнення індивідуальних прагнень до влади, в яких перемагає найсильніший. У реляціоністському (від англ. «relations» — відносини) науковому підході влада вивчається як міжособистісні відносини, що дозволяє одному індивіду або групі змінювати поведінку іншого індивіда або групи. Одним з варіантів реляціо-

⁹³ Lewin M. *Russia–USSR–Russia. The drive and drift of a superstate.* — New York, New Press, 1995. — P. 185–208; Fairbanks Charles H. Jr. *Clientelism and the roots of post-Soviet disorder // Transcaucasia, nationalism and social change / Ed. R.G. Suny.* — Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996; Афанасьев М.Н. *Клиентелизм и российская государственность.* — М., 2000.

⁹⁴ Armstrong Jh. A. *Ideology, Politics, and Government in the Soviet Union: An Introduction.* Fourth edition. — University Press of America, 1978; Weiner A. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution.* Princeton University Press, 2000; Beissinger M.R. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State.* — Cambridge University Press, 2002.

ністської концепції є теорія «опору», яка стверджує, що влада — це відносини, за яких пануючий (той, хто впроваджує свою волю) пригнічує підлеглих.

На основі таких уявлень автор розуміє владу як відносини панування-підкорення, в яких закладені можливості впливу волі одних учасників, реалізації їх власного інтересу, вирішальної дії стосовно інших учасників. У філософському дискурсі (як розгортання логіки мислення) влада осмислюється як необхідна умова існування суспільства. Співіснування людей змушує їх позиціонувати себе до інших через панування-підкорення, тобто володарювання, що пронизує усі соціальні сфери. Тому влада неминуче проявляє себе у формі соціального феномену — публічної влади, яку здійснюють спеціалізовані суспільні інститути. На ґрунті публічної влади виникає політика як певна сфера суспільного життя, яка з появою держави перетворюється на практику організації та здійснення влади в суспільстві. Дефініція «політична влада», що широко застосовується у гуманітарних науках, у певному сенсі є тавтологією, тому що прикметник «політична» вже вказує на владні відносини. Проте це визначення підкреслює специфіку такої влади, адже вона використовує державу для досягнення суспільно значущих цілей. Наведені вище міркування мають бути доповнені наступними зауваженнями: у кінцевому рахунку влада існує лише у полі потенційного конфлікту, владні відносини завжди напружені, суперечливі, адже панування досягається у процесі підкорення, сутність якого складається з цілеспрямованих дій та зусиль з метою досягнення пануючого становища. Процес панування-підкорення є дискретним, тобто є взаємопов'язаними актами, в яких пануючий себе проявляє та стверджує.

Важливою для конкретно-історичного аналізу владних відносин є точка зору консенсусної теорії влади, згідно з якою влада відповідає людській здатності не лише діяти, але й об'єднуватися з іншими, діяти узгоджено з ними. Владу ніколи не має хтось один: вона належить групі та існує до тих часів, коли група тримається разом. Якщо ми кажемо про когось, що він «має владу», то фактично це означає, що особа уповноважена певною кількістю людей діяти від їх імені. Якщо група, яка уповноважила носія владою розпадається, то припиняється його влада. У сучасних, структурно диференційованих та складно функціональних суспільствах влада не може здійснюватися як прямий вплив авторитету, права або застосування насилля. Вона неминуче заснована на розподілі функцій володарювання та управління. Тому мова йде про делегування владних і управлінських повноважень від центру до субцентрів влади та управління. Розподіл та делегування влади завжди поглиблюють природні проблеми влади: використання різних методів та засобів її реалізації у власних та/або колективних цілях, мобілізації для цього великих груп людей, регулювання відносин між ними, ефективний та доцільний розподіл функцій управління та виконання.

Враховуючи викладені вище ідеї, основним методом цього дослідження є аналіз інтерактивних дій, персональних та інституційних конфліктів у відносинах центр-субцентр влади у процесі розробки та прийняття політичних рішень, їх реалізації, оцінки ситуації, що виникала у ході реалізації, коригування політичного курсу. Складовою аналізу є вивчення діяльності партійно-радянських, силових та інших органів, контролю центру влади за виконанням рішень

субцентром влади, комунікацій та обміном інформацією у ході виконання політичних рішень, реагування суспільства тощо. Оскільки більшовицькі вожді були ідеологічно вмотивованими політичними акторами, особлива увага зверталася на обґрунтування тих чи інших рішень, співвідношення ідеологем та їх інструменталізацію під час реалізації політичного курсу, коригування його окремих аспектів. Аналіз здійснювався на принципах історизму, об'єктивізму з урахуванням ціннісного виміру, системності та структурної функціональності.

Джерелознавчу базу роботи склали джерела кількох типів. До першого увійшли історичні праці, які є не лише історіографічним джерелом, але й історичним джерелом. Викладені в них факти несуть цінну інформацію щодо процесів та подій, історичних осіб та їх діяльності. Але потрібно ретельно інтерпретувати такі джерела з точки зору критичного аналізу їх змісту, їх достовірності, особливостей авторських тлумачень, впливу на них оточуючого світу та, у нашому випадку, ідеологічних вподобань та конструкцій.

Окремим типом історичних джерел стали мемуари учасників подій. Вони дозволяли встановити чисельні факти, що не відобразилися в інших видах джерел, але мали вагоме значення для реконструкції подій. Мемуарам властива суб'єктивність, тому здійснювався критичний аналіз їх достовірності з встановленням місця, яке займали автори у історичних подіях, їх обізнаності з ними. Інформація, що міститься у цих джерелах, обов'язково порівнювалася з іншими відомостями.

Основним використаним у роботі типом історичного джерела стали архівні документи. З частиною з них автор ознайомився у збірниках документах, що видані протягом останніх двадцяти років. Особливе значення у процесі відбору фактичного матеріалу мали видання, де друкувалися раніше невідомі документи політбюро ЦК ВКП(б), листування кремлівських вождів⁹⁵. Дуже інформативними виявилися документальні зібрання серії «Документы советской истории»⁹⁶. Особливу цінність для істориків, які досліджують радянський період, мають публікації стенограм окремих пленумів ЦК ВКП(б) та документів радянської держслужби⁹⁷.

Оскільки методологія дослідження спрямована на аналіз здебільшого непублічних відносин між керівниками Компартії, автор протягом ряду років виявляв та опрацьовував архівні матеріали в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України), Державному архіві

⁹⁵ Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сборник документов. — М., 1995; Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. (Сборник документов). — М., 1996; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001.

⁹⁶ Большевистское руководство. Переписка, 1921–1927: Сборник документов. — М., 1996; Советское руководство. Переписка. 1928–1941. — М., 1999 та інші.

⁹⁷ Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. — М., 2000; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. — М., 1999–2002; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. — М., 1998, 2000–2005.

Вінницької області (ДАВО), Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО), Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ), Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), Архіві Гуверівського інституту війни, революції та миру Стенфордського університету (Гуверівський архів). Частина віднайдених матеріалів опублікована у збірниках документів⁹⁸.

Тема дослідження обумовила особливу увагу до матеріалів політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) та політбюро⁹⁹ ЦК КП(б)У. Виявлення документів відбувалося шляхом вивчення, перш за все, протоколів засідань та матеріалів до них. Рішення цього владного органу визначали політичний курс, спрямовували діяльність радянської держави. Машинописні (підписні) протоколи союзного ПБ мають обмежену кількість матеріалів підготовки до розгляду питань¹⁰⁰. Оскільки обов'язок перевірки роботи місцевих партійних організацій та розподілу керівних кадрів був покладений на оргбюро і секретаріат, документи цих органів доповнюють інформаційну складову документів ПБ. Значна частина постанов оргбюро і секретаріату виносилася на затвердження ПБ та після відповідного оформлення отримувала статус рішень ПБ. Протоколи засідань ПБ, оргбюро та секретаріату зберігаються у РДАСПІ (ф. 17, оп. 3, 116–119, 163).

На відміну від комплексу протоколів союзного ПБ, протоколи засідань українського ПБ (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6) мають значну кількість матеріалів, що надають можливість прослідкувати динаміку ухвалення рішення, наявність різних його варіантів та, врешті решт, — позиції інституцій та керівників, що брали участь у підготовці рішення. Оригінали протоколів (збереглися окремі екземпляри) є віддрукованими на ротаторі картками, які заповнювалися олівцем секретарями (зазвичай першими/генеральними) ЦК КП(б)У. Записи є формулюваннями питань, що розглядалися, та ухвалених рішень. Існували окремі бланки рішень, що ухвалювалися опитуванням членів ПБ ЦК. Верхня частина такого бланку поділялася на дві частини. У лівому боці містилася колонка під заголовком «Слухали», де друкувалося формулювання питання. У правому боці — колонка «Постановили», де записувалися рішення. Нижня частина бланку мала заголовок «Результати голосування». Тут олівцем записувалися прізвища присутніх на засіданні, поруч з якими ставилися власноручні підписи. Бланк містив приписки, кому відправлялися витяги та ким відправлялися (співробіт-

⁹⁸ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.) — Вінниця, 1997; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північній Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001; Политическое руководство Украины 1938–1989 / Сост. В.Ю. Васильєв, Р.Ю. Подкур, Ю.И. Шаповал, Х. Куромия, А. Вайнер. — М., 2006; Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. — Чернігів, 2012; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. — К., 2013; Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін — К., 2013.

⁹⁹ Скорочено — ПБ.

¹⁰⁰ Існують оригінали протоколів союзного ПБ, з якими працювали окремі історики.

ники секретного (особого) сектору ЦК КП(б)У). На основі карток та бланків готувався машинописний протокол, що редагувався секретарем ЦК. Після цього друкувався остаточний варіант, який завірявся печаткою ЦК КП(б)У та факсиміле підпису першого/генерального секретаря ЦК КП(б)У.

Порядок денний ПБ ЦК КП(б)У певним чином планувався. Відділи ЦК готували на кожний квартал року переліки питань, що мали розглядатися на засіданнях. Потім складався загальний перелік питань на квартал, який затверджував перший/генеральний секретар. Іноді переліки розглядалися на засіданнях ПБ та корегувалися відповідно до пропозицій та побажань членів та кандидатів у члени ПБ. Оперативна діяльність ПБ ЦК змушувала вносити на розгляд значну кількість додаткових питань. Тому не всі із запланованих питань розглядалися. Але ПБ розглядало та затверджувало практично всі постанови Раднаркому УРСР. За дорученнями голів українського радянського уряду проекти його постанов та пояснювальні матеріали до них надсилалися управляючими справами РНК начальнику особого/секретного відділу ЦК, який знайомив з ними членів та кандидатів у члени ПБ. Низку питань на порядок денний засідань ПБ вносили керівники різних радянських організацій, господарчих органів союзного та республіканського підпорядкування, перші секретарі губернських, окружних, обласних комітетів партії.

Серед архівних документів збереглися окремі бланки порядку денного, які за день чи два до засідання надсилалися співробітниками особого/секретного відділу ЦК членам та кандидатам у члени ПБ. На бланках перераховувалися питання, які мали розглядатися, прізвища ініціаторів питань та виступаючих з кожного питання. Окремо вказувалися питання так званої «закритої частини», постанови з яких входили до «особих тек» рішень ПБ. У 1930-х рр. разом з порядком денним надсилалися проекти рішень та постанов, що ПБ ухвалювало опитуванням (така практика поширювалася внаслідок різкого збільшення питань, що розглядалися ПБ). Після ознайомлення з документами та внесення правок, зауважень, доповнень українські керівники ставили позначку «За» та підпис. Документи поверталися до секретного відділу ЦК КП(б)У. Інформаційну складову документів ПБ посилюють протоколи та матеріали до них оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, що дозволяють у багатьох випадках простежувати «історію питання».

Значна кількість рішень союзного ПБ оформлялася у так званих «особих протоколах», які мали гриф найвищої форми секретності «особая папка» (з цієї причини поняття вживаються як тотожні). Практичне виділення особливо секретних рішень в «особий протокол» почалося у 1923 р. Підписний варіант «особих протоколов» союзного ПБ за 1923–1952 рр. було отримано РДАСПІ (ф. 17, оп. 162) в 1995 р. з Архіву Президента РФ. Це — машинописні копії, що завірені печаткою ЦК і факсиміле підпису секретаря ЦК. Вони мали різну нумерацію, але обов'язково вказувалося на номер «звичайного протоколу» та його дати. Далі в одній або двох колонках містився текст під заголовками «слушали» та «постановили». Кожне питання оформлялося під номером (який відповідав номеру звичайного протоколу) та розташовувався за датою його обговорення. Після формулювання питання у круглих дужках вказувався перелік осіб, які брали

участь у його підготовці, та робилося посилання на попереднє рішення ПБ, оргбюро або секретаріату ЦК з питання з вказівкою номеру протоколу, його дати та номера пункту.

Особі протоколи не розсилалися як звичайні протоколи. Розсилку робили лише витягів з таких протоколів, де вміщували постанову або її частину. Такі витяги надсилалися виключно посадовим особам, яким доручалося виконати дане рішення. У протоколі під кожним пунктом робилася позначка, кому і в якому обсязі надіслані витяги. Особливі теки українського ПБ збереглися в оригінальному характері (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16). Перші секретарі ЦК КП(б)У особисто записували на картках формулювання питань та рішень, вказували, кому слід повідомляти про них. Через секретний/особий відділ ЦК витяги з таких рішень надсилалися адресатам.

Комплекс документів пов'язаних з функціонуванням ПБ доповнюють матеріали різних відділів ЦК РКП(б)–ВКП(б) (РДАСПІ, ф. 17, оп. 11–34) та ЦК КП(б)У (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20). У фонді ЦК КП(б)У документи відділів за міжвоєнний період об'єднані в один опис. Інформації, доповідні записки, повідомлення, огляди, донесення різних партійно-радянських органів з приводу тих чи інших подій, виконання постанов вищого політичного керівництва Компартії, настроїв у суспільстві дозволяють відслідковувати процеси реалізації рішень, взаємодії різних ланок управлінського апарату між собою та суспільством. Діяльність місцевих партійно-радянських органів та їх оцінки настроїв і поведінки населення відображені в документах партійних комітетів (інформаціях, політико-економічних оглядах), що надсилалися до ЦК КП(б)У. Вони досліджувалися дисертантом в державних архівах Вінницької та Чернігівської областей (ДАВО, ф. П-29, П-31, П-33, П-457; ДАЧО, ф. П-10, П-342, П-470).

З метою вивчення процесу підготовки та ухвалення рішень, їх обґрунтування у процесі обговорення на партійних форумах ретельно аналізувалися стенограми з'їздів, конференцій, пленумів ЦК РКП(б)–ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Як вказувалося, частина цих матеріалів опублікована, але більшість стенограм пленумів обох ЦК зберігається в архівних фондах та невідома громадськості. Особливу увагу привернули так звані неправлені примірники стенограм, аналіз яких надає можливість прослідкувати процес їх редагування, встановити аутентичні висловлювання виступаючих, а також текстуальні виправлення. Автор опрацював стенограми пленумів у РДАСПІ, Гуверівському архіві (ф. 17, оп. 2), та ЦДАГО України (ф. 1, оп. 1). У Гуверівському архіві після низки міжнародних проектів зберігається значна кількість копій документів у вигляді мікрофільмів (загальна назва «Archives of the Soviet Communist Party and Soviet State: Microfilm Collection»), що має РДАСПІ. Назви фондів, описів, справ збережені. Авторські посилання на архів робляться відповідно до того, де документ був виявлений. Крім того, в Гуверівському архіві вивчалася колекція документів Л. Троцького (Trotsky collection), з особливою надією на виявлення матеріалів, які не були надруковані або не віднайдені в РДАСПІ. Але таких документів збереглося обмаль.

Важливе значення в аналізі не публічних механізмів влади має листування кремлівських вождів та українських радянських керівників. Листи (рукописні

та машинописні оригінали й копії) зберігаються у РГАСПІ та зосереджені в фонді секретаріату В. Леніна (ф. 5) та особових фондах Й. Сталіна (ф. 558), Л. Кагановича (ф. 81), В. Молотова (ф. 82). Цей вид джерел майже не використовувався українськими істориками внаслідок неприступності до останніх років архівних документів. Навіть сьогодні ми не знаємо, яка кількість документів, зокрема, листів радянського керівництва, зберігається в Архіві Президента РФ, адже передані в РДАСПІ архівні фонди є невеликою частиною особових фондів цих діячів. У роботі використовується невелика частина листування, проте зазначимо, що для вчених та громадськості будуть цікаві листи Л. Кагановича Й. Сталіну періоду 1925–1928 рр., коли він був генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Як вказувалося вище, у збірниках опубліковані документи, зокрема, короткі щоденники (записи розмов, подій, зауважень, приміток) поїздок Л. Кагановича в Україну під час голодомору 1932–1933 рр. Але надзвичайно інформативними є листування між вождями та короткі щоденники, стенограми виступів Л. Кагановича під час поїздок в Україну (1934, 1936, 1937 рр.). Так само корисними є листи та інші документи (телеграми, шифротелеграми, нотатки) під час поїздок В. Молотова в Україну в 1928–1931 рр. (такі документи за листопад 1932 р. вже оприлюднені). Надзвичайно цікавими й корисними для дослідників є листи різних керівників радянської України Й. Сталіну за 1920–1930-ті рр. Вони дозволяють не лише дізнатися про ті аспекти політичних подій, які ретельно приховувалися вождями, але й зрозуміти динаміку персональних відносин, що важливо для розуміння процесів трансформації олігархічної диктатури в одноособову диктатуру Й. Сталіна.

Одним з видів джерел стали інформаційно-аналітичні документи органів державної безпеки. Практично всі документи радянських спецслужб призначалися для вузького кола керівників і мали обмежувальний гриф «Совершенно секретно», «Секретно», «Лично». Практика детального інформування керівництвом органів держбезпеки керівників країни та республіки існувала від початку функціонування радянської політичної поліції. Прикметну заяву зробив Л. Каганович у середині 1920-х рр., коли назвав співробітників держбезпеки «сигналізаторами партії, очима і вухами партії і радянської батьківщини»¹⁰¹. У фонді Л. Кагановича вивчалися документи ОГПУ–НКВД–МГБ СРСР, що надсилалися на його ім'я: доповідні записки, довідки, спеціальні повідомлення, огляди про «економічну контрреволюцію» в Донбасі, українську контрреволюцію та націоналістичний рух в Україні, Білорусі, на Кубані, політичну ситуацію в УСРР (1926–1928 рр.)¹⁰². Певну кількість таких матеріалів вдалося виявити та використати у роботі у фондах ЦДАГО України (ф. 1, оп. 20) та ГДА СБ України (ф. 6). У фондах обласних державних архівів аналізувалися інформаційні звіти керівників місцевих органів ГПУ УСРР секретарям райкомів, окружкомів, обкомів та ЦК КП(б)У про настрої населення, антирадянські прояви, реакції на політичні, господарські компанії, відкриті судові процеси, зовнішньополітичні події.

¹⁰¹ Див.: Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. — Тернополь, 2010. — С. 183.

¹⁰² Саме таку назву мали документи.

Таким чином, дослідження історіографічного процесу з проблем захоплення керівництвом Компартії влади в Україні та її функціонування, відносин кремлівських вождів з керманічами радянської України, особливостей здійснення їх політичного курсу в республіці свідчить про значні ідеологічні впливи на розвиток історичної думки, створення міфологем, що свідомо або підсвідомо використовувалися істориками у спробах реконструкції історичних подій та процесів. Не дивлячись на значний масив наукової літератури, велика кількість наукових проблем очікують на дослідників. У світовій історіографії поки що відсутні роботи з проблем взаємовідносин Кремля з республіканським керівництвом упродовж 1920–1930-х рр. Для цього потрібно використання нових методик історичних досліджень. Однією з них є аналіз владних відносин «центр–субцентр влади» через інтерактивну дію, конфлікти персональних та інституційних політичних акторів. Це відкриває можливість вивчення динаміки функціонування й трансформації олігархічної диктатури вождів до олігархічної відомчої, а потім персональної сталінської диктатури у «регіональному вимірі» — через участь у процесі керівників радянської України. Методологія обумовила виявлення та опрацювання широкої джерельної бази, що дозволила не лише здійснювати аналіз фактів, але провести їх синтез та запропонувати авторські інтерпретації.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОГО СУБЦЕНТРУ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

2.1. Дискусії в партії більшовиків у процесі створення керівництвом РСДРП(б)–РКП(б) субцентру влади в Україні

Лютнева революція 1917 р. започаткувала розпад Російській імперії. Соціальна мобілізація до революції та у перші її дні викликала потужні національні рухи, що, за умов слабкості державних інституцій Тимчасового уряду, почали створювати власні державні структури. Одночасно відбувалося стрімке зростання російської національної свідомості, з властивими почуттями імперської величчя та зверхності. За таких умов в країні розпочала легальну діяльність ліво-радикальна партія «нового типу» — більшовиків, побудована на засадах демократичного централізму, суворій дисципліни з обов'язковою підлеглистю нижчих ланок організації вищим, конспіративності діяльності. Ідеологія партії поєднувала елементи класичного марксизму (критика капіталізму та твердження, що пролетаріат — провідний та самий прогресивний клас суспільства), російського марксизму (наголос на пролетарську революцію, диктатуру пролетаріату і союз із селянством), ленінізму (конспіративна партія «вносить» класову свідомість у пролетаріат та представників інших соціальних груп, захоплює владу та використовує державу для будівництва соціалізму). РСДРП(б) за наполяганням її лідера В. Леніна з квітня 1917 р. орієнтувалася на захоплення влади в країні та встановлення держави-комуни з метою реалізації своєрідно витлумачених марксистських ідеологічних постулатів. З метою дестабілізації структур влади та управління у більшовицьких газетах та на партійних форумах висловлювалася підтримка права націй на самовизначення, зокрема, вимог автономності України у складі Росії. Але, що відбувалося насправді, якою була політика лідерів більшовиків?

Більшовицькі організації в Україні мали незалежні одна від одної зв'язки з керівництвом партії в Петрограді. До Української Центральної Ради вони відносились негативно. Наприклад, з політичних міркувань, представники Київського комітету РСДРП(б) до складу цього, за їх оцінками «буржуазно-шовіністичного органу», не входили¹. Інші комітети партії вважали УЦР «контрреволюційним органом», але вимушені були рахуватися з потужним українським націо-

¹ Солдатенко В. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. — К., 2004. — С. 108–125.

нальним рухом. Деякі організації, особливо на Правобережній Україні, вважали за потрібне об'єднатися в єдину організацію, щоб виробити єдину тактику дій.

Першою такою спробою було проведення конференції РСДРП(б) Південно-Західного краю ((25–28) 12–15 липня 1917 р.) в Києві, на якій сформували обласний комітет з 9 осіб. Майже одночасно конференція більшовиків Донецько-Криворізького басейну заснувала регіональний комітет на чолі з Ф. Сергєєвим (Артемом). Комітет мав спрямовувати діяльність більшовиків на Лівобережжі України².

Організації, що входили до Київського комітету, мали меншу чисельність у порівнянні з Донецько-Криворізьким. Їх представники діяли в аграрному регіоні Правобережної України, де виразно проявлялася національна ідентифікація населення. Частина більшовиків, особливо в Києві, вважали неможливою соціалістичну революцію в колишній Російській імперії, виступали проти гасел лідера РСДРП(б) В. Леніна щодо права націй на самовизначення та утворення національних держав. Вони поділяли погляди свого керівника Г. Пятакова, що Україна не може існувати у світі «фінансового капіталу» (відсутня національна банківська система), а Росія не може залишатися без українського вугілля, цукру та збіжжя³. Одночасно вказували, що назва «комітет РСДРП(б)» в умовах потужного українського національного руху виглядає як іноземна політична сила. Пропонувалося назвати більшовицькі організації «соціал-демократія України». Втім, інша група київських більшовиків на чолі з Є. Бош заперечувала зміну назви партії в Україні, засуджувала невіру групи Г.Пятакова в соціалістичну революцію⁴.

Схожі погляди мали більшовики Донецько-Криворізького басейну, яких нараховувалося понад 16 тис. осіб з 21 719 членів партії в Україні у серпні 1917 р.⁵ Вони твердили, що цей регіон не входить до складу України, отже, розмови щодо окремої української Компартії шкідливі для майбутньої соціалістичної революції. Керівники РСДРП(б) — В. Ленін, Л. Троцький, Я. Свердлов, Й. Сталін на той час теж не бачили необхідності у створенні окремої Компартії в Україні.

Жовтневий переворот 1917 р. у Петрограді радикалізував дії політичних сил в Україні. (25 жовтня) 7 листопада 1917 р. Мала Рада УЦР прийняла 3-й Універсал, за яким проголошено створення Української Народної Республіки (УНР) у федеративному зв'язку з Росією. Він підтвердив включення до складу України Харківщини, Єкатеринославщини, Херсонщини та Північної Таврії. Більшовицькі організації, що діяли в цих регіонах, не підтримали Універсал. Київські більшовики вийшли зі складу УЦР, хоча визнали її владою в «краї».

² Очерки истории Коммунистической партии Украины. — К., 1977. — С. 207–208.

³ Солдатенко В.Ф. Г.Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1989. — № 4. — С. 92–106; Салун М.М. Георгій Пятаков у Києві: (До 100-річчя з дня народження) // УІЖ. — 1990. — № 8. — С. 125–129

⁴ Див.: Протоколи Киевской организации РСДРП (большевиков) 1917 года // Летопись революции. — 1931. — № 4. — С. 133–193.

⁵ Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 г. Протоколы. — М., 1958. — С. 195. Уточнені відомості надав Ю. Гамрецький. Див.: Гамрецький Ю.М. Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р. // УІЖ. — 1962. — № 5. — С. 19.

Проте вони вимагали від Центральної Ради погодитися на визнання верховної влади — з'їзду робітничих, солдатських та селянських депутатів. Сподівання на з'їзд обумовлювалися доволі прямолінійною логікою: використати учасників форуму, щоб перебрати владу в Україні⁶. У листопаді 1917 р. київські більшовики протягом трьох діб вели бої з військовими частинами штабу Київського воєнного округу, які виступили проти більшовицького перевороту в Петрограді. УЦР уникла участі у збройному конфлікті, але коли більшовики намагалися підпорядкувати частини Київського гарнізону, зчинила спротив⁷. Утім, більшовики сподівалися представити в очах громадськості захоплення влади як легітимний процес виявлення волі українського народу.

Переписка того часу керівників більшовицьких організацій, що діяли в Україні, з секретаріатом ЦК РСДРП(б) свідчить про цілковите неприйняття українського національного руху та, зокрема, Центральної Ради⁸. У Петрограді бюро ЦК — четвірка вождів партії: В. Ленін, Л. Троцький, Я. Свердлов, Й. Сталін розглядали можливість перейменування більшовицьких організацій в Україні в соціал-демократичну робочу партію України, але на правах не окремої, а районної організації РСДРП(б). Ця ж четвірка, за постановою ЦК, вирішувала усі «екстрені справи», що свідчило про зростання ролі вождів/олігархів в партії⁹. На державному рівні на засіданнях Ради народних комісарів її голова В. Ленін, нарком закордонних справ Л. Троцький та нарком у справах національностей Й. Сталін визначали політику щодо УЦР¹⁰. Негативне ставлення до неї виявилось під час телефонної розмови Й. Сталіна з генеральним секретарем праці Центральної Ради (членом ЦК УСДРП) М. Поршем та київським більшовиком С. Бакинським. Останній наполягав на переході влади від УЦР до крайового з'їзду рад депутатів. Й. Сталін підтримав такі вимоги¹¹. (16) 3 грудня 1917 р. РНК у Петрограді створив комісію у складі В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна для вироблення вимог до УЦР. О 6-й годині вечора вона затвердила та надіслала до УЦР маніфест (написаний В. Леніним), в якому звинуватила Центральну Раду у невизнанні радянської влади в Росії та Україні, вказала на сумнівний характер Ради як вищого органу державної влади та оголосила ультимативні вимоги до УЦР. У ви-

⁶ Див.: Затонський В.П. Жовтень 1917 року в Києві // Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. — К., 1967. — С. 11–25; Гамрецький Ю.М. До питання про тактику більшовиків щодо Центральної Ради в листопаді 1917 р. // УІЖ. — 1965. — № 3. — С. 66–67.

⁷ Див.: Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002. — С. 52.

⁸ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов. — М., 1957. — Ч. II. — С. 65, 77–78, 112, 114, 285.

⁹ Там само. — С. 250–251; Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 — июль 1918): Сб. документов и материалов. — К., 1990. — С. 476–477.

¹⁰ Див.: Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918 гг. — М., 2006.

¹¹ Гамрецький Ю.М. До питання про тактику більшовиків щодо Центральної Ради в листопаді 1917 р. // УІЖ. — 1965. — № 3. — С. 72–73; Троцький Лев. Сталин. — М., 1990. — Т. 2. — С. 36–37. Розмова відбулася 17 листопада 1917 р. за старим стилем. Наступного дня її опублікувала київська більшовицька газета «Пролетарская мысль», а 24 листопада газета «Правда».

падку відмови виконати їх РНК проголошував Раду у становищі «відкритої війни проти Радянської влади в Росії та на Україні»¹².

Через кілька років тодішній нарком внутрішніх справ Росії Г. Петровський доволі суб'єктивно пригадав: «Я був присутнім при розмові Леніна з Центральною Радою по телеграфу. Ленін гаряче наполягав на тому, щоб Центральна Рада припинила роззброєння червоногвардійських загонів, не пропускала білогвардійські війська на Дон. Центральна Рада намагалася відтягнути час, крутила, а сама продовжувала роззброювати наші частини й цією зброєю озброювати створені нею полки»¹³. Насправді, проблема полягала не в політиці УЦР, а в зростаючій загрози громадянської війни в Росії, намаганні більшовицького керівництва захопити владу в Україні.

(17) 4 грудня 1917 р. у Києві відкрився I Всеукраїнський з'їзд рад, на якому більшовики опинилися у меншості. Він відхилив ультиматум російського більшовицького уряду. Наступного дня делегати з'їзду від більшовицької партії та кількох «лівих» політичних груп (усього 124 особи) залишили Київ та переїхали до Харкова. За свідченням сучасника подій С. Петриковського харківські більшовики не бажали приймати цих делегатів: «Артем та де хто з лідерів Донецько-Криворізької області дуже неохоче, лише під тиском ЦК нашої партії, пішли на організацію у Харкові 1-го Всеукраїнського з'їзду рад»¹⁴. Того ж дня РНК Росії оголосив війну УЦР, доручив згаданій вище комісії вжити заходів щодо військового вторгнення в Україну. Тиск з боку керівників РСДРП(б) на харківських більшовиків щодо проведення Всеукраїнського з'їзду рад був не випадковим, адже вони вирішили створити власний підконтрольний орган влади в Україні. Це підтверджує записка В. Леніна Верховному головнокомандуючому більшовицької Росії М. Криленку від 7 грудня 1917 р.: «Ми вважаємо, що після вчорашньої заяви, що зроблена Вам Петлюрою, Рада вочевидь та рішуче постала на бік кадетсько-корніловської та калєдинської контрреволюції. Ми за Радянську владу в незалежній республіці Українській, але не за контрреволюційну калєдинську Раду. Врахуйте це твердо за усіх засобів та кроків»¹⁵.

21 (8) грудня 1917 р. за наказом В. Леніна головнокомандуючим Південним фронтом Росії призначили В. Антонова-Овсеєнко, який виїхав до Харкова з невеликим штабом (начальник М. Муравйов) та охороною з балтійських матросів¹⁶. Наступного дня до міста прибули перші ешелони російських військ. У такій ситуації відбувся новий «Всеукраїнський з'їзд рад», який 24–25 (11–12 грудня 1917 р.) разом з делегатами III Надзвичайного з'їзду рад Донецько-Криворізької

¹² Декреты советской власти. — М., 1957. — Т. 1. — С. 174–179; Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918 гг. — М., 2006. — С. 76, 443.

¹³ Петровський Г.І. Великий початок // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К., 1957. — С. 33.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. — 1034. — Арк. 22. Артем — Ф. Сергєєв — один з керівників харківських більшовиків.

¹⁵ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 221–222. 2 грудня 1917 р. М. Криленко звернувся до солдатів-українців із закликом виступити проти УЦР. С. Петлюра на той час був генеральним секретарем військових справ УЦР.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. — 1034. — Арк. 26.

республіки (вони склали 30% учасників) заявив про встановлення радянської влади в УНР, обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України, який, у свою чергу, сформував радянський уряд в Україні — Народний Секретаріат. Його негайно привітав РНК Росії¹⁷.

З перших днів існування ЦВК рад України і Народного Секретаріату розпочалася їх боротьба за владу з Донецько-Криворізьким комітетом РСДРП(б), який не бажав визнавати верховенства українських органів радянської влади, а також з В. Антоновим-Овсеєнком, який намагався командувати всіма компартійно-радянськими структурами в Україні¹⁸. Перший радянський уряд України не репрезентував жодної української політичної партії, а лише російську партію, організації якої діяли в Україні. Але у В. Леніна та його уряду з'явилася можливість ескалації політичного та збройного конфліктів в Україні, видаючи їх за внутрішній конфлікт між українськими радами депутатів та УЦР. Це був перший випадок застосування більшовиками тактики створення маріонеткових радянських урядів на території окраїн колишньої Російської імперії, яким залюбки надавалася «братерська допомога». Озброєні загони більшовиків розпочали бойові дії з частинами УНР.

Об'єктивний аналіз подій грудня 1917 — січня 1918 рр. змушує по іншому датувати початок громадянської війни в Росії. В радянській історіографії він був пов'язаний з повстанням чеського військового корпусу (квітень–травень 1918 р.). На нашу думку, громадянська війна в Росії розпочалася зі збройного конфлікту РНК з УЦР в Києві.

Згадуючи висловлювання В. Леніна від 7 грудня 1917 р. про визнання радянської влади в незалежній Україні, що наводилося вище, зауважимо, що воно було політичним блефом. На той час керівництво РСДРП(б) продовжувало розглядати Україну як складову Росії¹⁹. Недарма 1 січня (19 грудня 1917 р.) відомого більшовика Г. Орджонікідзе призначили тимчасовим надзвичайним комісаром уряду Росії по району України²⁰. Він мав очолити заготівлі хліба для радянської Росії, боротьбу з контрреволюцією, контролювати діяльність надісланих з Петрограду представників, а також — вищих радянських органів в Україні. Передбачалося, що він залагодить конфлікти між більшовиками у Харкові. Призначення Г. Орджонікідзе було викликане скаргами з Харкова. Звернемо увагу, що 19 грудня 1917 р. В. Ленін мав розмову з керівниками ЦВК рад України, які висловили незадоволення поведінкою В. Антонова-Овсеєнка. У той день у попередньому порядку денному засідання РНК в Петрограді питання про призначення Г. Орджонікідзе не значилося, але на засіданні його затвердили на новій посаді (показово, що формулювання призначення запропонував Й. Сталін)²¹.

¹⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. док. и мат. — К., 1957. — Т. 2. — С. 576.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 76. — Арк. 69; Колішер Т.М. В.І. Ленін і розгром каледінщини // УІЖ. — 1965. — № 4. — С. 83–84.

¹⁹ Див.: Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С. 394–395.

²⁰ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Авг. 1917 — февр. 1918. — М, 1958. — С. 155.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 80. — Арк. 7–8.

Через кілька днів секретаріат ЦК РСДРП(б) надіслав листа до Донецько-Криворізького обкому: «Окрім тов. Антонова-Овсєєнко у ваші краї надіслали Г.К. Орджонікідзе, який зможе, наскільки ми знаємо, залагодити усі протиріччя, що виникають внаслідок особистих рис тов. Антонова... Орджонікідзе має більш широкі повноваження й тов. Антонов не може здійснювати жодних кроків... поза Орджонікідзе»²².

Проте розбіжності та боротьба за владу в Харкові продовжувалися. За таких умов В. Ленін та Й. Сталін намагалися легітимізувати українські радянські органи хоч би серед місцевих більшовиків, що підтверджують опубліковані останніми роками документи²³. Наприклад, задля збереження подоби рівноправних міждержавних стосунків наркома народної освіти В. Затонського призначили представником Народного секретаріату України в РНК Росії на посаду народного секретаря з українських справ «з вирішальним голосом щодо України та з дорадчим голосом з інших питань»²⁴.

Зрозуміло, що цей діяч не в змозі був ефективно представляти та захищати інтереси України в РНК в Петрограді. Але його призначення обумовлювалося політико-ідеологічними міркуваннями лідерів більшовицької партії. У другій половині 1917 р. — на початку 1918 рр. В. Ленін визнав, що етнотериторіальний федералізм — ефективний засіб реінтеграції російських земель із стратегічною метою — об'єднання націй у всесвітній соціалістичний союз. 31 січня 1918 р. на III Всеросійському з'їзді рад він заявив: «Я глибоко переконаний, що навколо революційної Росії усе більше й більше будуть групуватися окремі різні федерації вільних націй. Цілком добровільно, без брехні та заліза, буде зростати ця федерація, й вона незламна». Історики вже помітили таке висловлювання В. Леніна²⁵, але набагато промовистою є заява на цьому з'їзді Й. Сталіна. Він твердив, що самовизначення малих націй має розумітися як право не буржуазії, але трудящих мас, слугувати засобом боротьби за соціалізм. Після його виступу лідер меншовиків Ю. Мартов спитав Й. Сталіна, чому більшовики надали незалежність буржуазії Фінляндії, але не зробили цього для України? Чому Л. Троцький на перемовинах у Брест-Литовську говорив лише про необхідність плебісциту щодо Польщі та інших західних територій, окупованих німецькими частинами? Чому не згадувалася Україна? Й. Сталін відповів, що рад депутатів не було у Польщі та інших західних територіях, а в Україні вони існували, тому не потрібно повертатися від рад, як вищої форми демократії, до «буржуазного парламентаризму»²⁶.

²² Дубинский-Мухадзе И. Орджоникидзе. — М., 1963. — С. 202.

²³ Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927. Сб. док. — М., 1996. — С. 26–34.

²⁴ Куличенко М.И. Роль В.И.Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917–1922 гг. // Вопросы истории. — 1961. — № 4. — С. 25; Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М.: Мысль, 1967. — С. 62–63.

²⁵ Див.: Hirsch. F. Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. — Ithaca; London: Cornell University Press, 2005. — С. 67

²⁶ Сталин И.В. Сочинения. — Т. 4. — С. 31–33. Також див.: Deutscher I. Stalin. A Political Biography. Second Edition. — New York: Oxford University Press, 1967. — С. 184–185; Wandycz P. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. — Cambridge, Massachusetts, 1969. — С. 45.

Й. Сталін нічого не сказав про те, що ЦВК рад депутатів та Народний Секретаріат в Харкові мали політично спиратися на місцеві ради та політичні партії. Але навіть Харківська рада депутатів фактично не визнавала цих органів. Керівники більшовицької партії усвідомлювали необхідність об'єднання більшовицьких організацій під назвою української Компартії. Процес її створення виявився доволі складним. Ще 16–19 грудня 1917 р. у Києві організували з'їзд парторганізацій Південно-Західного краю з делегатів 24 осередків більшовицької партії, в якому брав участь один з керівників РСДРП(б) Г. Зинов'єв. Метою було створення більшовицького партійного центру в Україні. Ідею підтримували В. Затонський, Л. Пятаков, В. Шахрай. Інші — на чолі з Є. Бош та В. Аусемом виступили проти. Обмежилися рішенням об'єднатися в обласну організацію під назвою «РСДРП(б) — Соціал-демократія України»²⁷, що не здійснили. Кількома днями раніше (5–6 грудня у Харкові) обласна конференція більшовиків Донецько-Криворізького басейну відмовилася обговорювати питання щодо створення української Компартії та обмежилась рішенням про проведення у майбутньому з'їзду більшовиків Південно-Західного краю та Донкривбасу. Наприкінці грудня 1917 р. секретаріат ЦК РСДРП(б) заявив, що Україна може мати окрему соціал-демократичну партію (більшовиків), але на правах місцевої, обласної організації²⁸.

Майже одночасно, 7 січня (25 грудня 1917 р.) В. Антонов-Овсеєнко віддав наказ про наступ радянських військ проти УЦР. 9 (22) січня 1918 р. УЦР схвалила 4-й Універсал, що проголосив Україну незалежною та суверенною державою. На той час більшовицькі частини на чолі з М. Мураїмовим вели наступ на Київ, а він телеграфом повідомляв В. Леніна про події. 7 лютого (25 січня) 1918 р. Рада залишила Київ. У місто ввійшли більшовицькі загони, які здійснили у місті масовий терор. 9 лютого (27 січня) 1918 р. делегація УЦР у Брест-Литовську підписала договір з австро-німецьким блоком, прохаючи про воєнну допомогу у боротьбі з більшовиками. 21 (8) лютого на територію України вступила 400 тисячна німецька армія (разом з частинами австро-угорської армії вона сягала 450 тис. осіб).

На ці події більшовики в Україні відреагували по різному. 13 лютого (31 січня) 1918 р. IV з'їзд більшовиків Донецького та Криворізького басейнів проголосив радянську республіку у складі РСФРР²⁹. 2 березня (17 лютого) голова ВЦВК Росії Я. Свердлов надіслав телеграму Артему: «Виділення вважаємо шкідливим» (зі складу України — *Авт.*)³⁰. 16 (3) березня 1918 р. мирний договір з Німеччиною уклала радянська Росія. В ньому містився пункт, що зобов'язав уряд В. Леніна визнати УЦР, укласти з нею мир, вивезти з цієї території війська. В. Ленін запропонував В. Антонову-Овсеєнко перейти у підпорядкування Народного Сек-

²⁷ Рядніна У.І. Перший з'їзд Комуністичної партії України та його історичне значення // УІЖ. — 1958. — № 3. — С. 5.

²⁸ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.). Сб. док. — М., 1957. — Т. 2. — С. 125.

²⁹ До неї увійшли Харківська, Єкатеринославська, Донецький та Криворізький басейни. Див.: Варгатюк П.Л. Донецько-Криворізька радянська республіка в оцінці В.І. Леніна // УІЖ. — 1988. — № 4. — С. 33–44.

³⁰ Борьба за власть советов в Донбассе. Сб. док-в и мат-в. — Сталино, 1957. — С. 322–323.

ретаріату. За кілька днів його призначили народним секретарем та головнокомандуючим військ України³¹.

Більшовики, які не мали великих збройних частин в Україні, відступали на територію Росії. 4 березня голова Народного Секретаріату М. Скрипник (22 грудня 1917 р. він отримав посвідчення агента ЦК РСДРП(б) в Україні) звернувся до Й. Сталіна із запитом щодо становища України в РСФРР у зв'язку з Брестським договором. Зокрема, він зауважив: «... І моя особиста думка, зараз потрібно відстояти (зберегти — *Авт.*) базу для соціалістичної революції хоча б на якісь території, якщо це хоча б можливо. Тому, як на мене, слід керуватися не стільки міркуваннями зв'язку або нейтралітету по відношенню до України, але, перш за все, інтересами подальшого розвитку соціальної революції»³².

Через кілька днів Й. Сталін телеграфував Народному Секретаріату: «Різниця між Вами та нами та, що Ви за географією Вінниченка, складаєте Україну від Поділля до Дону та від Гомеля до берегів моря, а ми складаємо Великоросію. З Вами ведуть війну відкрито, а з нами приховано. Ви чинить опір негайно, а ми дочекаємося до з'їзду рад, напоготові всіляко допомагати Вам й накопичувати сили для того, щоб, можливо, через кілька тижнів напасти на звіра, що об'ївся. В цьому вся різниця. Можливо, з'їзд рад усуне цю різницю остаточно»³³.

27 (14 березня) 1918 р. В. Ленін та Й. Сталін у листі до Г. Орджонікідзе вимагали створити єдиний фронт Криму та Донецького басейну з Україною задля боротьби з німецькими військами. З цією метою донецьким більшовикам пропонувалося визнати Донбас автономною частиною України, перейменувати більшовицькі частини на український лад, заборонити В. Антонову використовувати це прізвище й надалі називатися Овсієнко. Засуджувалися окремі більшовики, які не бажали визнавати Донецький басейн складовою частиною України³⁴. Наступного дня на пленумі ЦК РКП(б)³⁵, у присутності більшовиків з України В. Затонського, В. Шахрая, Артема прийняли показове рішення: «На Український з'їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів, що скликається, поїхати т.т. з усієї України, зокрема з Донецького басейну. На з'їзді необхідно створити єдиний уряд для всієї України. Всі партійні працівники зобов'язуються працювати спільно щодо формування єдиного фронту оборони. Донецький басейн розглядається як частина України...»³⁶. Зрозуміло, що формальне перейменування більшовицьких підрозділів в українські та створення радянського уряду в Україні на той час в Кремлі розцінювалося як вимушений крок в умовах Брестського миру.

³¹ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У. 4-х т.: Т. II. Рік 1918. — К., 2009. — С. 115.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1682. — Арк. 51.

³³ Гуверівський архів. — Ф. 85. — Оп. 6. — Спр. 10. — Арк. 1-2.

³⁴ Там само.

³⁵ РСДРП(б) перейменували в РКП(б) на VII з'їзді (6-8 березня 1918 р.).

³⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 1-2. Побічно рішення пленуму ЦК РКП(б) свідчить про помітні розбіжності у позиціях членів першого українського радянського уряду, в якому В. Затонський був народним секретарем освіти, В. Шахрай — військових справ, Артем — торгівлі та промисловості.

17–19 березня 1918 р. у Катеринославі скликали II Всеукраїнський з'їзд рад, який схвалив Брестський мир та проголосив Україну незалежною радянською республікою. Був сформований новий Народний секретаріат. На з'їзді Артем заявив, що Донбас є складовою України. Делегати форуму висловили впевненість, що незабаром «усі радянські республіки об'єднуються у єдину світову соціалістичну федерацію». 21 березня ЦВК рад України та Народний Секретаріат опинилися у Таганрозі. Ці органи швидко сформували посольство (М. Скрипник, Ю. Коцюбинський, М. Врублевський) та надіслали його до Москви з дорученням встановити взаємовідносини з РНК РСФРР. 3–4 квітня 1918 р. РНК РСФРР висловив співчуття героїчній боротьбі трудящих та експлуатованих мас України, які на той момент були «одним з передових загонів всесвітньої соціалістичної революції»³⁷. Втім, справжнє ставлення до українського радянського уряду було іншим. Після заяв його представників про формування союзу радянських республік на півдні Росії Й. Сталін 4 квітня у телефонній розмові заявив В. Затонському: «Ніякого військового союзу південних республік і ніякої їх спільної монети не має бути і не буде... Ми всі тут думаємо, що ЦВК (України — Авт.) повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гратися в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру»³⁸.

Історики неодноразово вказували на це висловлювання Й. Сталіна. Але на нашу думку, справа полягала не лише у неповазі до українського радянського уряду, який опинився в еміграції. В Кремлі побоювалися, що ініціативність членів Народного Секретаріату щодо створення військового союзу південних республік спричинить до міжнародних ускладнень з Німеччиною, порушить Брестський мир, особливо у районі Ростова, де демаркаційної лінії між німецькими та радянськими частинами не було. У відповідь Народний секретаріат звернувся до РНК, зауваживши, що 3 квітня той визнав український радянський уряд та незалежність радянської України, а 4 квітня Й. Сталін сказав, що потрібно облишити цю гру. «Ми маємо заявити самий рішучий протест проти виступу Наркому Сталіна, що подібні заяви, спрямовані до вибуху радянської влади»³⁹ та сприяють ворогам трудящих мас України... — твердив Народний секретаріат. — Окремі групи і частини Російської Федерації від неї відмовляються (Крим, Дон і т. ін.), зараз пропонують Українській Народній Республіці створення «Південної Радянської Федерації». Але Народний Секретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящі маси місцевостей, на які посягає ця Центральна Рада, але не має жодних намірів втягувати у свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини»⁴⁰. Втім, 18 квітня 1918 р. радянський уряд України, який не лише був непотрібним, але уявляв певну загрозу

³⁷ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. док. и мат. — К., 1962. — С. 70–72; Королівський С.М. Надзвичайне посольство Радянської України до РСФСР у квітні 1918 р. // УІЖ. — 1963. — № 5. — С. 20

³⁸ Наприклад, див.: Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). — К., 2008. — С. 83.

³⁹ Так в тексті.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 1. — Спр. 321. — Арк. 49.

своїм існуванням для РНК РСФРР, був ліквідований рішенням сесії ЦВК рад України у Таганрозі.

Серед більшовиків, які залишилися на території України, панували різні оцінки ситуації. Ті, хто діяв переважно на Лівобережній Україні (вони мали назву «донбасівці», «катеринославці»), підтримували Брестський мир, але зневажливо ставилися до українських національних та селянських проблем. Провідну роль відігравали Артем, В. Аверін, Ш. Грузман, Е. Квірінг, Ю. Лутовінов, Я. Яковлев (Ептштейн), М. Рухимович. Інша група, до якої входили М. Скрипник, В. Затонський (їх називали «українцями») погоджувалися з Брестським миром, тому що вважали за необхідне «збереження та зміцнення соціалістичного Петербургу та Москви як вихідних пунктів світової революції»⁴¹. Вони розглядали Україну як складову єдиної з Росією соціалістичної федерації. Третя група, так звані «ліві комуністи», розцінили Брестський мир як зраду світовій пролетарській революції. Їх лідером став Г. Пятаков, який на знак протесту залишив посаду голови Держбанку РСФРР та на початку березня 1918 р. повернувся до України⁴². До його прихильників (серед більшовиків — «кияни», «ліві») відносилися А. Бубнов, С. Косіор, Ю. Коцюбинський, Я. Гамарник. Вони вірили, що у світі відбувається глобальний конфлікт фінансового капіталу з соціалізмом (як суспільним укладом). Режим гетьмана П. Скоропадського, що затвердився в Україні наприкінці квітня 1918 р., розцінювався як прояв диктатури німецького фінансового капіталу, а повстанських рух українського селянства проти німецьких військових підрозділів розглядався як складова світової революції.

«Ліві» дивилися на селянство як на дрібну буржуазію, але сподівалися за допомогою української «селянської дубини» розгромити світову буржуазію, а потім зламати опір селянства на етапі побудови комунізму. До речі, «донбасівці» називали прихильників Г. Пятакова «лівими есерами» за намагання використати селянський рух для здійснення пролетарської революції в Україні. Цікаво, що «ліві» відмовлялися визнавати український національний рух (у межах селянського руху), проте вимушені були боротися, щоб його очолити. Незгодні з Брестським договором, вони бажали здійснювати самостійну від ЦК РКП(б) політику⁴³.

Протириччя між більшовиками в Україні різко проявилися у другій половині квітня 1918 р. на партійній нараді у Таганрозі. «Донбасівці» звинувачували «лівих» в авантюристичній політиці, що втягне Росію у війну з Німеччиною. Гарячі дискусії розгорнулися навколо створення української компартії, її назви та майбутніх відносин з РКП(б). Після дебатів було ухвалене компромісне формулювання М. Скрипника щодо створення партії під назвою «Комуністична партія (більшовиків) України»⁴⁴. Певні домовленості між «українцями» та «лівими»

⁴¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. док. и мат. — К., 1957. — Т. 3. — С. 317, 321–322. У даному випадку збережено мову документу.

⁴² Його 5 листопада 1917 р. викликав до Петрограду В. Ленін. Див.: Солдатенко В. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. — К., 2004. — С. 135–138.

⁴³ Див.: Пятаков Г.Л. Итоги и перспективы // Коммунист. — 1918. — № 7–8. — С. 3–7.

⁴⁴ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. док. и мат. — К., 1962. — С. 82–83.

проявилися під час виборів Організаційного бюро з підготовки з'їзду української компартії, до складу якого увійшли М. Скрипник (секретар), А. Бубнов, Я. Гамарник, В. Затонський, С. Косіор, Й. Крейсберг, Г. Пятаков. А «донбасівці» пішли з наради.

Після захоплення влади в Києві гетьманом П. Скоропадським РНК швидко визнала Україну незалежною державою. Це означало, що РКП(б) офіційно не могла мати своїх організацій в Україні. Проте вони діяли у підпіллі, а кремлівські вожді не обтяжували себе питанням, наскільки така ситуація відповідає цивілізованам міждержавним відносинам. 9 травня 1918 р. в офіційному органі ЦК РКП(б) з'явилося повідомлення: «Центральний Комітет РКП(б), обговоривши питання про виділення окремої Української Комуністичної партії з Російської Комуністичної партії, не знаходить жодних заперечень проти створення Української Комуністичної партії, оскільки Україна — це самостійна держава»⁴⁵.

Організаційна діяльність Оргбюро щодо скликання з'їзду відбувалася з московського готелю «Люкс» у центрі Москви, але конспіративно, щоб не дізналися іноземні дипломати. Працював I з'їзд КП(б)У у Москві 5–12 липня 1918 р. Цікаві спогади про його роботу, взаємовідносини між керівниками РКП(б) та більшовиками з України залишили окремі делегати. Так, А. Руденко писав: «Від ЦК РКП(б) офіційно нікого не було. Під час роботи з'їзду приходили Радек, Артем, Бухарін, але ніхто з них не виступав, а лише прислуховувалися до виступаючих. Семен Шварц весь час інформував ЦК РКП(б). Старі більшовики знали, що Семен є улюбленцем Леніна... Говорили, що Семен міцно тримає РКП(б) у курсі всіх справ з'їзду»⁴⁶.

На з'їзді дискусії між українськими більшовиками спалахнули з новою силою. «Ліві» заявляли про готовність українського селянства до повстання та необхідність його очолити. «Донбасівці» (на той час отримали назву «праві») закликали не поспішати та сподівалися на майбутню військову допомогу радянської Росії. Обстановка на з'їзді була вкрай нервовою, врешті-решт, делегацію учасників прийняв у Кремлі В. Ленін. Один з делегатів, А. Буценко пригадував, що на зустрічі «Скрипник зачитав тези (резолюції — *Авт.*), Ленін сказав, що рекомендує сховати ці тези у кишеню та нікому не показувати. Скрипник сконфузився. Тези не обговорювалися. Далі зачитав Пятаков свої, Ленін зморщувався, але мовчав. Після завершення запропонував опублікувати тези у «Правді» для обговорення. Потім зачитав свої Епштейн — Ленін одразу їх схвалив, запропонував взяти за основу, дружно проголосувати та закінчити з'їзд»⁴⁷.

На з'їзді під керівництвом голови ВЦВК Я. Свердлова провели нараду, де ухвалили рішення «про обов'язкове підпорядкування Центрального Комітету Української КП рішенням ЦК Всеросійського»⁴⁸. Всі дебати швидко припинилися після того, як Е. Квірінг ознайомив делегатів зі схваленою В. Леніном та

⁴⁵ Див.: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы. — К., 1988. — С. IX.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 4.

⁴⁷ Там само. — Спр. 157. — Арк. 13.

⁴⁸ За власть Советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций (1917–1920 годы). — К., 1988. — С. 167.

переданою через Я. Свердлова таємною постановою ЦК РКП(б) щодо формування ЦК української компартії на правах обласного комітету. З'їзд підтримав резолюцію Е. Квірінга, утворив КП(б)У зі своїм ЦК та підпорядкованими йому чотирма обласними організаціями. Секретарем ЦК КП(б)У обрали Г. Пятакова⁴⁹.

У резолюціях з'їзду зазначалося, що основним завданням КП(б)У є організація збройного повстання та революційне об'єднання радянських України та Росії. Селянські повстання в Україні проти німецьких військ, що набирали сили, надавали підстави для таких поглядів. Делегати засудили, на їх думку, націоналістичне гасло «самостійності України», підкреслили, що державний союз України та Росії — головна умова перемоги над контрреволюцією.

Отже, в липні 1918 р. була утворена українська Компартия — формально незалежна, але фактично у складі РКП(б). Її виникнення спричинилося зміною тактики більшовиків під впливом історичних умов, що склалися. Після укладення Брестського миру вони вимушено визнали незалежність України, проте сподівалися на нове революційне піднесення, що призведе до встановлення радянської влади в Україні. Захоплення влади в Україні стало головною метою КП(б)У.

2.2. Виникнення групи

Й. Сталіна в Царицині

У березні 1918 р. самопроголошена Донецько-Криворізька республіка оголосила німецьким військам, які просувалися територією України, що вона не входить до її складу та запропонувала зупинитися на умовному кордоні Донбасу. Німецьке командування не звернуло уваги на цей демарш. Тоді більшовики об'єднали військові частини, що чинили опір німцям (близько 3 тис. осіб), в 5-у Червону армію під командуванням керівника Луганського комітету РКП(б) К. Ворошилова. Коли німецькі підрозділи захопили залізничну станцію Чортково на магістралі Москва–Ростов, ця армія на потягах з боями прорвалася через донські степи до Царицина. На даному напрямку німецьке командування відмовилося включити до Брестського договору пункт про перемир'я з Росією, що надало можливість військам генерала П. Краснова розпочати наступ на Царицин, який контролювався більшовиками. Прибувши до міста, частини К. Ворошилова незабаром перейшли під командування Й. Сталіна. Той отримав вірних союзників, котрі в майбутньому склали ядро сталінського угруповання в керівництві РКП(б). Роль царицинських подій у формуванні цього угруповання, його методів політичної діяльності, управління суспільними процесами ще докладно не досліджена. Проте вона важлива для розуміння стосунків у керівництві Компартії.

Й. Сталін 2 квітня 1918 р. звернувся до РНК РСФРР з пропозицією розпочати мирні переговори з УЦР. Інші більшовицькі лідери вагалися: після захоплення Києва військами М. Муравйова та здійсненого у місті «червоного терору» вести

⁴⁹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы. — К., 1988. — С. 14–188.

перемовини з Центральною Радою вони не бажали. Але доцільність узяла гору, адже під прикриттям переговорів було можливим посилювати нелегальний вплив в Україні. 27 квітня 1918 р. Раднарком призначив Й. Сталіна керівником радянської делегації. Він виїхав до Курська, зустрівся з представниками Ради. Ледь почавшись, переговори перервалися: німецькі війська привели до влади гетьмана П. Скоропадського. Й. Сталін повернувся до Москви і 9 травня 1918 р. опублікував в газеті «Известия» статтю, де стверджував, що УЦР «грала у соціалізм», але потрапила у фінансову та воєнну залежність від Німеччини, а тому закономірно припинила існування⁵⁰.

У травні 1918 р. увага більшовицького керівництва, зокрема Й. Сталіна, зосередилася на Північному Кавказі. Неможливість отримувати продовольство з України, Дону та Кубані призвела до початку голодування населення центральних та північних регіонів Росії. Г. Орджонікідзе надсилав з Царицина до В. Леніна та Й. Сталіна розпачливі листи: «Ще раз повторюю, що потрібні вкрай рішучі заходи, навколо Царицина бушує контрреволюція»⁵¹. Занепокоєний загрозою голоду, Раднарком 29 травня 1918 р. призначив Й. Сталіна керівником «продовольчої справи на півдні Росії», надав йому надзвичайні повноваження. 4 червня Й. Сталін у супроводі 2 панцирників та 450 червоноармійців виїхав до Царицина, куди прибув через 2 дні. 7 липня він надіслав листа В. Леніну, в якому заявив: «нікого не пощадимо — ні себе, ні інших, а хліб все ж дамо». Одночасно він висловив сумнів у здатності військових спеціалістів, які служили у червоних, відбити наступ білих військ. Він назвав військових спеціалістів «чоботарями», які сплять та байдикують⁵². Це зауваження мало далекосяжні наслідки.

10 липня 1918 р. у новому листі до В. Леніна Й. Сталін вимагав надати йому керівні військові повноваження в регіоні. Він відверто заявив: «Я буду сам, без формальностей скидати тих командирів і комісарів, які гублять справу. Так мені підказують інтереси справи и, зрозуміло, відсутність папірця від Троцького мене не зупинить»⁵³. Посланець ЦК РКП(б) розпочав власноручно об'єднувати управління не лише продовольчими, але військовими та більшовицькими органами в регіоні. Своїми діями Й. Сталін вийшов за межі повноважень, наданих РНК. Одночасно він втрутився у сферу компетенції наркома у воєнних та морських справах РСФРР Л. Троцького, якого критикував за дії, що могли призвести до розпаду Царицинського фронту та втрати більшовиками Північного Кавказу. 19 липня він повідомив В. Леніну, що утворив в Царицині Револьційну Військову Раду (РВР), яка перебрала владу в регіоні. Й. Сталін вимагав офіційної відставки керівництва штабу Північно-Кавказького округу⁵⁴. Не чекаючи відповіді В. Леніна, РВР у складі Й. Сталіна, К. Ворошилова, С. Мініна (керівник Царицин-

⁵⁰ Сталин И.В. Сочинения. — М.: ОГИЗ, 1947. — Т. 4. — С. 84. На такі оцінки ситуації Й. Сталіном вже звертав увагу історик І. Дойтчер. Див.: Deutscher I. Stalin. A Political Biography. Second Edition. — New York: Oxford University Press, 1967. — С. 193–194.

⁵¹ Гуверівський архів. — Ф. 85. — Оп. 6. — Спр. 70. — Арк. 1.

⁵² Сталин И.В. Сочинения. — М., 1947. — Т. 4. — С. 118.

⁵³ Там само. — С. 120–121.

⁵⁴ Див.: РДАСПІ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 258. — Арк. 1.

ської організації РКП(б)) змістила з посад керівників штабу Північно-Кавказького округу на чолі з колишнім генералом А. Снесарьовим, перетворила донецькі загони у 10-ту Червону армію під командуванням К. Ворошилова. В. Ленін схвалив дії Й. Сталіна, який через кілька днів арештував практично увесь склад штабу округу, помістив його на баржу посеред Волги. Л. Троцький протестував, але Й. Сталін наказав не звертати уваги на його телеграми⁵⁵.

У Царицині була встановлена жорстка й кривава диктатура. Пізніше К. Ворошилов пригадував: «Царицин у той період був переповнений контрреволюціонерами різноманітних мастей, від правих есерів та терористів до махрових монархістів. Усі ці пани до появи товариша Сталіна та прибуття революційних загонів з України почували себе майже вільно та жили, очікуючи кращих днів. Щоб забезпечити реорганізацію червоних сил на фронті, потрібно було залізною, нещадною мітлою прочистити тил. Реввійськрада на чолі з товаришем Сталіним створює спеціальну ЧК та покладає на неї обов'язок очистити Царицин від контрреволюції». Масові арешти та розстріли запанували у місті. Колишній начальник штабу Північно-Кавказького воєнного округу полковник О. Носович, якому вдалося втекти від червоних до білих, розповідав: «На той час у Царицині взагалі атмосфера згустилася. Царицинська «надзвичайка» працювала повним темпом... Усі в'язниці міста переповнилися»⁵⁶. До речі, після втечі Носовича К. Ворошилов та В. Межлаук у телеграмі Я. Свердлову та Л. Троцькому вимагали очистити Південний фронт від воєнних спеціалістів⁵⁷.

Червоний терор в Царицині став важливим етапом формування перманентної репресивної політики керівництва РКП(б). Ненависть до «спеців», інтелігенції була характерною рисою тих вихідців з суспільних «низів», які у ході революції стали партійними керівниками. Ця ненависть згуртувала їх у тих випадках, коли виникала загроза їх соціальному становищу та кар'єрі, незалежно від того, чи були це Л. Троцький, донські козаки або українські селяни. Судячи з документів, що збереглися, Й. Сталін та його оточення у Царицині визнавали репресії, терор як природний та ефективний метод управління суспільством. Ми побачимо, що в майбутньому віра у незліченні «контрреволюційні змови», опора на негідні соціальні інстинкти, популізм та терор стануть невід'ємними складовими політики радянського керівництва, а К. Ворошилов, В. Межлаук, М. Рухимович, інші представники донецьких більшовиків завжди будуть підтримувати Й. Сталіна, перебуваючи на самих відповідальних посадах в партії та державі.

Що ж до Л. Троцького, призначеного 2 вересня 1918 р. головою РВР РСФРР, то між ним та групою більшовиків, які підтримували Й. Сталіна, виник політичний, високо персоналізований конфлікт, який надовго визначив стосунки лідерів Компартії. Й. Сталін та його оточення перекладали провину за усі військові невдачі на «воєнспеців», яких підтримував Л. Троцький. Крім того, Й. Сталін у

⁵⁵ Воробьев В.Ф. И.В. Сталин — организатор побед на фронтах гражданской войны. — М., 1949. — С. 15–16.

⁵⁶ Усі цитати з книги: Ворошилов К.Е. Сталин и Красная Армия. — М.: Воениздат, 1937. — С. 18–20. Після масових арештів військових спеціалістів випущений на волю О. Носович 11 жовтня 1918 р. з секретними документами перейшов до Добровольчої армії.

⁵⁷ Див.: Гувєрвський архів. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 21. — Арк. 166.

телеграмах В. Леніну вказував на небільшовицькі погляди Л. Троцького, його недовге перебування в Компартії (з 1917 р.), «не комуністичний характер поведінки».

У свою чергу, Л. Троцький вимагав прибрати сталінську групу з Царицина. Так, 2 жовтня 1918 р. він написав В. Леніну: «Категорично наполягаю на відкликанні Сталіна. На Царицинському фронті не благополучно, не дивлячись на надлишок сил. Ворошилов може командувати полком, але не армією у п'ятдесят тисяч солдатів. Тим не менше, я залишу його командуючим десятої Царицинської Армії на умові підпорядкування командарму оної Ситіну. До цього дня царицинці не надсилають до Козлова навіть оперативних донесень. Я зобов'язав їх двічі на день надавати оперативні та розвідувальні зведення. Якщо завтра це не буде виконано, я віддам під суд Ворошилова і Мініна і оголошу про це у наказі по армії. Оскільки Сталін і Мінін залишаються у Царицині, вони, відповідно конституції Реввійськради, користуються лише правами членів Реввійськради десятої армії. Їх колегіальне командування ми визнати не можемо та відповідальність за усі оперативні дії покладена особисто на Ворошилова... Царицин має або підкоритися, або прибратися. У нас успіхи у всіх арміях, окрім південної, особливо Царицинської, де у нас колосальна перевага сил, але повна анархія на верхах. З цим можна впоратися у 24 години за умови Вашої твердої та рішучої підтримки. У будь якому випадку — це єдиний шлях, який я бачу для себе»⁵⁸.

Й. Сталіна викликали до Москви на розмову з В. Леніним та Я. Свердловим. «Ілліч в сказі», — повідомив Й. Сталін К. Ворошилова та подав заяву про відставку. Але швидко зрозумів, що втратить посаду та владу, забрав заяву і сказав В. Леніну, що знімає вимогу прибрати П. Ситіна, а К. Ворошилов буде підкорятися наказам Л. Троцького. Після того він повернувся до Царицина. Але голова РВР РСФРР продовжував наполягати на відкликанні Й. Сталіна з фронту.

В. Ленін намагався помирити Л. Троцького з Й. Сталіним та його групою. Врешті-решт, він відправив у Царицин Я. Свердлова, який забрав Й. Сталіна до Москви. 23 жовтня 1918 р. В. Ленін телеграфував Л. Троцькому: «Сьогодні приїхав Сталін, привіз відомості про три великих перемоги наших військ під Царициним... Сталін переконав Ворошилова і Мініна, яких вважає дуже цінними та незамінними працівниками, не йти і повністю підпорядкуватися наказам центру...». Далі В. Ленін переказав заяви Й. Сталіна, однією з яких було бажання стати членом РВР РСФРР. Закінчив телеграму В. Ленін наступними пропозиціями: «Повідомляючи вам, Лев Давидович, про всі ці заяви Сталіна, я прошу Вас обдумати їх та відповісти, чи вважаєте ви за можливе, на певних конкретних умовах, усунути колишні тертя та налагодити спільну роботу, чого так бажає Сталін. Що ж до мене, то я вважаю, що необхідно докласти усі зусилля для налагодження спільної роботи зі Сталіним»⁵⁹.

Зустріч Й. Сталіна з Л. Троцьким відбулася, але амбітні вожді миритися не збиралися. Боротьба між ними серйозно впливала не лише на стосунки у ви-

⁵⁸ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 21. — Арк. 151.

⁵⁹ Див.: Гувєрівський архів. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 3. — Арк. 158.

щому керівництві РКП(б), але на відносини керівників КП(б)У з Кремлем. Цікаво, що через два дні після прибуття до Москви, Й. Сталін повернувся до українських справ. 25 жовтня 1918 р. пленум ЦК РКП(б) ухвалив рішення щодо включення його до складу ЦК КП(б)У⁶⁰, одночасно йому доручили узгодити з ЦК РКП(б) кандидатури членів Центрального Воєнно-Революційного Комітету України⁶¹. Більшовики готувалися до завоювання України. В цьому процесі Й. Сталін почав відігравати помітну роль, а «царицини» стали осередком формування у майбутньому масштабної клієнтели вождя, що набирав політичну вагу завдяки особистим контактам з В. Леніним та схильністю до насильницьких, репресивних й аморальних методів політичної діяльності.

2.3. Специфіка комуністичного режиму

Х. Раковського

11 листопада 1918 р. Німеччина капітулювала у Першій світовій війні. Того ж дня РНК РСФРР ухвалила рішення про створення військової Групи Курського напрямку, спрямованої в Україну. Командуючим групою призначили В. Антонова-Овсієнка. З новою силою спалахнули надії В. Леніна, інших більшовицьких лідерів на світову пролетарську революцію. Історик Р. Саллівант слушно підмітив, що В. Ленін у той час скорегував погляди на революцію, визнавши, що в різних країнах вона має відбуватися у своєрідних умовах. Це зобов'язувало більшовиків більш толерантно відноситися до численних соціалістичних партій та соціальних сил, що їх підтримували, в різних країнах Центральної Європи⁶². У цьому контексті по відношенню до України не випадковими виглядають переговори, які вели надіслані до Києва більшовицькі представники Х. Раковський та Д. Мануїльський з колишнім головою Генерального секретаріату УНР В. Винниченком. Вони пропонували визнання УНР з боку РНК в обмін на легальну діяльність РКП(б) на українській території⁶³.

Л. Троцький стверджував, що через Київ пролягав шлях, що був пов'язаний з Австро-Угорською революцією, а дорога через Псков та Вільнюс забезпечувала прямий контакт з революцією в Німеччині. Нові «прикордонні держави», що з'явилися після розпаду Російської імперії, являли собою не «клин», а сполучну ланку між Росією та майбутніми радянськими Німеччиною та Австро-Угорщиною. Така ситуація розцінювалася як початок «Європейської комуністичної федерації»⁶⁴.

⁶⁰ Случевська С.Я. До питання про партійне будівництво на Україні в роки громадянської війни // УІЖ. — 1968. — № 1. — С. 69.

⁶¹ ЦГАООУ — Ф. 57. — Оп. 6. — Спр. 153. — Арк. 1.

⁶² Sullivant R.S. Soviet Politics ad the Ukraine, 197–1957. — New York; London: Columbia University Press, 1962. — С. 46–47.

⁶³ Одним з перших на цей факт звернув увагу Р.Пайпс. Див.: Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917–1923. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1954. — С. 137–139.

⁶⁴ Wandycz P. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. — Cambridge, Massachusetts, 1969. — С. 65–66.

Втім, не дивлячись на такі погляди лідерів РКП(б), головнокомандуючий збройними силами РСФРР І. Вацетіс, інші військові керівники не поспішали надавати війська для групи Курського напрямку. Вони побоювалися відкриття нового фронту. Представник ЦК КП(б)У Я. Яковлев (Епштейн) переконував І. Вацетіса, що «що всілякі розрахунки на революцію в Україні — це вигадки авантюристів Бубнова та Пятакова». Головнокомандуючий мав таку ж думку, про що прямо заявив Г. Пятакову⁶⁵.

Сформована 13 листопада 1918 р. Директорія оголосила про початок загального повстання проти режиму П. Скоропадського. Того ж дня уряд радянської Росії анулював Брестський мир, а 17 листопада була створена Реввійськрада групи військ Курського напрямку у складі В. Антонова-Овсієнко, В. Затонського, Й. Сталіна⁶⁶. Г. Пятаков та В. Затонський переконували Й. Сталіна створити радянський уряд України та вимагали від Раднаркому припинити переговори з Директорією⁶⁷.

Позиція Й. Сталіна у деяких аспектах відрізнялася від поглядів В. Леніна. Він писав про «стіну, що розділяє» революційну Росію та Захід, яка має бути зруйнована, одночасно виступаючи проти соціалістичних урядів, які з'явилися у різних регіонах колишньої Російської імперії. На його думку, лише більшовицька влада була спроможна встановити в них комуністичний лад та розвивати національні меншини⁶⁸. Крім того, Й. Сталін у листопаді 1918 р. підтримував звинувачення В. Антонова-Овсієнка проти І. Вацетіса у саботажі рішень Раднаркому. Наприкінці листопада 1918 р. В. Ленін повідомив І. Вацетіса про необхідність створення радянських урядів для прикордонних регіонів колишньої імперії, пояснюючи це доцільністю позбавити шовіністів України, Литви, Латвії, Естонії можливості «розцінювати наступ наших військ як окупацію»⁶⁹.

20 листопада 1918 р. Кремль ухвалив рішення щодо формування українського радянського уряду, у вагоні Й. Сталіна під Курськом визначили його склад, а 28 листопада на залізничній станції Суджа провели перше засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України (ТРСУ) під головуванням Г. Пятакова. До складу уряду увійшли В. Аверін, К. Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Артем. Цікаво, що до останнього моменту ЦК КП(б)У, який на той час очолював Е. Квірінг, нічого не знав про це рішення. В. Затонський з іронією спитав Й. Сталіна: «Як так, що наш правий ЦК опинився поза справами?..». Той відповів: «Усілякому овочу свій час, — який з них вийде революційний уряд? Їм у профспілках сидіти, ще краще кооперацією займатися...»⁷⁰.

⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 27, 56.

⁶⁶ 20 листопада 1918 р. Й. Сталіна відкликали до Москви. Членом РВР став Артем. Див.: Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. У 3 т. — К., 1968. — Т. 2. — С. 32.

⁶⁷ Куліченко М.І. До питання про утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду радянської України наприкінці 1918 р. // УІЖ. — 1965. — № 12. — С. 96–98.

⁶⁸ Sullivant R.S. Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957. — New York; London: Columbia University Press, 1962. — С. 47.

⁶⁹ Цитується за: Wandycz P. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. — Cambridge, Massachusetts, 1969. — С. 67.

⁷⁰ Там само.

Новий український уряд відразу створив Військову Раду Української радянської армії (група військ Курського напрямку) у складі В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Артема. Наступного дня ТРСУ опублікував маніфест, в якому заявив про повалення влади гетьмана П.Скоропадського та відновлення влади рад в Україні. Проголошувалася націоналізація власності, розподіл поміщицьких земель з усім реманентом на зрівняльних засадах⁷¹. Але власних військових сил у такої «державності» було замало. Наприкінці листопада 1918 р. ЦК РКП(б) надіслав до Української радянської армії 20 командирів — учасників оборони Царицина. Вони мали очолити військові підрозділи для наступу в Україну. Проте І. Вацетіс до середини грудня 1918 р. не дозволяв наступати на Харківському напрямі⁷². Тоді Г. Пятаков розпочав діяти самостійно. На початку грудня він приступив до переговорів з радою німецьких військ у Харкові щодо перевезення їх додому та пересування радянських військ територією України. Разом з В. Затонським він наполягав, щоб німецькі війська здали зброю, лише за цієї умови український радянський уряд буде згодний на їх перевіз через територію Росії додому.

Е. Квірінг та інші «праві» звернулися до ЦК РКП(б) із заявою, що така позиція «лівих» може спровокувати військові дії. В. Ленін наказав Г. Пятакову не переривати переговорів, але не провокувати військових дій⁷³. Мабуть, йому, як іншим кремлівським вождям, не до вподоби була енергійність та самостійність керівника нового уряду. Вони побоювалися, що захоплений примарою світової революції Г. Пятаков викличе міжнародні ускладнення для Росії. Проте партизанські загони українських селян, дві українські радянські дивізії встановлювали у північних районах України радянську владу. Тому Кремль мав враховувати ситуацію.

3 січня 1919 р. Харків захопили повстанці та радянські війська. Наступного дня Л. Троцький написав лист до Ради Оборони РСФРР, в якому стверджував, що для захисту Росії від англо-французького десанту, що висадився на півдні, потрібно якомога далі відсунути можливий фронт від Москви. Тому необхідно негайно створити український фронт з єдиним командуванням, повести рішучий наступ в Україні, здійснити швидкий удар на Київ «з метою оволодіння політичним центром України, що нам надало б велику моральну перевагу та знесило ворогів»⁷⁴. Того ж дня було створено Український фронт під командуванням В. Антонова-Овсієнка. 6 січня 1919 р. ТРСУ проголосив про створення в Україні радянської держави під назвою «Українська Соціалістична Радянська Республіка». У відповідь Директорія звинуватила Раднарком, з яким вела дипломатичні переговори, у фактичному початку війни проти України. Але НКЗС

⁷¹ Затонский В. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // *Летопись революции*. — 1925. — № 1. — С. 139–149.

⁷² Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. док. и мат. В 3 т., 4 кн. — К., 1967. — Т. 1. — Кн. 2. — С. XIV.

⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 27, 56.

⁷⁴ Гуверовский архив. — Trotsky Collection. — Вох. 4–49. — Арк. 1.

РСФРР відповів, що український радянський уряд повністю незалежний та самостійно веде війну проти Директорії⁷⁵.

Лицемірство керівників радянської Росії, а також реальну «незалежність» ТРСУ продемонстрував конфлікт навколо В. Антонова-Овсієнка, в якому брали участь відомі більшовики. Тоді тривала боротьба на Царицинському фронті між К. Ворошиловим і «донбасівцями», які його підтримували, з військовими спеціалістами, зокрема О. Окуловим. Цих спеціалістів, які відверто характеризували діяльність Й. Сталіна та К. Ворошилова на фронті як «партизанщину», направив на фронт Л. Троцький. За його наполяганням з фронту відкликали В. Межлаука. У відповідь «донбасівці» вимагали забрати О. Окулова.

12 грудня 1918 р. В. Ленін та Я. Свердлов надіслали їхній лист до Л. Троцького, в якому заявили, що підтримують ідею про звільнення О. Окулова. Того ж дня Л. Троцький написав Я. Свердлову про своє ставлення до К. Ворошилова: «Конфлікт, що триває між Окуловим та Ворошиловим, говорить про необхідність відкликання Ворошилова, а не Окулова. Така думка Реввійськради Південного фронту, Главкому і моя особиста. Ніякої ініціативи Ворошилов не проявляв, дріб'язковий та бездарний». Наступного дня Л. Троцький написав В. Леніну: «Питання про відкликання Окулова не може бути вирішено ізольовано. Окулов залишався як протизага Ворошилову, як гарантія виконання бойових наказів. Залишати далі Ворошилова після того, як усі спроби компромісу зведені ним нанівець, неможливо. Потрібно вислати до Царицина нову Реввійськграду з новим командармом, відпустивши Ворошилова на Україну». 18 грудня 1918 р. К. Ворошилова звільнили від посади командарма 10-ої армії та призначили членом ТРСУ УСРР. О. Окулова призначили членом РВР РСФРР⁷⁶.

6 січня 1919 р. Артем у Харкові спілкувався з В. Леніном і заявив, що всі члени ТРСУ налаштовані проти В. Антонова-Овсієнка. В. Ленін відповів, що відкликання цього діяча вирішено, командуючим можна призначити будь-кого, окрім К. Ворошилова⁷⁷. 7 січня 1919 р. Л. Троцький у листі до В. Антонова-Овсієнка, В. Леніна, Я. Свердлова писав, що К. Ворошилов виступає за партизанську стратегію та проти регулярної армії. На думку Л. Троцького, для боротьби з «петлюрівцями» згодилися б і партизанські загони, але у можливих збройних конфліктах з англо-французькими військами в Україні така тактика не принесе користі. «Повторювати Царицинські експерименти на українській території через можливість зіткнення з серйозним ворогом, — вказував Л. Троцький, — на це ми, зрозуміло, не підемо. Отже, кандидатура т. Ворошилова цілком відпадає»⁷⁸. Нарешті, 10 січня Л. Троцький у телеграмі Я. Свердлову зауважив: «Потрібно підтримувати авторитет Центрального Комітету, тому що у середовищі українців розвал, боротьба клік за відсутності відповідальних та авторитетних

⁷⁵ Внешняя политика СССР. Сб. док. — М., 1944. — С. 214–215.

⁷⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 21. — Арк. 169; Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891—1922 гг. — М., 1999. — С. 257–259.

⁷⁷ Записи переговорів прямим дротом В. Леніна з Артемом див.: Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891—1922 гг. — М., 1999. — С. 263–264.

⁷⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 12. — Арк. 71–72; Большевикское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. — М., 1996 — С. 76.

керівників... Лінія Сталіна, Ворошилова та Рухимовича означає погибель усієї справи...»⁷⁹.

У цьому конфлікті В. Ленін виступав як верховний арбітр, закликаючи до компромісного рішення. Але Л. Троцький, формально погоджуючись з ним, наполягав на своїй точці зору. 11 січня він телеграфував В. Леніну: «Я вважаю заступництво Сталіна царицинської течії найнебезпечнішою виразкою, гірше будь якої зради та зради військових спеціалістів... Рухимович — це псевдонім Ворошилова, через місяць доведеться розсюрбувати царицинську кашу, маючи проти себе вже не козаків, але англо-французів. Рухимович не один, вони цупко тримаються один одного, зводячи нецтво в принцип. Ворошилов, плюс українське партизанство, плюс низький рівень культурності населення, плюс демагогія — на це ми піти не можемо у будь-якому випадку. Нехай призначають Артема, але не Ворошилова та не Рухимовича...»⁸⁰.

16 січня 1919 р. питання щодо ситуації в українському уряді обговорив пленум ЦК РКП(б). Він вирішив припинити чвари усуненням Г. Пятакова з посади і призначенням головою українського радянського уряду Х. Раковського. Йому доручалося «провести у життя повне відсторонення Ворошилова та Рухимовича від військової роботи..., не наполягати на залишенні Антонова, якщо українці вимагатимуть його усунення, але домовитися з ними про іншу кандидатуру...»⁸¹. Проте, у Харкові дотримувалися іншої точки зору. 18 січня В. Ленін отримав повідомлення про рішення ЦК КП(б)У призначити головою уряду Артема, а Реввійськграду сформувати у складі К. Ворошилова, В. Межлаука, М. Рухимовича⁸².

20 січня 1919 р. Г. Пятаков надіслав телеграму до ЦК РКП(б), в якій з обуренням доповідав про методи діяльності «донбасівців». Вони вимагали від нього, як голови уряду, оприлюднити постанову про призначення М. Рухимовича головкомандуючим Українським фронтом, К. Ворошилова та В. Межлаука — членами Реввійськгради фронту. Дотримуючись наказу Л. Троцького, Г. Пятаков відмовився виконувати цю вимогу. Тоді «донбасівці» ухвалили рішення про усунення Г. Пятакова з посади та призначення Артема. Постанову опублікували в українських газетах, підробивши підпис Г. Пятакова. Він, разом з В. Затонським та командуючим Харківською групою військ В. Ауссемом надіслали до частин Червоної армії спростування. Крім того, Г. Пятаков наполягав на притягненні до суду ревтрибуналу осіб, залучених до справи, але дозволу від ЦК РКП(б) не отримав⁸³.

Керівники РКП(б) прийняли компромісне рішення. Головою українського радянського уряду призначили Х. Раковського, командуючим Українським фрон-

⁷⁹ Там само. — С. 78.

⁸⁰ Там само. — С. 79.

⁸¹ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 6. — С. 173; РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 1.

⁸² Млечин Леонид. Русская армия между Троцким и Сталиным. — М., 2002. — С. 40. На жаль, автор не дає посилання на документи. Але він працював з кількома фондами у РДАСПІ, про що свідчать записи в архівних справах.

⁸³ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 12. — Арк. 74; спр. 14. — Арк. 79; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 23. — Арк. 1.

том став В. Антонов-Овсієнко, К. Ворошилов — наркомом внутрішніх справ, Артем — наркомом радянської пропаганди, В. Затонський — наркомом просвіти. Г. Пятаков до уряду не увійшов⁸⁴. Його відносини з «донбасівцями» та Й. Сталіним, який їх підтримував, зіпсувалися. Ймовірно, це стало однією з причин майбутньої співпраці Г. Пятакова з Л. Троцьким.

Принагідно зауважимо, що документи зберегли цікаве свідчення того, яким чином Х. Раковський уявляв собі місце нового українського уряду в партійно-радянській структурі управління. Він був особистим другом Л. Троцького з до-революційних часів, користувався довірою В. Леніна, тому відверто писав про те, що радянський уряд України є органом ЦК РКП(б), виконує всі його розпорядження та накази⁸⁵. У ті роки В. Ленін в радянській Росії формально очолював не Компартію, а уряд, що вважалося найвищою посадою у зрощеній структурі влади. Тому призначення Х. Раковського головою українського радянського уряду автоматично означало його високий статус серед українських більшовиків. Звичайно, він намагався затвердити персональну владу та підпорядкувати собі членів уряду, які ворогували один з одним. У майбутньому суперництво, що тривало між більшовицькими лідерами, змусило зробити вибір самого Х. Раковського.

У більш широкому контексті конфлікт навколо складу українського радянського уряду між більшовиками, які підтримували або Й. Сталіна, або Л. Троцького, свідчив про тенденції, що набирали сили в радянській управлінській системі. Група Й. Сталіна запекло боролася за владу, використовуючи різноманітні методи, не гребуючи відверто брутальними. У цьому сенсі майбутня еволюція особистої влади Й. Сталіна може розглядатися як посилення впливу сталінської групи, того клану (клієнти), що почав формуватися на півдні Росії в умовах громадянської війни⁸⁶. Більшовики з Лівобережної України, зокрема, з Донбасу, склали на перших етапах кістяк групи Й. Сталіна, підтримуючи один одного. Так, не встигла вщухнути боротьба за посаду командуючого Українським фронтом, як В. Межлаук надіслав телеграму Х. Раковському, В. Леніну, Й. Сталіну з пропозицією призначити К. Ворошилова членом РВР Українського фронту. В. Ленін відмовився реагувати, передав телеграму заступнику Л. Троцького по РВР РСФРР Е. Склянському⁸⁷.

На III з'їзді КП(б)У (1–6 березня 1919 р.) «донбасівці» знайшли спільну мову з «правими», відчайдушно критикуючи «лівих». Підстави надав Г. Пятаков, який заявив, що сподівання на швидкий розвиток міжнародної революції, особливо у країнах Центральної Європи, виправдовуються. «Ліві» були переконані, що в

⁸⁴ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. — М., 1996 — С. 78–79.

⁸⁵ Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917–1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1994. — С. 64–65.

⁸⁶ Це вже підмітив італійський історик А.Граціозі. Див.: Graziosi Andrea. G.L. Piatakov (1890–1937): A Mirror of Soviet History // Harvard Ukrainian Studies. — 1992. — № 1–2. — P. 127–129.

⁸⁷ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. — М.: РОССПЭН, 1996 — С. 79–80.

Україні достатньо «революційного матеріалу», щоб своїми силами тримати владу. Проте Г. Пятаков попереджав, що період загального захоплення радянською владою в Україні швидко скінчиться, зміниться на куркульську контрреволюцію. За таких умов на чолі КП(б)У мав стати міцний ЦК. «Ліві» критикували нерішучість та слабовілля «правих». Але ті відкидали звинувачення на свою адресу, вказуючи, що світовою революцією керує ЦК РКП(б). КП(б)У була складовою тієї партії, а ЦК КП(б)У — «філіалом» ЦК РКП(б). У кого у такому випадку не було політичної лінії? Роздратовані «праві» заявили, що оцінки «лівих» — це опортунізм, «лівоесерівщина». Артем навіть твердив, що «ліві» є українськими сепаратистами, які бажають грати свою світову політику в Україні.

Присутній на з'їзді Я. Свердлов вгамував суперечки. Він відзначив, що нема підстав критикувати ЦК КП(б)У за відсутність політичної лінії. Вона розроблялась та виконувалась ЦК РКП(б), тому що скрізь, «де ми створювали незалежні радянські республіки, але залишали єдиною нашу комуністичну партію, загальне керівництво належало Центральному Комітету партії». Я. Свердлов закликав усіх до єдності та вказав, що ЦК КП(б)У буде отримувати загальні директиви від ЦК РКП(б) та втілювати їх у життя. Представник Кремля заявив, що спасіння російської та міжнародної революції знаходиться у руках України. Тут було продовольство та паливо для голодуючої півночі. Отримати їх можна було за допомогою ефективних державних установ, якими б керували сильні партійні організації.

Ставлення голови ВЦВК до України чітко проявилось під час виступу в питанні створення української конституції: «Тут потрібно з повною визначеністю підкреслити, що те, що сьогодні в силу міжнародних обставин ми виділимо в окрему республіку — Україну, може бути завтра із зміною міжнародної обстановки вона знов увійде у якість рівноправної частини до загальноросійської республіки. Взагалі, раціональніше було б навіть замість самостійної конституції Української республіки прийняти, хоча б з поправками, конституцію Радянської Росії, яка перетворилася за своїм глибоким значенням на міжнародну і на якій вчиться зараз увесь світовий пролетаріат»⁸⁸. Після таких заяв з'їзд вирішив прийняти в цілому конституцію РСФРР з деякими змінами відповідно до місцевих умов. Це свідчило, що позиція кремлівських лідерів залишалася незмінною — вони не визнавали необхідності незалежності України, вимушено погоджувалися на існування в республіці формально самостійних управлінських структур. Необхідно також зауважити, що в конституції містився внесений Й. Сталіним принцип «національно-територіальної автономії» як основи радянської федеративної системи. В подальшому на ньому базувалося радянське національно-державне будівництво⁸⁹.

Делегати з'їзду розцінили Директорію УНР як «відверту диктатуру куркульства та офіцерства», зняряддя боротьби англо-франко-американського імперіа-

⁸⁸ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи. — К., 2002. — С. 42–43, 67–70, 90–91, 95, 201, 209–210.

⁸⁹ Hirsch. F. Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. — Ithaka; London: Cornell University Press, 2005. — С. 67.

лізму проти робітничої революції. Вони заявили про наявність в українському селі міцного і організованого куркульства та неминучість сильного куркульського контрреволюційного опору радянській владі в Україні. Тому основною тактичною лінією більшовики вважали «встановлення єдності фронту УСРР з усіма радянськими республіками загалом та РСФРР зокрема проти світової імперіалістичної контрреволюції». Для цього необхідно тримати у руках увесь апарат радянської влади, рішуче здійснювати диктатуру пролетаріату. В уряд не допускалися ліві есери. В економічній сфері скасовувалася приватна власність на землю, одноосібне селянське господарство оголосили таким, що відмирає. Його потрібно було замінити колективними господарствами — «найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві». Місцеві ради та земельні відділи мали негайно організувати показові «культурно-промислові радянські господарства» та комуні на базі конфіскованих поміщицьких маєтків. Усіх трудящих закликали згуртуватися навколо рад, перемогти голод, розруху, «швидше досягти світлого царства соціалізму». Щоб прискорити його прихід, планувалося замінити капіталістичний товарообмін соціалістичним продуктообміном. З цією метою встановлювалася державна монополія на заготівлю важливих продовольчих продуктів, державні реквізиції хліба. Найбільша частина продовольства, зібраного продовольчими загонами, мала направлятися «голодуючим братам Радянської Росії»⁹⁰.

III з'їзд КП(б)У обрав ЦК у складі 15 членів та 6 кандидатів. На першому організаційному пленумі ЦК КП(б)У виступив В. Затонський з пропозицією створити політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У. Ймовірно, що таку структуру ЦК запропонував Я. Свердлов. Політбюро мало вирішувати завдання політичного характеру, підмінюючи в окремих випадках пленум ЦК. Оргбюро здійснювало поточну роботу, спрямовувало організаційну діяльність партії. Пленум обрав політбюро у склад 5 осіб та оргбюро — 3 осіб. Секретарем ЦК КП(б)У обрали Г. Пятакова⁹¹. Через кілька тижнів, з початком засідань, політбюро ЦК КП(б)У перетворилося на політичний центр комуністичного режиму в Україні. Зрозуміло, що воно залежало від політбюро ЦК РКП(б), яке з'явилося двома тижнями пізніше. Однак воно мало відносну самостійність у вирішенні політичних питань в Україні.

Матеріали III з'їзду КП(б)У свідчать про радикальні погляди на події, що відбувалися, більшості керівників партії. Недарма, наприкінці березня 1919 р. пленум ЦК РКП(б) за вимогою В. Леніна відмінив резолюцію з'їзду КП(б)У про негативне відношення до дрібної буржуазії та дрібнобуржуазних партій, як невідповідну тактичній лінії Компартії на союз із середнім селянством⁹². Надії більшовиків на розвиток світової революції суттєво посилювалися, радянська влада затвердилася на значній території України. За поширеними тоді поглядами

⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 26, 32, 39, 46, 52, 56–57, 112, 115, 118, 169–170, 180, 190об.—192об., 194.

⁹¹ Там само. — Спр. 19. — Арк. 1

⁹² РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 6.

Україна уявляла собою «міст, через який йде світова революція»⁹³. Показово, що III з'їзд КП(б)У закликав більшовиків розгорнути роботу в Галіції, на західних українських етнічних територіях.

Надії більшовиків на світову пролетарську революцію посилили бажання негайного здійснення доктринальних марксистських ідей: всесвітньої диктатури пролетаріату, націоналізації та одержавлення економіки, переходу до прямого продуктообміну. Рішення III з'їзду КП(б)У та VIII з'їзду РКП(б) (18–23 березня 1919 р.) свідчили, що більшовики пішли на комуністичний штурм капіталізму в Україні. VIII з'їзд РКП(б) визнав, що Україна, Литва та Білорусія існують як радянські республіки, що мають державність. Але за таких умов: «...Необхідно існування єдиної централізованої комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує роботою партії в усіх частинах РСФФР. Усі рішення РКП та її керівних установ, безумовно, обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу. Центральні комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії та загалом підпорядковані ЦК РКП»⁹⁴. Отже, більшовицькі лідери вимушено визнали радянські республіки, але продовжували вважати їх тимчасовим явищем. Вони сподівалися на відновлення єдиної держави під гаслом світової пролетарської революції. Компартія залишалася жорстко централізованою структурою, в якій республіканські структури беззаперечно підпорядковувалися ЦК РКП(б).

Така будова формально незалежних органів управління в Україні означала фактичне панування російських структур. 8 квітня 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв резолюцію, де, зокрема, наголошувалося: «Якщо у вигляді поступки самостійним тенденціям, є політично неминучим залишення на найближчий час у дружніх радянських республіках комісаріатів воєнних та морських справ та шляхів сполучення, а також органів постачання, то необхідною є сувора директива відповідним органам управління у тому сенсі, щоб ці самостійні комісаріати працювали виключно і в суворій згоді з директивами, що надаються з відповідних комісаріатів РСФФР, так як лише отаким шляхом може бути досягнуте необхідна єдність, швидкість та точність виконання усіх розпоряджень та дій»⁹⁵. Крім того, головним завданням радянської влади в Україні вважалося максимальне використання палива, металу, продовольства для потреб Росії⁹⁶. Майже одночасно В. Ленін, М. Крестинський, Й. Сталін направили до українського радянського керівництва телеграму: «Українські залізничні дороги складають нерозривну частину російської залізничної мережі та управляються наркоматом

⁹³ Це вислів К.Радека на другому з'їзді КП(б)У. Див.: Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. — К., 1991. — С. 91.

⁹⁴ Виписку даної резолюції відправили до ЦК КП(б)У, щоб комуністи, які працювали в Україні, чітко уявляли характер відносин між ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7. — Арк. 13–13об.

⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 3.

⁹⁶ Зауважимо, що з січня до липня 1919 р. в Росію з України відправили 10922 вагони продовольства, з 11 до 20 липня — 1128 вагонів, у перший тиждень серпня — 506 вагонів. Див.: Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М., 1967. — С. 147.

шляхів сполучення з Москви, та НКШС України підпорядковується усім директивам НКШС РСФРР»⁹⁷.

23 квітня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) поставило перед ЦК КП(б)У та військовим командуванням мету: зайняти Донецький басейн та встановити зв'язок з радянською Угорщиною. Тому запропонували ЦК КП(б)У обговорити питання щодо об'єднання України та Росії, а до складу українського радянського уряду відправили А. Іоффе — «для посилення там централістських елементів»⁹⁸. Він, як особистий товариш Л. Троцького, мав поборювати «самостійницькі тенденції» в українському радянському керівництві, хоча в УСРР на той час вже знаходився член ЦК РКП(б), уповноважений Ради Оборони РСФРР Л. Каменев, якому доручили заготовлю продовольства для Росії. 25 квітня 1919 р. українські керівники затвердили запропоновану їм з Кремля директиву щодо заготівлі продовольства в Україні. Продовольчі загоны для цієї справи концентрувалися в 5–6 повітах Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній⁹⁹.

Широкомасштабна продрозверстка, репресивні методи керівництва більшовиків викликали обурення українських селян, негативно впливали на боєздатність Червоної армії. Цим скористалися білогвардійці. 4 травня 1919 р. війська А. Денікіна захопили Луганськ. 7 травня командуєчий 6-ої червоної стрілецької дивізії М. Григор'єв зчинив заколот. Його бійці після здобуття Одеси дізналися про пограбування рідних сіл та терор на Єлісаветградщині (Кіровоградщина), що здійснили продзагоны на чолі з Л. Каменевим.

Ситуація в Україні викликала глибоке занепокоєння у Кремлі. Л. Троцький ще 1 травня 1919 р. у листі до ЦК РКП(б) заявив, що В. Антонов-Овсієнко сприяє партизанщині та чинить опір встановленню залізної дисципліни в Українській радянській армії. Він вимагав провести чистку комісарського складу, звільнити частини від паразитичних та карних елементів¹⁰⁰. 4 травня 1919 р. пленум ЦК РКП(б) схвалив проект Л. Троцького про єдине військове командування арміями Росії та інших радянських республік¹⁰¹. 16 травня він прибув до Харкова, куди приїхали Л. Каменев, В. Межлаук, А. Іоффе та інші керівники. Після спілкування з ними, 17 травня Л. Троцький написав В. Леніну листа, в якому висловив думки про необхідність відсторонення від воєнної роботи командирів Українського фронту, його розформування. Голова РВР РСФРР стверджував: «Григор'євським заколотом потрібно скористатися у двох напрямках: перше — радикальна нещадна ліквідація партизанщини, самостійності, хуліганської лівизни. Друге, — перенесення центру уваги на Донецький басейн, зважаючи на те, що для впорядкування відносин пропущені усі терміни, необхідні дії виключної рішучості, разом з Григор'євим потрібно ліквідувати інших та відсторонити

⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 3.

⁹⁸ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 2; спр. 5. — Арк. 1. 28 квітня 1919 р. у листі Л. Каменеву В. Ленін зауважив, що А. Іоффе потрібний «...в уряді України на посаді, яку вибере Раковський для роботи проти самостійності...». Див.: В. І. Ленін об Україні. — К., 1978. — Ч. II. — С. 213.

⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 6–8.

¹⁰⁰ Гуверівський архів. — Trotsky Collection. — Вох. 4–83. — Арк. 1.

¹⁰¹ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 1.

їхніх ідеологів, підняти широку агітацію на користь дисципліни та порядку, щоб залишити у свідомості робітничих мас України глибоку зарубку»¹⁰². Іншими словами, один з кремлівських вождів пропонував посилити адміністративно-репресивний тиск на українське суспільство, щоб його підкорити, паралізувати здатність до опору. До речі, з Л. Троцьким був згодний Л. Каменєв.

19 травня усі керманічі переїхали до Києва, де відбулася нарада членів ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками з питань військового будівництва. Л. Троцький піддав різкій критиці членів українського уряду та керівництво Українського фронту¹⁰³. Він запропонував створити на базі фронту 12-ту та 14-ту російські армії, підпорядкувавши їх відповідно Західному та Південному фронтам¹⁰⁴. Кількома днями пізніше Л. Каменєв у бесіді з кореспондентом «Правди» заявив, що не можна обмежуватися об'єднанням основних галузей управління та господарства, а «загалом потрібно об'єднати Україну з Росією та зробити це дуже швидко»¹⁰⁵.

28 травня Л. Троцький надав поради голові РНК УСРР Х. Раковському та керівникам Українського фронту: «Полонених григор'євців можливо використати на інших фронтах, тільки провести їх попередньо масами через трибунал, який покарає призвідників, рядову масу може умовно засудити до розстрілу, надавши двомісячний термін для виправлення, при тому слід умовно покараним нашивати які-небудь відмітні позначки... Необхідно, на мій погляд, негайно розпочати у всій українській пресі кампанію проти Махно з опублікуванням Гуляй-Польських резолюцій і всіх дій Махно та його прихильників проти радянської влади. У іншому випадку ліквідація Махновщини не буде зрозумілою... Вилучення зброї з рук населення є нині черговим першорядним завданням на Україні...»¹⁰⁶.

1 червня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило підготовлений Л. Каменєвим проект рішення про воєнно-економічний союз радянських соціалістичних республік¹⁰⁷. Того ж дня опублікували декрет ВЦВК РСФРР про об'єднання військових сил Росії, України, Литви, Литви, Білорусії. Відповідно до нього об'єднувалися військове командування, ради народного господарства, залізниці, фінан-

¹⁰² Там само. — Оп. 109. — Спр. 12. — Арк. 17.

¹⁰³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 14.

¹⁰⁴ Політична історія України ХХ століття. У 6 т. — К., 2003. — Т. 2. — С. 369.

¹⁰⁵ Правда. — 1919. — 24 травня.

¹⁰⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 12. — Арк. 19. 10 квітня 1919 на 3-му районному з'їзді Рад Гуляйпільського району Н. Махно обрано почесним головою. У промові він заявив, що радянська влада зрадила «жовтневим принципам», а Компартія «відгородила себе чрезовичайками» і підписав резолюцію з'їзду проти рішень 3-го Всеукраїнського з'їзду Рад (6–10 березня 1919 р.) з земельного питання, протест проти діяльності ЧК і політики більшовиків. З 15 квітня 1919 р. командував повстанської бригадою, що входила до складу 3-ї Української радянської армії. Після початку заколоту М. Григор'єва Н. Махно зайняв вичікувальну позицію, але вирішив залишитися на боці уряду Х. Раковського. На початку червня 1919 р. бригада Н. Махно в боях з частинами Добровольчої армії зазнала важких втрат. 6 червня 1919 р. наказом Л. Троцького Н. Махно оголошений поза законом «за розвал фронту і непокору командуванню».

¹⁰⁷ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог. — М., 2000. — Т. 1. — С. 35.

си, комісаріати праці¹⁰⁸. Майже одночасно ЦК РКП(б) надіслав до ЦК КП(б)У дві директиви щодо здійснення накреслених заходів. В одній з них відверто стверджувалося: «відповідні народні комісаріати РСФРР є й народними комісаріатами УСРР. В українському РНК мають засідати їхні уповноважені зі званням «Нарком України»...»¹⁰⁹.

Хоча В. Ленін публічно заявив, що виникла «тісна федерація», для Кремля ігри у незалежність радянських республік скінчилися. 4 червня 1919 р. РВР РСФРР опублікував наказ про розформування Українського фронту. ВУЦВК ухвалив рішення про воєнний союз радянських республік 14 червня 1919 р. Війська Українського фронту перейшли під командування РВР РСФРР, у наступні місяці створювався об'єднаний орган управління вугільною промисловістю республік з розміщенням у Харкові, об'єднувалися наркомати шляхів сполучення¹¹⁰.

Перший комуністичний штурм в Україні, який здійснювали більшовики на чолі з урядом Х. Раковського, супроводжувався розгнуданими продовольчими реквізиціями, свавіллям чекістів, неповагою нових радянських службовців (у більшості випадків вихідців з русифікованих промислових центрів України) до української мови та культури. Керівники КП(б)У відверто нехтували й придушували українські ліві політичні партії, котрі підтримували радянську владу. На громадських будинках майорили прапори РСФРР, друковані видання КП(б)У публікувалися російською мовою. На III Всеукраїнському з'їзді рад (6–10 березня 1919 р.) Х. Раковський не посоромився виступити проти визнання української мови державною мовою УСРР. В Одесі місцеві партійно-радянські чиновники зарахували українців до національних меншин¹¹¹.

Така політика викликала повсюдне розлючення українських селян, призвела до спалаху численних антибільшовицьких повстань. Спільну думку майже всіх комуністичних керівників сформулював голова Л. Троцький, який з притаманним йому цинізмом та жорстокістю надіслав 11 серпня 1919 р. телеграму з України до ЦК РКП(б): «По спині українського куркульства потрібно пройти гарячою праскою, — тоді створяться умови для роботи»¹¹².

Ситуацією скористалася Добровольча армія, що розпочала наступ на більшовиків. Із заходу до Києва просувалася Армія УНР. 30 серпня 1919 р. її частини увійшли до міста, наступного дня там з'явилися денікінці. Члени українського радянського уряду втекли до Гомелю та Чернігова. Вони намагалися врятувати свою репутацію, написавши листа до В. Леніна та Л. Троцького: «Ми залишили Київ разом з армією, що відступала... Величезна кількість пораниених та вбитих,

¹⁰⁸ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. У 3 т. — К., 1968. — Т. 2. — С. 286.

¹⁰⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 3–4.

¹¹⁰ Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М.: Мысль, 1967. — С. 157–160.

¹¹¹ Див.: Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. — М., 1997. — С. 113–119, 151; Мельниченко В.Ю. Х.Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920 рр.) // УІЖ. — 1989. — № 3. — С. 34–45.

¹¹² Гуверівський архів. — Trotsky Collection. — Вох. 4–95.

яких нараховується близько 3 тис. осіб доводить важкість боїв... Ми втрюх залишаємося у Чернігові, де знаходиться більша частина 12-ої армії...»¹¹³. Фактично, ці люди заважали командуванню управляти військовими частинами. 10 вересня 1919 р. Л. Троцький попросив ЦК РКП(б) відкликати Х. Раковського, Г. Петровського, А. Іоффе та інших діячів з Чернігова. 2 жовтня 1919 р. уряд та ЦК КП(б)У офіційно припинили існування¹¹⁴. Політика «комуністичного штурму», репресивної практики держави та нехтування національними почуттями українців закінчилася втратою влади.

2.4. Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 рр.

Більшовики не тільки не запалили «багаття» світової революції в Європі, але й опинилися перед загрозою втрати влади у Москві. У жовтні–листопаді 1919 р. білі частини вели запеклі бої з червоними під Курськом та Воронежем. Утім, після серії поразок війська Добровольчої армії почали стрімко відступати на південь. Перед керівництвом РКП(б) знов постало «українське питання», тобто вироблення політики, котра б більш-менш задовольнила українське суспільство.

На той час Х. Раковський працював у Головному політичному управлінні Червоної армії у Москві, брав участь у засіданнях Оргбюро та Секретаріату ЦК РКП(б). В. Ленін дав йому доручення виробити позицію щодо майбутньої політики в Україні. 19 листопада 1919 р. Х. Раковський передав вождю більшовицької партії «Тези з українського питання», у яких визнавав необхідність зміни національної політики, але наполягав на необхідності жорсткої централізації системи управління Росії й України¹¹⁵.

Цікаво, що у той самий день Г. Орджонікідзе — член РВС 14-ї армії, що наближалася до території України, надіслав листа В. Леніну: «Денікін безумовно зламав собі шию на українському мужику (український мужик зламав шию не тільки Денікіну)... Повстанців потрібно підпорядкувати армії. Проте усе це дрібниці у порівнянні з величезної важливості питанням щодо нашої політики по відношенню до українського мужика. Тут, за моїм глибоким переконанням, політика втягування його до комуні — безглузда й згубна. За будь-якої ціни ми повинні знайти на цей раз з українським мужиком спільну мову. Це, як на мене, можливо, але багатьом така політика здаватиметься... «відхиленням» і т.д., втім, усе це дурниця»¹¹⁶. Під «відхиленням» Г.Орджонікідзе мав на увазі відношення більшовиків до селян — дрібних та середніх власників — як класово ворожих елементів. Мова не йшла про необхідність корегування марксист-

¹¹³ Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 43. — Арк. 35–36.

¹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 129. — Арк. 41–42; Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 45. — Арк. 66.

¹¹⁵ Кульчицький С.В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1994. — С. 65–66.

¹¹⁶ Гуверівський архів. — Ф. 85. — Оп. 7. — Спр. 59. — Арк. 1–3.

ських ідеологем, а лише про обережність у політиці, щоб не дратувати українських селян.

Наприкінці листопада 1919 р. Л. Троцький написав чернетки, зміст яких підтверджує, що керівництво більшовиків намагалося змінити тільки тактику політики в Україні. Стратегія залишалася незмінною — радянізація України з наступним перетворенням її у складову всесвітньої комуни. Л. Троцький зазначав: «Україна. Швидке завоювання України. Причина: дезорганізація соціальних відносин, що утруднює створення усталеного режиму. Ґрунт сипався під ногами у Скоропадського, у Петлюри й представників Антанти... Ті самі чинники плюс помилки обумовили стрімке падіння радянської влади. Не завоювання, але звільнення України. Отже, вести прогресивну національну політику: дати українську школу, дати українську пресу, нещадно вигонити пихате відношення до української мови в Університеті, як й в армії... Зробити українську мову потужним провідником комуністичних ідей»¹¹⁷. Таким чином, для Л. Троцького зміни у національній політиці були засобом поширення комуністичних ідей в Україні.

Основний внесок у розробку нової політичної лінії більшовиків в Україні зробив В. Ленін. Після отримання від Х. Раковського згаданих вище тез, 20 листопада 1919 р. під його керівництвом відбулася нарада політбюро ЦК РКП(б) з українськими більшовицькими працівниками. У ході дискусії обговорювалися дві принципові проблеми: чи створювати політичний центр для керівництва економічним життям, тобто окремий уряд, а також українську Червону армію?¹¹⁸

Наступного дня політбюро ЦК РКП(б) обговорило проект тез В. Леніна, складених на основі ідей Х. Раковського, й прийняло їх за основу політичного курсу в Україні¹¹⁹. Зауваження В. Леніна, що збереглися в архівах, а також зміст деяких пунктів значно відрізнялися від тексту відомої резолюції, прийнятої через кілька днів VIII партконференцією РКП(б) (2–4 грудня 1919 р.). У першому пункті В. Ленін писав: «Якнайбільша обережність по відношенню до націоналістичних традицій, найсуворіше дотримання рівності української мови й культури, зобов'язання вивчати українську мову для всіх посадових осіб...». Звернемо увагу, що керівництво РКП(б) офіційно визнало не лише відмінність української та російської мов, різницю національних традицій, але й їхню формальну рівноправність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом попередніх років (незважаючи на заяви про право націй на самовизначення).

Проте вони продовжували заперечувати можливість існування самостійної та незалежної української держави. У другому пункті тез, що був зміненим у ході обговорення, пропонувалося вже до майбутнього з'їзду рад України федерувати її з Росією. Одночасно керівництво Компартії повинне було обережно готувати плани повного злиття України з Росією. У ході подібної «політики

¹¹⁷ РДАСП. — Ф. 325. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 88.

¹¹⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 41. — Арк. 1.

¹¹⁹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 1–2.

подвійних стандартів» використовувалися боротьбисти¹²⁰, яких допускали до радянського центру влади, що мав створитися в Україні. Це не означало їх рівноправ'я з більшовиками. Більше того, Л. Троцький та секретар ЦК РКП(б) М. Крестинський виступили проти прийняття боротьбистів до III Інтернаціоналу. За консультаціями вирішили звернутися до голови виконкому Комінтерну Г. Зинов'єва.

У третьому пункті підкреслювалася важливість розшарування українського села, виділення у ньому трьох груп селян, залучення бідноти та середняків до управління за умов повного «знешкоджування куркулів» (В. Ленін, на відміну від політбюро, пропонував використовувати виключно бідняків). Наступний пункт передбачав формування місцевих ревкомів та рад депутатів переважно з бідняків. У п'ятому — говорилося про необхідність роззброєння села. У шостому В. Ленін зазначив особливості продрозкладки в Україні: більш обережне проведення її у порівнянні з Росією; першочерговість забезпечення продовольством Харкова та Донбасу; розподіл серед бідноти частини хліба, що вилучався у куркулів. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло такі пропозиції із застереженням, що «засади нашої продовольчої політики ні в якому випадку не повинні порушуватися». Запропонований В. Леніним сьомий пункт, на наш погляд, надає змогу проаналізувати особливості сприйняття ситуації вождем більшовиків. Він підкреслював: «Євреїв та городян на Україні взяти у їжаків рукавиці, перевести на фронт, не пускати до органів влади (хіба що у мізерному відсотку, в особливо виключних випадках під класовий контроль)». Така відвертість свідчила, що В. Ленін визнав факт відсутності широкої соціальної бази у більшовиків в Україні. За таких умов, не дивно, що спроба минулого комуністичного режиму опертися на русифіковані міські елементи й, зокрема на євреїв, які мали порівняно з українськими селянами більш високий освітній рівень, викликала сплеск антикомуністичних та антисемітських настроїв¹²¹. Але запропоновані В. Леніним «їжаків рукавиці» означали застосування насилля у політичній практиці по відношенню до соціальних та національних груп в Україні, представники яких підтримували більшовиків.

Подібний «макіавеллізм» у політиці був характерною рисою тоталітарного режиму, що формувався у Росії. Водночас, ідеї В. Леніна свідчили, що управління в Україні повинні здійснювати надіслані з Росії більшовики та спеціалісти. Іншого варіанту, якщо виходити з ленінської логіки, не існувало. Адже восьмий пункт тез вимагав поставити під особливий контроль Компартії Вчительську спілку, кооперативи, інші «дрібнобуржуазні організації на Україні», розкласти їх й розпустити тощо. Саме там зосереджувалися нечисленні групи української інтелігенції, які виконували громадські функції, але не сприймали більшовизм.

¹²⁰ Боротьбисти — представники однієї з трьох комуністичних партій, що діяли в Україні. Організаційно оформилися у серпні 1919 р. як Українська комуністична партія (боротьбисти).

¹²¹ Досить глибоке пояснення такої ситуації див.: Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. — М., 2005. — Т. 3. — С. 130–149.

Недарма у дев'ятому пункті увага акцентувалася на підготовці російськими наркоматами та оргбюро ЦК РКП(б) працівників для України.

Для виконання запропонованих В. Леніним змін у політиці в Україні політбюро ЦК РКП(б) вирішило створити новий орган радянської влади — Українську революційну раду (УРР), яка до проведення з'їзду рад мала діяти у «повному контакті з Реврадою Південного фронту» (самим впливовим членом останньої був Й. Сталін). До складу нового органу призначили Х. Раковського, Г. Петровського та Д. Мануїльського. Передбачалося, що до УРР увійдуть два представники від українських лівих політичних партій. Остаточне редагування резолюції щодо радянської влади в Україні доручили комісії у складі: член ЦК РКП(б) та виконкому Комінтерну М. Бухарін, Х. Раковський, Л. Троцький¹²². Отже, керівництво РКП(б) вирішило відновити радянський субцентр влади в Україні.

29 листопада 1919 р. пленум ЦК РКП(б) затвердив текст резолюції щодо радянської влади в Україні, запропонував не приймати до складу Комінтерну боротьбистів: мовляв, що тільки КП(б)У репрезентує комуністів України. Було створено Тимчасове бюро ЦК КП(б)У в складі Х. Раковського, Г. Петровського, Д. Мануїльського, В. Затонського, С. Косіора¹²³.

Формальну видозміну політики в Україні не сприйняли партпрацівники, які у минулому працювали в Україні. Свідченням цього є дискусія, що спалахнула на нараді членів ЦК КП(б)У 30 листопада 1919 р. У схваленому документі зазначалось перебільшене «випинання» національного питання у резолюції, затвердженій пленумом ЦК РКП(б). Підкреслювалось, що на майбутній VIII Всеросійській конференції РКП(б) потрібно «використати дебати при обговоренні звіту ЦК з метою критики неправильної політичної лінії з українського питання»¹²⁴.

Через кілька днів ці більшовики дали справжній «бій» В. Леніну на партконференції. На жаль, стенограма його промови й досі не віднайдена істориками. Але зауваження інших виступаючих збереглися. У виступі відразу після В. Леніна Х. Раковський не погодився з твердженням, що більшовикам «потрібно стати боротьбистами». Навпаки, стверджував колишній голова українського радянського уряду, необхідною була централізація та об'єднання людських та матеріальних ресурсів України Росією. Він заявив, що це є принцип, «з яким ми можемо йти воювати з усіма самостійниками на Україні».

Х. Раковського підтримав член ЦК РКП(б) А.Бубнов, який говорив, що керівництво РКП(б) переоцінює український національний рух. Боротьбисти є «пустим місцем», тому ніяких змін у політиці здійснювати не потрібно. Ще більш жорстким та відвертим за тональністю став виступ В. Затонського: «Я єдиний (на конференції — *Авт.*) українець й можу не боятися закидів у кацапстві... Україну маємо окупувати, це неминуче, тому що Україна лежить на великому шляху міжнародного імперіалізму, наші інтереси там перехрещую-

¹²² Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. — М., 1999. — С. 306–308.

¹²³ Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 7.

¹²⁴ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. У 3 т. — К., 1968. — Т. 3. — С. 20–21.

тсья. Україна у подальшому буде одним з головних плацдармів, де буде відбуватися бій між соціальною революцією та світовою реакцією... Україна може бути або базою для Денікіна, або вона буде радянською, а радянської може бути тільки за допомоги червоної півночі». Водночас, він зауважив, що більшовикам потрібно бути дипломатами і йти в Україну «витончено».

Д. Мануїльський схвалив такі думки й запропонував просту модель утворення радянської влади в Україні: її захоплюють російські комуністи, робітники з Петрограду та Москви, які залучають до управління «широкі трудящі маси українського селянства», у першу чергу бідняків. Оратор не побоявся сказати керівництву РКП(б), що в українському питанні: «Ви були політичними імпресіоністами». Тому нова політична лінія, запропонована В. Леніним, могла привести до того, що «як ми чуємо про тих русотяпів, які нарobili величезних дурниць, завтра нам скажуть: ці українотяпи гублять радянську Росію...». У такому контексті пролунав заклик вкрай обережно відноситися до боротьбистів, тому що вони були контрреволюціонерами. Після таких заяв В. Ленін дуже делікатно не погоджувався з колишніми українськими працівниками, зокрема, з твердженням Х. Раковського, що радгоспи мають стати основою комуністичного будівництва в Україні. Що ж стосується нової політики, то вождь Компартії заявив: «Я не рекомендую блок з боротьбистами, я за блок з українським селянством». Тому правильним буде не вважати боротьбистів контрреволюціонерами, а вести з ними полеміку¹²⁵.

За наполяганням В. Леніна партконференція затвердила резолюцію про радянську владу на Україні. Впродовж довгих років радянські ідеологи трактували її як приклад доброзичливого та уважного ставлення В. Леніна до України¹²⁶. Проте хід підготовки та прийняття цього документу свідчать, що В. Ленін здійснював політику подвійних стандартів: якщо керівництво РКП(б) публічно проголошувало політику підтримки української мови та культури, а, тим самим, консолідації української нації, то неофіційно готувалися заходи щодо злиття України з Росією, концентрації ресурсів для нового витка боротьби із «світовим імперіалізмом».

28 грудня 1919 р. В. Ленін написав «Лист до робітників та селян України з приводу перемог над Денікіним», який оприлюднили 4 січня 1920 р. Уважний аналіз цього документу дозволяє з'ясувати кілька суттєвих моментів у ставленні керівника російських більшовиків до України. По-перше, В. Ленін зазначав, що національне питання в Україні повинне стати предметом особливої уваги радянської влади, тому що у його основі знаходилася серйозна проблема — чи бути Україні незалежною, тобто радянською республікою у федеративному зв'язку з Росією, чи злитися з останньою у єдину республіку. Подібне, м'яко кажучи, своєрідне трактування державної незалежності супроводжувалося декла-

¹²⁵ Стенограму конференції див.: Гуверовский архив. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 203–204, 210, 215; спр. 3. — Арк. 13, 16, 18, 25, 29, 31–32, 37–38; Ленін В.І. Повн. збір. тв. — Т. 39. — С. 347–348.

¹²⁶ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1978. — Т. 2. — С. 120–122.

ративним твердженням, що незалежність України вже визнана ВЦВК і РКП(б). Тому самі «українські робітники й селяни» повинні вирішити питання щодо подальшої «незалежності».

По-друге, В. Ленін відверто заявив, що більшовики бажали добровільного союзу націй з повним знищенням державних кордонів: «Ми прагнемо до тісного об'єднання та повного злиття робітників та селян усіх націй світу у єдину всесвітню Радянську республіку».

Таким чином, наприкінці 1919 р. В. Ленін мріяв про всесвітню федеративну соціалістичну республіку, де об'єднуються нації та будуть подолані «націоналістичні забобони». У такій моделі майбутнього державного утворення для «радянської» України передбачалося лише два варіанти: менш бажаний — федеративний зв'язок з Росією; більш бажаний — входження України до складу Росії¹²⁷.

Через кілька днів після закінчення VIII партконференції керівництво РКП(б) розпочало втілювати у життя її рішення. 10 грудня 1919 р. ліквідували Зафронтбюро ЦК КП(б)У, відновлюючи, натомість, секретаріат ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором. 11 грудня створили Всеукраїнський ревком (ВУРК) на чолі з Х. Раковським. До нього увійшли В. Затонський, Д. Мануїльський, Г. Серебряков, К. Ворошилов та Г. Петровський. Ймовірно, що під тиском В. Леніна, наступного дня на спільному засіданні ЦК КП(б)У та керівників боротьбистів прийняли рішення щодо входження до ВУРК представників інших партій. 17 грудня Х. Раковський та С. Косіор уклали угоду з лідерами боротьбистів Г. Гринько й Л. Ковалевим щодо співробітництва, після чого до ВУРК офіційно увійшли Г. Гринько і борбист В. Качинський¹²⁸. Після того лідери РКП(б) застосували до боротьбистів, які нараховували у своїх лавах до 15 тис. осіб (приблизно таку ж чисельність мала КП(б)У), політику «батоба та пряника». Їх не допустили до Комінтерну й звинуватили у контрреволюційній роботі в Україні. Водночас Х. Раковський зумів домовитися з членом ЦК УКП(б) О. Шумським щодо саморозпуску партії боротьбистів в обмін на достатньо високі посади її лідерам у радянському партійно-радянському апараті¹²⁹.

30 грудня 1919 р. Х. Раковський написав В. Леніну: «Шановний Володимире Іллічу. Я вважаю, що необхідно зазначити, що національна боротьба на Україні, як в період Ради та Директорії, так і зокрема, протягом нинішнього року сприяла перемозі поміщиків та капіталістів та зникненню робітничо-селянської влади. Прихильникам поміщиків та капіталістів вдалося відколоти частину українського селянства, протипоставивши його іншій, — вдалося умовити першу не давати хліба та солдата української Червоної армії, — не давати хліб містам й

¹²⁷ Ленін В.І. Повн. збір. тв. — Т. 40. — С. 41–47.

¹²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — С. 23. — Арк. 1–4; оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 14–18; Случевська С.Я. З історії Зафронтного бюро ЦК КП(б)У (1919 р.) // УІЖ. — 1964. — № 6. — С. 93. Павлюк М.С. Діяльність Всеукраїнського революційного комітету (11 грудня 1919 — 19 лютого 1920 рр.) // УІЖ. — 1962. — № 2. — С. 102–103. У статті М. Павлюка є неточності, обумовлені тодішніми ідеологічними настановами. Наприклад, він не згадує про входження до ВУРК боротьбистів та борбистів. Теж саме див.: Случевська С.Я. До питання про партійне будівництво на Україні в роки громадянської війни // УІЖ. — 1968. — № 1. — С. 73.

¹²⁹ Галузевий державний архів СБУ. — Ф. 6. — Д. 36546-ФП. — Т. 3. — Арк. 45.

сприяти, таким чином, зайняттю України білогвардійцями з усіма наслідками, для частини селян, яка піддалася омані. На цю українську особливість слід звернути особливу увагу. Це лише посилить Вашу основну тезу, що державним відносинам між Росією та Україною не потрібно приділяти таку увагу, яка приділялася та приділяється окремими українцями та росіянами. Прошу Вас звернути увагу і на пункт, де мовиться про боротьбистів, які вирізняються від комуністів «лише» з питання державних відносин. З ком. Привітом Х. Раковський»¹³⁰.

Наприкінці 1919 — на початку 1920 рр., після поразок армії генерала А. Денікіна, повернення більшовиків в Україну супроводжувалося декларуванням нового підходу до національної політики, пропагандою ідеї федерування радянських України та Росії. У відповідь на тогочасну критику з боку різних українських партій політбюро ЦК РКП(б) 17–18 січня 1920 р. обговорило питання «Про форму державних взаємовідносин між Росією та Україною», заявивши, що їх основою є соціалістична федерація. У чому полягала її відмінність від «капіталістичної», не пояснювалося. Запропоновані для обговорення тези, у розробці яких активну участь брав голова Всеукраїнського революційного комітету (ВУРК) Х. Раковський, 22 січня 1920 р. показово схвалило Тимчасове бюро ЦК КП(б)У й перенесло подальше обговорення на майбутню Всеукраїнську партконференцію КП(б)У¹³¹.

Щоб не залишалось сумнівів щодо форми такої «соціалістичної федерації», наведемо один приклад. 23 січня 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) схвалило пропозицію Х. Раковського здійснювати фінансування КП(б)У не за рахунок ВУРК, а ВЦВК. Таким чином, вищий представницький орган РСФРР фінансував політичну партію, що правила в іншій формально незалежній державі¹³².

Нагадаємо відомий факт: 27 січня 1920 р. ВУРК скасував усі декрети та постанови УСРР, що діяли з 1919 р., та замінив їх декретами РСФРР. Ці рішення свідчили про централізацію управління, що набирала силу у Росії. Керівництво РКП(б) очолювало процес, обкладаючи його формулюваннями про єдність дій радянських республік.

При обговоренні питання міждержавних відносин України з Росією на IV Всеукраїнській партконференції (17–23 березня 1920 р.) виявилось, що в КП(б)У існували різні думки. Так, голова секретаріату ЦК КП(б)У С. Косіор спеціально відмітив, що більшовики з Волині на губернській партконференції говорили «жахливі речі» про те, що «радянська Росія видирає з України сировину й жиріє за рахунок голодних робітників», і це ставить Україну у становище окупованої країни. Він різко вимагав дати відсіч подібній «дрібнобуржуазній розхитаності».

Ще більш показовим був виступ Г. Петровського, який заявив, що основа національної програми більшовиків — гасло права націй на самовизначення є буржуазним: «Я вказував, що більшовики буцім-то теж з цим гаслом носяться, але більшовики розуміють так, що хто не підкоряється їм, той не може і самовизначитися». Відвертість варта уваги: будь-який етнонаціональній групі дозво-

¹³⁰ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1307. — Арк. 1–2.

¹³¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 41. — Арк. 1.

¹³² Там само. — Ф. 17. — Оп. 112. — Спр. 3. — Арк. 25.

лялося самовизначитися лише під владою більшовиків. Проте навіть це було робити, якщо нації не розглядалися як щось цілісне (вислів Г. Петровського). Навпаки, у протистоянні з імперіалізмом комуністам та робітникам необхідно об'єднуватися, долаючи національні забобони. Недарма Г. Петровський стверджував, що УСРР зможе вийти з економічної розрухи, «коли вона з господарчими своїми органами найближче співуватиметься з Російською Республікою».

Проте, за заявою цього відомого більшовика, В. Ленін пояснював, що злиття радянських України та Росії поки що неможливе, так як відсталі маси можуть сприймати це як «бажання російських комуністів колонізувати Україну». Втім, навіть такі марксистсько-централізаторські погляди критикувалися за поміркованість. Відомий прихильник Л. Троцького, на той час редактор газети «Всероссийская кочегарка», що видавалася у Донбасі, І. Дашковський зробив наголос на тому, що при захопленні влади в Україні було втрачено сприятливий момент для того, «щоб відкинуту будь-яку гру в Український уряд та поставити відкрито, ясно та рішуче питання про злиття обох республік до одної радянської республіки»¹³³.

Принагідно зауважимо, що більшість делегатів IV партконференції вчинили заколот проти керівництва КП(б)У та РКП(б). Прихильники так званої групи «демократичного централізму» забалотували при обранні нового складу ЦК КП(б)У провідних українських компартійних діячів. Реакція В. Леніна була блискавичною. Отримавши вночі телеграфне повідомлення з Харкова про ситуацію з виборами, він через кілька хвилин передав Х. Раковському телеграму про те, що обраний ЦК КП(б)У розпускається. Бунт остаточно придушили у квітні 1920 р., коли на пленумі ЦК КП(б)У сформували ЦК КП(б)У з усіх «старих» керівників, провели перереєстрацію членів Компартії, «децистів» перевели до Росії¹³⁴. Тільки після цих подій компартійний субцентр влади відновив роботу в Україні.

Саморозпуск партії боротьбистів змінив ситуацію у політичній системі, що формувалася в Україні у той час. Оскільки представник борбистів не користувався політичним впливом у ВУРК, зрозуміло, що більшовики знову формували однопартійну політичну систему в Україні зі своєю системою державного управління. 22 грудня 1919 р. члени ВУРК затвердили «Тимчасове положення про організацію радянської влади на Україні», у якому зазначалося, що владу в Україні має ВУРК у складі 5-ти відділів. Ними керували колегії з 2–3 осіб, які діяли на основі декретів РСФРР. Вони працювали у повному контакті з відповідними наркоматами Росії, що надсилала за узгодженням з ВУРК фінансові асигнування до українських губерній, де політорганам Червоної армії створювалися губревкоми, що формували низові ланки управління¹³⁵.

У другій декаді лютого 1920 р. Х. Раковський, ймовірно, за наполяганням В. Леніна, переїхав з Москви до Харкова та відразу повідомив, що відновлено президію ЦВК УСРР у складі 3-х осіб на чолі з Г. Петровським, а також РНК УСРР,

¹³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 83, 108–113.

¹³⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 29. — Арк. 1.

¹³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 294. — Арк. 18; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. У 3 т. — К., 1968. — Т. 3. — С. 39.

яку він очолив. Офіційно виникнення радянського уряду УСРР оформили на IV Всеукраїнському з'їзді рад у середині травня 1920 р. 26 травня ухвалили положення про Всеукраїнський з'їзд рад, ВУЦВК та його президію, місцеві органи влади в Україні. Майже дослівно повторювалися нормативні документи, прийняті у РСФРР. Отже, у законодавчій площині та фактично в Україні формували однакову з Росією структуру управління¹³⁶.

З початком радянсько-польської війни (квітень 1920 р.) та пожвавлення надій на світову революцію більшовики особливо не приховували процес інтеграції України до Росії. Хоча вони робили це старанно заявляючи про федерування обох радянських республік. Наприклад, 20 травня 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад за пропозицією Артема прийняв резолюцію про те, що УСРР, «зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки». З'їзд схвалив об'єднання комісаріатів обох республік: військового, фінансів, народного господарства, пошти та телеграфу, залізничного транспорту, праці та доручив обраному ВУЦВК здійснювати політику «самого тісного єднання» з Росією. До складу ЦВК РСФРР на українському з'їзді рад рекомендували обрати 40 осіб¹³⁷.

На практиці об'єднання не обмежувалося шістьма наркоматами. Російські управлінські структури постійно намагалися розширити сферу своєї діяльності в Україні, не контактуючи з українським радянським урядом (обраним на IV Всеукраїнському з'їзді рад). Їх логіка була зрозумілою: якщо справа йшла до входу України до Росії, то не було сенсу в існуванні формально самостійних українських управлінських структур, яких з Москви звинувачували у «національному та бюрократичному сепаратизмі». Українські партійний та радянській центри влади протистояли таким спробам, розуміючи, що чим ширші їх повноваження, тим більше вони авторитетні у російській партійно-радянській ієрархії.

Українських керівників підтримував В. Ленін, який робив це не тільки з тактичних, але й стратегічних міркувань. Він активно використовував ідею збереження формально самостійних радянських державних структур на окраїнах колишньої Російської імперії, їх федерування з радянською Росією для завоювання симпатій національних рухів до більшовиків. 5 червня 1920 р., перед початком II конгресу Комінтерну, В. Ленін написав тези з національного та колоніального питань. У них відмічалось, що Версальський договір (1919 р.) є звір'ячим та підлим насильством над слабкими націями. Світова політика зосередилася навколо центрального пункту: боротьби всесвітньої буржуазії проти радянської Росії, яка групувала біля себе радянські рухи робітників і національно-визвольні рухи колоній та пригноблених народностей. Тому керівництво більшовиків й Комінтерн повинні були здійснювати політику тісного союзу Росії з національними рухами. Союз уявлявся як федерація, що «є перехідною формою

¹³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 396. — Арк. 8; спр. 295. — Арк. 17, 22.

¹³⁷ 16 червня 1920 р. ЦВК РСФРР затвердив це рішення. Див.: Куличенко М.И. Роль В.И. Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917–1922 гг. // Вопросы истории. — 1961. — № 4. — С. 34

до повного єднання трудящих різних націй». Види федерацій могли бути різними, як щодо інших радянських республік, так й всередині РСФРР (йшлося про Башкирську та Татарську автономні республіки, створених у 1919–1920 рр.)¹³⁸.

Колеги В. Леніна надіслали зауваження до тез, висловили чимало показових міркувань, що свідчили про настрої керівників більшовиків. Наприклад, О. Преображенський у роздумах про взаємовідносини республік майбутньої соціалістичної Європи з економічно відсталими та залежними країнами стверджував: «... Якщо буде виключена можливість економічної угоди з керівними національними групами — неминуче придушення їх силою та насильницьке приєднання економічно важливих районів до союзу Європейських Республік». В. Ленін заперечував: «... через край схоплено. Недоведене й неправильно казати, що «неминуче придушення силою». Зовсім неправильно»¹³⁹.

12 червня 1920 р. свої зауваження у вигляді листа «Про конфедерацію» до ЦК РКП(б) надіслав Й. Сталін. Він вважав доцільним для націй, що входили до складу старої Росії й не мали державності або давно її втратили, застосувати «радянський (централізований) тип федерації». Проте його не можна було використати у відносинах з майбутніми радянськими Німеччиною, Польщею, Угорщиною, Фінляндією. Й. Сталін писав: «Навряд чи ці народності, що мають свою державність, своє військо, свої фінанси, навряд чи вони, коли стануть радянськими, погодяться піти відразу на федеративний зв'язок з радянською Росією типу башкирського або українського (у своїх тезах Ви робите різницю між башкирським та українським типом федеративного зв'язку, але насправді цієї різниці немає, або вона така маленька, що дорівнює нулю): бо федерацію радянського типу вони розглядали б, як форму применшення їх державної самостійності, як замах на останню». Тому Й. Сталін пропонував використати для таких етнонаціональних груп принцип конфедерації, як союзу самостійних держав¹⁴⁰.

Таким чином, В. Ленін та його колеги вважали федерацію привабливою формою для національних рухів, що дозволяла об'єднувати різні країни у єдину з Росією державу. Притому, із стратегічних міркувань, можна було придушувати силою національні уряди. В. Ленін лукавив, заперечуючи проти такої пропозиції О. Преображенського, що добре демонстрував приклад війни з Польщею, де більшовики сподівалися повалити Ю. Пілсудського й захопити владу. Для Й. Сталіна не існувало різниці між відносинами Кремля з Башкирською автономною республікою та з формально незалежною державою УСРР. Усі радянські державні структури, що мали різні рівні автономності від кремлівського уряду, повинні були об'єднуватися у незрозумілу за термінологічним сенсом «радянську (централізовану) федерацію».

Й. Сталін не був поодиноким у таких підходах. Його підтримували різні працівники Наркомату національностей РСФРР, відомі діячі більшовицької партії,

¹³⁸ Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. — Т. 41. — С. 162–164.

¹³⁹ Новые документы К. Маркса и В.И. Ленина // Вопросы истории КПСС. — 1958. — № 2. — С. 16.

¹⁴⁰ РДАСПІ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 1140. — Арк. 89.

світового комуністичного руху. Влітку 1920 р. II конгрес Комінтерну офіційно заявив, що федерація є перехідною формою до повної єдності трудящих мас різних націй¹⁴¹. У відповідності до цього, багато більшовиків вважали, що необхідно трансформувати формально незалежні радянські республіки в автономні республіки РСФРР.

Адміністративний тиск наркоматів Росії відчувався у формально незалежних радянських республіках. Наприклад, політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1920 р. ухвалило рішення: поставити перед ЦК РКП(б) питання щодо посилення самостійності створеного в Україні Промислового бюро ВРНГ РСФРР та його більш тісного зв'язку з РНК УСРР; більшої участі України у керівництві спільними збройними силами; врегулювання взаємовідносин центральних установ УСРР та РСФРР¹⁴². Це означало, що партійно-радянський субцентр влади в Україні, враховуючи реальну ситуацію в управлінських структурах та настрої населення, намагався певним чином протистояти централізаторським тенденціям в РКП(б).

За умов поразки у радянсько-польській війні 1920 р. та провалу сподівань на світову революцію лідери Компартії вирішили внести певні корективи у свою національну політику. 10 жовтня 1920 р. «Правда» опублікувала статтю Й. Сталіна «Політика радянської влади з національного питання в Росії». Він стверджував, що центральна Росія, як вогнище світової революції, не може довго протриматися без допомоги окраїн з їх сировиною, паливом, продовольством. А колишні окраїни Росії приречені на «імперіалістичну кабалу» без політичної, військової, організаційної допомоги більш розвинутої центральної Росії. Тому питання відокремлення окраїн від центра повинно бути виключене з національної політики радянської влади в Росії. Як бачимо, наприкінці 1920 р. нарком у справах національностей РСФРР взагалі відкинув гасло права націй на самовизначення у ставленні до колишніх окраїн Російської імперії.

Але яким чином будувати відносини Росії з ними? Й. Сталін рішуче виступив проти культурно-національної автономії на користь обласної автономії окраїн, що вирізнялися особливим побутом та національним складом населення, як виключно доцільної форми союзи між ними та центром. Він підкреслював, що така радянська автономія допускає різні форми та ступені свого розвитку: «Від вузької адміністративної автономії (німці Поволжя, чуваші, карели) вона переходить до більш широкої, політичної автономії — до більш розширеної її форми (Україна, Туркестан), кінець кінцем, від українського типу автономії — до вищої форми автономії, до договірних відносин (Азербайджан).

Таким чином, Й. Сталін вважав, що радянська Україна входить до складу Росії на правах розширеної політичної автономії. Це очевидно суперечило ідеям В. Леніна щодо різних видів радянської федерації. Показово, що у статті Й. Сталін жодного разу не навів слова «федерація». Це не випадково. Обидва кремлівські лідери по-різному бачили конструкцію «єдиної пролетарської держави».

¹⁴¹ Wandycz P. *Soviet-Polish Relations, 1917–1921*. — Cambridge, Massachusetts, 1969. — С. 285.

¹⁴² Чирко В.А. Роль В.І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу радянської України і радянської Росії // УІЖ. — 1965. — №. 4. — С. 31–32.

Втім, зробимо наголос на тому, що ця стратегічна мета для них залишалася однаковою.

У статті Й. Сталіна містилося кілька ідей, що стали основними у підходах радянських лідерів до національних проблем у країні. За його думкою, потрібно було ліквідувати патріархальність, некультурність, відчуження окраїн від центру, що заважало зміцнити союз між ними та центром. Тому комуністи повинні були вводити загальну освіту, розвивати національну школу, театр, просвітні установи, піднімати культурний рівень населення окраїн.

Нарком у справах національностей РСФРР критикував тих членів партії, які дивилися на автономію, як на тимчасове явище. Він стверджував: «Жоден не стане заперечувати, що Україна, Азербайджан, Туркестан, Киргизія, Башкирія, Татарія та ін. окраїни, оскільки вони прагнуть до культурного та матеріального процвітання народних мас, не можуть обійтися без рідної школи, без суду, адміністрації, органів влади, що складаються переважно з місцевих людей. Більше того, реальна радянізація цих областей, перетворення їх у радянські країни, які тісно зв'язані з центральною Росією у єдине державне ціле, неймовірні без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади і т. і. із людей, які знають побут та мову населення. Але поставити школу, суд, адміністрацію, органи влади на рідній мові — це власне й значить здійснити насправді радянську автономію...».

Крім того, Й. Сталін пропонував використати для управління «національні інтелігентські угруповання», застерігаючи комуністів щодо поспіху та нетактовності у радянізації окраїн. Його висновок націлював Компартію на довготривалу працю з реінтеграції країни на радянській основі: «Коротше, від кавалерійських наскоків з «негайною комунізацією» відсталих народних мас потрібно перейти до обачної та продуманої політики поступового залучення цих мас у загальне річище радянського розвитку»¹⁴³.

Подібні ідеї Й. Сталіна означали поворот у національній політиці більшовиків від гасла права націй на самовизначення до підтримки національно-державного будівництва етнонаціональних груп на територіях колишньої Російської імперії. У межах радянської Росії більшовики у низці випадків мали створювати структурні компоненти націй, проте з головною метою — зміцнення комуністичного режиму на цих територіях, створення єдиної держави з ефективною системою управління.

У межах повороту у національній політиці, що намітився, РНК УСРР 9 листопада 1920 р. прийняла показове політичне рішення щодо необхідності розширення прав України з одночасним зміцненням державного союзу з Росією. Це була явно узгоджена з керівництвом РКП(б) дія. Вже наступного дня, 10 грудня 1920 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про те, що наркомати військових справ та залізничного транспорту повинні мати у складі РНК УСРР уповноважених. Промислове бюро перетворювалося на Раду народного господарства УСРР¹⁴⁴.

¹⁴³ Правда. — 1920. — 10 жовтня.

¹⁴⁴ Чирко В.А. Роль В.І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу радянської України і радянської Росії // УІЖ. — 1965. — №. 4. — С. 31–32.

7 грудня 1920 р. пленум ЦК РКП(б) створив комісію у складі Г. Чичерина, Л. Каменєва, Х. Раковского та доручив їй внести до ЦК проект постанови з врегулювання міжнародних та правових відносин між РСФРР і УСРР¹⁴⁵. Комісія швидко розробила проект, який 24 грудня 1920 р. розглянув черговий пленум ЦК РКП(б). У рішенні зазначалося, що документ повинен мати назву «Союзний Робітничо-селянський договір». Слово «федеративний» у всьому тексті пропонувалося не вживати.

До речі, у запропонованому комісією варіанті один раз його застосували у першому пункті, який сформулювали так: «Російська Соціалістична Республіка та Українська Соціалістична Республіка вступають між собою у Військовий та Господарський Федеративний Союз». Але, мабуть, учасники пленуму чітко розуміли, яким був цей «федеративний союз». Адже замість п'яти наркоматів, як це було за договором від 1 червня 1919 р., об'єднувалося 7 наркоматів: військових справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці; залізничних доріг та судноплавства; пошти, телеграфу та телефону. Об'єднані комісаріати діяли під керівництвом РНК РСФРР, а у РНК УСРР мали уповноважених. Загальне керівництво й контроль за комісаріатами передбачалося здійснювати Всеросійськими з'їздами рад та ЦВК РСФРР, до якого УСРР надсилала своїх представників. У необ'єднаних комісаріатах кожна з сторін мала дорадчий голос¹⁴⁶.

Така заплутана та громіздка система керівництва державою приховувала суттєву особливість. Політичне керівництво російськими та українськими радянськими урядами здійснювало політбюро ЦК РКП(б). Отже, так званий «федеративний союз» не був рівноправним і дуже нагадував унітарну централізовану державу.

Недарма керівництво РСФРР поквапилося ратифікувати договір. 28 грудня 1920 р. В. Ленін підписав союзний договір РСФРР та УСРР від імені уряду Росії. 29 грудня договір затвердив VIII Всеросійський з'їзд Рад¹⁴⁷. До президії ЦВК РСФРР від УСРР увійшли Г. Петровський та кандидатом — Ф. Кон¹⁴⁸. У березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад схвалив союзний договір¹⁴⁹. Таким чином, радянська Україна де-юре оформила держані відносини з РСФРР.

Відмітимо кілька важливих моментів у цих стосунках. На той час лідери більшовицької партії фактично відкинули гасло права націй на самовизначення у національній програмі та запропонували новий політичний курс — реінтеграцію Росії на основі створення умов для формування та підтримки структурних елементів різних етнонаціональних груп, що проживали на території колишньої імперії. В. Ленін бачив майбутній національно-територіальний устрій держави у формі різнорівневої федерації. Й. Сталін відстоював ідею територіальної

¹⁴⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — С, спр. 42. — Арк. 3.

¹⁴⁶ Там само. — Спр. 48. — Арк. 1.

¹⁴⁷ Куличенко М.И. Роль В.И.Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917–1922 гг. // Вопросы истории. — 1961. — № 4. — С. 34.

¹⁴⁸ РДАСП. — Ф. 17. Оп. 2. — Спр. 51. — Арк. 1.

¹⁴⁹ Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М., 1967. — С. 217.

автономії у межах Росії з різними політичними правами партійно-радянських субцентрів влади. Проте стратегічна мета для керівництва РКП(б) залишалася незмінною — єдина радянська республіка усіх трудящих світу.

Для більшовиків національне питання залишалось підпорядкованим основному — соціальному, класовій боротьбі. Поразка у радянсько-польській війні 1920 р. змістила акценти у національній політиці: центр уваги переносився на будівництво соціалізму в одній країні, яка повинна була слугувати прикладом вирішення національного питання для «революційних резервів Сходу» та молодих держав Центральної Європи.

Україна відіграла серйозну роль у певній трансформації національної політики Компартії того часу. Відмітимо, що за три роки війни більшовики визнали відмінності України від Росії, силу українського національного руху. Вони погодилися на існування формально незалежної української радянської держави під керівництвом партійно-радянського субцентру влади, хоча і мріяли про цілковиту інтеграцію України в Росію. Але керівники РСФРР мусили створити ефективну систему управління в Україні, радянізувати її, що певним чином відбувалося на подальших україно-російських відносинах й, зокрема, на міждержавних.

РОЗДІЛ 3

КОНФЛІКТИ МІЖ

КЕРІВНИЦТВОМ УСРР ТА РСФРР

У ПРОЦЕСІ СТВОРЕННЯ СРСР

3.1. Протириччя між структурами управління УСРР і РСФРР протягом 1921 — на початку 1922 рр.

У січні 1921 р. до складу РНК УСРР були введені на правах наркомів уповноважені об'єднаних наркоматів: військових та морських сил (РВР УСРР очолив М. Фрунзе на правах заступника Х. Раковського, по військовій лінії він підпорядковувався РВР РСФРР), зовнішньої торгівлі, праці, фінансів, шляхів сполучення, пошти та телеграфу. ВРНГ республіки мала подвійне підпорядкування: РНК УСРР та вищим органам управління РСФРР. Керівництво УСРР воліло вірити у федеративний характер міждержавного союзу. 22 лютого ВУЦВК ухвалив постанову, де вказувалося, що постанови вищих органів управління РСФРР, навіть щодо об'єднаних наркоматів, набувають чинності в республіці після реєстрації їх РНК або ВУЦВК. Одразу було оприлюднене циркуляр наркомюсту УСРР про категоричне виконання цієї постанови. РНК УСРР запропонував наркоматам видати розпорядження, в якому вказати підлеглим органам, що вони не мають права виконувати розпорядження та постанови, що надходили з Росії без санкції субцентру влади УСРР. Нарешті, 1 березня пленум ЦК КП(б)У доручив з'їзду рад України розробити проект федеральної конституції¹. Привертає до себе увагу політико-юридичний нюанс вказаного вище доручення: панівна в Україні КП(б)У, що мала в РКП(б) права обласної організації, надала доручення вищому представницькому органу (за конституцією УСРР 1919 р., стаття 10) формально незалежної країни.

На відміну від керівництва УСРР, Й. Сталін мав інші уявлення щодо змісту міждержавного союзу України та Росії. Він продовжував підтримувати ідею автономізації радянських республік у складі Росії. Абстрактний характер постановки питання про стосунки України та Росії у запропонованих Х з'їзду РКП(б) (8–16 березня 1921 р.) тезах Сталіна підмітив В. Затонський і попереджав делегатів щодо безпеки «примітивного русотяпства». Зокрема, він сказав: «Нам необхідно з партійного з'їзду витравити це уявлення про радянську федерацію, як федерацію неодмінно російську, бо справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська». На його думку, слід було змінити й назву федерації.

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 2.

Адже договорі, ухваленому 28–29 грудня 1920 р. між Україною та Росією, було вжито назву «федеративний союз», але не «федерація».

Резолюція з'їзду «Про чергові завдання партії у національному питанні» містила принципове положення: «Досвід Росії із застосуванням різних видів федерації, з переходом від федерації, заснованої на радянській автономії (Киргизія, Башкирія, Татарія, горці, Дагестан), до федерації, заснованої на договірних стосунках з незалежними радянськими республіками (Україна, Азербайджан) та допущенням проміжних ступенів між ними (Туркестан, Білорусія), — цілком підтвердив усю доцільність та гнучкість федерації, як загальної форми державного союзу радянських республік»².

Після з'їзду, 16 березня 1921 р. на пленумі ЦК РКП(б) Х. Раковський і М. Фрунзе поставили питання про представників УСРР в російських Наркомзовнішторзі та Наркомфіні. Пленум погодився і передав на вирішення політбюро ЦК РКП(б) проблеми участі українських структур управління в російській системі, щоб «знайти форму захисту інтересів України». Через два дні питання погодили. У квітні створили комісію з врегулювання стосунків між наркоматами УСРР та РСФРР, до складу якої ввійшов М. Скрипник³.

Відносини між українськими та російськими державними структурами склалися нелегко. На Х Всеросійській конференції РКП(б) (26–28 травня 1921 р.) один з делегатів, який у 1920 р. працював в Україні, Л. Сосновський піддав критиці керівництво КП(б)У. Українська делегація висловила протест, а політбюро ЦК КП(б)У підтвердило правильність реєстрації в Україні декретів, що видавалися в Росії, «для обліку та контролю і для пристосування останніх до місцевих умов». З метою більш повного ознайомлення російських керівників з діяльністю українських державних структур було ухвалено рішення зробити доповідь з цього питання на черговій сесії ЦВК РСФРР⁴.

На VI конференції КП(б)У (10 грудня 1921 р.) Х. Раковський розповів, що основною ідеєю українського керівництва у стосунках з РСФРР було домогтися більшої самостійності для українських органів управління. Принципово важливими стали представництво УСРР у вищих органах управління Росії, а також різке збільшення фінансування України, яке здійснювалося Наркомфіном Росії. Крім того, була створена українська зовнішньоторгівельна організація (Зовнішторг). Від експорту республіка отримувала 15–20% прибутку, яким розпоряд-

² Стенографический отчет X съезда РКП(б). 8–16 марта 1921 г. — Петроград, 1921. — С. 79, 87, 89, 96. На відмінності у позиціях Й. Сталіна та В. Затонського вже звертали увагу історики. Див.: Ненароков А.П. За свободный союз свободных народов (Из истории объединительного движения. 1917–1924 гг.). — М., 1989. — С. 29.

³ Гуверівський архів. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 1; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 95; Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог. — М., 2000. — Т. 1. — С. 90.

⁴ У даному випадку інформація автора базується на рішенні політбюро ЦК КП(б)У від 7 червня 1921 р. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 115. В опублікованих у 1933 р. протоколах X Всеросійської конференції РКП(б) виступи делегатів відсутні. Див.: Протоколы Десятой Всероссийской конференции РКП(большевигов). Май 1921 г. — М., 1933. Л.С. Сосновський в 1919–1920 рр. — голова Харківського губкому КП(б)У, у 1921 р. — зав. агітаційно-пропагандистським відділом ЦК РКП(б).

жався уряд УСРР. Х. Раковський повідомив, що відбуваються переговори про входження українських представників до колегії НКЗС РСФРР. Наводячи такі факти, голова РНК України зробив однозначний висновок: «Усі розуміють, що лише в єдиній лінії РСФРР в Україні може розвиватися Радянська влада»⁵.

Х. Раковський свідомо приховував серйозні проблеми у взаємовідносинах з керівниками центральних органів влади та управління Росії. Для багатьох з них була неприйнятною ідея широкої самостійності українських республіканських структур. Вже наприкінці 1921 — на початку 1922 рр. проявилися інституційні та персоналізовані конфлікти між керівниками РСФРР та УСРР.

Характерним проявом таких конфліктів стала ситуація навколо зовнішньополітичної діяльності УСРР. 10 січня 1922 р. нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін запропонував Й. Сталіну негайно до початку міжнародної конференції в Генуї (10 квітня — 19 травня 1922 р.) включити радянські республіки до складу РСФРР, інакше доведеться укладати міжнародні договори дев'ятьом радянським республікам, «і з цієї плутанини виникнуть чисельні утруднення для нас у наших стосунках із Заходом». Він стверджував, що доцільно об'єднати зовнішню політику всіх республік. У зв'язку з цим 13 січня Сталін звернувся до членів політбюро ЦК РКП(б), повідомивши про пропозицію Г. Чичеріна (не називаючи його імені) і заявив, що особисто він поділяє точку зору про входження республік до РСФРР на правах автономій. Але, враховуючи короткий термін підготовки до конференції, Й. Сталін бачив вихід у створенні єдиного «дипломатичного фронту» республік на чолі з РСФРР. До керівництва радянських республік розіслали циркуляр щодо ліквідації НКЗС радянських республік. Було утворено комісію ЦК РКП(б) з ліквідації цих відомств, до якої ввійшли Г. Чичерін, Х. Раковський, Й. Сталін та інші керівники. 16 січня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про дипломатичне об'єднання радянських республік⁶.

23 січня політбюро ЦК КП(б)У заявило про необхідність «єдиного дипломатичного фронту Радянської Федерації» у формі єдиної делегації, з чим погоджувався Х. Раковський⁷. Проте 28 січня він заявив В. Молотову, що проект об'єднання зовнішньої політики Г. Чичеріна стане, у випадку його схвалення, «величезною політичною помилкою», порушенням радянських законів та надасть козирну карту «націоналістичній братії України, Грузії та інші». Раковський пропонував створити спільний федеральний орган, який би здійснював зовнішню політику республік. Цього ж дня Чичерін написав Сталіну про згоду з головою українського радянського уряду, інакше «було б імперіалізмом підпорядкувати братні наркомзакордсправ російському наркомзакордсправ замість того, щоб поставити на чолі всіх справжній федеральний наркомзакордсправ»⁸. На наш погляд, позиція Чичеріна була неширою. Вочевидь, він знав, що Раков-

⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 21–22.

⁶ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — М., 1992. — С. 87–89.

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 16.

⁸ Куличенко М.И. Роль В.И.Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917–1922 гг. // Вопросы истории. — 1961. — № 4. — С. 36–37.

ський мав консультації з цього питання з Троцьким, Сталіним та Леніним. Останній підтримав Раковського⁹. Як тільки дозволила ситуація, голова НКЗС Росії спробував обмежити дії української радянської дипломатії за кордоном. У березні 1922 р. він звернувся до політбюро ЦК РКП(б) із заявою такого змісту: представництво УСРР у Латвії провадить сепаратну від представництва РСФРР політику. У відповідь Х. Раковський написав листа Молотову, у якому стверджував, що жодних сепаратних дій не було, усі звинувачення Чичерина мали політичний підтекст — скористуватися так званими помилками представників УСРР на міжнародній арені з метою об'єднати зовнішньополітичні відомства республік в НКЗС РСФРР¹⁰. На початку квітня уряд УСРР мусив ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії через перешкоди, штучно створювані повноважними представниками РСФРР в цих країнах. Функції українських радянських представництв в Латвії та Естонії були передані місії РСФРР, продовжувало працювати лише представництво УСРР в Литві.

Чисельні протиріччя між керівництвом РСФРР та УСРР існували у сфері державного управління. Настрої вищого політичного керівництва РКП(б) щодо формальної самостійності радянської України чітко продемонстрував конфлікт, пов'язаний з промисловою інспекцією Донбасу. 24 жовтня 1921 р. Президія ВЦВК ухвалила постанову про передачу органів робітничо-селянської інспекції (РСІ) по вугільній промисловості Донбасу (скорочена назва того часу — «Топінспекція»¹¹) та залізничного транспорту в Україні у відання Наркомату РСІ Росії. Підставою вважали те, що Центральне правління кам'яновугільної промисловості (ЦП КП) підлягало Головному паливному управлінню («Главтоп») у Москві.

3 листопада 1921 р. тимчасово виконуючий обов'язки наркома РСІ УСРР Б. Штернберг¹² (за його свідченням) прочитав про це у газеті «Известия» і надіслав телеграму у Донбас та до Москви, в якій повідомляв, що постанова не виконуватиметься. Одночасно він звернувся до політбюро ЦК КП(б)У. 11 листопада, вислухавши Штернберга, керівники УСРР вирішили постанову ВЦВК РСФРР в дію не вводити. Вони просили ЦК РКП(б) відмінити її через ВЦВК, а РСІ УСРР виробити форму угоди з РСІ РСФРР¹³. 15 листопада постановою РНК УСРР, а 23 листопада — ВУЦВК УСРР визнавалося за необхідне підпорядкувати Топінспекцію РСІ УСРР. У відповідь 17 листопада ще однією постановою ВЦВК підтвердив попереднє рішення та вказав на необґрунтованість дій ВУЦВК. Дії Штернберга кваліфікувалися як порушення постанови вищого законодавчого органу держави.

⁹ Про це розповів Х. Раковський на засіданні секції XII з'їзду РКП(б) з національного питання 24 квітня 1923 р. Див.: РДАСПІ. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 5–6.

¹⁰ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — С. 92–93; Куличенко М.И. Роль В.И.Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917–1922 гг. // Вопросы истории. — 1961. — № 4. — С. 36–37.

¹¹ Ця назва надалі застосовується у тексті.

¹² Штернберг народився у Луцьку, працював у нелегальних профспілках на Волині, був членом Бунду. На початку 1919 р. став членом КП(б)У. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 86.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 16. — Арк. 90.

Наркомат РСІ РСФРР негайно призначив свого співробітника П. Кобзева головою Топінспекції в Донбасі. На зустрічі Штернберг сказав йому, що всі стосунки з наркоматом РСІ Росії мають відбуватися через РСІ України. Кобзев відмовився це робити, звернувся до Донецького губкому КП(б)У, а той до ЦК КП(б)У. Одночасно Кобзев звернувся за підтримкою до членів ЦК РКП(б): голови УРНГ В. Чубаря, секретаря Донецького губкому Е. Квірінга та голови Донецького губвиконкому М. Рухимовича, але вони відмовились вирішити питання. В. Чубарь відверто заявив, що підтримує точку зору політбюро ЦК КП(б)У, ВУЦВК і РНК УСРР.

Утім, в Кремлі ситуацію бачили по-іншому. 1 грудня політбюро ЦК РКП(б) підтвердило правильність постанов Президії ВЦВК Росії, а 30 січня 1922 р. оргбюро ЦК РКП(б) зобов'язало партійно-радянські органи УСРР виконувати постанови ВЦВК РСФРР. На цей час, з 10 січня 1922 р. розпочала діяти угода між наркоматами РСІ Росії та України, у відповідності до якої органи РСІ в Україні підпорядковувалися лише республіканському наркомату¹⁴. Очевидно, що оргбюро ЦК РКП(б) ухваливши рішення, не зовсім чітко уявляючи реальні процеси у системі управління. Але тенденція управляти місцевими органами в обхід субцентру влади проявлялася доволі чітко. На міжнародній арені НКЗС Росії робив все можливе, щоб ліквідувати зовнішньополітичні структури УСРР. У взаємовідносинах двох формально незалежних держав до конфлікту навколо Топінспекції Донбасу додалися протиріччя, пов'язані з паралельним існуванням надзвичайних органів управління (характерних для часів так званого «воєнного комунізму») та місцевих партійно-радянських структур. Свій відбиток накладала боротьба за владу в Кремлі та управлінські повноваження на місцях.

3.2. Вплив боротьби за владу в керівництві РКП(б) на стосунки керівників УСРР: конфлікт в Донбасі

Для більш глибокої реконструкції процесів, що відбувалися, варто повернутися до подій другої половини 1920–1921 рр. у Донбасі. В умовах радянсько-польської війни 1920 р. загострилася економічна криза. Зокрема, відчувалася нестача продовольства і вугілля в Росії та Україні. На початку серпня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило відправити Л. Троцького на заготівлі продовольства в Україну. З точки зору інших керівників партії він був у змозі задіяти армію для ефективної «викачки» продовольства. Крім того, відповідальність за таку складну й «невдячну» справу могла, у випадку невдачі, суттєво підірвати політичний авторитет Л. Троцького. Це побічно свідчило про серйозні протиріччя між радянськими вождями, особливо між Й. Сталіним та Л. Троцьким. Конфлікт між ними продовжувався під час радянсько-польської війни 1920 р.¹⁵

¹⁴ ЦДАГО України. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 38–39, 41–52; Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 40.

¹⁵ Див.: Васильєв В.Ю. Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р. // УІЖ. — 2006. — № 5. — С. 155–172.

Проте на пленумі ЦК РКП(б) 9 серпня 1920 р. В. Ленін запропонував не відправляти Л. Троцького на продовольчу роботу, а зосередити його на військових справах. Одночасно голову РВР РСФРР зобов'язали прискорити використання військових частин для заготівлі продовольства. Пленум ЦК ухвалив рішення надіслати до України 700 продпрацівників та перевести 20 тис. червоноармійців до продовольчої міліції¹⁶. Через кілька днів Сталіна відкликали з Південно-Західного фронту до Москви. 19 серпня політбюро ЦК РКП(б) заслухало його доповідь та доповідь Троцького щодо воєнного становища на польському та врангелівському фронтах і визнало останній головним¹⁷. Сталіну надали двотижневу відпустку, на польський фронт він не повернувся, а Троцький зайнявся проблемами України (у тісному контакті з Х. Раковським).

Перебуваючи в Україні, він 10 жовтня 1920 р. телеграфував до ЦК РКП(б): «Україна проходить крізь критичний період. У селянстві великий поворот на бік Радянської влади. Навпаки, серед робітників велике незадоволення. Становище схоже на те, яке у нас було влітку 1918 р. Необхідно використати становище на селі для продовольчої праці, що надасть можливість прогудувати міста та задовольнити робітників. Потрібна величезна увага до України... Долаючи нищівну кризу, отримаємо на Україні гарну базу»¹⁸.

По завершенню поїздки, 2 листопада Л. Троцький з Курська написав записку до політбюро ЦК РКП(б) (копію передав Х. Раковському), в якій деталізував свої оцінки ситуації в Україні: «Продовольчий апарат на Україні. 1. Радянська влада на Україні трималася до цих часів (й трималася погано) головним чином авторитетом Москви, великоросійськими комуністами та російською Червоною армією. Лише сьогодні відбуваються на Україні внутрішні процеси, які, ймовірно, забезпечать незрівнянно більшу стійкість української Радянської влади. Але, разом з тим, новий етап у розвитку України передбачає значно більшу самостійність урядових органів на Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. У господарчому сенсі Україна все ще є анархією, прикритою бюрократичним централізмом Москви. 2. В галузі промислової та господарчої взагалі єдиним виходом є перетворення Уккрудтударма у потужний господарчий центр, що стане зовсім ймовірним після ліквідації Врангеля. Вже зараз усі місцеві господарчі органи надзвичайно тягнуться до Уккрудтударма, бо лише за інтенсивної взаємодії місцевих органів можливе відродження господарства на Україні».

Л. Троцький зазначав, що залізничні шляхи працюють погано, а слідкувати за ними з «московського центру» вкрай важко. Необхідне їх об'єднання в єдиний український округ, на чолі якого має бути партійний керівник у підпорядкуванні «московського центру», але водночас з перебуванням у складі українського РНК на правах наркома. Крім того, як вважав він, потрібно підпорядкувати воєнно-адміністративні та польові установи на Україні командуючому, якого зробити заступником голови РНК УСРР. Кандидатом на посаду пропо-

¹⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 71. — Арк. 1, 5.

¹⁷ Гуверівський архів. — Trotsky collection. — Вох. 9–20. — Р. 1–2.

¹⁸ Там само. — Ф. 17. — Оп. 109. — Спр. 43. — Арк. 58.

нувався командуючий Південним фронтом М. Фрунзе. Щодо Донбасу голова РВР РСФРР зауважив: «Будучи сьогодні беззаперечно найбільш важливою губернією по всій країні, Донецька губернія за своєю організацією займає навряд чи не найостаннє місце». Малося на увазі, що керують губернією Центральне правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) в Харкові, губернський виконком в Луганську, політвідділ та штаб Трудової армії в Єнакієво й різні органи в Дебальцевому та Бахмуті¹⁹. Для вирішення проблем пропонувалося створити комісію на чолі з Л. Троцьким та виїхати до Донбасу для «наведення порядку».

15 листопада Троцький знову перебував у Донбасі, звідки у листі до В. Леніна просив відмінити рішення РНК РСФРР про залишення Луганська центром Донецької губернії та підтримати думку керівних органів УСРР та донецької губернської парторганізації про перенесення центру у Бахмут. Зокрема, він зауважив: «Сьогодні на зборах партійних делегатів Донецької губернії ухвалено у моїй присутності рішення про перенесення губцентру в Бахмут, 24 голосами проти 7 луганців»²⁰. З точки зору В. Леніна та інших кремлівських керманічів, це могло розглядатися як спроба Л. Троцького, поряд з «наведенням порядку» в Донбасі, забезпечити собі політичну підтримку серед місцевих працівників.

Того ж дня Троцький написав М. Фрунзе: «Нині, після того, як Ви блискуче впоралися із завданням ліквідації Врангеля, Радянська влада покладає на Вас обов'язки загального керівництва військовими установами та усіма збройними силами у межах Української республіки. В якості уповноваженого Реввійськради республіки Ви входите до Ради Народних Комісарів УСРР з підпорядкуванням Вам обох воєнних округів та усіх польових установ та частин. Основним найближчим завданням після повної ліквідації залишків врангелівських сил має стати повне очищення України від бандитизму та забезпечення воєнною рукою твердого революційного порядку»²¹.

Призначенням М. Фрунзе досягалася подвійна мета: популярний у Червоній армії полководець пересувався на почесну, але відділену від Кремля посаду²² і, крім того, мав перебувати під контролем Раковського та підпорядковуватися Троцькому по військовій лінії. Стосунки між Л. Троцьким та М. Фрунзе були непростими, починаючи з подій квітня–серпня 1919 р. на Східному фронті²³. Колишній помічник Й. Сталіна Б. Бажанов зауважив у 1928 р.: «Дійсно, Фрунзе користувався у Червоній армії великою популярністю і був одним з найздібніших воєначальників. До того ж він терпіти не міг Троцького і користувався, у свою чергу, крайньою неприязню у керівника Червоної армії»²⁴.

¹⁹ Гуверівський архів. — Trotsky Collection. Вох. 5–25. — Арк. 1–3.

²⁰ РДАСПІ. — Ф. 17. Оп. 109. — Спр. 49. — Арк. 72.

²¹ Там само. — Спр. 105. — Арк. 34.

²² 3 грудня 1920 р. М. Фрунзе призначили уповноваженим РВР РСФРР на Україні, командуючим збройними силами України та Криму. Його обрали членом політбюро ЦК КП(б)У, від лютого 1922 р. він працював заступником голови РНК УСРР.

²³ Див.: Тухачевский М.Н. Избранные произведения. В 2-х т. — М., 1964. — Т. 2. — С. 202. М. Тухачевський воював на Східному фронті, яким у червні–серпні 1919 р. командував М. Фрунзе

²⁴ Гуверівський архів. — В.І.Nicolaevsky Collection. — Б. Бажанов. Заметки бывшего помощника Сталина // Возрождение. — 1928. — 24 листопада.

19 листопада 1920 р. Троцький написав з Юзівки Леніну нового листа: «Становище Донбасу вкрай важке. Робітники голодують, одягу немає. Не дивлячись на революційно-радянський настрій мас, страйки спалахують і тут. Доводиться дивуватися тому, що робітники взагалі працюють». Він пропонував покращити продовольче постачання губернії, дати одяг та взуття, видавати зарплатню, посилити технічне забезпечення шахт та заводів за рахунок «кримських трофеїв» та з-за кордону, перевести ЦККП та інші органи управління з Харкова до Бахмута. «Необхідно підійти до Донецької губернії, — зауважив Л. Троцький, — як ми підходили до Польського та Південного фронтів і перетворити її у ситу, одягнену, взуту, гарно організовану губернію. Тоді ми дійсно отримаємо вугілля»²⁵.

Наступного дня голова РВР РСФРР з'явився у Харкові на V Всеукраїнській конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.). Його зустріли тривалими оплесками. У виступі він запропонував ввести у вугільній промисловості методи воєнних комісарів, направити до неї бойових адміністраторів. Наприкінці промови з пафосом заявив: «Ми підніmemo червоний прапор забезпеченості та освіти над Радянською Росією та Радянською Україною. Ми покажемо всьому світові, що в Радянській Україні, як і Радянській Росії, нема більше голоду, злиднів, незадоволення та епідемій. Це буде означати звільнення робітничо-селянської Росії та України»²⁶.

Очолювати «бойових адміністраторів» в Донбасі призначили Г. Пятакова. Восени 1919 р. він, імовірно, мав конфлікти з Й. Сталіним на Південному фронті, тому попросив переведу на іншу посаду. Його призначили комісаром Академії Генштаба, що було неможливим без схвалення Л. Троцьким, в лютому–березні 1920 р. — головою Реєстраційного управління Червоної армії, потім — заступником Л. Троцького в 1-й Революційній Армії Праці РСФРР (дислокувалася на Уралі), в травні 1920 р. — членом РВР 16-ої армії на польському фронті, з вересня того ж року — 6-ої армії на врангелівському фронті²⁷. На V-й конференції КП(б)У його обрали членом ЦК КП(б)У. 23 листопада 1920 р. на пленумі ЦК КП(б)У кандидатура Г. Пятакова була висунута на пост секретаря ЦК КП(б)У, але секретарями були обрані за результатами голосування В. Молотов (перший секретар ЦК КП(б)У та Д. Лебідь (другий секретар). 25 листопада 1920 р. за пропозицією ЦК РКП(б) президія ВРНГ РСФРР призначила його головою ЦПКП²⁸.

Наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. в РКП(б) спалахнула так звана дискусія про профспілки, сутність якої полягала у проблемі вибору методів управління суспільством та боротьбі кремлівських керівників за важелі влади у

²⁵ Гуверівський архів. — Trotsky collection. — Вох. 2. — Р. 65.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 20.

²⁷ Див.: Солдатенко В.Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. — К., 2004. — С. 247–252.

²⁸ Там само. — С. 252–254. Цікаво, що з серпня 1920 р. В. Молотов перебував на посаді голови Донецького губвиконкому, а після обрання секретарем ЦК КП(б)У відправив до ЦК РКП(б) прохання (25 листопада 1920 р.) перевести на Україну Д. Лебеда, який прибув у республіку наприкінці грудня 1920 р. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 130. — Арк. 268–269, 277.

країні. Зазначимо, що на партійних форумах у Донецьку позиція Л. Троцького різко критикувалася. Так само відбулося на об'єднаній губпартконференції у Катеринославі (разом з представниками 5-ої та 1-ої Кінної армії). Присутній на конференції К. Ворошилов (член РВС 1-ої Кінної армії) заявив, що пропозиції Л. Троцького одержавити профспілки та управляти воєнними методами мають антимарксистський характер. Серед керівних працівників УСРР позицію Л. Троцького підтримували Х. Раковський, Я. Дробніс, М. Іванов, Д. Кін, В. Аверін, Ф. Кон (двоє останніх швидко відмовились від підтримки). 7–9 січня 1921 р. на пленумі ЦК КП(б)У на пропозицію В. Чубаря вісьмома голосами проти шести була підтримана ленінська «платформа 10-ти» (яка стверджувала, що профспілки є «школою управління, школою господарювання»²⁹).

Зауважимо, що у Донбасі Г. Пятаков та деякі надіслані з Червоної армії працівники не вступали у політичні дискусії, але намагалися діяти жорстко адміністративними, «воєнними» методами, підпорядкувати собі партійно-радянських працівників Донбасу. 30 березня 1921 р. на пленумі Донецького губкому КП(б)У Г. Пятаков пропонував визнати роботу губкому незадовільною, піддав критиці губвиконком. Він наполягав на введенні формальної диктатури ЦК КП та Південного бюро ВЦСПС в Донбасі. В одному з проектів резолюції пленуму, ймовірно запропонованого Г. Пятаковим, вказувалось: «Центральне правління жодним чином не може розглядатися як одна з чисельних місцевих радянських установ Донецького басейну. Воно є безпосереднім органом Центральної Влади і Центрального Комітету Партії, на яке покладене виключної важливості завдання, внаслідок чого всі місцеві радянські та парторгани зобов'язані надавати йому усіляке сприяння, аж ніяк не перешкоджати роботі дрібною прискіпливістю»³⁰.

Присутні на пленумі Артем³¹ та голова губвиконкому М. Рухимович, інші працівники відкинули звинувачення Г. Пятакова. Щоб пригальмувати його «диктаторські замашки», було запропоновано поєднати посаду голови ЦК КП з посадою голови губвиконкому. Досвідчений Г. Пятаков зрозумів загрозу підпорядкування губкому й відмовився голосувати за пропозицію. Зрештою, вона не була ухвалена³². Наступного дня у телеграмі в Кремль і Харків, Г. Пятаков просив змінити керівників губкому та губвиконкому, розцінював ситуацію як гострий конфлікт ЦК КП з місцевими органами влади, просив дати політичну директиву про підтримку політики «ударності», підпорядкування усіх «місцевих інтересів» збільшенню видобутку вугілля³³.

7 квітня 1921 р. Артем писав до ЦК РКП(б): «Політика, яка здійснюється Пятаковим та Калніним³⁴, веде до встановлення диктатури ЦК КП і зводить нанівець усі інші організації». Він та його прихильники у Донбасі, які підтри-

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 8.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 20. — Арк. 77.

³¹ Артем (Ф.А. Сергеев) з листопада 1920 до січня 1921 рр. був секретарем Московського комітету РКП(б), від січня 1921 р. — голова Всеросійського союзу гірничих робітників.

³² Там само. — С. 76.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 20. — С. 80–82.

³⁴ Калнін — голова профспілки гірничих робітників Донбасу.

мували у «профспілковій дискусії» позицію В. Леніна, прохали відкликати Пятакова. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило відправити на посаду секретаря Донецького губкому Е. Квірінга, який перебував у неприязних стосунках з Г. Пятаковим з 1918 р., а тому відмовлявся від посади. Але 16 квітня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило відповідне рішення, а через тиждень заслухало конфліктуючі сторони³⁵. Непримиренність позицій змусила політбюро ЦК КП(б)У 30 квітня знову повернутися до проблеми. На засіданні виступив Артем, який вказав, що Г. Пятаков вступив у конфлікт з усією парторганізацією Донбасу. У відповідь Г. Пятаков подав у відставку, але її не прийняли, натомість зобов'язали спрацюватися з іншими працівниками³⁶.

У травні–червні 1921 р. у Донбасі запанував голод. Видобуток вугілля різко впав. Довелося збільшити постачання басейну продовольством, внаслідок чого у липні–серпні видобуток збільшився. Ймовірно, що Г. Пятаков розцінював це як результат власної праці. Він написав статтю «Поранений гігант» у газету «Всероссийская кочегарка», де зауважив, що майбутня робота буде гарячою, «на увічливість нашу нема чого розраховувати.., дотримуватися профспілкового, партійного та радянського етикету нема коли», працювати доведеться «наступаючи, можливо, комусь на ноги»³⁷. Цікаво, що статтю обговорило бюро губкому та надіслало у парторганізації листа із закликом до дружньої роботи³⁸.

Але Г. Пятаков у повсякденній практиці волів діяти надзвичайними методами, погрожував віддати під суд воєнного трибуналу керівництво губвиконкому. М. Рухимович незабаром характеризував діяльність голови ЦПКП наступним чином: «Товариш Пятаков зі своїми Пятаковцями став себе вести як завойовник серед папуасів, де усе та усі мали підкорятися цій купці людей, які називали себе ЦПКП»³⁹. Протиріччя серед керівних працівників у Донбасі вкрай загострилися. 22 листопада політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповіді Г. Пятакова та Е. Квірінга, вирішило делегувати разом з ними на засідання політбюро ЦК РКП(б) В. Чубаря, який мав довести точки зору на вирішення конфлікту керівників КП(б)У. 26 листопада політбюро ЦК РКП(б) визнало виступи Г. Пятакова у газетах та на різних партійних і господарчих зібраннях неправильними, запропонувало утримуватися від них. Розпорядження голови ЦПКП, які не мали суто господарчого значення, повинні були виноситися на розгляд губкому партії, а рішення останнього обов'язково впроваджуватися. Копії усіх рішень мали надсилатися до ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Через два дня, після зустрічі Г. Пятакова з В. Леніним, політбюро ЦК РКП(б) повідомило ЦК КП(б)У та донецьких працівників, що Г. Пятаков, Е. Квірінг та М. Рухимович залишаються на посадах⁴⁰.

2 грудня 1921 р. на Донецькій губпартконференції вони продовжили боротьбу. Працівники губкому намагалися під приводом нетактовності та гру-

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — С. 69.

³⁶ Там само. — Арк. 83, 87.

³⁷ Всероссийская кочегарка. — 1921. — 15 вересня.

³⁸ Примеров Ю.Н. До питання про боротьбу з фракційною групою Пятакова у Донбасі (між X і XI з'їздами партії) // УІЖ. — 1964. — № 3. — С. 101.

³⁹ РДАСПІ. — Ф. 85. — Оп. 23. — Спр. 2. — Арк. 1–3.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 180–181.

бості Г. Пятакова не обрати його до складу комітету. Офіційно говорили ще й про недоліки воєнно-командних методів (малася на увазі діяльність ЦПКП). Неофіційно партійно-радянські працівники заявляли, що борються проти прихильників Л. Троцького. На VI Всеукраїнській конференції КП(б)У навколо Г. Пятакова знову розгорілася боротьба. У виступі Х. Раковського була висловлена підтримка ЦПКП, якій спромігся збільшити видобуток вугілля. Проте представники донецької делегації, зокрема Е. Квірінг, вимагали відкликати Г. Пятакова з Донбасу. Вони погрожували відхилити кандидатуру голови ЦПКП на виборах ЦК КП(б)У. Їх підтримали голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський та Д. Лебедь⁴¹, які обіцяли виконати вимоги донецьких керівників. Г. Пятаков та його прихильники написали заяви про звільнення з посад у Донбасі. Пленум ЦК КП(б)У (14–15 грудня 1921 р.) обрав Г. Пятакова членом політбюро ЦК КП(б)У, призначив редактором газети «Комуніст» — органу ЦК КП(б)У. Доручалося політбюро ЦК КП(б)У протягом місяця визначити, «які роботи можна доручити т. Пятакову додатково»⁴².

22 грудня політбюро ЦК РКП(б) призначило головою ЦПКП голову УРНГ В. Чубаря. Грудневий пленум ЦК РКП(б) підтвердив рішення політбюро ЦК й відрядив до Донбасу Г. Орджонікідзе із завданням допомогти В. Чубарю налагодити роботу⁴³. С. Гопнер — колишня дружина Е. Квірінга, з його слів розповідала, що на пленумі він зустрівся з В. Леніним, який одразу вигукнув: «Що ж це Ви, батенька?! Ми Вас у Донбас мирити надіслали, а Ви таки зняли Пятакова»⁴⁴.

Г. Орджонікідзе, з яким Г. Пятаков був у дружніх стосунках з 1919 р., розумів делікатність справи. 1 січня 1922 р. він взяв участь у засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому виступив перший секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський⁴⁵ з критикою діяльності Г. Пятакова. Цікаво, що Х. Раковського не було. Д. Мануїльський, Д. Лебедь, Г. Петровський мали схожі оцінки, тому Орджонікідзе спитав, чи не відбудеться падіння видобутку вугілля з відкликанням Г. Пятакова? Йому відповіли, що ні, підтримали В. Чубаря на посаді голови ЦПКП та заявили про бажання піти з України, якщо Г. Пятакова залишать⁴⁶.

У записках Г. Орджонікідзе зауважив: «Причина не в Пятакові, а в системі, ЦПКП став тиснути на усіх та все»⁴⁷. 4 січня 1922 р. він, Мануїльський і Чубар виїхали в Донбас. 10 січня Орджонікідзе відправив з Таганрога листа до В. Леніна: «Вельмишановний Володимир Ілліч! У своєму офіційному повідомленні я, звичайно, не зміг вказати на головну причину такого сильного загострення боротьби у Донбасі. Тут справа у наступному. Наші українські друзі переконані, що т. Пятаков зібрав навколо себе усіх троцькістів та поставив своїм завданням оволодіння Донбасом та перетворення його у цитадель троцькізму. Переконав-

⁴¹ Там само. — Спр. 31. — Арк. 14, 17.

⁴² Там само. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 2.

⁴³ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 76. — Арк. 1.

⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 529. — Арк. 13–14.

⁴⁵ Обраний пленумом ЦК КП(б)У 15 грудня 1921 р. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 2.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 1а–1д.

⁴⁷ РДАСПІ. — Ф. 85. — Оп. 23. — Спр. 3. — Арк. 1–3.

шись у тому, вони повели проти т. Пятакова жорстоку боротьбу, підштовхуючи його на всілякі нетактовності. Звичайно, нічого йому не пробачалося, а, навпаки, усе роздувалося, як це годиться у таких випадках. Вони твердо вирішили вибити Пятакова з Донбасу. Мануїльський з властивим йому комізмом, розповідає як їм вдалося нацькувати одного троцькіста на іншого — Раковського на Пятакова. Вони заявляють, що Троцький не мовчав би так, якби йому вдалося політично оволодіти Донбасом. Наскільки все це правильно, важко сказати, але що навколо Пятакова та ЦПКП згрупувалися троцькісти — це вірно». Далі Орджонікідзе підкреслив, що йому важко сказати, чи вели вони фракційну роботу, ставлення до них має бути обережним у переддень XI з'їзду РКП(б). Але як працівники-господарники — Пятаковці чудові, «було б злочином розігнати їх»⁴⁸.

18 січня Ленін передав цей лист Сталіну з проханням повернути того ж дня. Після ознайомлення Сталін написав: «Т. Ленін! Мануїльський перебільшує справу і все намагається привласнити результати чужої праці (повалення Пятакова). Що Мануїльський проти Пятакова та за Раковського — це вірно (він знає, що Пятаков, у випадку перемоги над своїм конкурентом Раковським вигнав би його — Мануїльського), та щоб він (Мануїльський) був взагалі проти троцькістів — це ні на чому не ґрунтується. Пятакова скинули робітники, і це дуже добре: в іншому випадку озлоблення дійшло б до того, що робітники перебили б усіх спеців. Як на мене, Серго* перебільшує роль «Пятаковців» у справі управління вугільною промисловістю: хоча вони і вміють гарно обставити казовий** бік справи («накази», «слухаюсь», «радий старатися» та інші), але в основному вони грішать тим самим, чим Пятаков, тобто закінчують справу непотрібним загостренням стосунків та дезорганізацією. Це вірно, що план оволодіння промисловими районами по господарчій (та партійній) лінії існує. Значить, треба бути дуже уважним, а не розчулюватися «виробничими» промовами «Пятаковців», як робить це Серго»⁴⁹.

Розлоге цитування наведених вище листів зроблене навмисно. На наш погляд, воно дозволяє зробити низку попередніх висновків щодо стосунків у керівній верхівці РКП(б) того часу, позиціонуванні політиків у боротьбі за владу. По-перше, вислів Г.Орджонікідзе «наші друзі» вказував на групу згуртованість прихильників В. Леніна, які чітко вирізняли «не їхніх», тобто прихильників Л. Троцького. Проте, персональні стосунки між членами різних угруповань в окремих випадках ще залишалися приятними. По-друге, за умов однопартійної диктатури боротьба за владу різних угруповань правлячої партії серйозно впливала на інституційні відносини, посилювала нестабільність функціонування системи державного управління. Отже, конфлікт між управлінськими структурами УСРР та РСФРР навколо Топінспекції Донбасу набував особливого значення.

⁴⁸ Там само. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 777. — Арк. 17.

* Орджонікідзе.

** Так у тексті (в розумінні — зовнішні).

⁴⁹ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 777. — Арк. 18.

3.3. Особливості стосунків керівників УСРР та РСФРР (початок–середина 1922 р.)

20 січня 1922 р. П. Кобзев у телеграмі в РСІ РСФРР просив забезпечити автоматичну дію наказів в Україні, посилаючись на практику стосунків центральних органів РСФРР з органами управління її автономних республік. Б. Штернберг пояснив йому, що з Україною інша справа — матеріали надані Х. Раковському для вирішення проблеми у Москві. Тоді Кобзев написав листа Й. Сталіну, в якому на межі політичного доносу виклав погляди Штернберга на стосунки Росії та України як незалежних республік.

5 лютого Штернберга викликали до Москви. Наступного дня його дії підтримав пленум ЦК КП(б)У: «8) Звернутися до ЦК РКП з нагадуванням, що: 1) підпорядкуванням промислової інспекції Донбасу Нарком РСІ РСФРР позбавляє Українську організацію можливості мати через відповідні радянські органи контроль над промисловістю Донбасу, що заперечує постанову про покладання відповідальності за становище Донецької кам'яновугільної промисловості на КП(б)У та просить переглянути постанову про порядок підпорядкування РСІ Донбасу; 2) що тов. Штернберг діяв на основі постанови ЦК КП(б)У, а тому не має нести персональної відповідальності за перешкоджання тов. Кобзеву інспектувати промисловість у Донбасі». 9 лютого Д. Мануїльський повідомив секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова про рішення пленуму⁵⁰.

10 лютого оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло питання про невиконання Штернбергом двох постанов політбюро ЦК РКП(б) та звинувачення його у «самостійності» (за висловлюванням Штернберга). З'ясувалося, що він діяв відповідно з рішеннями політбюро ЦК КП(б)У, ВУЦВК та РНК УСРР. Незважаючи на це, Молотов запропонував оголосити догану Штернбергу. Інші члени оргбюро цю пропозицію відхилили, натомість висловили догану ЦК КП(б)У за невиконання постанов ЦК РКП(б). У черговий раз підтверджувалося підпорядкування РСІ Донбасу РСІ РСФРР.

Обговорення питання перетворилося на справжню дискусію щодо стосунків РСФРР з УСРР. У доповідній записці до політбюро ЦК КП(б)У Штернберг повідомив: йому задали низку питань, з яких він зрозумів, що оргбюро ЦК РКП(б) не мало чіткого уявлення щодо управлінської практики, яка склалася між органами Росії та України. На його думку, «ЦК РКП розуміє реєстрацію законів в УСРР, ймовірно, як обов'язкове номерування штемпелем та номером України. Оргбюро також вважає, що жодний мандат московський не може бути скасований та змінений органами УСРР».

На оргбюро ЦК РКП(б) Штернберг відверто заявив, що не розуміє, чому йому закидають «самостійність». Протягом трьох років праці у держконтролі в Україні він жодного разу не залишався при своїй думці, а завжди перебував на точці зору ЦК КП(б)У. Й. Сталін запропонував перевести його на роботу в РСФРР, «щоб Штернберг не псувався на Україні». Штернберг відповів, що це недоцільно та безпідставно. Тоді Й. Сталін підтвердив, що Штернберг став «цапом відбувайлом», а по-справжньому потрібно критикувати ЦК КП(б)У.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 5.

Висновок Штернберга за результатами засідання оргбюро ЦК РКП(б) був відвертим: «Таким чином, уся лінія, в якій я звик працювати, виявилася неправильною. Внаслідок неясності взаємовідносин РСФРР з УСРР, що так яскраво проявилася у порівняно дрібній справі, я був засуджений, як представник «принципів Української самостійності». Не кажучи вже про те, що значна частина законодавства УСРР має бути скасована або змінена, потрібно знайти нову ясну та чітку лінію для поточного законодавства та адміністративної творчості, без якої такі інциденти можуть стати хронічними, особливо для необ'єднаних наркоматів. У будь-якому випадку, коли ми маємо, з одного боку, ще не скасовані, але діючі та звичайні для плоті й крові кожного українського працівника директиви ЦК КП(б)У й вказівки законодавства УСРР, що будується на цих директивах, а з іншого боку, піддаємося «покаранню» за дотримання цього законодавства — за таких умов вести жодну керівну роботу неможливо. Це вимагає, на мою думку, від ЦК КП(б)У негайного вжиття заходів щодо точного виявлення взаємовідносин РСФРР та УСРР у галузі законодавства та управлінської практики»⁵¹.

Рішення оргбюро ЦК РКП(б) свідчило, що Й. Сталін, В. Молотов та й В. Ленін (винесення догани ЦК КП(б)У без його відома було неможливим) розглядали федеративний союз Росії з Україною як ширму, декорацію, за якою ховалась централізована на основі партійної вертикалі система державного управління. Звертає на себе увагу те, що Л. Троцький не втручався у ситуацію. На наш погляд, він не мав змоги це зробити, оскільки оргбюро ЦК РКП(б) перебувало під контролем Леніна і Сталіна.

13 лютого політбюро ЦК КП(б)У взяло до виконання постанову оргбюро ЦК РКП(б) від 10 лютого, але доручило Петровському, Раковському, Фрунзе, Чубарю, як членам ЦК РКП(б), відстоювати думку ЦК КП(б)У на пленумі ЦК РКП(б). Утім, В. Молотов, який, звичайно, знав про це рішення, жорстко вимагав виконати постанову оргбюро ЦК РКП(б). 15 лютого політбюро ЦК КП(б)У вирішило просити ЦК РКП(б) залишити Штернберга в Україні. Проти голосував лише Д. Мануїльський, який демонстративно підкреслював слухняність та відданість оргбюро ЦК РКП(б) й особисто Й. Сталіну (М. Фрунзе утримався). Через кілька днів оргбюро ЦК РКП(б) прохання політбюро ЦК КП(б)У відхилило, а Штернберга відправили працювати в Росію⁵².

Конфлікти навколо стосунків РСФРР та УСРР тривали. 15 лютого 1922 р. повноважний представник УСРР в РСФРР М. Полоз повідомив ЦК КП(б)У, що Малий РНК РСФРР має розглянути питання про реєстрацію декретів на території України. Наркомат юстиції РСФРР підготував висновок, що постанова РНК УСРР (січень 1921 р.), яка забороняла дію декретів РСФРР без візування українським урядом, є неправомочною. Пропонувався наступний порядок уведення в дію декретів: «1. Усі декрети та постанови ВЦВК, що виключно дотичні до сфери компетенції наркоматів об'єднаних, згідно зі статтею 3 Російсько-українського договору, автоматично реєструються, розповсюджуються на територію УСРР та

⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 38—52; оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 95.

⁵² Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 32, 34, 39; Спр. 32. — Арк. 122–123, 140, 172.

повідомляються для автоматичного відома Раднаркому УСРР. 2. Усі декрети та постанови ВЦВК та Раднаркому, дотичні в цілому або частково до сфери компетенції необ'єднаних наркоматів, набувають на Україні силу після реєстрації їх ВУЦВК або РНК УСРР». Було зрозуміло, що жодної автономності або самостійності українських республіканських структур в системі управління не передбачалося.

Стурбоване цим політбюро ЦК КП(б)У 17 лютого запропонувало М. Полозу негайно повідомити точний текст декрету РНК РСФРР про взаємовідносини між наркоматами РСФРР та УСРР, а М. Фрунзе — з'ясувати, чи санкціонувало політбюро ЦК РКП(б) ухвалення такого декрету. 22 лютого Полоз повідомив, що декрет не ухвалили, але він готується до розгляду. Вочевидь, керівництво УСРР намагалося не допустити розгляду декрету. Недарма 6 березня Молотов надіслав до ЦК КП(б)У та РНК УСРР роздратовану телеграму: «Доводиться дивуватися Вашому чудернацькому й надмірному занепокоєнню, тим більше обговоренню цього питання в ЦК КПУ. Причин до різко негативного настрою, як Ви повідомляєте в ЦК РКП, а також до будь-яких розмов про скасування УСРР, заміні областю — абсолютно нема. Бити тривогу та сіяти смуту за межами ЦК на підставі якоїсь інформації Полоза неприпустимо. Потрібно притягти до порядку інформатора»⁵³.

Проте політбюро ЦК КП(б)У 11 березня політично підстрахувало себе, ухваливши рішення: «Залишаючись на позиції тез Всеросійської конференції РКП у грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною потребу конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР в сенсі визначення й уточнення прав та обов'язків УСРР». Для цього пропонувалося створити спеціальну комісію з представників ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У⁵⁴. Наприкінці березня керівники УСРР, які перебували в Москві, поставили питання про створення республіканського бюджету у розмірі 25% загальнофедеративного, за винятком статей, що стосувались об'єднаних наркоматів⁵⁵.

На XI з'їзді РКП(б) (27 березня — 2 квітня 1922 р.) В. Ленін висловив своє ставлення до позиції керівництва УСРР: «Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але у партійному відношенні вона іноді бере — як би ввічливіше висловитися? — обхід, і нам колись доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, та ЦК — не скажу, що обманює, але якось трохи відсувається від нас»⁵⁶. Відтак, В. Ленін обережно розкритикував Г. Пятакова за «переадміністрування», а політбюро ЦК КП(б)У за те, що зняли Пятакова з посади. Досвідчений М. Скрипник, який виступав у дебатах, заявив, що зростають «зміновіхівські настрої» єдиної та неподільної Росії, тому показове значення має побіжно «кинуте» Леніним висловлювання, що Україна є самостійною державою. Оскільки мається тенденція до ліквідації робітничо-селянської державності України, її слід розглядати як «зміновіхівську». Присутні гарно розуміли,

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 37; спр. 32. — Арк. 170–171, 173–174.

⁵⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 49.

⁵⁵ Там само. — Арк. 59, 64.

⁵⁶ Одиннадцатый съезд РКП(б). Март-апрель 1922 года. Стенографический отчет. — М., 1961. — С. 39.

кого і що мав на увазі М. Скрипник. Але Д. Мануїльський від імені української делегації дезавуював висловлювання М. Скрипника, вказавши, що той має власну своєрідну думку. Щодо висловлювання В. Леніна, Д. Мануїльський розповів, що у перерві засідань він підійшов до Леніна і запитав, на чому ґрунтується думка щодо українського керівництва. Ленін відповів: «Якби у мене були факти, я б так і сказав. Але справа в тому, що фактів у мене немає»⁵⁷.

По завершенні з'їзду, 3 квітня 1922 р. на пленумі ЦК РКП(б) було ухвалено рішення, що посадовими особами в ЦК є лише секретарі ЦК, запровадили посаду генерального секретаря ЦК РКП(б), на яку обрали Й. Сталіна. Секретарями ЦК стали В. Молотов та В. Куйбишев. За пропозицією В. Леніна Й. Сталіну доручалося негайно знайти собі заступників та помічника, які б «увільнили його від роботи (за виключенням персонального керівництва) у радянських установах»⁵⁸. З цього моменту Й. Сталін за повної підтримки В. Молотова та В. Куйбишева керував секретаріатом та оргбюро ЦК РКП(б), апаратом ЦК РКП(б), через які спрямовував та контролював діяльність партійних органів різного рівня. Він отримав можливість здійснення доволі самостійної кадрової політики. В результаті різко посилювався його вплив на партійно-радянську систему управління, що швидко відчували В. Ленін, інші члени політбюро ЦК РКП(б).

Як генеральний секретар ЦК РКП(б) й нарком у справах національностей РСФРР, Й. Сталін перетворився на ключову політичну фігуру, яка вирішувала проблеми стосунків РСФРР з УСРР. Центральні російські відомства продовжували ігнорувати прохання керівництва України, діяли в обхід республіканських наркоматів, підтримували прямі контакти з різними установами в Україні. Справа дійшла до того, що 28 квітня політбюро ЦК КП(б)У доручило наркоматам УСРР, у випадках їх ігнорування наркоматами РСФРР, заявляти протести наркоматам Росії та ставити до відома ЦК КП(б)У. М. Фрунзе доручили зібрати факти та надати їх в ЦК КП(б)У⁵⁹. Відтак зібрані матеріали передали до ЦК РКП(б).

11 травня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло такі факти й ухвалило показове рішення: «Заслухавши запити та сумніви членів ЦК КПУ, ЦК РКП встановив, що жодної зміни у ставленні РСФРР до УСРР у сенсі відміни або применшення незалежності Української республіки і взагалі у сенсі перегляду основних конституційних положень Української республіки не відбулося». Політбюро ЦК РКП(б) попередило НКЗС РСФРР щодо неприпустимості діяти від імені України без попереднього узгодження з НКЗС УСРР та вимагало, щоб «у випадку повторення чогось схожого були віддані до суду нарком та його заступники» (НКЗС РСФРР направив ноту Польщі від імені РСФРР та УСРР без повідомлення НКЗС УСРР та його підпису). Для розробки положення, яке врегулювало б взаємовідносини наркоматів двох республік, створювалась комісія у складі Й. Сталіна, М. Калініна, Д. Мануїльського, М. Скрипника під головуванням М. Фрунзе. Їй доручили у місячний термін уточнити стосунки наркоматів⁶⁰.

⁵⁷ Там само. — С. 77–78, 121.

⁵⁸ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 78. — Арк. 1.

⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 76.

⁶⁰ Там само. — Арк. 82.

Комісія працювала кілька місяців. У липні 1922 р. її українські представники запропонували текст додаткового договору «про порядок проходження законодавства РСФРР через законодавчі органи УСРР». Він передбачав обов'язкове обговорення з урядом УСРР усіх законопроектів, що вносилися урядом РСФРР. Під час реєстрації російських законів та декретів уряд УСРР мав право змінювати та доповнювати їх своїми постановами у межах діючого законодавства. Всі органи радянської влади, що діяли на території УСРР, функціонували від імені УСРР. Законодавство для необ'єднаних наркоматів впроваджував самостійно уряд УСРР. 19 липня комісія затвердила договір.

Ще одним важливим рішенням стала угода про те, що державний бюджет УСРР є самостійною складовою бюджету РСФРР та включає державні прибутки та видатки по необ'єднаних наркоматах в Україні. Без згоди РНК УСРР наркомфін Росії не міг використовувати для потреб РСФРР кошти, що призначалися для України⁶¹. 10 серпня результати роботи комісії розглянуло політбюро ЦК РКП(б), Воно схвалило підготовлену угоду про взаємодію наркоматів РСФРР та УСРР. Оргбюро ЦК РКП(б) мало створити комісію, щоб підготувати матеріали до наступного пленуму ЦК РКП(б) щодо законодавчого врегулювання взаємовідносин РСФРР та інших радянських республік. Від України до комісії увійшли Раковський і Петровський⁶².

3.4. Боротьба навколо створення СРСР

Незабаром після цього рішення політбюро ЦК РКП(б) Й.Сталін написав проект резолюції, в якому пропонував: «Визнати за доцільне формальний вступ незалежних радянських республік: України, Білорусії, Азербайджану, Грузії та Вірменії до складу РСФРР, залишив питання про Бухару, Хорезм та ДСР⁶³ відкритим та обмежуючись прийняттям договорів з ними у митній справі, зовнішній торгівлі, закордонних та воєнних справах та інше». Компетенція ВЦВК, РНК та Ради праці та оборони РСФРР поширювалася на вказані вище республіки. У підпорядкування російських наркоматів переходили «зовнішні та воєнні, фінансові та залізничні справи», а також поштовий зв'язок. Наркомати продовольства, праці, народного господарства, органи ДПУ керувалися директивами відповідних наркоматів РСФРР. Самостійними вважалися наркомати юстиції, освіти, внутрішніх справ, землеробства, РСІ, охорони здоров'я та соціального забезпечення⁶⁴. Ці пропозиції отримали назву плану «автономізації».

Необхідно зазначити, що робота комісії політбюро ЦК РКП(б) не зупинила конфлікти між республіканськими відомствами. Політбюро ЦК КП(б)У опротестувало у ЦК РКП(б) рішення наркоматів РСФРР про підпорядкування їм

⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 36. — Арк. 129.

⁶² Там само. — Арк. 107-128.

⁶³ Далекосхідна республіка.

⁶⁴ Докладніше див.: Из истории образования СССР. Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 192-193.

органів соціального забезпечення, поштового зв'язку в Україні, вказувало на «упереджене ставлення» до України Концесійного комітету РСФРР⁶⁵. Зрозуміло, що такі дії викликали незадоволення керівників російських управлінських структур, а запропонований проект резолюції Й. Сталіна негативно оцінювався українськими республіканськими керівниками.

25 серпня 1922 р. Х. Раковський мав годинну бесіду з важко хворим В. Леніним, розповів йому про сталінський план «автономізації» та, ймовірно, висловив своє негативне ставлення до нього⁶⁶. Тим часом Й. Сталін почав втілювати в життя план «автономізації». 29 серпня у телеграмі до Закавказького крайкому РКП(б) він погодився з думкою Г. Орджонікідзе та С. Кірова про необхідність створення єдиної економіки усіх радянських республік з керівним центром у Москві. У зв'язку з цим Сталін пропонував поширити компетенцію керівних органів РСФРР на інші радянські республіки⁶⁷.

4 вересня 1922 р. Д. Мануїльський потай від політбюро ЦК КП(б)У та РНК УСРР надіслав листа до Й. Сталіна, який, вочевидь, був інспірованим самим генеральним секретарем ЦК. Перший секретар ЦК КП(б)У писав, що потрібно припинити конфлікти між відомствами центру та місць. Для цього пропонувалося ліквідувати формально самостійні республіки й замінити їх реальною автономією у складі РСФРР. Д. Мануїльський підвів теоретичну базу під пропозицію: «Утворення на окраїнах самостійних республік з своїми ЦВК та Раднаркомом відповідало певному етапу нашої революції, який було б неточно назвати «національним» етапом, проте у період якого пролетарська диктатура була змушена розв'язувати національне питання. Це була неминуха поступка національній стихії, що була приведена революцією у рух, і яка, спираючись на незадоволення селянської маси, могла перетворитися у серйозну Вандею. Зміна економічної політики внесла заспокоєння у село, вибила ґрунт з-під ніг політичних сепаратистів, які намагалися використовувати економіку у власних цілях... Український мужик національним питанням не цікавиться та брати більше участь у бандах політичного характеру не хоче»⁶⁸.

Точка зору Мануїльського не відображала настроїв усіх членів політбюро ЦК КП(б)У, як, втім, й керівників інших радянських республік. Наприклад, у ЦК КП Грузії існували різні думки щодо засад об'єднання радянських республік. Якщо ЦК КП Вірменії під тиском Г. Орджонікідзе, ЦК КП Азербайджану під керівництвом С. Кірова ухвалили рішення щодо підтримки резолюції Сталіна, то 15 вересня ЦК КП Грузії заявив, що вважає тези Сталіна передчасними. Вказувалося, що за умов об'єднання господарчих зусиль та загальної політики, потрібно зберігати усі «атрибути незалежності». Наступного дня давній знайомий В. Леніна, голова ЦВК Грузії Ф. Махарадзе написав йому листа з протестом проти поспішності об'єднання республік у складі РСФРР. Майже водночас пленум

⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 36. — Арк. 109; Спр. 30. — Арк. 60, 63.

⁶⁶ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет. — К., 1990. — С. 189.

⁶⁷ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия?.. — С. 104.

⁶⁸ Из истории образования СССР...// Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 193–195.

центрального бюро Компартії Білорусії ухвалив рішення про доцільність встановити між комісаріатами республіки та РСФРР стосунки, аналогічні взаємовідносинам РСФРР з УСРР. Крім того, виникло питання про об'єднання території Білорусії з Вітебською та Гомельською губерніями РСФРР (у складі БСРР відповідно — з березня 1924 р. та з грудня 1926 р.)⁶⁹. За невизначеності ситуації навколо нового державного утворення керівництво УСРР наполягало на 25% відрахуванні бюджету РСФРР для УСРР⁷⁰.

Намагання захистити інтереси радянських республік з боку їх керівників суперечило прагненням Й. Сталіна створити централізовану державу. Наступні події показали впертість Сталіна та керівників, які підтримували його погляди, посилити позиції центральних структур РСФРР за рахунок підпорядкування органів управління інших республік. 22 вересня він надіслав листа В. Леніну, в якому заявив, що виникла нестерпна ситуація у стосунках центру та окраїн, характерною ознакою якої були безперервні конфлікти. Зокрема, вказувалося, що республіканські установи часто-густо відміняли рішення вищих органів РСФРР.

Генеральний секретар ЦК РКП(б) пропонував підпорядкувати окраїни центру, замінити формальну незалежність реальною автономією. Таким чином, «гра у незалежність» для Й. Сталіна та його оточення закінчилась. Починалася смуга інтеграції радянських республік до складу Росії. Це негайно відчували представники республік на засіданні комісії оргбюро ЦК РКП(б) 23–24 вересня 1922 р. під головуванням В. Молотова. Г. Петровський та член президії ЦК КП Грузії Б. Мдівані спробували відстоювати інтереси радянських республік, проте зіштовхнулися з протидією з боку Сталіна, який запропонував затвердити свій проект резолюції. Як наслідок, довелося голосувати за кожний окремий пункт. Петровський наполягав на самостійному статусі республіканських наркоматів продовольства та раднаргоспів, а також наданні ЦВК республік права амністії. Першу частину пропозиції відкинули, а другу, незважаючи на опір Сталіна і Молотова, ухвалили. Але Орджонікідзе домігся рішення обмежити право амністії лише цивільними справами. Резонансні політичні вироки залишалися у віданні майбутнього об'єданого ЦВК.

Б. Мдівані запропонував не вносити на пленум ЦК РКП(б) схвалених комісією пропозицій до обговорення їх у «верхівках республіканських організацій», що було відкинуте. Г. Петровський без успіху просив дозволити обговорити ухвалені рішення в губкомах партії, а незабаром наполіг на внесенні до протоколу запису, що ЦК КП(б)У не обговорив взаємовідносини з РСФРР. Змінити рішення було неможливо, але Сталін переробив резолюцію з урахуванням висловлених зауважень. Сутність залишалася незмінною — формальне входження до РСФРР. Втім, з'явилось важливе доповнення, зміст якого не залишав сумнівів у майбутній структурі єдиної держави: постанови ВЦВК визнавалися обов'язковими для центральних установ союзних республік, а постанови РНК та РПО РСФРР — для об'єднаних наркоматів республік.

⁶⁹ Из истории образования СССР...// Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 195–197.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 69.

Як відомо, В. Ленін виступив проти плану Й. Сталіна. Він написав Л. Каменеву листа для членів політбюро ЦК РКП(б), в якому критикував план «автомізації» Й. Сталіна, повідомляв, що той погодився на окремі поступки, наприклад, що РСФРР визнає себе рівноправною з УСРР та входить до нової федерації. Позиція Леніна не була «війною на захист незалежності», як її характеризував Каменєв. Вона продовжувала політику загравання з національними почуттями, що виразно проявлялися у радянських республіках.

На той момент Сталін не наважився піти на конфлікт з Ленінінм, але заявив Каменеву, що у даному питанні «потрібна твердість проти Ілліча». Разом з В. Молотовим, Г. Орджонікідзе, О. М'ясниковим він розіслав членам політбюро ЦК РКП(б) перероблений проект резолюції, в якому не згадуючи про позицію Леніна, стверджував, що рішення комісії оргбюро ЦК правильне. Проте потребувало уточнення формулювання окремих пунктів: уперше говорилося про об'єднання республік в «Союз Соціалістичних Радянських Республік», праві вільного виходу з нього; вищим органом нової держави пропонувалося зробити союзний ЦВК, що формувався з представників ЦВК республік; виконавчим органом союзного ЦВК мав стати союзний Раднарком. Інших змін у тексті проекту не було⁷¹.

28 вересня 1922 р. Х. Раковський надіслав Й. Сталіну зауваження на проект резолюції. Він не мав сумнівів у необхідності законодавчого оформлення стосунків РСФРР з радянськими республіками. Але стверджував, що проект Сталіна ігнорує неоднорідність майбутньої радянської федерації. Тому резолюція може стати зворотнім пунктом у національній політиці, викликати серйозні ускладнення в країні та на міжнародній арені. Вона зводила до мінімуму господарчі ініціативи республік та робила непотрібними їх урядові органи. На його думку, залишалося невирішеним головне питання — розробка суворо централізованої, але федеративної системи управління, за якої б захищалися інтереси республік. Наступного дня Раковський у листі Д. Мануїльському заявив, що вважає сталінський проект резолюції шкідливим для посилення радянської влади на окраїнах Росії. Він підкреслив важливість незалежності радянської України, яка була покликана слугувати орієнтиром для десяти мільйонів українців на їх етнічних територіях⁷².

Звичайно, Мануїльський передав думку Раковського Сталіну. З великою долею вірогідності припустимо, що генеральний секретар ЦК РКП(б) не пробачив голові РНК УСРР таких політичних оцінок. До того ж, 3 жовтня політбюро ЦК КП(б)У після інформації Г. Петровського ухвалило демонстративне рішення зберігати незалежність УСРР, заявивши, що централізоване керівництво радянськими республіками можна здійснювати директивами за партійною лінією. Утім, не бажаючи ускладнювати стосунки з кремлівськими вождями, в Харкові

⁷¹ Из истории образования СССР...// Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 205–206, 208–209.

⁷² Из истории образования СССР... // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 115–121.

зробили обмовку: «У випадку, якщо ЦК РКП ухвалить, однак, необхідність входження УСРР до складу РСФРР, не наполягати на збереженні формальних ознак політичної самостійності УСРР, а визначити стосунки на основі практичної доцільності». Крім того, пропонувалося конструювати союзний ЦВК з представників радянських республік, яких обирали на загальнофедеративному з'їзді рад, а також — увести постійне представництво республік у президії союзного ЦВК. Політбюро ЦК КП(б)У доручало своїм членам, які входили до складу ЦК РКП(б), відстоювати таку позицію у Москві на пленумі ЦК РКП(б)⁷³.

На наш погляд, точка зору вищого партійного органу управління радянської України ще раз засвідчила його цілковиту підпорядкованість ЦК РКП(б). Показово, що збереження формальних ознак політичної самостійності УСРР пов'язувалося, перш за все, з потребами «господарчих ініціатив» та її «революційним впливом» на мільйони українців за межами УСРР. Поза лаштунками подій та обговорення залишалися вкрай актуальні для ЦК КП(б)У проблеми легітимності комуністичного режиму в республіці, розширення соціальної бази для свого існування, пошуку серед українців кола людей, здатних працювати в управлінській системі.

В. Ленін намагався втрутитися в процес утворення єдиної держави, небезпідставно вбачаючи у кроках Сталіна не лише зайву прямолінійність у політиці, але й намагання грати першу роль у політичному курсі керівництва партії. Л. Каменєв постійно інформував хворого вождя про хід пленуму, на якому після доповіді Сталіна про взаємовідносини радянських республік було ухвалено запропонований проект резолюції з незначними змінами, як директиву ЦК РКП(б). Була створена комісія у складі Й. Сталіна, Л. Каменєва, Г. Пятакова, А. Рикова, Г. Чичеріна, М. Калініна, а також представників України, Грузії, Азербайджану, Вірменії і Білорусії, яка на основі цієї директиви мала розробити законопроект для майбутнього з'їзду рад. Комісія готувала та здійснювала підготовку до об'єднання республік⁷⁴.

8 жовтня М. Фрунзе повідомив секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, який під час пленуму ЦК РКП(б) залишався у Харкові, про ухвалені рішення. На думку заступника голови РНК УСРР, пленум встановив «лише загальні керівні принципи». Цікавим моментом цієї інформації було те, що ініціатива об'єднання в СРСР мала виходити від республік. Таким чином, Кремль залишався у тіні подій, створював ситуацію «всенародного руху до об'єднання» у республіках. На пленумі ЦК КП(б)У (16–17 жовтня 1922 р.) у двох словах Фрунзе характеризував атмосферу попереднього партійного форуму в Москві: «ми там поправок вносити не могли, була ухвалена загальна структура та кінці з кінцями не зведені». На пропозицію Х. Раковського пленум доручив політбюро ЦК КП(б)У розробити

⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 73.

⁷⁴ РГАСПИ. Ф. 17. — Оп. 2. — Д. 84. — Л. 1; Из истории образования СССР. Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 214–215;

схему взаємовідносин республік, «маючи на увазі реальне забезпечення інтересів України у різних союзних органах». До комісії ЦК РКП(б) делегувався Раковський⁷⁵. На виконання рішень пленуму політбюро ЦК КП(б)У 23 жовтня ухвалило рішення: «Надіслати губкомам секретну директиву підняти агітацію за союзне об'єднання Радянських республік, наголошуючи на вигідності для України більш щільного зв'язку з РСФРР, при тому роз'яснити губкомам, що об'єднання республік аж ніяк не є ліквідацією їх самостійності»⁷⁶.

Подальші дії Й. Сталіна та його прихильників показали, що процес створення єдиної союзної держави виявився суцільною імпровізацією, яка здійснювалася під сильним адміністративним тиском керівників РКП(б). В Грузії Г. Орджонікідзе довів справу до виходу з ЦК Компартії групи Б. Мдівані, не зупинився перед фізичним насильством над одним з членів групи. Й. Сталін, як Ф. Держинський та Д. Мануїльський, надіслані до Грузії для з'ясування цього конфлікту, захищали Г. Орджонікідзе⁷⁷.

Х. Раковський 21 листопада взяв участь у роботі комісії ЦК РКП(б) з вироблення законопроекту про утворення СРСР. Засідання скликали настільки терміново, що представники інших республік не встигли приїхати. Комісія вирішила обмежитися обговоренням тез союзної Конституції, принциповими пунктами яких були: створення союзних РНК та ЦВК, союзного з'їзду рад, як вищого органу влади; почергове головування в союзному ЦВК керівників республіканських ЦВК; заборона суміщення посад союзних наркомів з республіканськими. До складу союзного РНК пропонувалося включити 10 наркоматів двох категорій: 1. Злиті — наркомвоєн, наркомзакордонсправ, наркомзавнішторг, наркомшлях, наркомпоштель⁷⁸, — які мали уповноважених в урядах республік; 2. Об'єднані — наркомфін, наркомпрод, ВРНГ, РСІ, наркомпраці⁷⁹. До складу республіканських РНК мали увійти ці ж об'єднані наркомати, що мали подвійне підпорядкування — РНК республік та союзним наркоматам.

Але пропозицію відхилили, головним чином внаслідок позиції Сталіна, який вважав, що злиті наркомати повинні мати неподільну владу, тому об'єднані необхідно підпорядкувати союзним наркоматам. У випадку підпорядкування таких наркоматів «своїм» РНК імовірним здавалося посилення впливу республіканських керівників на союзний уряд. Внаслідок цього, злиті наркомати не були б достатньо ефективними. Натомість, Раковський вказав у листі до ЦК КП(б)У, що він рішуче проти такого розуміння ролі злитих наркоматів. Голова уряду УСРР вважав за можливе розділити у діяльності об'єднаних наркоматів питання загальносоюзного значення та місцевого характеру. У результаті дискусії дійшли до думки, що проблеми злитих наркоматів вирішать у ході

⁷⁵ ЦДАГО України. Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 46.

⁷⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 86.

⁷⁷ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — М., 1992. — С. 123–142.

⁷⁸ Скорочені назви: наркомату воєнних справ, наркомату закордонних справ, наркомату зовнішньої торгівлі, наркомату шляхів сполучення, наркомату зв'язку.

⁷⁹ Наркомат фінансів, наркомат продовольства, Вища рада народного господарства, наркомат робітничо-селянської інспекції, наркомат праці.

розробки положення про них за домовленістю ЦВК усіх союзних республік. Але, за пропозиціями апарату ЦК РКП(б), були ще самостійні наркомати, що мали підпорядковуватися лише республіканським урядам.

Настрої окремих членів комісії ЦК РКП(б) добре проілюструвала пропозиція Л. Каменева та Г. Чічеріна про переведення самостійних (республіканських) наркоматів (юстиції, просвіти, внутрішніх справ, землеробства, охорони здоров'я та соцзабезпечення) до розряду об'єднаних. Це означало, що у підпорядкуванні республіканських урядів взагалі не залишалося наркоматів. Чотирма голосами членів комісії, зокрема Х. Раковського, таку пропозицію відхилили⁸⁰. Відразу після засідання комісії Раковський виїхав на міжнародну конференцію до Лозанни. Його позиція продовжувала викликати незадоволення Сталіна та його прихильників. Ймовірно, вони повідомили про це Д. Мануїльського. Недарма, 27 листопада політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення призначити Мануїльського представником ЦК КП(б)У в комісії ЦК РКП(б) з розробки законопроекту про створення союзної держави на час від'їзду Раковського⁸¹. Група Сталіна отримала вірного прихильника, на противагу Раковському.

Показово, що єдиної думки щодо форм утворення СРСР у керівників УСРР не було на VII Всеукраїнському з'їзді рад, що розпочався 10 грудня 1922 р. У перервах між засіданнями з'їзду провели пленум ЦК КП(б)У (11–12 грудня 1922 р.), на якому затвердили текст декларації про утворення СРСР. Структура управління майбутньою державою була нез'ясованою, тому українські керівники відхилили пропозицію щодо бажаності переносу столиці майбутньої держави з Москви до Петрограду або іншого міста та підкреслили про неприпустимість суміщення посад наркомів в РНК СРСР та РСФРР. Пропозицію В. Затонського про представництво необ'єднаних наркоматів в РНК СРСР навіть не обговорювали⁸². З'їзд рад після доповіді М. Фрунзе затвердив тексти Декларації про утворення СРСР та проект про основи конституції СРСР. Цікаво, що М. Скрипник, який виступав від імені комуністичної фракції з'їзду, закликав делегатів ухвалити ці документи, використав досить дивну логіку: «Вузькі, туполобі українські націоналісти мріють про українську самостійність, ми ж, комуністи, говоримо про право націй на самовизначення та здійснюємо на практиці це самовизначення, а самостійність розуміємо як внутрішню самостійність у твердому союзі, єдиному неподільному союзі проти ворога»⁸³. «Внутрішня самостійність» яскраво проявилася, коли на з'їзді ухвалили постанову обрати на майбутній з'їзд рад СРСР делегатів за нормами, встановленими в конституції РСФРР. Зрозуміло, що за чисельністю делегація УСРР суттєво поступалася делегації Росії.

Серед керівних працівників УСРР своєрідну думку щодо утворення єдиної держави висловлював управляючий справами РНК республіки П. Солодуб. 18 грудня секретаріат ЦК РКП(б) отримав його статтю «Нове у радянському будівниц-

⁸⁰ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет. — К., 1990. — С. 192–193.

⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 99а.

⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 94. — Арк. 1, 10.

⁸³ Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М., 1967. — С. 327.

тві», де автор стверджував, що «майбутній союз республік буде не чим іншим, ніж конфедерацією країн, тому що суб'єктами союзу є не області або автономні республіки, а суверенні держави...». Він пропонував надати право вступу до конфедерації не лише радянським республікам, розділити територіально та персонально вищі органи управління майбутньої держави з республіканськими органами. Солодуб, вочевидь, не розумів, що Ленін і Сталін трактували федерацію, як форму обласної автономії з більш-менш значним ступенем самостійності управлінських структур. З його точки зору, союзні наркомати не мали бути функціональними установами, а лише регулюючими та такими, що не мали права законодавства у своїх галузях. Й. Сталін відмовився санкціонувати оприлюднення цієї статті, а в подальшому використав ідеї Солодуба у внутрішньо-партійній боротьбі⁸⁴.

Дискусія навколо проблем утворення єдиної держави знову спалахнула 26 грудня на засіданні комуністичної фракції X Всеросійського з'їзду рад. В. Затонський заявив, що злиті наркомати будуть поглинати усі фінанси країни, необ'єднаним наркоматам залишаться залишки коштів. Виходячи з господарчих інтересів, він пропонував створити федеральні комітети з представників таких наркоматів, голови яких увійдуть до союзного РНК. П. Солодуб охарактеризував такі погляди, як пропозицію утворити унітарну централізовану державу. Але управляти федерацією радянських республік з єдиного центру недоцільно. Тому у виступі він жартівливо зазначив: «... Товариші, ви розумієте, якщо нас створили — Український Раднарком, значить (сміх), я говорю, що якщо створили, то нам хочеться управляти (сміх, оплески)...». Далі доволі серйозно пролунав висновок: «Лише тоді, коли кожна республіка буде мати у себе як найбільше оперативних прав розпоряджатися усім, що їй підпорядковане, лише коли кожна республіка буде знати, на що вона розраховує, лише тоді ми швидко підемо по лінії відновлення держави та по лінії зміцнення Союзу Соціалістичних Радянських Республік»⁸⁵.

Й. Сталін підбив підсумки обговоренню, підкресливши, що є загальні контури об'єднання республік та основні функції центральних союзних органів. Він піддав критиці заяву члена колегії Наркомнацу РСФРР М. Султан-Галієва, що з утворенням союзної держави припиняється комедійна гра у незалежність. Генеральний секретар ЦК РКП(б) стверджував: «Якщо ця партія (РКП(б) — *Авт.*) протягом п'яти років каже про право національності на відокремлення, про право створення самостійних держав, казала про незалежність республік Азербайджану, Вірменії, Грузії, Білорусії, України, це значить, що вона говорила про факти, які існують... Це значить, що вона не в змозі була впродовж 6 років грати, бо що це за політика, яка протягом 6 років крутиться на якійсь грі у комедію, і яка все ж таки не дивлячись на це, досягає своїх результатів, встановлює у самій злочасній країні, в Росії, яка вважалася страшилом для всіх національно-

⁸⁴ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — С. 144–150.

⁸⁵ Там само. — С. 153–154.

стей, в Росії, що вважалася могилою всякої національної свободи, встановлює впродовж 6 років основи взаємної довіри та мирної співдружності народів»⁸⁶.

Але стосунки між «близькими за духом» радянськими республіками будувалися на основі партійних рішень, існували між партійними верхівками, а це «зв'язок тонкий та ненадійний, тому що всього то в партії у нас нараховується 500 тис. чоловік, а населення в республіці 140 мільйонів». Тому потрібно перейти до державного зв'язку. Питання полягає у його формах. З цього моменту конкретної відповіді генеральний секретар ЦК РКП(б) не давав. Натомість у властивій для нього грубій манері почав критикувати пропозиції окремих виступаючих про самостійне входження автономних республік РСФРР до складу СРСР. Він заявив, що не бачить аргументів на користь таких ідей, «окрім деякого самолюбства окремих предраднаркомів деяких автономних республік, які забажали прокричати цю самостійність»⁸⁷.

Критика з вуст Сталіна пролунала й на адресу В. Затонського та П. Солодуба. Він звинуватив їх у політичних «хитрощах»: «якщо ми їх розкритикуємо і погодимося з ними, то у них залишиться старий порядок: і ЦВК, і Раднарком, проти чого ми заперечуємо та з чим ми погодитися не можемо». Навряд чи Сталін мав на увазі ліквідацію вищих органів управління республіки. Скоріше останнє висловлення у контексті його виступу слід розуміти, як бажання «урізати» зайву, на його думку, самостійність українських республіканських структур.

Присутній на X Всеросійському з'їзді рад член ЦК КП(б)У, колишній боротьбист В. Блакитний запропонував спочатку доопрацювати питання про утворення СРСР, а потім здійснити процес законодавчо. Сталін негайно виступив проти, констатує, що Блакитний хоче відкласти утворення нової держави у «довгу скриню». Врешті решт, на з'їзді ухвалили запроповану Сталіним резолюцію⁸⁸.

29 грудня 1922 р. конференція представників республік на X Всеросійському з'їзді рад заслухала виступ Сталіна і без обговорення затвердила проекти Декларації й Договору про утворення СРСР. 30 грудня розпочався I з'їзд Рад СРСР. З доповіддю виступив Сталін, який вдруге зачитав проекти документів й запропонував «з властивою комуністам однастайністю вписати новий розділ в історії людства», тобто затвердити тексти. Залунали бурхливі оплески, які президія з'їзду розцінила як загальне схвалення.

За Й. Сталіним від імені української делегації виступив М. Фрунзе, який запропонував ухвалити рішення про утворення СРСР, але вказав, що союзний договір потребує доопрацювання із залученням республіканських ЦВК та урядів. Остаточна ратифікація пропонувалася лише на II з'їзді рад СРСР. Делегати погодилися з пропозиціями М. Фрунзе, що, вочевидь суперечило планам Сталіна. У такій обстановці генеральний секретар ЦК РКП(б) попросив присутніх поставити підписи під проектом. З 2 214 делегатів підписалися 86 осіб. Отже, текст

⁸⁶ Там само. — С. 164.

⁸⁷ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? — М., 1992. — С. 164–165.

⁸⁸ Там само. — С. 167–170.

договору про утворення СРСР не був затверджений представниками союзних республік, хоча Й. Сталін та його прихильники проголосили про утворення СРСР⁸⁹. З юридичної точки зору проголошення СРСР виглядало доволі сумнівним.

В. Ленін знову намагався втрутитися в цей процес і надиктував 30–31 грудня 1922 р. статтю «До питання про національності або про «автономізацію»». Він стверджував, що затія з автономізацією була в основі невірною та несвоечасною. На його погляд, СРСР потрібно було зберегти, але ретельно продумати систему управління з метою створити взірцево-показну державу у вирішенні національного питання. Втім, процес утворення єдиної держави, що підганявся Сталіним, Ленін контролювати вже не міг.

Конкретні форми управління, взаємовідносини між різними структурами нової держави ще мали бути вироблені. Політбюро ЦК КП(б)У 19 січня 1923 р. доручило секретаріату ЦК та членам президії ЦВК СРСР Г. Петровському, Х. Раковському, В. Затонському, І. Клименку домагатися включення Х. Раковського до складу комісії з розробки положення про РНК, РПО та наркомати СРСР. М. Фрунзе мав працювати над засадами взаємовідносин об'єднаних наркоматів СРСР та республік. До бюджетної комісії ЦВК СРСР делегувався голова Держплану УСРР Г. Гринько, до комісії з розробки положень про Верховний Суд СРСР — М. Скрипник. Г. Петровський займався проектами прапору, гербу нової держави⁹⁰. У січні 1923 р. ЦВК СРСР створив Конституційну комісію на чолі з М. Калініним⁹¹.

На процес утворення СРСР впливала внутрішньопартійна боротьба за владу. 20 січня 1923 р. Л. Троцький надіслав членам та кандидатам у члени ЦК РКП(б) листа проти пропозиції Й. Сталіна увести у РПО СРСР, що створювалася, заступника від УСРР. Ймовірно, що Й. Сталін, який зіткнувся з позицією Х. Раковського та М. Фрунзе, намагався певним чином «підкупити» керівництво УСРР престижною посадою та, водночас, представництвом України в одному з вищих органів управління нової держави. Троцький відверто зауважив: «Припускаю, що внаслідок організації Союзу може знадобитися участь у роботах Раднаркому (або РПО) особи, що захищає інтереси України. Але навіщо йому надавати звання зама — це ж чин, а не посада»⁹².

За таких умов Сталін перейшов до обережної тактики дій у створенні СРСР. Оскільки політбюро ЦК РКП(б) доручило йому розробити тези про національні моменти в партійному та державному будівництві, він 4 лютого 1923 р. письмово звернувся до членів політбюро ЦК РКП(б) з проханням відповісти на кілька питань щодо формування нової держави. Перше, що його цікавило: чи входять республіки до складу Союзу через існуючі федеральні об'єднання (РСФРР, Закавказька федерація) або самостійно, як окремі держави (Україна, Грузія, Туркестан, Башкирія та інші)⁹³. На його думку, другий варіант мав окремі плюси:

⁸⁹ Див.: Буткевич В. Связана ли Украина союзным договором 1922 года? // Правда Украины. — 1991. — 7, 10 грудня.

⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 8.

⁹¹ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 516.

⁹² Гуверівський архив. — Trotsky Collection. — Box. 5–13. — Po. 1.

⁹³ Само так написано у тексті листа.

відповідав «національним прагненням» республік, замість трьох ступенів управління (національна республіка — федеративне утворення — союз) залишав дві (національна республіка — союз). Проте суттєвими мінусами були: «а) руйнуючи, наприклад, РСФРР, вона (двоступенева структура — *Авт.*) зобов'язує нас створювати нову, російську (русскую — *Авт.*) республіку, що пов'язане з великою організаційною перебудовою; б) створюючи російську республіку, воно⁹⁴ примушує нас виділити російське населення зі складу автономних республік до складу російської (русской — *Авт.*) республіки, причому такі республіки, як Башкирія, Киргизія, Татарська Республіка, Крим ризикують втратити свої столиці (російські міста) та, в усякому разі, вимушені будуть серйозно перекроїти свої території, що ще більш ускладнить організаційну перебудову. Я вважаю, що тут плюси вочевидь переважаються мінусами, не кажучи вже про те, що мінуси ці не можуть бути виправдані, принаймні, на даний момент — політичною необхідністю»⁹⁵. Тому Й. Сталін пропонував входження республік до СРСР через федеральні утворення. Як бачимо, завуальовано пропонувалося не визнавати суверенний та самостійний статус союзних республік у складі нової союзної держави.

Наступне питання стосувалося структури союзного ЦВК, в якому переважала більшість росіян. Й. Сталін виступив за створення двох палат, в одній з них репрезентувалися інтереси всіх національностей СРСР на правах рівності: «а) Союзний ЦВК складався б з двох, скажемо, палат, з Союзного Зібрання (представництво робітників та селян на засадах пропорційності) та Союзної Ради (представництво національностей на засадах рівності); б) до Союзної Ради входили б, скажімо, по чотири представники від кожної республіки, в тому числі і від російських (Центральна Росія), які не мали власної республіки, але надсилали до Союзної Ради своїх представників від центральних губерній, та по одному представнику від національних областей, на кшталт Кабарди, Карелії та інш. (8 автономних республік, помножених на чотири, плюс чотири російських представники, плюс Україна, Білорусія, Грузія, Азербайджан, Вірменія, помножені на чотири, плюс тринадцять національних областей, помножених на одиницю = 69 членів Союзної Ради)»⁹⁶. Якщо зробити нескладний підрахунок, він засвідчить, що принцип рівності за Сталіним, був доволі сумнівним, адже РСФРР отримувала в такій палаті 36 голосів, а усі інші радянські республіки — 20.

Далі генеральний секретар ЦК РКП(б) намагався розробити механізм роботи вищого представницького органу СРСР, в якому основні закони⁹⁷ проходили обговорення у двох палатах, що збиралися посесійно, а обговорення відбувалося роздільно. Президії союзних ЦВК та РНК обиралися на спільному засіданні двох палат. У період між сесіями Президія ЦВК була носієм верховної влади.

⁹⁴ Так в тексті.

⁹⁵ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 52-53.

⁹⁶ Там само. — Арк. 54.

⁹⁷ Так за текстом. Що саме вкладав Й. Сталін у поняття «основні закони» — залишається загадкою.

Серйозним питанням Сталін вважав можливість мати в РНК СРСР, окрім голів об'єднаних наркоматів, представників необ'єднаних — освіти, внутрішніх справ, землеробства, юстиції, охорони здоров'я та соціального забезпечення. Незважаючи на те, що керівники УСРР навіть не обговорювали такі пропозиції, Й. Сталін спробував їх використати для посилення централізації системи управління нової союзної держави: «Я вважаю, що нам, москвичам, брати на себе ініціативу з постановки даного питання не варто: можуть звинуватити у намаганні применшити права національних республік. Але якби націонали самі б висунули це питання та наполягали б на його вирішенні у позитивному сенсі (така спроба мала місце під час X з'їзду рад з боку українців)⁹⁸, ми могли б мати у резерві наступну пропозицію: «а) при Союзному Раднаркомі або Союзній президії утворюються Ради з освіти, охорони здоров'я, землеробства та інш., б) до складу цих рад входять представники відповідних наркоматів республік, в) голови цих рад входять до складу союзного Раднаркому на правах наркомів, г) права та обов'язки таких наркомів по відношенню до відповідних наркоматів республік вичерпуються контрольними функціями»⁹⁹.

19 лютого 1923 р. Сталін надіслав до політбюро ЦК РКП(б) тези з національних моментів у партійному та державному будівництві, складовою частиною яких стали пропозиції щодо структури та механізмів функціонування вищих органів управління СРСР. Аналіз теоретичної частини тез дозволяє виділити кілька основних положень: за капіталізму багатонаціональні держави не є міцними. Можливість щільної консолідації з'являється лише за умов радянського розвитку на основі рівності народів та колективної власності на засоби виробництва. СРСР, як приклад міцної держави, став наслідком воєнного, відтак господарчого союзу радянських республік. Він є прообразом світового господарства, «побудувати яке у змозі лише переможна світова пролетарська революція». Й. Сталін зазначив загрозу націоналістичних ухилів у партійному середовищі на місцях (місцевого націоналізму та російського шовінізму) для вирішення національного питання. Тому для партпрацівників передбачалося низка заходів з вивчення марксизму, а майбутньому з'їзду пропонувалося перейменувати РКП(б) у «Комуністичну партію Союзу Республік»¹⁰⁰. 20 лютого 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло ці тези і винесло їх на обговорення пленуму, який починав роботу наступного дня¹⁰¹.

На цей момент керівництво УСРР розробляло конкретні механізми майбутнього устрою нової союзної держави. Так, один з заступників голови РНК УСРР М. Володимирський переймався визначенням статусу та взаємовідносин уповноважених наркоматів СРСР при РНК УСРР. Свій варіант тез з національного питання готував М. Фрунзе. 17 лютого політбюро ЦК КП(б)У ухвалило їх як основу і внесло пункт про необхідність створення спеціального вищого органу в управ-

⁹⁸ Тут Й. Сталін або мав усні домовленості з окремим керівниками УСРР, або перекручував події.

⁹⁹ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 55.

¹⁰⁰ Там само. — Арк. 58–62.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 18, 23–23.

лінні СРСР, який би гарантував рівність прав окремих членів держави. Крім того, керівництво ЦК КП(б)У підстрахувало себе таким рішенням: «Якщо на з'їзді виникне питання про існування окремих ЦК, висловитися за їх існування, але в тези цього пункту не вносити. Виступити за порядок стосунків ЦК РКП з парторганізаціями, що входили до складу національних ЦК, лише через ті ЦК». Керівники УСРР піклувалися про збереження єдності РСФРР (хоча, ймовірно, це була політична гра): «У випадку, якщо представники автономних республік підіймуть на з'їзді питання про надання останнім права виділення з РСФРР та входження до СРСР на правах самостійних республік, висловитися проти, вважаючи вихід з РСФРР передчасним». Крім того, затвердили рішення про необхідність розширення господарчої ініціативи республік, надання їм права встановлення, поза союзними, додаткових податків та зборів¹⁰².

У боротьбі за вплив та владу у вищому керівництві РКП(б) наведена вище позиція політбюро ЦК КП(б)У надала можливість Х. Раковському (він, вочевидь, знав текст тез Й. Сталіна) надати свої пропозиції. Обґрунтовувався перегляд постанови І з'їзду рад СРСР з фінансових питань з метою «розширення прав окремих членів Союзу»; розробка директиви ЦВК СРСР щодо структури союзних органів управління та їх взаємовідношень з республіками; визнання «необхідності безумовного відокремлення органів управління Союзу від відповідних органів РСФРР». Раковський пропонував створити комісію для реалізації висловлених пропозицій¹⁰³.

21 лютого 1923 р. пленум ЦК РКП(б) ухвалив основні положення тез Й. Сталіна для доповіді на черговому з'їзді партії. В одному з пунктів стверджувалося: «Визнати за потрібне розвинути програмову частину тез, а також надати короткий огляд практичних рішень національного питання в партії та в органах радянських держав у зв'язку з боротьбою з контрреволюцією». Це означало, що керівництво РКП(б) продовжувало розглядати національне питання крізь призму класової боротьби. Пленум ЦК схвалив пропозицію Сталіна щодо створення двопалатного ЦВК СРСР, тимчасово зняв питання про перейменування партії, вирішив створити на майбутньому партз'їзді секцію з національного питання із залученням усіх «комуністів-націоналів». Для остаточної доробки сталінських тез була сформульована комісія у складі Й. Сталіна, Х. Раковського, Я. Рудзутака¹⁰⁴.

Склад комісії відображав «тимчасове затишшя» перед жорстким зіткненням кремлівських вождів за владу. Подальші події відбувалися в обстановці конфлікту між угрупованнями Й. Сталіна та Л. Троцького навколо перспектив утворення СРСР. На початку березня 1923 р. Троцький і Раковський узгоджено виступили проти Сталіна. 3 березня 1923 р. голова РНК УСРР надіслав Сталіну докладні зауваження до його тез. Він суттєво розширив частину, присвячену історії політики більшовиків у національному питанні. Принципове значення мало трактування Раковським марксистської основи національної політики:

¹⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 18, 23.

¹⁰³ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 69.

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 57.

«Російська комуністична партія оцінювала величезну перевагу, як для розвитку капіталізму, так і для розвитку класової боротьби пролетаріату крупних державних об'єднань з великою територією, з численним населенням, з різноманітними природними багатствами перед державами дрібними, бідними та малочисельними»¹⁰⁵.

Проте великі державні об'єднання мали бути результатом добровільної угоди народів. Централізм, який виникав унаслідок об'єднання, не повинен був мати нічого спільного з бюрократичним централізмом старої Росії — синонімом свавілля, а ґрунтуватися на демократичному принципі. Недарма постанови партії вимагали широкої обласної автономії, цілком демократичного місцевого управління при визначенні кордонів самоуправних та автономних областей на основі обліку саме місцевим населенням господарчих та побутових умов, національного складу і т.д.». Як бачимо, голова уряду УСРР у межах марксистського розуміння національної політики пропонував доволі демократичні принципи побудови союзної держави на противагу жорсткій централізаторській позиції Сталіна.

З точки зору Раковського, у перші роки радянської влади у стосунках між радянськими республіками були помітними два ухили: «посилення сепаратистсько-партикулярних тенденцій на окраїнах, з одного боку, та посилення централістсько-бюрократичних тенденцій, з іншого боку». Вони змушували переглядати міжсоюзні стосунки. Але в якій площині це робити? Далі наводився висновок, який був протилежним у порівнянні з підходами Сталіна: «доки існують національності, вони зберігають свою індивідуальність, свої особливі господарчі та побутові умови. Цей факт має бути покладений в основу Радянського будівництва. Обережне, бережливе, уважне відношення до усіх національних особливостей є однією з перших умов союзу робітників та селян, зближення пролетарського міста та бідняцького й середняцького села, об'єднання радянської Росії з іншими республіками». Раковський стверджував, що правильне вирішення національного питання не суперечить принципу пролетарського демократичного централізму, за якого зберігається широка місцева та обласна, господарча та адміністративна автономія¹⁰⁶. Останнє твердження викликає сумнів, оскільки практика функціонування комуністичного режиму доводила, що так званий «демократичний централізм» суперечив демократії та гармонічному балансу стосунків «центр-місця».

Одночасно з тезами Х. Раковського уряд УСРР готував зауваження на проект Конституції СРСР, розроблений у комісії М. Калініна. Найсуттєвішими були наступні: 1. Союзні республіки повинні здобути гарантоване Конституцією право укладати договори про зовнішні позики та іноземні концесії; 2. Конституційну форму «республіки об'єднуються в одну союзну державу» викласти в такій редакції: «республіки утворюють Союз соціалістичних держав»; 3. Носієм верховної влади в країні у період між сесіями ЦВК СРСР має бути не Президія ЦВК СРСР, а президії обох палат ЦВК — Ради Союзу і Ради Національностей; 4. У союз-

¹⁰⁵ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 69–71.

¹⁰⁶ Там само.

них республіках повинні функціонувати народні комісаріати закордонних справ і зовнішньої торгівлі¹⁰⁷.

5 березня 1923 р. у процес утворення СРСР знов втрутився В. Ленін, який надіслав листа Л. Троцькому: «Шановний товариш Троцький! Я прошу Вас дуже взяти на себе захист грузинської справи на ЦК партії. Справа ця нині знаходиться під «переслідуванням» Сталіна і Дзержинського, і я не можу покласти на їх неупередженість. Навіть зовсім навпаки. Якщо б Ви погодилися взяти на себе її захист, то я можу бути спокійним. Якщо Ви чомусь не погоджуєтесь, то поверніть мені всю справу. Я буду вважати це ознакою Вашої незгоди. З найкращим товариським привітом Ленін»¹⁰⁸.

Л. Троцький, незважаючи на офіційно висловлену невпевненість розглядаючи цю справу, вивчив її матеріали, наступного дня надиктував зауваження до тез Й. Сталіна, розіслав їх членам політбюро ЦК РКП(б). Він пропонував внести радикальні зміни в частині тез щодо становища у партії. Він звернув увагу на те, що Й. Сталін говорив про два ухили (великодержавний та місцевий націоналістичний) лише у національних компартіях. Проте, на його думку, джерело великодержавного шовінізму репрезентували не лише «старі» партійні працівники російського (руського) походження в національних компартіях, але й значна частина партпрацівників «Московії». Він спеціально зазначив, що на останньому пленумі ЦК РКП(б) проявилися «погляди, в яких відчувалася дрімаюча і тільки ненавмисно сколошкана дискусією великодержавність. На периферії конфлікт між «великодержавниками» та «націоналами» набуває відкритої форми та перетворюється у фракційну боротьбу. У корінний же Росії великодержавність носить непомітний, але тим більше органічний характер (оскільки вона не опрацьована і не роз'їдена критичною марксистською думкою), а у радянських сановників знаходить свій «діловий» вираз, коли мова стосується тих чи інших потреб околиць». Тому критика великодержавності має бути покладена в основу внутріпартійних стосунків¹⁰⁹.

Троцький зазначав, що в тезах потрібно відобразити реальну ситуацію — утворення СРСР було сприйняте частиною центральної радянської бюрократії як початок ліквідації національних та автономних державних утворень. Тому одними з основних завдань ЦК РКП(б) мали стати: засудження такого «імперіалістично-антипролетарського розуміння», а також звернення до ЦК та партії з вимогою слідкувати, «щоб під прапором об'єднаних комісаріатів не робилися спроби ігнорувати господарчі та культурні інтереси національних республік». Якщо створення об'єднаних наркоматів піде у «великодержавницькому напрямку», він пропонував на найближчому з'їзді рад внести пропозицію щодо їх роз'єднання «до відповідного перевиховання радянського апарату в дусі дійсної пролетарської уваги до потреб та бажань малих та відсталих націй».

¹⁰⁷ На це вже звертав увагу С. Кульчицький. Див.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 516.

¹⁰⁸ Вокруг статьи В.И. Ленина «К вопросу о национальностях или об «автономизации» // Известия ЦК КПСС. — 1990. — №9. — С. 147–148.

¹⁰⁹ Там само. — С. 148–149.

Як бачимо, Л. Троцький, не дивлячись на більш ліберальні позиції у національному питанні та проблемах утворення СРСР, поділяв марксистський погляд на існування розвинутих та відсталих націй. Але він пропонував замінити формулювання сталінських тез, що Компартія вже вирішила національне питання, на фразу «лише пролетаріат віднайшов у радянському ладі правильний підхід до вирішення національного питання та встановлення національного співжиття і національного співробітництва»¹¹⁰. Висловлені Троцьким ідеї означали ревізію курсу Сталіна на жорстку централізацію системи управління новою союзною державою і, водночас, коригували спрямованість національної політики в бік більшої підтримки національно-державного будівництва в автономних та національних республіках.

Сталін в умовах невизначеності підтримки з боку керівництва радянських республік та конфлікту з Троцьким діяв обережно. 7 березня 1923 р. він надіслав до голови РВР РСФРР, іншим членам політбюро ЦК РКП(б) записку, де зазначав: «Ваші поправки до тез тов. Сталіна з національного питання вважаю незаперечними і такими, що цілком збігаються з основним тоном цих тез. Ще в резолюції X з'їзду партії з національного питання, складеної мною, йдеться про особливу шкоду ухилу до російської великодержавності. Виступи окремих товаришів на пленумі переконали мене, що цей бік справи потрібно ще більш підкреслити на XII з'їзді. За одне з цим, думаю згадати в тезах про великодержавництво панівних націй деяких наших республік, що мають у своєму складі кілька національностей (Бухара, де узбеки великодержавничають по відношенню до туркмен та киргизів; Туркестан, де киргизи великодержавничають по відношенню до узбеків та туркмен; Грузія, де грузини великодержавничають по відношенню до вірмен, абхазців, аджарців та осетин; Азербайджан, де татари великодержавничають по відношенню до карабахських вірмен та ін.). Ухил той, звичайно, не такий загрозливий, як ухил до російської (русской — Авт.) великодержавності, але все ж таки він достатньо загрозливий, та промовчати про нього в тезах, як на мене, не можна»¹¹¹.

22 березня 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) схвалило тези Й. Сталіна, в яких з'явилися нові нюанси. Привернуло увагу твердження, що тенденція до інтернаціоналізації засобів виробництва та обміну, знищення національної замкнутості, об'єднання величезних територій в єдине ціле проявлялася у формах пригнічення та експлуатації більш розвинутих народами менш розвинутих. Тому, поряд з тенденцією об'єднання посилювалася тенденція до знищення насильницьких форм цього об'єднання. Друга тенденція — прогресивна, «тому що підготовляє духовні передумови майбутнього світового соціалістичного господарства». Внаслідок боротьби цих двох тенденцій обумовлюється нестабільність багатонаціональних буржуазних держав. Більшовики враховували дію цих тенденцій, тому поклали в основу своєї політики право націй на самовизначення. Але лише радянська влада і диктатура пролетаріату є фундаментом, на якому може бути побудовано братерське співробітництво народів у єдиній

¹¹⁰ Гуверівський архів. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 74–76.

¹¹¹ Там само. — Арк. 77.

державі. Далі Сталін врахував зауваження Троцького й заявляв, що у вирішенні національного питання потрібно подолати перешкоди, залишені минулим. Першочерговим завданням партії є боротьба з пережитками великоруського шовінізму, тому що подолати фактичну нерівність народів можна лише «шляхом дійсною і тривалої допомоги російського пролетаріату відсталим народам Союзу в справі їх господарського і культурного успіху». Конкретним втіленням прогресивної політики більшовиків у новій союзній державі мала стати Рада Національностей (одна з двох палат вищого законодавчого органу), положення про те, що комісаріати Союзу мали бути сконструйовані на засадах, що забезпечують задоволення потреб народів, а також структура та склад місцевих органів влади — «органи національних республік і областей будуватимуться переважно з людей місцевих, які знають мову, побут, звичаї відповідних народів»¹¹².

За таких умов Х. Раковський, який мав серйозний вплив в політбюро ЦК КП(б)У та був провідним політичним діячем, наполягав на кількох принципових моментах у конструкції органів союзної держави. Він вимагав (за підтримки політбюро ЦК КП(б)У, яке 23 березня 1923 р. ухвалило відповідне рішення) перенесення наркомату закордонних справ з категорії злитих наркоматів до директивних. У зв'язку з рішенням лютневого пленуму ЦК РКП(б) про збереження до червня 1923 р. стосунків між радянськими республіками, тобто до нового їх законодавчого оформлення, зверталася увага політбюро ЦК РКП(б), що жодні закони стосовно взаємовідносин між республіками не набували чинності до закінчення роботи комісії ЦК РКП(б) з цього питання. Зокрема, вказувалося на неправомочність положення про головний концесійний комітет при РНК РСФРР, що мав відати концесіями на території СРСР. Раковський підготував спеціального листа, який за підтримки політбюро ЦК КП(б)У, мав розіслатися секретаріатом до членів політбюро ЦК РКП(б). Крім того, керівники УСРР ухвалили рішення про наполягання залишити в Україні 50% комунальної позики для відновлення міст, що була виділена Фінансовим комітетом ЦВК СРСР у розмірі 15% для республіки. У даному випадку М. Фрунзе зайняв окрему позицію: «Вважаю, що вимога залишення 50% займу для України необґрунтована. Маємо домагатися тих самих умов, які ухвалені для РСФРР, тобто 50% для п'яти губерній: Донбас, Єкатеринослав, Одеса, Київ, а для інших губерній 15%, тобто як в РСФРР»¹¹³. Окрема думка Фрунзе, на наш погляд, була не випадковою: він демонстрував захист інтересів усіх регіонів СРСР та дистанціювався від позиції Раковського. Сталін підтримав рішення про винесення поставлених питань на розгляд політбюро ЦК РКП(б)¹¹⁴.

На VII конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) від імені ЦК РКП(б) з доповіддю виступив Л. Троцький. Зрозуміло, що це відбувалося за підтримки Х. Раковського. На відміну від останнього, який виступав з політичним звітом ЦК КП(б)У й зосередився на суто практичних аспектах політики в Україні,

¹¹² Там само. — Арк. 78–79, 82, 85.

¹¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 33–36.

¹¹⁴ Там само. — Арк. 45.

Троцький висвітлив суттєві моменти мислення керівників РСФРР того часу, зрозуміло, з власними інтерпретаціями та оцінками подій. Ймовірно, що цей виступ мав розширити базу підтримки голови РВР РСФРР серед комуністів УСРР.

Троцький продемонстрував своєрідне стратегічне мислення. Зокрема, він звернув увагу присутніх, що поворот від «воєнного комунізму» до непу спричинився сповільненням темпу світової революції. «Наш відскок від Варшави у 1920 р. з'ясував», що прямої допомоги від пролетаріату більш розвинутих країн більшовики в Росії не отримають. Тому вони вирішили розпочати епоху серйозної тривалої підготовки до нового революційного вибуху. Головна увага переносилася на співвідношення сил всередині країни, стосунки між робітничим класом та селянством. Цікаво, що він впевнений — в Європі перемогло крайнє праве крило «диктатури імперіалізму», розпочався відлив стихійних революційних настроїв пролетаріату. Проте зростала важливість національної боротьби у колоніях світового імперіалізму — це умова перемоги пролетарської революції у всьому світі, або, за словами М. Скрипника на XI з'їзді РКП(б) — колосальний фактор світової революції (тут Троцький дещо перекрутив контекст висловлювання Скрипника, але робив це навмисно). За таких умов, Троцький вжив характерні для нього образні метафори: на погано змащеній російській підводі та на українській, що змащена не краще за російську, доведеться здійснювати тривалий історичний шлях по російському путівцю. Тому керівництво РКП(б) буцімто сказало, що потрібно подивитися на вісь підводи, колесо та чеку вози, чи не варто щось поміняти. В. Ленін вирішив, що у політиці РКП(б) є два центральних моменти: про стосунки пролетаріату з селянством та національне питання.

Національне питання продовжувало мати другорядне значення у порівнянні з метою більшовиків — соціалізм та комунізм. Далі було вжито висловлювання, яке, на наш погляд, чітко демонструвало сутність політики більшовиків: «соціальне питання — основа, на якій ми сидимо, так само як не селянське господарство є метою нашої програми, а соціалістична централізована держава»¹¹⁵. Проте селянства у країні багато, а з ним пов'язане національне питання. Більшовики проголосили право націй на самовизначення, але революційне самозбереження вище за нього. Логічно пролунала відверта заява: «Там, де та чи інша національна група пов'язує власну долю не з робітничим класом, а з імперіалізмом для боротьби з робітничим класом, там закон класової боротьби та самозбереження революції... постає над усіма іншими законами». Надалі ми побачимо, що таке мислення характерне не лише для Троцького, але й для інших керівників РКП(б), особливо для Сталіна. У дещо зміненому вигляді (вільному від «марксистської фразеологічної оболонки») цей стиль мислення існує донині.

Л. Троцький зауважив, що коли завдання збереження революції (тобто захоплення влади) вирішено, «ми допоможемо національним групам долучитися до найкращих досягнень культури рідною мовою». Національний селянин відчуває себе безпорадним перед «бюрократичною чорнильницею», яка розмовляє

¹¹⁵ Л. Троцький викреслив останнє слово, замінивши його на «господарство». Але обмовка, якщо це дійсно вона, дуже промовиста.

з ним іншою мовою, знущується над його мовою. І тут Троцький зробив важливий висновок: це питання, яке загрожує громадянською війною. Якщо селян очолять непмани, вірніше, їх політичні прикажчики — меншовики або представники інших партій, це означатиме громадянську війну, а до перемоги на Заході (комуністичної революції) така війна має сумнівний результат. Тому необхідна змичка державного апарату правлячого класу з українським селянством, в іншому випадку, якщо виникне незадоволення селян, воно отримає окрас національної ідеології, що для більшовиків у сто разів загрозовіше. Один з вождів РКП(б) підкреслював, що національна психологія — це вибухова сила, яка іноді може ставати революційною. Проте, під час громадянської війни у Росії буржуазія скористалася цим «динамітом», спрямував його проти більшовиків. «Український селянин кожне незадоволення буде помножувати на національний фактор, і це призведе до петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури», — робив висновок Троцький. Тому потрібно показати селянину, що радянська влада хоче йому допомогти, затвердити його мову, якою будуть розмовляти у держустановах. Тоді «він зрозуміє, що якщо ми не можемо йому дати трьохповерхових шкіл, то ми зуміємо створити все ж таки такі школи, де його сини навчатимуться писати, читати на мові, зрозумілій батькові», — підсумував необхідну спрямованість національної політики голова РВР РСФРР. Привертають увагу два моменти у міркуваннях доповідача: неминучість підтримуючої національні почуття політики під тиском соціального середовища (тобто змушене реагування на «відсталі та історично минуші» ідентифікації) та культурницько-мовний характер заходів підтримки з боку централізованої держави.

Складовою національної політики став процес утворення радянської федерації. Взагалі, до федерації відношення більшовиків було невизначеним, твердив Троцький. Вони очікували, що «після кулі, випущеної з Жовтневого дула», революція піде концентричними колами, захоплюючи нові області життя. Психологічно відносилися до достатньо довгого періоду перетворень як сектанти петровської епохи¹¹⁶, «навіщо нам міцні хати, ми очікуємо приходу Христа». Потім наступив неп¹¹⁷, тому потрібно переходити до «міцної осілості», вираженням якої є державна постановка національного питання. Цікаво, випадково чи навмисно у Л. Троцького виникали асоціації політики російських більшовиків з об'єктивно зумовленими природними обставинами та суспільними відносинами загарбницькими політиками середньовічних і ранні модерних кочових держав Сходу. Оскільки виникла потреба у «державній осілості» та, одночасно, відчувалася неувага до інтересів окремих націй, при формуванні федерації виникла потреба в «радянській національній палаті», думка про яку шокувала багатьох комуністичних вождів¹¹⁸. Останнє міркування Троцького слугувало інтелектуальним містком підтримки заяв Раковського про те, що у практичній

¹¹⁶ Мався на увазі цар Петро I.

¹¹⁷ Обмовка дуже промовиста, — «наступив неп», як неминуча політика, не запропонована В. Леніним, а породжена природнім ходом обставин.

¹¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 28, 30, 35, 37, 57–70.

роботі керівники УСРР наштотувалися на невизначеність стосунків між українськими та союзними органами. Але ж культурне та господарче життя в СРСР «настільки колосальне», що його не можна охопити з одного центру, тому потрібна політика децентралізації, широкої автономії радянських республік¹¹⁹.

Подальше обговорення національної політики та проблем формування СРСР відбувалося на XII з'їзді РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), на якому проявилася різне тлумачення пріоритетності моментів національної політики. Так, Й. Сталін стверджував, що принциповий погляд більшовиків на національне питання після жовтневих подій 1917 р. у Петрограді залишався незмінним. Радянська федерація виявилася передовим загоном світової революції. Сталін неодноразово застосовував займенник «ми», тобто радянська федерація: «ми» вперше прорвали загальнокапіталістичний фронт, дійшли до Варшави, потім відступили. Від цього моменту «ми врахували сповільнення темпу революційного руху», політика перетворилася на оборону. Тому потрібно здійснити роботу серед важких, східних резервів, які є основним тилом світового капіталізму. Або «ми» їх революціонуємо, або «зміцнимо імперіалізм», послабивши силу нашого руху. За його твердженням, Схід дивився на СРСР як на дослідний лан: якщо він в особі федерації побачить прапор перемоги, передовий загін, по стопах якого він має піти, це буде початком краху світового імперіалізму. В цьому, на думку доповідача, полягало міжнародне значення національного питання.

Мрії про майбутнє світове панування, що залишалися, супроводжувалися своєрідними, але цікавими міркуваннями у сфері внутрішньої політики. Тут значення національного питання полягало у визначенні взаємовідносин «між пролетаріатом колишньої державної нації та селянством колишніх пригнічених національностей». Справа полягала не лише в тому, що 35% населення союзної держави були представниками колишньої державної нації, а 65% — інших націй. Й. Сталін відзначав, що за останні роки почав зростати російський націоналізм, «бродять бажання влаштувати у мирному порядку те, чого не вдалося зробити Денікіну, тобто зробити так звану «єдину та неподільну» (державу — Авт.). Водночас неп зрощував місцеві шовінізми, особливо в республіках, де є кілька національностей. Отже виникала загроза національних конфліктів. Оскільки радянська влада мала стати для інонаціонального селянства рідною, «необхідно, щоб вона була зрозумілою для нього, функціонувала на рідній мові, школи та органи влади будувалися з місцевих людей, які знають мову, звичай, побут»¹²⁰.

Національне питання набувало особливої форми встановлення співробітництва та «братерського співжиття» народів, які об'єднувалися (вірніше, яких об'єднували) у межах єдиної держави. В чому полягала така особлива форма, окрім юридичних норм рівноправності та вільного виходу зі складу нової держави, не говорилося. Натомість генеральний секретар ЦК РКП(б) відверто виклав власне бачення варіантів управління багатонаціональною державою:

¹¹⁹ Там само. — С. 120.

¹²⁰ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 479–483, 485, 492.

«Є два способи управління країною: один спосіб, коли апарат «спрощений» і на чолі його сидить, скажімо, група або одна людина, у якого є руки і очі на місцях у вигляді губернаторів. Це дуже проста форма управління, причому голова, керуючи країною, отримує ті відомості, які можуть бути отримані від губернаторів, і голова втішає себе надією, що він чесно і правильно керує. Потім виникають тертя, тертя переходять у конфлікти, конфлікти в повстання. Потім повстання придушуються. Така система управління — не наша система, до того ж вона занадто дорога, хоча і проста. Ми в Радянській країні повинні засвоїти ту систему управління, яка дає можливість передбачати всі зміни до точності, всі обставини і серед селян, і серед націоналів, і серед так званих «іногородців», і серед росіян, щоб в системі вищих органів був ряд барометрів, які б показували будь-яку зміну, враховували та попереджали і басмацький рух, і бандитський, і всяку можливу бурю і негаразди. Це є радянська система управління. Вона тому називається Радянською владою, народною владою, що, спираючись на самі низи, вона раніше всіх вловлює будь-яку зміну, вживає відповідних заходів і виправляє лінію вчасно, якщо вона викривилася, — сама себе критикує, і виправляє лінію»¹²¹.

Надалі ми побачимо, що «проста система управління» складала суть радянської системи управління або «народної влади». Зрозуміло, що достатньо широкі кола населення залучалися до державного управління через систему рад, але завжди вирішальне значення мала компартійна гілка управління з особисто відданими керівнику СРСР регіональними партійними начальниками, які взаємодіяли з керівниками таємної політичної поліції, головами виконкомів рад, командирами та комісарами армійських підрозділів, розташованих у даній місцевості.

Уважний аналіз стенограми XII з'їзду РКП(б) дозволяє стверджувати, що частина керівників УСРР виступила з критикою практики здійснення національної політики та формування союзної держави, що не відповідало намірам Й. Сталіна та групи підтримуючих його керівників у Москві надати власним поглядам та бажанням форми партійних директив. Так, голова Держплану УСРР Г. Гринько сказав, що у М. Скрипника та М. Фрунзе є песимістичні настрої щодо реалізації тез ЦК з національного питання (про це йшлося вище — *Авт.*). Він стверджував, що в партії та радянському апараті є глибоко вкорінена централізаторська інерція, яка — величезна перепона для державних стосунків в СРСР. Нездарма на засіданнях союзного ЦВК ухвалювали рішення проти прав республік визначати окремі податки та розпоряджатися деякими видатками бюджету. Проте й в українському радянському керівництві були особи, які вважали, що політика РКП(б) в національному питанні відзначалася зайвим «активізмом». Така психологія теж була перешкодою для національної політики¹²².

Г. Гриньку вторував М. Скрипник, який заявив, що в РСФРР мешкає 7 млн. українців, але кількість шкіл з рідною мовою навчання для них скорочується, армія залишається зняряддям русифікації українського населення, отже, теорія

¹²¹ Там само. — С. 493.

¹²² Там само. — С. 503–504.

в національному питанні розходиться з практикою. «Великодержавні забобони, всмоктані з молоком матері, стали інстинктом для багатьох і багатьох товаришів. Пригадайте, як багато з товаришів у нас були шоковані, коли наш Союз Республік прийняв назву не РСФРР, а СРСР. Пригадайте, які здивовані розмови чулися серед товаришів про перейменування Російської Комуністичної партії в Комуністичну партію СРСР, як багато хто вважав принципово неприпустимим саме порушення питання про це, чимось образливим, відмовою від традиції і т. п.», — вказував нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР. Він підмітив, що серед делегатів партз'їзду було лише 4,7% українців, в КП(б)У залишилось 118 колишніх боротьбистів¹²³, понад чотири тисячі яких прийняли в партію в 1920 р. В результаті в Компартії немає кадрів, які володіють українською мовою. Скрипник зробив висновок, що керівництво партії весь час балансує у сфері національного питання, намагається відшукати «середню лінію». В партії є точка зору «партійного болота», найбільша кількість якого боїться виступити з певною лінією. Далі виступаючий підкреслив: «Кожну вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати протилежною вказівкою на шовінізм народностей недержавних, і завжди виходить подвійна бухгалтерія». Але на практиці жодної боротьби з великодержавним шовінізмом не велось¹²⁴.

Відверто критичний виступ Раковського засвідчив неприйняття політичної логіки та дій Сталіна та його прихильників частиною керівників республіканського рівня. Голова уряду УСРР жодного разу відкрито не підтримав позицію колишнього члена президії ЦК КП Грузії, одного з опонентів групи Сталіна, який знав його з юності, — Б. Мдівані. Той з іронією повідомив з'їзд: «У минулому році в ЦК була думка влаштувати об'єднання в Закавказькому масштабі, об'єднуючи тільки господарські зусилля, аж ніяк не оформляючи їх у будь-які державні установи. Потім думка змінилася. Ми дізналися, що треба влаштувати федерацію. Потім ми дізналися, що потрібно влаштувати не федерацію, а автономізацію всіх республік, і т. д. (Сміх.)». Б. Мдівані звернувся до Й. Сталіна з приводу неправомочних дій комісії Ф. Дзержинського та самого генерального секретаря ЦК РКП(б), що той не знайде насправді «незалежних людей» для здійснення політичного курсу, якщо продовжуватиме цькувати людей, звинувачувати їх в «ухильництві». Грузинський комуніст відверто запитав: «Що ж, т. Сталін, задаю я вам питання: політика для осіб, або особи підбираються під політику? Якщо ви схвалили нашу національну політику, так ставте відповідних осіб. Мені здається, пора покінчити з усіма коливаннями... Киньте цю політику постійних коливань і скажіть нам, де ж ваша національна політика»¹²⁵.

¹²³ В березні 1920 р. понад 4 тис. боротьбистів прийняли в КП(б)У, але незабаром на місцях їх під різними приводами виключали з партії. Докладніше див.: Массе J. *Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933.* — Cambridge, 1983.

¹²⁴ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 569–573.

¹²⁵ Там само. — С. 164–166.

Утім Раковський критикував політику Сталіна набагато змістовніше. Він заявив, що національне питання погрожує великими ускладненнями для СРСР та партії, загрожує громадянською війною. На жаль, немає Леніна, який би показав партії, що вона робить фатальні помилки у національному питанні. Багато керівників питали Сталіна, навіщо багатонаціональна держава, адже комуністи за інтернаціоналізм: «Це надовго, це не дипломатичний крок»? Один з комуністів висловив пануючі настрої: «Національна культура — це для відсталих країн, які знаходяться по іншу сторону барикади, для країн капіталістичних, а ми — країна комуністична». Про це Сталін розповів Раковському у ході спілкування. Раковський звернув увагу з'їзду, що через національний розвиток окремих республік долучаються до радянської влади і Компартії 60 млн. неросійських селян, які є іногородцями в СРСР. Але ж Сталін зупинився на порозі з'ясування підґрунтя національного питання.

Окрім необхідності розробки стратегії національної політики, український «прем'єр-міністр» зауважив, що є розбіжність між партією, її програмою та державним апаратом. Багато керівників піддаються «відомчій, апаратній, бюрократичній психології, впливу наших державних органів». Центральні органи починають дивитися на управління країною з точки зору їх канцелярських зручностей. «Звичайно, незручно керувати двадцятьма республіками, а от якби це було одне, якби, натиснувши на одну кнопку, можна було управляти всією країною, — це було б зручно. З точки зору відомчої, звичайно, це було б легше, зручніше, приємніше», — відзначав Раковський. Для характеристики реальної ситуації він навів факт, що в лютому 1923 р. на пленумі ЦК РКП(б) вирішили до створення союзних органів залишити без змін існуючу систему управління радянськими органами. Проте Наркомзем та Наркомнац РСФРР підписали міжнародні договори від імені України, хоча ніхто не давав їм повноважень. В Раднаргоспі, Наркоматі праці, Наркомфіні Росії створили секретаріати для управління союзними республіками. Тільки після вказівок ЦК РКП(б) така практика припинилася, але загальна тенденція була така: союзні органи після грудня 1922 р. стали господарями життя.

Х. Раковський навів приклад з Головним концесійним комітетом при РНК РСФРР, створеним 8 березня 1923 р., який мав розпоряджатися багатствами всіх республік. Коли керівництво УСРР звернулося до секретаріату ЦК РКП(б) за роз'ясненнями, там відповіли, що союзний з'їзд рад в грудні 1922 р. постановив, що функції союзного будівництва тимчасово надані російському ЦВК, тому той має право на усі багатства республік. Голова РНК УСРР зробив висновок: «Немає такого кроку, який можна було б зробити національній республіці, і про який можна було б заздалегідь сказати, що його можна зробити. Повітовий виконком більше знає свої права, ніж національні республіки. Товариші, я заявляю, що союзне будівництво пішло по неправильному шляху». Тому він пропонував 90% функцій управління передати від союзних наркоматів до республіканських органів¹²⁶. Це загрозувало появі сильних регіональних центрів влади та управ-

¹²⁶ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 576, 578–579, 581.

лінських функцій. Жодний вождь РКП(б) не міг бути впевненим, що в регіоні не з'явиться лідер, який під прапором комунізму, запропонує альтернативу її керівникам. Образно кажучи, у порівнянні з історією Римської імперії, проконсул впливової «провінції» вимагатиме самостійності та незалежності від імперського центру з подальшими претензіями на особисте лідерство.

З критикою грузинських уклоністів (ухильників) та Раковського негайно виступив секретар ЦВК СРСР А. Єнукідзе. Він зазначив, що голова РНК УСРР недоліками місцевих радянських апаратів ілюструє гостроту національних стосунків між РСФРР та УСРР. Але ж у грудні 1922 р. на I-й сесії союзного ЦВК під головуванням голови ВУЦВК УСРР Г. Петровського вирішили, що всі права переходять до ЦВК РСФРР. Петровський з місця вигукнув, що це було відмінено пленумом ЦК РКП(б). Але Єнукідзе не погодився: все підтверджено у партійному порядку, оскільки планувалося, що друга сесія союзного ЦВК відбудеться у квітні, але її відклали за проханням керівництва УСРР. Тому потрібно не звертати уваги на «недоліки» союзного будівництва, а провадити активну політику. Він заперечував заяві Б. Мдівані, що В. Ленін написав лист з приводу «автономізації» з метою підтримки ухильників. Але один з лідерів-теоретиків РКП(б) М. Бухарін кинув репліку: «Звичайно, з цією метою», на що секретар ЦВК СРСР роздратовано відповів: «Не з цією метою, т. Бухарін. Я дозволю тут сказати, що т. Леніна ми теж трохи знаємо..»¹²⁷. Якби з'явився В. Ленін, то він би підтвердив правоту Г. Орджонікідзе, на думку Єнукідзе.

Інші виступаючі теж захищали позицію групи Сталіна, особливо Г. Зинов'єв, який наполягав на активності національної політики РКП(б) в національних окраїнах, щоб у свідомості селян міцно закарбувалося — вони свої школи, адміністрацію на рідній мові отримали з рук більшовиків. Від нього пролунала фраза: «Якщо б у нас справа дійшла до такого тертя (національного — *Авт.*), це було б набагато небезпечним, ніж навіть голод та людоджерство..»¹²⁸. Отже, голод та канібалізм не були настільки загрозливими для влади більшовиків, як національні протиріччя. У майбутньому такий підхід втілювався у конкретні дії в умовах жорстоких і трагічних за наслідками соціально-економічних криз та гуманітарних катастроф, що породжувалися політикою керівництва СРСР. А поки що Г. Зинов'єв з цинічним пафосом стверджував, що російський пролетаріат має найбільш розвинуту культуру, величезну роль відіграв в історії революцію, тому таку гегемонію потрібно зберігати, вирішуючи національне питання¹²⁹. Такі заяви зустріли шквалом оплесків.

Утім, позицію Г. Зинов'єва дезавуював М. Бухарін, який заявив, що потрібно боротися проти російського шовінізму — загрози багатонаціональній державі. Він підмітив, що Й. Сталін, як грузин, обережно виступає проти російського шовінізму (справа була зовсім не в тому, що Сталін був грузином — *Авт.*), але така боротьба є важливим політичним завданням. У промові Бухарін торкнувся

¹²⁷ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 585–586, 589.

¹²⁸ Там само. — С. 604–605.

¹²⁹ Там само. — С. 607.

оцінки ситуації в Україні, де, на його думку, був дуже сильний націоналістичний рух, і заявив: «На Україні, наприклад, де склад партії російсько-єврейський, головне наше завдання лежить в роботі серед українців, і саме тому дуже часто на Україні частина наших товаришів з такою енергією, з таким сказом бореться проти українського націоналізму. Їм для правильної політики потрібно було б переучуватися»¹³⁰. Це була відверта підтримка частини керівництва УСРР, яка наполягала на більш підтримуючій українські національні почуття політиці та, одночасно, — наданню республіканським структурам законодавчо та фактично визначеного комплексу управлінських повноважень.

Далі дискусія на з'їзді з національних проблем відбулася на засіданні відповідної секції. На жаль, стенограма істориками не віднайдена, але про те, що суперечки були серйозними, свідчить заключне слово на з'їзді Сталіна. Він звинуватив Раковського та Бухаріна у перебільшенні значення національного питання, адже центральне питання для більшовиків — влада. Генеральний секретар ЦК РКП(б) наполягав, що національні проблеми мають підпорядковане значення, вирішують їх в залежності від корисності для влади, тому боротися у лавах Компартії потрібно як з великоросійським шовінізмом, так й з місцевими націоналізмами. Подальша дискусія Сталіна з Раковським продемонструвала, що всі спроби частини керівників УСРР забезпечити фактично рівне представництво у другій палаті ЦВК СРСР виявилися марними. Абсолютна більшість з'їзду підтримувала Сталіна, який заперечував факт, що Україна є «державним об'єднанням», на відміну, скажемо, від Башкирії. Про договір між РСФРР та УСРР у грудні 1920 р. Сталін волів не згадувати. Перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг офіційно відмовився підтримувати Раковського, висловив підтримку Сталіну¹³¹. Л. Троцький у дискусію не втручався, зробивши кілька зауважливаних заяв на підтримку пропозицій Раковського у виступах з приводу розвитку промисловості.

З'їзд ухвалив резолюцію, в якій зазначалося, що СРСР є першим кроком до створення всесвітньої «Радянської республіки праці». Виконавчі органи союзної держави мали забезпечувати представництво республік, органи управління національних республік будуватися переважно з місцевих мешканців, які знали мову, побут, звичаї народів. Передбачалося спеціальними законами забезпечити вживання рідної мови в усіх державних органах та установах, засуджувалися місцеві уклонізми та великодержавний шовінізм у національній політиці. В цілому, така політика отримала назву коренізації, а в Україні — українізації.

Це був величезний політичний експеримент — керівники РКП(б) намагалися використати таку політику для розширення власної соціальної бази поза межами Росії. Адже питання полягало в тому, наскільки звабливим буде «національно-державний проект» союзної держави для майже 60 млн. неросійських мешканців. Більше того, як втілювати такий проект у життя якщо не було кадрів радянських управлінців. Поки що амбітні плани на всесвітнє панування

¹³⁰ Там само. — С. 611–612.

¹³¹ Там само. — С. 661.

трималися на нечисленному апараті, органах держбезпеки та армійських підрозділах.

Але й всередині пануючої бюрократії продовжували точитися суперечки навколо обсягу повноважень в СРСР. Впродовж травня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У зверталось з протестами до оргбюро ЦК РКП(б) з приводу прямих дій Червоного хреста РСФРР, ОДПУ, Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР щодо підпорядкування відповідних республіканських структур союзним органам. Х. Раковський направив до політбюро ЦК КП(б)У пропозицію, щоб усі установи державного значення на території республіки підпорядковувались РНК УСРР. Е. Квірінг теж виступав за розширення повноважень республіканських органів¹³². Утім, всі ці потуги виявилися марними, що виявилось на четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей у Москві (9–12 червня 1923 р.).

Від України участь у нараді брали Х. Раковський, М. Фрунзе, Д. Мануїльський, Г. Гринько, М. Скрипник, В. Чубар, В. Затонський. З доповіддю на нараді виступив Й. Сталін, який головну увагу присвятив так званій справі М. Султан-Галієва, башкирського комуніста, співробітника Наркомату у справах національностей РСФРР. Він рішуче виступав проти сталінського плану «автономізації», за що у травні 1923 р. його виключили з партії й заарештували. Учасники від України зайняли різні позиції. Але лише Скрипник відверто заявив, що побоюється: справа Султан-Галієва може спровокувати поворот у національній політиці. Його підтримав Троцький. У дебатах Сталін виступав кілька разів, намагався засудити всіх незгодних з його логікою та пропозиціями. Раковський підкреслив, що «потрібно надзвичайно обережно відноситися до будівництва Союзу, потрібно, звичайно, намагатися створити більш єдиний та більш міцний державний орган, єдину державу, але в неї, користуючись усім нашим досвідом, внести той зміст, який би зробив з цієї єдиної держави дійсно соціалістичну державу». У відповідь Мануїльський звинуватив «українців» у конфедералістських поглядах. Наприкінці наради Сталін підтримав ці звинувачення, особливо різко негативно оцінивши позицію Раковського¹³³.

Подальші події засвідчили, що Сталін наполегливо реалізував свій план. На пленумі ЦК КП(б)У (20–22 червня 1923 р.) першим секретарем ЦК обрали Е. Квірінга. За його наполяганням ухвалили постанову, в якій ЦК КП(б)У висловив незгоду з критичними зауваженнями РНК УСРР до проекту Конституції СРСР. Х. Раковський подав у відставку, але її не прийняли¹³⁴. Проте, 1 липня 1923 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У Е. Квірінг доповів, що Х. Раковського призначили послом СРСР в Англію, а на його місце висунули В. Чубаря¹³⁵.

¹³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 50; спр. 44. — Арк. 59–60, 144.

¹³³ Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1923. — С. 47–49, 61, 90, 202, 234.

¹³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 26–29, 55, 58.

¹³⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 44. — Арк. 73.

6 липня 1923 р. ЦВК СРСР видав постанову про введення до дії Конституції СРСР на території союзних республік¹³⁶. У жовтні 1923 р. комісія ВУЦВК УСРР внесла до союзних органів поправки до Конституції СРСР. Але три основних політичних фігури в політбюро ЦК РКП(б) — Й. Сталін, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв ці поправки проігнорували. 19 січня 1924 р. VII Всеукраїнський з'їзд рад ратифікував Конституцію СРСР, складовою якої був Договір про утворення СРСР від 30 січня 1922 р., але в іншій редакції. 31 січня 1924 р. II Всесоюзний з'їзд рад остаточно її затвердив. Новий текст Конституції УСРР, пристосований до її статусу союзної республіки, затвердив у травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад.

Зауважу, що утворення СРСР відбувалося з численними юридичними «огрихами», але саме таким чином УСРР інтегрували в союзню державу. Формально залишаючись федеративною державою, СРСР скріплювався партійною гілкою влади та радянською вертикаллю управління. За змістом унітарна держава з однопартійною диктатурою передбачала обмаль повноважень для республіканського рівня управління. Але стосунки «центр–місця» в такий державі зберігалися, без них не могла існувати навіть диктатура. Звернемо увагу, що після укладення міждержавного союзу радянських України та Росії не вщухали конфлікти між структурами управління республік. На структуру цих конфліктів впливала боротьба за владу в керівництві РКП(б). Але прийняття рішення відбувалося в політбюро ЦК РКП(б), оргбюро ЦК РКП(б), де Й. Сталін та його прихильники відіграли провідні ролі. Л. Троцький, не дивлячись на намагання створити базу підтримки в КП(б)У за рахунок Х. Раковського та Г. Пятакова, реально не впливав на стосунки між керівництвом УСРР та РСФРР по партійній та радянській лініям. Якщо проаналізувати процес створення СРСР, то можна зробити висновок, що вже в цей час Сталін виступав як арбітр у міжвідомчих суперечках, що давало змогу посилювати авторитет та вплив на всю структуру управління величезної держави. Керівництво УСРР, обстоюючи республіканські інтереси, змушене було підкорятися рішенням політбюро ЦК РКП(б), оскільки пов'язане партійною дисципліною. Сказане вище не означало, що після створення СРСР диктатура була монолітною. Зіткнення інтересів інституцій та політиків продовжувалося.

¹³⁶ Вторая сессия ЦИК СССР. — М., 1923. — С. 16.

РОЗДІЛ 4

ПОСИЛЕННЯ КОНТРОЛЮ Й. СТАЛІНА ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ КЕРІВНИЦТВА КП(Б)У

4.1. Призначення Л. Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У

Після інтеграції України в СРСР та усунення з ключової політичної посади в керівництві УСРР Х. Раковського провідну роль почав відігравати перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг, німець з Поволжя, більшовик з дореволюційним стажем. Він добре знав парторганізації Катеринослава і Донбасу. Користуючись їх підтримкою, мав власну думку з багатьох економічних і політичних питань. Нерідко його позиції не збігалися з точкою зору керівників Радянського Союзу.

В 1923–1924 рр. у боротьбі проти Л. Троцького українські партійні лідери підтримували правлячий тріумвірат Г. Зінов'єва, Л. Каменєва і Й. Сталіна. Але з початком розбіжностей серед них Е. Квірінг схилився до підтримки Зінов'єва і Каменєва. 5 січня 1925 р. він повідомив Й. Сталіну, що секретарі губернських партійних комітетів в Україні пропонували виключити Л. Троцького з політбюро ЦК ВКП(б) і змістити його з посади голови РВС Червоної армії. На цей пост пропонувалися Й. Сталін або Ф. Дзержинський¹.

11 січня 1925 р. Й. Сталін відправив Е. Квірінгу телеграму, в якій говорилося: «1) у питанні про Троцького ми всі сходимося в тому, що його треба зняти з Ревради, причому більшість вважає — замість Троцького треба поставити Фрунзе; 2) що стосується подальшої роботи Троцького у Політбюро, в керівній групі є дві думки, більшості і меншості: більшість вважає, що доцільніше не виставляти Троцького з Політбюро, а робити попередження, що в разі повторення з його боку актів, які йтимуть врозріз з волею ЦК і його рішень, Троцький буде негайно виставлений з Політбюро і відсторонений від роботи в ЦК; більшість думає, що при залишенні Троцького в ЦК Троцький буде менш небезпечний в Політбюро, ніж поза ним; меншість вважає, що треба негайно вибивати його з Політбюро із залишенням в ЦК. Особисто я дотримуюся думки більшості»².

У цей же день відбувся пленум ЦК КП(б)У. Перед його початком прихильники Й. Сталіна К. Ворошилов і М. Калінін коротко розповіли про становище в політбюро ЦК ВКП(б) Г. Петровському. Він повинен був ознайомити українських керівників з ситуацією, забезпечивши підтримку більшості. Але 12 січня

¹ Див.: Вокруг статьи Л.Д. Троцкого «Уроки Октября» (октябрь 1924 г. — апрель 1925 г.) (окончание) // Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 8. — С.180.

² Орфографія листа збережена. Там само. — С.183.

1925 р. Е. Квірінг телеграфував Й. Сталіну про результати голосування на пленумі: «Пленуму ЦК на закритому засіданні повідомив вашу телеграму. Більшістю 27 проти двох Пленум постановив вважати за необхідне зняти також і з Політбюро...»³. Рішення українського керівництва не збіглося з позицією Сталі-

на і більшості членів політбюро ЦК РКП(б).

Через кілька днів на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК РКП(б) (січень 1925 р.) розгорілася запекла боротьба між групою Й. Сталіна та Г. Зінов'євим і Л. Каменевим. Приїхавши в Москву, Е. Квірінг одразу зустрівся з Г. Зінов'євим, у кабінеті якого обговорювалися питання зміщення Й. Сталіна з поста генерального секретаря ЦК РКП(б) та призначення його на посаду голови Реввійськради. На наступний день про кулуарну нараду дізналися всі учасники пленуму. Вони засудили статтю Л. Троцького «Уроки Октября» та усунули його з посади голови Реввійськради. Пропозиція Л. Каменєва призначити на звільнену посаду Й. Сталіна не пройшла.

У 1963 р. С. Гопнер згадувала, що під час пленуму ЦК Й. Сталін запросив кількох членів ЦК, і серед них Е. Квірінга, до своєї кремлівської квартири. Там Е. Квірінг висловився за призначення Й. Сталіна на посаду голови РВС. Й. Сталін сприйняв це з роздратуванням і образою⁴.

Пропозиції Е. Квірінга та інших українських керівників означали підтримку Л. Каменєва і Г. Зінов'єва на противагу Й. Сталіну. Але ставати в опозицію до генерального секретаря ЦК РКП(б) українські лідери не хотіли. Вони пояснили свою позицію у зверненні до членів ЦК РКП(б) від 23 лютого 1925 р.: «Зважаючи на те, що ми орієнтувалися на них (Каменєва і Зінов'єва — *Авт.*), — ми повинні заявити, що, приймаючи своє рішення, ми не знали підґрунтя розбіжностей у керівній групі, а виключно враховували настрої наших організацій і що ми вважаємо останні кроки т.т. Каменєва і Зінов'єва шкідливими для єдності партії і вважаємо, що в цих умовах від їх доброї волі в значній мірі залежить створення у керівній групі нормальних відносин та єдності в роботі. Ми зі свого боку докладемо всі сили, щоб наша Українська організація була єдиною у прагненні запобігти подальшому поглибленню розбіжностей»⁵.

Е. Квірінг і Г. Петровський знову поїхали до Москви, щоб переконати в довірі до більшості в політбюро ЦК РКП(б). Але це не зменшило невдоволення групи Сталіна незалежною позицією українських керівників. Й. Сталін потребував особисто відданої йому людини, яка змогла б контролювати КП(б)У.

Тому було вирішено змістити Е. Квірінга. 13 березня 1925 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У він попросив надати йому двотижневу відпустку, а 20 березня подав заяву про звільнення його від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У. У рі-

³ Там само.

⁴ Діброва С.С. Товариш Квірінг // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 30–38.

⁵ Див.: Вокруг статьи Л.Д. Троцкого «Уроки Октября» (октябрь 1924 г. — апрель 1925 г.) (окончание) // Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 8. — С.190. Ситуацію зі зміщенням Е. Квірінга характеризував Г. Петровський у своєму виступі на пленумі ЦК КП(б)У 7 квітня 1925 р. Див.: РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 108. — Арк. 110–113.

шенні українського політбюро йшлося: «Враховуючи, що недостатньо повний зв'язок т. Квірінга як секретаря ЦК КП(б)У з ЦК РКП сприяв винесенню помилкового рішення Пленуму ЦК КП(б)У у питанні з приводу Троцького, а також несприятливі умови роботи, що виникли у зв'язку з цим всередині Політбюро ЦК КП(б)У, які можуть шкідливо позначитися на згуртованості і єдності Української організації, задовольнити клопотання т. Квірінга про зняття його з посади генерального секретаря ЦК КП(б)У. Категорично наполягати перед ЦК РКП на негайному присиланні на Україну на цю роботу т. Молотова як товариша досить авторитетного в партійній масі і здатного своєю керівною роботою в складній ситуації партійного життя об'єднати всю організацію»⁶.

З цим рішенням Г. Петровський та В.Чубар поїхали в Москву, де отримали схвалення Й. Сталіна. Питання про призначення секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова в Україну Сталін обіцяв винести на чергове засідання ЦК РКП(б). Але 26 березня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення послати в Україну Л. Кагановича⁷. Очевидно, в умовах запеклої боротьби за владу Сталін не бажав, щоб Молотов, один з його найближчих соратників, виїхав в Україну. Пізніше Каганович стверджував, що Молотов відмовився від цього призначення.

Призначення Л. Кагановича було несподіваним для української компартії. Йому виповнився 31 рік, він був секретарем ЦК РКП(б), мав, незважаючи на свою молодість, великий досвід адміністративної роботи. Це була людина, тісно пов'язана з Молотовим і Сталіним. Англійський історик А. Різ, який написав цікаву політичну біографію Л. Кагановича, зазначав, що всього вісім років тому, в 1917 р. ця людина покинула Україну, в якій була одним з місцевих більшовицьких працівників. Зараз Каганович повертався керівником правлячої в Україні політичної партії⁸.

Рішення політбюро ЦК РКП(б) українське керівництво зустріло з певним здивуванням. Л. Каганович не був відомою постаттю в українській компартії. Але він народився в Україні, перед революцією був одним з лідерів Київської та Юзівської партійних організацій, знав місцеві умови і деяких партійних працівників. Важливо, що він досить вільно володів українською мовою (вірніше, суржиком) для публічних виступів. Як єврей, він міг бути мішенню для існуючого в компартії і суспільстві антисемітизму. Але як комуніст-інтернаціоналіст, який виступав за зміцнення радянської державності, Л. Каганович міг наполегливо проводити українізацію компартії і радянської влади. Така позиція допомогла б йому зменшити міжгрупову напруженість у компартії між українцями, з одного боку, та євреями і росіянами — з іншого.

З квітня 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло пропозицію ЦК РКП(б) рекомендувати Л. Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У. 5 квітня пленум ЦК КП(б)У з ініціативи Г. Петровського проголосував за введення Л. Кага-

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 60. — Арк. 39.

⁷ Політбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог. В 3-х т. — М., 2000. — Т.1. — 1919–1929. — С. 370. Шаповал Юрій. Лазарь Каганович. — К., 1994. — С. 5.

⁸ Rees E.A. Iron Lazar. A Political Biography of Lazar Kaganovich. — London; New York: Anthem Press, 2012.

новича до складу політбюро та оргбюро ЦК, обравши його генеральним секретарем ЦК КП(б)У⁹. Промова Кагановича на пленумі справила на українських керівників гарне враження. Через деякий час Петровський, перебуваючи на партійній конференції в Луганську, висловив кільком місцевим партійцям свою думку про Л. Кагановича: «Нам дали сильного працівника»¹⁰.

Перед від'їздом в Україну Л. Каганович обговорював зі Сталіним ситуацію в республіці. Сталін напівжартома зауважив, що 7 членів українського політбюро мають 14 думок. Кагановичу необхідно було це подолати принциповістю, енергією і працездатністю. Одним з його завдань був контроль за діяльністю українського керівництва, щоб забезпечити підтримку Сталіну та його прибічникам. Не тільки Е. Квірінга, але і Г. Петровського підозрювали у хитаннях щодо Г. Зінов'єва і Л. Каменєва¹¹.

Прихована апаратна боротьба за вплив і владу відбувалась не тільки серед вищого керівництва України, але і між регіональними групами партійних працівників. «Катеринославці» очолювалися Е. Квірінгом, Г. Петровським, О. Медведевим (першим секретарем Катеринославського окружкому). Їм протистояли «донбасівці» в особі А. Міхеєнка (перший секретар Артемівського окружкому) і В. Моїсеєнка (перший секретар Юзівського окружкому), яких підтримував В. Чубар. Помітно різнилися інтереси керівників Києва і Харкова, індустріального Лівобережжя України та переважно аграрного Правобережжя. Суперечності виявлялися у питаннях розвитку регіонів, частці капіталовкладень тощо. Без подолання подібного «групізму», «автономізму» і «місництва» регіональних партійних угруповань центральне керівництво не могло ефективно контролювати систему управління¹².

Велику увагу Л. Кагановичу слід було приділяти політиці українізації, спрямованої на вкорінення радянської влади в Україні. Він розраховував на підтримку М. Скрипника. Як один з головних більшовицьких авторитетів у національній сфері, Скрипник докладав чимало зусиль, щоб переконати керівників СРСР серйозно сприймати українські національні прагнення.

Л. Каганович у першому публічному виступі на IX Всеукраїнському з'їзді рад (3 травня 1925 р.) відзначив принципово новий для світової історії, більш прогресивний характер і форму організації радянської влади. Зустрінутий учасниками з'їзду з великим ентузіазмом, він з пафосом заявив: «Наш Союз Радянських Соціалістичних Республік є моделлю для Союзу Радянських Соціалістичних Республік світу, демонструючи пролетаріату Заходу і пригнобленим націям Сходу, як необхідно вирішувати проблеми влади. Ленінська система управління, ради депутатів трудящих, — стверджував оратор, — надали можливість кожному робітникові і селянинові брати участь у владі. Але для цього необхідно було

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 54. Е. Квірінг був призначений заступником голови ВРНГ СРСР і представником українських інтересів на всесоюзному рівні.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 144. — Арк. 95.

¹¹ Каганович Л. Памятные записки. — М., 2003 — С. 377; Феликс Чуев. Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола. — М., 1992. — С. 42, 46.

¹² Каганович Л. Памятные записки... — С. 377; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 61. — Арк. 61.

мати певний рівень культури. Тільки радянська влада відкрила шлях для колосального зростання раніше пригнобленої української національної культури, що дозволяє залучити до управління мільйони людей»¹³.

Звичайно, за декларованим Л. Кагановичем демократизмом радянської влади приховувалася диктатура вождів, що спиралася на органи безпеки. Постала проблема, як зробити радянську владу привабливою, легітимною в очах українського суспільства, створити переконливий проект соціальної мобілізації? Або, наскільки більшовикам вдасться використати піднесення українського національного руху для зміцнення радянської влади, виховання мільйонів «нових» українців, відданих ідеям комунізму, залучення їх до апарату державного управління? Для керівництва партії мова йшла про «радянізацію» українського суспільства, розширення соціальної бази диктатури шляхом українізації.

Здійснювана з 1923 р. українізація по-різному сприймалася в суспільстві і партії. З одного боку, вона дала потужний імпульс розвитку національно-культурних процесів. З іншого, викликала невдоволення русифікованих працівників в апаратах системи управління, російських міщан. Серед українців було чимало тих, хто щиро вірив у благі наміри радянських керівників. Ці люди обурювалися труднощами, з якими стикалася українізація, вказували на небажання багатьох чиновників здійснювати партійну політику.

4. 2. Л. Каганович і політика українізації

6 квітня 1925 р. Л. Каганович на пленумі ЦК КП(б)У вперше зустрівся з багатьма оцінками українізації в керівництві УСРР. З доповіддю на пленумі виступив О. Шумський, який обіймав посаду наркома освіти. Він підкреслив, що «перед нами стоїть те завдання, яке визначаємо одним словом — українізація в її широкому суспільно-культурному розумінні». В поняття українізації Шумський вкладав «вивчення української мови і культури, але не перетворення кого б то не було в українську національність». Водночас Шумський зазначав, що іноді українізація зводиться до того, що запрошують в якості перекладача якогось Петренка, Карпенка, Ковбасу, який старанно перекладає все, що виходить зі стін даного закладу. Тому українізація стикається не з опором робітничих мас, а партійного апарату. За його твердженням, найбільшою вадою українізації була її відсутність в партії, особливо в її керівній частині.

За таких умов зростала небезпека того, що український національно-культурний рух можуть очолити ворожі комунізму громадські та культурні діячі. О. Шумський піддав критиці видатного історика, політичного та громадського діяча М. Грушевського, який видавав у той час в УСРР журнал «Україна», редакцію журналу «Червоний шлях», поета Остапа Вишню. Його висновок був категоричний: «такі з комунізмом нічого спільного не мають». На закінчення Шумський попередив про загрозу для влади того, що потужний культурний процес, який почався в Україні після революції, може очолити українська інтелігенція

¹³ Известия. — 1925. — 5 травня.

під прапором ідей вченого і громадського діяча XIX ст. М. Драгоманова¹⁴. Втім, необхідно, щоб цей процес «осідлала компартія».

Більшість учасників пленуму підтримала ідеї і висновки О. Шумського. Наприклад, В. Чубар говорив, що Шумський правий у головному — не можна допустити, щоб не більшовикам, а комусь іншому вдалося оволодіти розумом української молоді. Тому потрібно подолати настрої, спрямовані проти українізації. Проте ідеологічно правовірна доповідь Шумського викликала різке неприйняття частини членів ЦК, особливо керівників профспілок Ф. Угарова, А. Радченка, К. Гулого. Голова Харківського окррадпрофу К. Гулий заявив, що Шумський надмірно захопився українізацією, з нього «так і пре» націоналізм. Докази не наводилися, але профспілковий керівник з апломбом стверджував, що він більший інтернаціоналіст, ніж Шумський.

Л. Каганович розкритикував К. Гулого, підкресливши обов'язковість українізації КП(б)У. Доповідь О. Шумського схвалили, вказавши, що українське культурне будівництво «значною мірою підживлюється літературою старої дрібнобуржуазної української інтелігенції з ідеологічно ворожим комунізму науково-історичним вантажем». Резолюція пленуму ЦК намітила практичні заходи з українізації внутріпартійного життя і кадрової політики. Зокрема, парторганізаціям пропонувалося активізувати добір, висування та виховання кадрів з українських робітників і селян¹⁵.

Виконуючи ці рішення, політбюро ЦК КП(б)У створило комісію з українізації на чолі з секретарем ЦК В. Затонським, до складу якої увійшло 27 керівних працівників. Підкомісії очолили: В. Чубар — народної освіти; В. Затонський — преси, літератури і партпросвіти; Л. Каганович — партапарату; І. Клименко — Червоної армії; Ф. Корнюшин — профспілок; О. Шліхтер — кооперативів; М. Демченко — комсомолу. 30 квітня 1925 р. була утворена Центральна комісія українізації радянського апарату на чолі з В. Чубарем. Одночасно ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про заходи якнайшвидшого проведення повної українізації радянського апарату», яку незабаром доповнили низкою законодавчих актів. Вони передбачали адміністративну відповідальність за невиконання вимог українізації, аж до звільнення з роботи осіб, котрі не вивчили в достатньому обсязі української мови¹⁶.

¹⁴ Не відомо, наскільки учасники пленуму знали, хто такий М. Драгоманов. Але О. Шумський, вочевидь, мав на увазі ліберальну ідею: свободи, «безначальства», анархічного ладу, суть якого становить спілка добровільних асоціацій вільних і рівних осіб з усуненням із суспільного життя авторитаризму — через федералізм і самоуправління громад як самостійних соціальних одиниць і регіонів. До асоціацій М. Драгоманов відносив і нації — необхідні елементи суспільної організації людства: «Людство є лиш сукупність націй».

¹⁵ ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 147. — Спр. 160. — Арк. 44, 64, 69, 70–72. Історик Я. Верменич справедливо відзначила, що в оцінках, які звучали на пленумі, були потенційно закладені репресивні заходи по відношенню до «старої» інтелігенції, які здійснили у недалекому майбутньому. Див.: Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми. Дис. канд. іст. наук. — К., 1993. — С. 49.

¹⁶ Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. — К., 1997. — С. 141.

Українізацію поширили на партійний, профспілковий, державний апарат, а також армію. Л. Каганович аргументував її необхідність в армії тим, що селянство в Україні повинно бачити людей з багнетами, що говорять на одній з ним мові, сприймати її як свою, а не як окупаційну¹⁷.

На початку червня 1925 р. Л. Каганович особисто зустрівся з лідерами української інтелігенції академіками А. Кримським, М. Грушевським, С. Єфремовим. Незабаром на засіданні політбюро ЦК КП(б)У він повідомив про ці зустрічі. За його наполяганням було утворено комісію для вивчення настроїв інтелігенції і визначення тактики щодо неї. До складу комісії увійшли Л. Каганович, В. Чубар, О. Шумський, Г. Гринько та голова ДПУ УСРР В. Балицький. Співробітники органів держбезпеки постійно стежили за українськими академіками¹⁸. Вони надавали Кагановичу інформацію, а він політично інтерпретував її¹⁹. Через деякий час Л. Каганович дав М. Грушевському таку характеристику: «Грушевський є, до певної міри, центром, навколо якого мобілізуються так звані вчені сили, що отруюють отрутою ідеології, яка не сприймається пролетаріатом, молоде покоління.»²⁰.

Керівництво УСРР рішуче здійснювало українізацію. В результаті кількість шкіл з українською мовою навчання зростає в республіці з 6 150 в 1922 р. до 15 148 в 1927 р.²¹. Близько 2 млн. дітей до 1927 р. навчалося українською мовою. Кількість преси, що видавалася українською мовою, зростає з 90 тис. примірників у 1924 р. до 612 тис. в 1926 р.²². Українізація торкнулася КП(б)У. У 1923 р. українці складали 30% її складу. З 3 702 партійних працівників губернського, окружного, районного рівнів українською мовою володіли 797 осіб²³. Та серед керівників республіканських структур українську мову знали лише кілька людей. У наступні роки українців в КП(б)У стало більше: у 1926 р. — 47%, в 1927 р. — 51,8%. Але навіть тоді серед тих, хто визначав себе українцем, близько 30% вважали рідною російську мову²⁴.

Після прийнятих у 1925 р. законів усі вивіски, бланки, діловодство організацій і установ переводилися на українську мову. На місцях розроблялися плани, що передбачали різні терміни завершення українізації. Службовці не мали права займати посаду, якщо вони не знали української мови або не давали зобов'язання вивчити її протягом шести місяців. Вони ризикували втратити

¹⁷ James E. Mace. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933.* — Harvard, 1983. — P. 96.

¹⁸ Див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 34–35, 60.

¹⁹ Valerij Ju. Vasil'ev. *Le systeme d'information de la GPU: la situation politique en Ukraine dans les annees 20 rapportee a Kaganovic // Cahiers du Monde Russe.* — 2001. — N 42/2–4. — P. 245–262.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 12.

²¹ Каганович Л.М. Два года от IX до X съезда КП(б)У. — Москва; Харьков, 1927. — С. 17.

²² Див.: РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 112; Каганович Л.М. Работа партии и оппозиция. — Харьков, 1926. — С. 35.

²³ Діброва С.С., Панчук М.І. Вогонь і попіл // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 76.

²⁴ Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми. Дис. канд. іст. наук. — К., 1993. — С. 72, 74.

свої робочі місця в разі невиконання інструкцій про українізацію²⁵. Восени 1926 р. в Києві було звільнено з робочих місць 150 державних службовців, які не володіли українською мовою.

Необхідність користуватися українською мовою викликала невдоволення серед російськомовної бюрократії. Деякі поїхали в Росію, розповідаючи про «жахиття українізації». Український письменник М. Трублаїні зустрів таких людей в 1926 р. під час поїздки на Далекий Схід і описав їх настрої: «У сусідньому купе розмістилася компанія, яка перебирається з України аж до Омську. З їх розмов з'ясовується, що жене їх українізація. Товстий бухгалтер і суха в каблучках і брошках «мадам» в розмовах з сусідами по купе обурюються українізацією і... євреями. Розповідають анекдоти про «самопер» і «мордописець». Мадам гаряче переконує архангельця і панночку з Пермі, які ніколи не були на Україні, в тому, що українська мова вигадана: що нею можуть користуватися тільки бандити — махновці і петлюрівці»²⁶.

Серйозний опір українізації чинили російськомовні партійні і профспілкові керівники великих міст, а також більшість керівників вищих органів управління України. Л. Каганович опинився в центрі конфлікту між радикальними прихильниками українізації і лютими її критиками. Протириччя поглиблювалися побоюваннями послабити або навіть втратити традиційну соціальну базу компартії в Україні — російськомовний робочий клас. Незабаром після квітневого, 1925 р., пленуму ЦК КП(б)У виникли розбіжності між Л. Кагановичем і О. Шумським. Вони чітко проявилися 15 червня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Під час обговорення українського бюджету Шумський заявив, що витрати на культурні потреби в Україні зменшуються, в той час як в РРФСР вони збільшуються. Шумського підтримав М. Скрипник. Каганович погодився, що потрібно збільшити асигнування Наркомпросу України, але був різко проти тверджень про зменшення бюджетних витрат порівняно з Росією. Виразно виявилася принципова позиція Кагановича: підтримувати будь-які прохання до загальносоюзних інстанцій про додаткові фінанси і ресурси, але не допускати невдоволення політикою «центру». Висловлювання Кагановича робилися у властивій йому грубій, нерідко образливій манері. Як людина, наділена довірою Й. Сталіна, він міг дозволити собі подібну поведінку щодо інших керівників України.

О. Шумський був досвідченим політиком, людиною емоційною, з розвиненим почуттям особистої гідності. Він не міг змиритися зі стилем керівництва Л. Кагановича. Через деякий час він почав висловлювати критичні зауваження на його адресу. Висловлювання відразу ставали відомими. Конфлікт між Кагановичем і Шумським наростав. Першим серйозним приводом до нього стало призначення на одну з посад у Вінницький окружком колишнього боротьбиста Ф. Самутіна, проти чого були деякі працівники апарату ЦК КП(б)У. Їх підтримував Л. Каганович. Тільки наполегливість Шумського допомогла Самутіну. Але відносини між Кагановичем і Шумським загострилися. Шумський вважав, що

²⁵ Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К., 1997. — С. 141.

²⁶ Вісті. — 1926. — 20 лютого.

національна політика компартії в Україні мала форму апаратної українізації, яка здійснювалася нещиро. На його думку, — це було великою політичною помилкою. Він був незадоволений авторитарними методами керівництва Кагановича, його грубим ставленням до українських керівних працівників. З самого початку конфлікт двох керівників набув не лише політичного, а й особистого характеру. Вже влітку 1925 р. Каганович повідомив Й. Сталіну про розбіжності, що з'явилися у стосунках між ним та Шумським.

У кінці жовтні 1925 р. О. Шумський, як член Виконавчого комітету Комінтерну, з групою керівників компартії Західної України (КПЗУ) був прийнятий Й. Сталіним. Виникла тривала дискусія про ситуацію в Україні. Шумський стверджував, що українізація зіткнулася зі значними труднощами, її не бажали здійснювати керівні працівники. Він поставив питання про відкликання Л. Кагановича з поста генерального секретаря ЦК КП(б)У і заявив Сталіну, що хоче виїхати з України. Колишній секретар ЦК КПЗУ М. Теслюк згадував, що Шумський запитував Сталіна: «Невже більшовики України не зросли настільки, що вони самі зі своїх лав не могли висунути генерального секретаря ЦК з тим, щоб ЦК ВКП(б) затвердив це обрання? Чим Чубар, Петровський або Скрипник гірше Кагановича?» Й. Сталін багатозначно відповів: «Ти, Олександр Якович, правий, але ще рано»²⁷.

Через кілька місяців О. Шумський пояснив українським керівникам підгрунтя своїх питань: «Ставлячи питання перед т. Сталіним про зняття мене з України у зв'язку з тією ситуацією, яка створилася, я виклав йому положення в національних справах і сказав, що, по-моєму, тов. Каганович не той політичний керівник нашої організації на посаді генерального секретаря, який нам потрібен, і що цій ролі більше б відповідав тов. Чубар. Мені було поставлене питання про те, а кого ж — у голови Раднаркому? Я сказав, що у нас є цілий ряд осіб, яких можна поставити на цей пост, і назвав три прізвища: т.т. Скрипника, Гринька і Затонського»²⁸.

Л. Каганович сприйняв критику на свою адресу як спробу підірвати його авторитет. Для боротьби з О. Шумським він використовував українських керівників, які опиралися українізації. У кінці 1925 р. на політбюро ЦК КП(б)У спалахнув конфлікт Шумського з головою всеукраїнської спілки профспілок А. Радченком та секретарем Одеського окружного КП(б)У Ф. Корнюшиним навколо відкриття Одеського оперного театру. Місцеві діячі культури вважали, що відкривати театр повинна російська трупа. Шумський підтримував думку про те, що першу постановку має здійснити українська трупа. Ф. Корнюшин і А. Радченко звинуватили Шумського і Наркомат освіти у тому, що вони мобілізують безпартійні українські шовіністичні маси проти партії. Шумський подав заяву про звільнення з посади наркома, яку не прийняли. Згодом політбюро ЦК погодилося з тим, що театр необхідно було відкривати українській трупі, але вказало, що Наркомпрос недовраховував політичного значення питання. Виходило,

²⁷ Панчук М.І. "Націонал — ухильництво". Анатомія проблеми // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 221–222.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 129.

що Шумський правий, але його ж у цьому й звинуватили. У травні 1926 р. оперний театр відкривала російська трупа.

У грудні 1925 р. на IX з'їзді КП(б)У Л. Каганович багато говорив про необхідність українізації. Однак ряд делегатів виступили з критикою його методів керівництва. Наприклад, ректор Комуністичного університету ім. Артема І. Дашковський вказував на сформований особистий режим у партії, заявивши з іронією: «...всі, хто не з вами, хто не згоден з т.т. Кагановичем і Сталіним, звичайно, — це не лєнінці, це ухильники»²⁹. У заключному слові Каганович відкинув звинувачення на свою адресу. Він підтвердив особисту прихильність українізації, аргументуючи її тим, що завдяки індустріалізації робітничий клас і міське населення в республіці стають переважно українськими. Присутній на з'їзді голова ЦВК СРСР М. Калінін підтримав Кагановича. По-перше, «всесоюзний староста» відкинув заяви про те, що він не підходить на посаду керівника української компартії: «Каганович тепер також українець і патріот не менше кожного з вас». По-друге, він зазначив, що боятися централізації з боку Москви не треба, тому що реальну загрозу для сформованої в СРСР системи управління являв місцевий автономізм: «зараз владу випустити з рук, зараз віжки випустити, зараз на місця дати місцеву політику — небезпечна штука»³⁰. Погляди М. Калініна виразно свідчили про позиції керівництва РКП(б) у національній політиці.

4.3. Коригування Й. Сталіним українізації

Зауважимо, що в фонді Й. Сталіна в РДАСПІ відклалися документи, які Л. Каганович надсилав до нього. Крім невеликих рукописних листів, які вкрай важко прочитати внаслідок поганої збереженості тексту, там є окремі матеріали (машинописні копії) з творів українських письменників. Й. Сталін знайомився з ними, робив помітки, і здійснив, вочевидь, узгоджену з Л. Кагановичем дію. 26 квітня 1926 р. він надіслав листа «Тов. Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У», в якому дав оцінку національній політиці в Україні. Він стверджував, що Шумський помітив важливу тенденцію: рух, що широко поширився, «на підтримку української культури і суспільного життя». Сталін відзначив, що це позитивне явище. Але треба змінити ставлення партійних і радянських працівників, «все ще пройнятих духом іронії та скептицизму в питанні про українську культуру та українську громадськість»³¹. Тому необхідно ретельно підбирати і створювати кадри людей, здатних опанувати новий рух в Україні.

Водночас Й. Сталін заявляв, що О. Шумський допустив серйозні помилки, змішуючи українізацію партії і радянського апарату з українізацією пролетаріату. Пролетаріат не можна було «українізувати зверху», вимушуючи його відмовитися від російської мови і визнати своїми українську культуру і мову. Сталін натякав, що Шумський нібито хоче насильно українізувати пролетаріат в Україні (Шумський ніколи не заявляв подібного. — *Авт.*). «Це була б не національна

²⁹ Там само. — Спр. 135. — Арк. 131.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 244, 255.

³¹ Сталин И.В. Сочинения. — Т. 8. — С. 149–150.

свобода, а своєрідна форма національного гноблення», — підкреслив генсек. У листі говорилося також, що Шумський ігнорує негативні сторони українізації. Наприклад, прагнення частини української інтелігенції, що не підтримувала комуністів, очолити рух, який міг прийняти «характер боротьби за відчуженість української культури і української громадськості від культури і громадськості загальнорадянської, характер боротьби проти Москви взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її вищого досягнення — ленінізму».

Й. Сталін відзначив статтю українського письменника М. Хвильового, який закликав до негайної дерусифікації пролетаріату в Україні, дистанціювання української літератури від російської, відходу літературної України від Москви «так швидко, як це можливо». Одночасно Хвильовий виступав за збереження політичного союзу України з Росією. «Шумський не розуміє, — писав Сталін, — що лише в боротьбі з такими крайнощами можна перетворити українську культуру, що підіймається, і громадськість, на культуру і громадськість радянську». Й. Сталін свідомо перекичував факти, переносючи вислови Хвильового — комуніста, колишнього чекіста — із літературної сфери у політичну.

30 квітня 1925 р. М. Хвильовий опублікував в журналі «Культура і побут» статтю, яка поклала початок літературній дискусії в Україні. У той час поширилися погляди, що трудящі, звільнившись від соціального пригноблення, дістали можливість опанувати літературну техніку і письменницьку майстерність. Для цього не треба мати здібності, талант, а досить створювати твори абсолютно нової, класово чистої літератури. Розкритикувавши подібну «баналізацію творчості», Хвильовий заявив про свою орієнтацію на «психологічну Європу», на Г. Гете, Ч. Байрона, Ч. Дарвіна і К. Маркса. Одночасно він висунув концепцію «азіатського ренесансу», в якій вітав соціальне і національне звільнення азійських країн. Географічне положення між Європою та Азією, ідеї комунізму, післяреволюційне духовне відродження допомагали Україні стати своєрідним каналом збагачення впливів європейської культури, заснованої на традиціях греко-римського мистецтва, духовними впливами Азії.

Полемічні ідеї М. Хвильового викликали велику дискусію про літературні проблеми, яка швидко перемістилася в політичну сферу. У запалі полеміки опоненти звинуватили Хвильового, що в його творчості простежується апріорний вплив російських письменників Б. Пильняка і Вс. Іванова. У відповідь з'явилася знаменита стаття «Апологети писаризму». Тринадцятий розділ статті мав для того часу скандальну назву «Московські задрипанки». У ньому говорилося, що українська література не повинна орієнтуватися на російську, а має тікати щонайшвидше від російської культури, від її стилів³².

Й. Сталін уважно читав, залишаючи численні позначки червоним олівцем, статтю М. Хвильового, яку йому передав Л. Каганович. Генсек додав літературним пасажам українського письменника політичний характер. Його лист від 26 квітня 1926 р. був спрямований не лише проти О. Шумського, М. Хвильового та інших, але, головним чином, проти українського національного руху, його потенційної небезпеки для Росії і компартії. Він розглядав Москву як цитадель

³² Див.: Ковалів Ю.І. Літературна дискусія 1925–1928 рр. — К., 1990. — С. 15–16, 19, 26–27.

міжнародного робітничого руху і ленінізму. Для нього «радянська» українського національного руху означала відданість і вірність ленінізму як вищому досягненню російської культури. Тобто, він виступав як органічний російським патріот, ідеологія якого закорінювалася в російській культурі. Українському національному руху відводилося підлегле місце в порівнянні з російською культурою.

Свідомо спотворюючи заяви О. Шумського і М. Хвильового, Й. Сталін відкривав Л. Кагановичу шляхи для боротьби з ними. При цьому він удавав, що зберігає нейтральну позицію. Опублікована версія сталінського листа від 26 квітня 1926 р. містила таку сентенцію: «можливо, Каганович має деякі недоліки перед адміністрування. Можливо, організаційний натиск дійсно спостерігається в практиці тов. Кагановича»³³. У неопублікованій післямові до листа Сталін стверджував, що не можна труїти боротьбистів минулим, необхідно їх залучити до партійної роботи, а Шумського — до керівної партроботи³⁴. Але чи можна було це зробити в умовах різкого загострення відносин між Шумським та українським керівництвом?

19 березня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало попередню доповідь В. Затонського про результати українізації. В ході гострої дискусії Л. Каганович заявив: «Ми не можемо насильно українізувати російських робітників». Українське політбюро одногосно затвердило цю фразу 2 квітня 1926 р.³⁵ О. Шумський не погоджувався: він думав про негативну дію цього формулювання на політику українізації. Але, здається, політично коректні вислови нікого не хвилювали. Йому довелося виправдовуватися, доводити свою непричетність до ідеї насильницької українізації. Через кілька днів ЦК КП(б)У розіслав лист Л. Кагановича і В. Чубаря, в якому Шумський був обвинувачений у кар'єристських інтересах, бажанні захопити керівні пости в КП(б)У.

12 травня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У знову була заслухана доповідь В. Затонського «Попередні результати українізації». Обговорення викликало серйозні розбіжності українських керівників — більшовиків і колишніх боротьбистів. Л. Каганович виступив з великою доповіддю, виклавши бачення національних проблем у контексті українізації. На його думку, в Україні більшовики зіткнулися з тим, що після Жовтневої революції антирадянський рух прикривався прапором національного звільнення³⁶. Тому громадянська війна в Україні була дуже гострою, і в лавах робітничого класу виникли забобони проти національної політики і українізації. Доповідач цитував вислів Сталіна в 1923 р. на національній нараді в ЦК ВКП(б): «Слабким пунктом радянської влади потрібно вважати Україну. Стан справ, у сенсі культури, писемності і т.д. тут такий самий, як у Туркестані. Держапарат так само мало близький до мови і побуту народу, як у Туркестані. Тим часом, Україна має таке ж або майже таке ж значення для народів Заходу, як Туркестан для народів Сходу». На думку Кагановича, стано-

³³ Сталин И.В. Сочинения. — Т. 8. — С. 151.

³⁴ Цитується по: Панчук М.І. «Націонал—ухильництво»... — С. 224.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 201; оп. 16. — Спр. 2. — Арк. 168.

³⁶ Формулювання збережені майже дослівно.

вище в Україні ускладнювалося особливостями промислового розвитку: основні галузі промисловості тут виникли не в ході природного розвитку господарства, а штучно насаджувалися російським імперіалізмом і світовим капіталізмом.

Доповідач сформулював три завдання національної політики в Україні: 1) зміцнення української державності як складової частини СРСР, залучення широких мас корінного населення до державного і господарського будівництва, наближення державного апарату до мас; 2) розвиток культурного будівництва; 3) збереження за партією керівництва процесом українізації. Всі повинні були зрозуміти, що національний рух для комуністів був не самоціллю. «Потрібно добитися того, — відзначав Каганович, — щоб кожен член партії підходив до національної культури з точки зору класової, а не з точки зору єдиної національної культури, що є не марксистським, не ленінським підходом».

Л. Каганович наводив, за його висловом, «перл» міркувань М. Хвильового: «Оскільки наша література стає, нарешті, на свій власний шлях розвитку, то перед нами стоїть таке питання: на яку зі світових літератур вона повинна взяти курс? В усякому разі, не на російську. Це рішуче і без обмовок. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературним. Від російської літератури, від її стилів українська поезія повинна якнайскоріше тікати». Й. Сталін у згаданому вище листі коротко й обережно говорив про ці вислови Хвильового. Каганович охарактеризував їх як прояв антипартійного ухилу і в кінці виступу підкреслив необхідність рішучої боротьби з «ідейним збоченням — протиставлення української культури російській культурі, протиставлення України Москві».

За заявою Л. Кагановича, принципи розбіжності між політбюро ЦК КП(б)У і О. Шумським почалися через оцінки творчості М. Хвильового. Він розповів: «Як була справа? Мені показали статтю т. Хвильового. Того ж дня, виходячи із засідання, ми зустрілися з т. Шумським — був я, Затонський, Корнюшин і ще хтось. Без всякої задньої думки запитую т. Шумського — чи читав він статтю Хвильового і як він її розцінює. На жаль, ми отримали відповідь, яка всіх нас вразила. Тов. Шумський відповів, що статтю читав і вважає її правильною. На моє питання: «Невже Ви, Олександр Якович, згодні з такою постановкою питання?» — т. Шумський з деякою дратівливістю відповів: «Що ж тут такого особливого?»³⁷. У доповіді Кагановича це була єдина фраза, присвячена О. Шумському. Але потім члени ЦК КП(б)У П. Постишев, М. Демченко, К. Сухомлин піддали запеклій критиці тих, чий погляд на українізацію не збігалися з позицією Й. Сталіна і Л. Кагановича. В їх числі виявилися О. Шумський, М. Хвильовий, П. Солодуб, поет М. Зеров, а також члени ВУАН.

Опонував Л. Кагановичу Г. Гринько, захищаючи О. Шумського. Він визнав невірними погляди М. Хвильового, але заявив, що не можна надалі допускати українофобських виступів деяких московських керівників. Гринько відзначив, що виникла тріщина в стосунках колишніх боротьбистів з іншими членами ЦК. Висунення українських кадрів на керівні посади деякі комуністи оцінювали насторожено: «Що ж ви пропонуєте — боротьбистам владу в партії передати?».

³⁷ РДАСП. Ф. 83. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 2–4, 18–19.

Він запропонував здійснити кадрові перестановки в українському керівництві, зокрема призначити В. Чубаря генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Чубар розцінив виступ Гринька як несвідому провокацію і різко критикував його. Ф. Корнюшин звинуватив Шумського і Гринька в спробі зайняти керівні пости і винести розбіжності зі стін ЦК. Запропоновані ними кадрові перестановки розцінювалися як спроба реорганізації політбюро українського ЦК з метою захоплення влади. Командувач військами УВО Й. Якір критикував Шумського за його вислови під час зустрічі зі Й. Сталіним: «Шумський безвідповідально сказав Сталіну, що організацію адміністрували механічними методами, підтискали, що Каганович організатор, але не політик».

О. Шумський відкинув звинувачення, заявивши, що українські елементи «в партії забиті, загнані і складають меншість, не говорячи вже про вплив... У партії панує російський комуніст, який підозрілістю і недружелюбністю, щоб не сказати сильніше, ставиться до комуніста-українця». Він відзначив, що його розбіжності з Кагановичем носять не особистий, а принципово-політичний характер. У відповідь Л. Каганович стверджував, що жодного переадміністрування в його діяльності не було. «Я твердо заявляю, що в моїй роботі не було, немає і не може бути ніяких особистих елементів, і в методах роботи я завжди старався і стараюсь дружно, по-більшовицьки спрацюватись». Шумський як «член ЦК не повинен вести відповідної групової роботи проти свого ЦК». Дезінформуючи членів ЦК, Каганович сказав, що Шумський перед Й. Сталіним поставив питання про зняття інших працівників. У політичному контексті натяки на «групову роботу» межували зі звинуваченнями у фракційності.

Наприкінці засідання В. Чубар висловився за необхідність об'єднання сил у ЦК. Він вважав, що генеральний секретар ЦК КП(б)У повинен залишитися на своєму місці. Потім розповів про зустріч із Сталіним: «Сталін недавно сказав мені і Григорію Івановичу (Петровському — *Авт.*), що із розмови з Шумським зрозумів, що Каганович нас ображає. Я сказав, що я особисто жодних повноважень Шумському не давав виступати перед Сталіним»³⁸.

Існував конфлікт між Л. Кагановичем, з одного боку, і Г. Петровським та В. Чубарем, — з іншого. В іншому разі глава українського уряду прямо сказав би Й. Сталіну про відсутність особистого тертя. Але два найавторитетніші українські керівники вважали за краще не виносити сміття з хати, демонструючи Сталіну єдність українського ЦК і підтримуючи Кагановича. Результатом засідання політбюро ЦК КП(б)У 12 травня став лист до ЦК ВКП(б). Він починався з питання про темпи українізації. Перераховуючи досягнення, керівництво республіки відкидало судження О. Шумського про те, що «українізація йде туго, на українізацію дивляться, як на повинність, яку виконують нехотя і з великою відтяжкою». Спростовувалася заява Шумського про цькування в лавах партії колишніх боротьбистів. «Ми стверджуємо, — писали українські керівники, — що ця заява не відповідає ні лінії, ні практиці ЦК КП(б)У. Досить вказати на те, що у складі Ради Народних Комісарів окрім т. Чубаря ми маємо таких корінних українців, як Гринько, Сербиченко, Дудник, Скрипник, Шумський, Шліхтер, Полоз, Сухомлин

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 88. — Арк. 118–120, 124, 127–128, 134, 137.

і т.д. У складі Політбюро ЦК ми маємо 6 українців. У складі секретаріату двох — Затонський, Клименко». Далі в листі перераховувалися колишні боротьбисти, що знаходилися на відповідальних партійно-радянських посадах.

Українські лідери підкреслювали, що виступ О. Шумського підривав єдність у ЦК КП(б)У: «Розбіжності у нас з т. Шумським є в тому, як розуміти українську культуру (він, як це підтвердилося на останньому засіданні Політбюро, солідаризуватиметься фактично з т. Хвильовим), як ставитися до українізації російської частини пролетаріату, і, нарешті, кого вважати українським працівником (інакше кажучи, чиїми руками повинна будуватися КП(б)У і УРСР)». Вказувалося, що «фрондуючі» виступи Шумського підривали його авторитет в партії.

Керівництво України продемонструвало відданість Й. Сталіну: «Ми цілком і повністю стоїмо на стороні Вашої думки, викладеній у Вашому листі. Ми дуже раді, що Ваша точка зору збіглася повністю, буквально повністю, з лінією ЦК КП(б)У, яку ми проводили». Потім воно стало на захист Кагановича: «Що нас у край здивувало, це натяк на можливість тлумачити одне місце Вашого листа в сенсі Вашої згоди або напівзгоди з Шумським в оцінці т. Кагановича як політичного секретаря ЦК КП(б)У. Ви начебто допускаєте теоретичну можливість переадміністрування і затиску керівних радянських органів з його боку. Результати річної роботи т. Кагановича в Україні, в її вкрай складних обставинах, досить яскраво виявляють роботу т. Кагановича як одного з керівників політичної роботи в Україні. В той же час насмілюємося Вас завірити, що ніколи ще в Україні не вдавалося створити такого дружнього товариського ладу в роботі керівних органів (партійних та інших), як саме в період перебування на посту генерального секретаря т. Кагановича».

Л. Каганович вніс багато правок до тексту листа, підписаного всіма членами політбюро ЦК КП(б)У і написав особисту записку, в якій приєднувався до оцінки національної політики, зробленої в першій частині цього листа (вона дослівно повторювала фрази з його виступу на засіданні 12 травня. Щодо другої частини листа він вказав: «Утримуюсь по другій частині листа, оскільки вона стосується оцінки моєї роботи. У той же час я повинен заявити, що стан у керівному центрі української організації може бути охарактеризований як стан справжньої колективної дружньої роботи, товариської спайки, заснованої на єдиній ленінській політичній лінії партії. Зокрема, особисто моїй роботі в Україні у вирішальній мірі сприяло і сприяє та товариська підтримка, яку я знайшов у всіх членів ПБ, зокрема, у т.т. Григорія Івановича і Власа Яковича (Петровський і Чубар — Авт.), з якими ми дружно працювали, працюємо і впевнений — будемо дружно працювати»³⁹.

Л. Каганович продовжив критику О. Шумського на пленумі ЦК КП(б)У у червні 1926 р. Після доповіді В. Затонського про українізацію спалахнули бурхливі суперечки. Профспілкові лідери, секретарі окружкомів партії кинулися в атаку на колишніх боротьбистів. Члени ЦК А. Іванов, А. Березін, два донбасівські керівники Д. Міхеєнко і В. Мойсеєнко заявили, що в партії з'явилися групи невдово-

³⁹ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 6–7, 9, 11–12.

лених національною політикою. К. Гулий звинуватив колишніх боротьбистів у фракційності під національною оболонкою.

Цього разу О. Шумський захищав М. Хвильового і В. Сосюру, звинувачених В. Затонським у націоналізмі. Він нагадав, що вони — пролетарські письменники Донбасу, під час громадянської війни служили в Червоній армії. Літературна дискусія довкола їх творчості перетворилася на обговорення питань українського національного руху. Але навіщо очолювати її з Москви, якщо це може зробити керівництво української компартії, запитував Шумський.

О. Шумського підтримали його колишні товариші по партії боротьбистів. П. Солодуб відкрито заявив: «Якщо у нас до 1923 р. був у партії ухил у бік створення української державності, то з 23 року є інший ухил, ухил втрати української державності...». Особливо обурило багатьох те, що Солодуб порівняв входження України до складу СРСР з Переяславським договором 1654 р., за яким Україна спочатку виявилася в конфедеративному союзі з Московським царством, а потім втратила державність. Г. Гринько повторив, що «Каганович не є органічно з Україною зв'язаним у процесі будівництва соціалізму». В. Чубар, Г. Петровський і М. Скрипник звинуватили Шумського в захисті національного «ухильництва» на літературному фронті.

На 6 червня 1926 р. було призначене закрите засідання пленуму ЦК КП(б)У. Перед його початком у кабінеті Л. Кагановича члени політбюро ЦК протягом 7 годин намагалися переконати О. Шумського визнати помилковість своїх заяв. Щоб не порушувати єдність керівництва, Шумський погодився з постановою пленуму, але думку про Кагановича не змінив. За підсумками українізації пленум одноголосно ухвалив резолюцію, яка впродовж кількох років була основним документом, присвяченим національній політиці.

Загострення конфлікту Л. Кагановича і О. Шумського збіглося з утворенням об'єднаної опозиції у складі Л. Троцького, Г. Зінов'єва і Л. Каменєва. Виникла потенційна небезпека політичних зв'язків об'єднаної опозиції з Шумським та Гриньком проти Й. Сталіна. Той підсилив політичну вагу Кагановича, провівши його в липні 1926 р. кандидатом в члени політбюро ЦК ВКП(б). Сталін потребував беззастережної підтримки керівництва України. Тому Каганович бажав якнайшвидше розправитися з Шумським.

У листопаді 1926 р. Г. Гринька перевели до Москви на посаду заступника голови Держплану СРСР. 16 листопада 1926 р. на стіл Л. Кагановичу лягла довідка секретаря парткому Наркомпросу України А. Кириченка, в якій говорилося про невідвідування О. Шумським колегій Наркомпросу і несплаті ним партійних внесків. 20 листопада політбюро ЦК КП(б)У звільнило М. Ялового і М. Хвильового від обов'язків редакторів журналу «Червоний шлях» за політичні помилки і призначило головним редактором В. Затонського. Тоді ж, за вказівкою ЦК КП(б)У, партійний комітет Наркомату освіти вирішив заслухати звіт О. Шумського про його роботу на посаді наркома⁴⁰. 25 листопада у виступі перед комуністами свого наркомату Шумський пішов на поступки Кагановичу. Він заявив, що Хвильовий у полеміці про шляхи розвитку української культури несподівано

⁴⁰ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 53.

став на сторону українського націоналістичного табору. 4 грудня Шумський надіслав Кагановичу скорочений варіант свого виступу. 7 грудня Каганович відповів, що не задоволений характером критики Хвильового і не згоден з політичною оцінкою особи М. Грушевського, яку дав Шумський. 11 грудня Шумський направив перероблений текст виступу. Каганович ознайомив з його посланнями Г. Петровського, заявив про своє незадоволення їх політичним змістом, зажадав від Шумського публічно заявити про свої помилки. Каганович вніс багато правок до тексту і повернув його. 15 грудня Шумський відправив Кагановичу третій варіант виступу, який знову не сподобався.

18 грудня епістолярний діалог, який з обох боків починався зверненням «Дорогий», був перерваний. Нерви О. Шумського, досить імпульсивної людини, не витримали. Він відверто написав: «Повинен сказати, Лазар Мойсейович, що, загалом, Ваші поправки справили на мене гнітюче враження ставлення до мене як до чужої і чуждої для ЦК людини. Хоча я все зробив на червневому пленумі для того, щоб покінчити з тертями, які мали місце до цього пленуму, і ні в чому принципово не розходжуся з ЦК... Вважаю, що зробив все, навіть сказав, що захищав помилкові позиції, коли насправді цього не було, аби усунути всяку можливість кому б то не було спекулювати моєю уявною опозиційністю до ЦК»⁴¹. Одночасно Шумський надіслав лист до політбюро ЦК КП(б)У, в якому просив звільнити його від роботи в Наркомпросі УРСР. Політбюро вирішило заслухати звіт про його роботу.

2 лютого 1927 р. на політбюро Л. Каганович зажадав від О. Шумського визнати помилки, на які вказувалося в листі Й. Сталіна. Шумський відмовився. Тоді український генсек за підтримки Г. Петровського спробував скомпрометувати Шумського, заявивши, що той на засіданні союзного ЦВК виступив проти будівництва Дніпрогесу. Шумський відкинув це звинувачення: «Ми повинні приступати до будівництва Дніпробуду, коли ми отримуємо гарантії і забезпечення будівництва союзним бюджетом, а коли на нас перекадуть весь тягар, на український бюджет, то це заріже всі інші галузі будівництва. Ось чому я так ставив питання... Говорити про те, що я проти Дніпробуду, це розповідати казки, в які ніхто не повірить»⁴². Політбюро звільнило Шумського з посади наркома освіти України.

Знявши О. Шумського з посади, Л. Каганович посилив критику на його адресу. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (26 лютого — 3 березня 1927 р.) він заявив, що українська націоналістична ідеологія особливо небезпечна. Він засудив розмови про те, що в ЦК існує антиукраїнський похід, гоніння проти боротьбистів.⁴³ Пленум ЦК і ЦКК підтвердив рішення політбюро ЦК про звільнення О. Шумського від обов'язків наркомпроса України. На цю посаду був призначений М. Скрипник. Після цього Шумський виїхав і більше ніколи не повертався до України. У майбутньому звинувачення на його адресу, за ініціативи Кагановича, набували все більш жорсткого характеру. Отже, Й. Сталін та Л. Ка-

⁴¹ Там само. — Спр. 135. — Арк. 71, 88, 108, 116–117.

⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 93. — Арк. 71.

⁴³ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 13.

ганович коригували процес українізації, як соціальної мобілізації навколо ідей радянської влади та держави. Захопивши монопольне право на вироблення та впровадження ідеологем політики українізації, ці діячі політично, а незабаром й фізично знищували інакомислячих керівників в самій Компартії.

4.4. Керівництво КП(б)У у боротьбі з опозицією Й. Сталіну

Конфлікт між Л. Кагановичем і О. Шумським з питань українізації ускладнювався втручанням Л. Каменєва і Г. Зінов'єва. Вони намагалися в ході боротьби за владу загострити протиріччя всередині українського керівництва. Опозиція різко критикувала українізацію, щоб порозумітися з комуністами, невдоволеними партійним режимом і політикою в Україні.

Зазначимо, що після призначення Л. Кагановича керівництво України почало беззастережно підтримувати Й. Сталіна. Члени політбюро ЦК КП(б)У виїхали до Києва, Катеринослава, в Донбас, щоб запобігти розколу партії. З метою «об'єднання довкола ленінського ЦК РКП(б)» у вересні–жовтні 1925 р. в Україні були проведені перевибори партійних органів⁴⁴. Всіх незгодних з політикою постаралися змістити з посад. Нові секретарі місцевих партійних комітетів висловлювалися проти опозиціонерів.

На IX з'їзді КП(б)У (6–12 грудня 1925 р.) на адресу «нової опозиції» звучали різкі звинувачення, а також пропозиції рішуче припиняти спроби «підірвати ленінську більшовицьку дисципліну у нашій партії»⁴⁵. Безпосередньо перед з'їздом українське керівництво вжило ряд спритних політичних заходів. 5 грудня 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У виступив перший секретар Сталінського окружного партії В. Моїсеєнко, запропонувавши обрати у почесну президію майбутнього з'їзду лише Й. Сталіна. Це було порушенням існуючої традиції: у той час обирали почесну президію з декількох осіб — вищих керівників більшовицької партії. Головуючий на засіданні пленуму Г. Петровський заявив: «Ця пропозиція зустрічає з боку ЦК велике співчуття і ми постараємося провести на з'їзді цю пропозицію»⁴⁶. У доповіді на з'їзді і в заключному слові Л. Каганович не шкодував сил, щоб обґрунтувати правильність позиції Й. Сталіна.

На XIV з'їзді ВКП(б) (18–31 грудня 1925 р.) делегати від України грали ключові ролі в засудженні позиції Л. Каменєва і Г. Зінов'єва⁴⁷. Зі звинуваченнями виступали Л. Каганович, П. Постишев, О. Медведєв, Г. Петровський, М. Скрипник. Від імені української, уральської, московської і білоруської делегацій В. Чубар, підтриманий з'їздом, запропонував зняти доповідь Л. Каменєва про господарське будівництво.

⁴⁴ Каганович Л. Памятные записки... — С. 375, 377.

⁴⁵ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти тт. — М., 1970. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 409–414.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.1. — Спр. 178. — Арк. 9.

⁴⁷ История Коммунистической партии Советского Союза... — Т. 4. — Кн. 1. — С. 379.

У відповідь Л. Каменєв і Н. Крупська звинуватили Л. Кагановича у проведенні політики, спрямованої на заохочування українських куркулів. Г. Зінов'єв скористався виступом Г. Петровського на пленумі ЦК КП(б)У (липень 1925 р.), який засуджував поблажливе ставлення партії до середнього і багатого селянства. Один із лідерів «нової опозиції» заявив, що цей вислів не відрізняється від їх позиції. Репутація Петровського опинилася під загрозою, як і позиція політбюро ЦК КП(б)У. Стурбований Каганович звинуватив Зінов'єва у «вириванні» цитати із загального контексту⁴⁸. У січні 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б) направило Петровського у складі восьми членів ЦК до Ленінграда для роз'яснення підсумків з'їзду⁴⁹.

Новий етап внутріпартійної боротьби за владу почався на липневому 1926 р. пленумі ЦК ВКП(б). Л. Каменєв, Г. Зінов'єв і Л. Троцький знову виступили проти Й. Сталіна. Л. Каганович та інші українські керівники стали одними з основних об'єктів критики «об'єднаної опозиції». Вона засуджувала українізацію, порушення внутріпартійної демократії, авторитарний стиль керівництва Кагановича. Почалося широке обговорення цих проблем у партії. 17 липня Каганович виступив на пленумі ЦК ВКП(б) із вкрай різкими оцінками опозиції. Його настрій, манеру вести полеміку, ставлення до колишніх соратників передає стенограма пленуму: «Між іншим, я повинен взагалі сказати, що т.т. з опозиції, особливо тов. Троцький, останнім часом спеціалізуються на цькуванні і на нападках на Україну й Українську організацію. Майте на увазі, т.т., нічого у вас не вийде з Україною. Ви, мабуть, погано знаєте донецьких, катеринославських, харківських та інших робітників... Тов. Троцький тут говорив про специфічний український тон. Я повинен сказати, що навіть з точки зору тов. Троцького тон не такий вже поганий. Я думаю, що Ваші опозиціонери інформують Вас про те, як вони виступають на зборах, пропонують свої резолюції і т.д., а Ви тут кричите: в Україні затиск, тяжка атмосфера і т.д. Так, у нас в Україні опозиція не має такої сили, яку Вам хотілося б (Пятаков з місця: де?). В Україні. (Пятаков: помиляєтеся.) Дозвольте мені, т. Пятаков, — мені краще знати, що робиться в Україні, ніж Вам (шум, сміх). Я знаю, що Ви маєте зв'язок з Україною, але Ваші інформатори, мабуть, намагаються Вас підбадьорювати і перебільшують розмір опозиції. Я думаю, що т. Пятаков ще не забув ставлення до нього донецьких робітників, не забув, як Вас блискуче вибили з Донбасу. Я думаю, що це відносилось не лише особисто до Вас, але і до Вашої опозиційності. (Троцький: якщо кого і потрібно вибивати, то це вибивати Кагановича.) Тов. Троцький, не я, а парторганізація вибиває і разом з парторганізацією я вибиваю тих, хто розкладає партію»⁵⁰.

Критику опозиції Л. Каганович продовжив на пленумі ЦК КП(б)У 3–4 серпня. Тональність його виступу була настільки грубою, що часто переходила в лайку й образливі вислови. Він критикував висновок опозиції про неможливість

⁴⁸ XIV з'їзд Всесоюзної комуністичної партії (б). 18–31 грудня 1925 р. Стенографічний звіт. — М., 1926. — С. 234

⁴⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу... — Т. 4. — Кн. 1. — С. 431.

⁵⁰ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 18. — Арк. 88.

побудови соціалізму в одній країні, стверджував, що радянська держава є базою світової революції, а тому національно—державна і міжнародна точки зору з цього питання збігаються. Потім пролунав такий пасаж: «А насправді, якого біса робітник і селянин мучитиметься, страждатиме і будуватиме, якщо він не упевнений, що він побудує... Навіщо ж тоді будувати, навіщо мучитися, навіщо страждати?». В кінці доповіді Каганович оцінив свої стосунки з лідерами опозиції: «Із Зінов'євим і Каменєвим у 1923 р. я проводив енергійну роботу по боротьбі з троцькізмом у Москві... Ми були особистими приятелями. Коли стояло питання про виключення Троцького з членів Політбюро, то вони сказали мені: «Ти напівтроцькіст, ти троцькіст, ти зрадник, тому що проти нас, проти того, щоб виключити тов. Троцького з членів Політбюро». Це було в 1923 р., а в 1926 р. вони виступають і говорять, що Троцький був правий»⁵¹.

Наприкінці 1926 р. відомий більшовик, голова Товариства землекористування єврейських трудящих Ю. Ларін опублікував у журналі «Большевик» статтю про помилки в національній політиці. За його твердженням, підтримка національних мов і культур приводила до появи форм «зоологічної русофобії», як у випадку зі статтею М. Хвильового «Геть від Москви». Русофобія була «нарочитим засобом з боку приховано-контрреволюційних елементів для послаблення радянської влади шляхом чим більшого відособлення окремих народів, що входили до СРСР». Звичайно, Ю. Ларін «пересмикував карти», жодної «зоологічної русофобії» в статті М. Хвильового не було. Але Ю. Ларін критикував нібито серйозні помилки, що виникли в ході примусової українізації профспілок, членами яких нерідко були робітники, які називали себе українцями, але розмовляли по-російськи. За висловом Ю. Ларіна, збочення національної політики в Україні були проявами буржуазного тиску на пролетаріат, а також «опозиції по відношенню до загальнопартійної лінії»⁵².

Атаку на українізацію розпочав також один з підписантів листа 83 учасників троцькістсько-зінов'євської опозиції — В. Ваганян. У 1927 р. він опублікував книгу «Про національну культуру», в якій критикував політику українізації. У книзі повторювалися сталінські оцінки М. Хвильового, але у висновках В. Ваганян йшов набагато далі. На його думку, розширення сфери вживання української мови було реакційним експериментом, який гальмував культурний розвиток мас, підсилював позиції національної інтелігенції, утруднював процес проникнення радянської (тобто російської) культури в українське суспільство. Русифікаторські і централізаторські позиції В. Ваганяна виявилися в цій книзі абсолютно виразно. Міркування його логічно вели до політичних звинувачень проти Л. Кагановича, українського керівництва в спотворенні партійної лінії, зраді інтересів робітничого класу, дружби народів СРСР⁵³.

У червні 1927 р. на засіданні ЦКК ВКП(б) політику українізації піддав критиці Г. Зінов'єв. Він заявив, що лінія КП(б)У суперечить загальнопартійній націо-

⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.1. — Спр. 214. — Арк. 15–16, 151.

⁵² Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики // Большевик. — 1926. — № 23–24. — С. 50–58; 1927. — № 1. — С. 59–69.

⁵³ Ваганян В. О национальной культуре. — М., 1927. — С. 120–127, 175.

нальній політиці. Відповідь критикам українізації дав голова національної комісії ЦКК ВКП(б) К. Таболов⁵⁴. Він відзначив, що в Україні випадки проти українізації сприйняли як гасло «Геть українізаторство, хай живе русифікаторство!». Це викликало хитання серед деяких партробітників і російських бюрократів. Щоб не залишалось сумнівів у правильності лінії на українізацію, К. Таболов процитував вислів Сталіна на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.): «Нещодавно ще говорилося, що Українська республіка і українська національність — вигадка німців. Між тим зрозуміло, що українська національність існує, і розвиток її культури складає обов'язок комуністів»⁵⁵.

Л. Каганович на червневому 1927 р. пленумі ЦК КП(б)У заявив, що ворожі сили виражають свої настрої через опозиційний блок. У складному міжнародному положенні, стверджував він, опозиція намагалася використовувати зовнішні і внутрішні труднощі для нападу на ЦК партії. 14 липня 1927 р. секретаріат ЦК КП(б)У направив директиву місцевим парторганізаціям активніше виявляти опозиціонерів і виключати їх із партії⁵⁶. У місцевих парторганізаціях формувався «войовничий настрій на захист лінії ЦК». У вересні 1927 р. закриті засідання політбюро ЦК і ЦКК КП(б)У обговорили питання «Про останні виступи опозиції». Л. Каганович написав постанову про рішучу боротьбу «зі злочинними, розкладницькими діями троцькістської опозиції»⁵⁷. З його санкції проти опозиції застосовувалися грубі методи. Наприклад, один з активних учасників опозиції, Х. Раковський приїхав на святкування 10-ї річниці Жовтневої революції до Харкова, потім до Дніпропетровська і Запоріжжя. У Харкові на урочистому засіданні міськради Х. Раковський виступив після доповіді Л. Кагановича. За завданням секретаря Харківського окружного партії П. Постишева була підготовлена група комуністів, яка переривала виступ свистом, криками з місць «Геть!».

За Х. Раковським та іншими опозиціонерами стежили чекісти. Від них Л. Каганович отримав відомості, що Раковський хотів виступити на Кайдакській районній партконференції в Дніпропетровській області. Тому він направив від імені ЦК КП(б)У попереджувальну телеграму конференції: «Щоб зломити ленінську стійкість дніпропетровської організації, опозиційний ЦК спеціально відряджає до вас Раковського, який, роз'їжджаючи по Україні, збирає нелегальні конференції, збори для створення другої партії. Вітаючи вас, ЦК твердо упевнений, що ви зумієте показати троцькістам-підпільникам, що ніякі гастролери не зіб'ють дніпропетровську організацію з ленінського шляху, що як і раніше вона буде стійкою опорою ЦК. Геть розкольників і опозиціонерів, що створюють другу партію! Хай живе єдність більшовицької партії та її залізна дисципліна!» Виступити Раковському не дали. У Дніпропетровську перед виступом Раковського до зали був введений загін червоноармійців з міліцейськими

⁵⁴ Вочевидь, для організації статі К. Таболова Л. Каганович використав дружні стосунки з Г. Орджонікідзе.

⁵⁵ Таболов К. О национальной культуре, об украинизации и о литературной истерике Ваганяна и Ларина // Большевик. — 1927. — № 11–12. — С. 76–77.

⁵⁶ Ниццой А. А. Состояние внутрипартийных отношений в КП(б)У. 1926–1939 г.г. Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. — К., 1992. — С. 101.

⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 123. — Арк. 134.

свистками, його обсвистали і стягнули з трибуни. Після святкової демонстрації 7 листопада 1927 р. у Харкові за рішенням українського політбюро ЦК були арештовані перші 9 опозиціонерів, що намагалися провести альтернативну маніфестацію⁵⁸.

20–29 листопада 1927 р. відбувся X з'їзд КП(б)У. На ньому Л. Каганович виступив зі звітом ЦК, в якому сформулював теоретичні положення, які на довгі роки визначили політику радянського керівництва в Україні. Стверджувалося, що світовий імперіалізм наполегливо готував класову війну проти СРСР. Тому Україна, географічно розташована поряд з двома такими сусідами, як Польща і Румунія, першою наражалася на небезпеку з боку ворога. Не випадково різні іноземні видання аналізували українську проблему і перспективи незалежності України. Інтереси Польщі та Англії, заявив Каганович, полягали не у створенні незалежної української держави, а в перетворенні України на плацдарм боротьби з Радянським Союзом, її економічному й політичному поневоленні. Для імперіалістичних держав радянська Україна представляла загрозу революційним впливом, до того ж їх залучав вихід до Чорного моря, зв'язок через її територію із Закавказзям і Персією. Але окупувати Україну і зробити з неї колонію нікому не вдасться, з пафосом заявив Каганович. У зв'язку з цим він украй різко характеризував уряд УНР у вигнанні, як оперетковий і зрадницький.

Розправившись із потенційними політичними противниками, Л. Каганович відзначив, що українська державність може зростати і розвиватися лише в умовах диктатури пролетаріату. Секрет був простий: він полягав у радянській системі, партії і більшовизмі. «Розгадка в тому, — стверджував Каганович, — що Жовтнева революція поєднала революцію аграрну з революцією пролетарською, революцію національну з революцією соціалістичною. Найяскравішим показником сили і потужності Жовтневої революції є єднання і вирішення національного питання, будівництва національної держави, — конкретно кажучи, держави української — з інтернаціональними завданнями пролетарської революції і з будівництвом соціалізму».

Дуже цікаво, що Каганович не заперечував вислову одного з лідерів меншовиків Н. Жорданія, який заявляв, що більшовики відтворювали українську націю. Раніше марксистки вважали її «неісторичною нацією». А Л. Каганович з гордістю говорив про досягнення українізації, культурну політику більшовиків, якій приділялася особлива увага. «Яскравим показником цього є те, — підкреслив Каганович, — що ми тут на чолі поставили одного з кращих, старіших більшовиків-ленінців — Миколу Олексійовича Скрипника».

Жорсткій критиці український генсек піддав російське націонал-ухильництво Ю. Ларіна, В. Ваганяна, Г. Зінов'єва. Він пов'язав їх з емігрантською газетою «Останні новини», яка схвалювала погляди Ю. Ларіна. Л. Каганович відкинув всі звинувачення російських шовіністів, які заявляли, що українізація нав'язувалася і здійснювалася зверху. Одночасно він критикував націоналістичний ухил в КП(б)У і комуністів, що підтримували його, в КПЗУ. В цілому, висновок Л. Кагановича був однозначним: керівництво України проводить правильну націо-

⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 2. — Арк. 50.

нальну політику, направлену на зміцнення радянської влади і революціонізацію трудящих Європи.

Під шквал оплесків з'їзду Л. Каганович навів приклад із двома синами Тараса Бульби (по однойменній повісті М. Гоголя): «Коли Остапа стратили у Варшаві, він тримався твердо і стійко, і лише крикнув: «Батько, де ти? Чи чуєш ти?», батько його, Тарас Бульба, сказав йому голосно: «Чую, син мій». Так скажемо і ми, Радянська Україна, коли нас покличе Остап і крикне: «Чуєш?», ми відповімо твердо: «Чуємо, чуємо!». Хай живе ленінська національна політика світової пролетарської революції!»

Після доповіді Л. Каганович отримав від делегатів декілька вкрай неприємних для нього анонімних записок про О. Шумського, «шумськізм», український бюджет. В одній попросили пояснити, чому затверджений ЦВК СРСР річний бюджет Москви склав 250 млн. рублів, а всієї України — 260 млн. рублів. У відповідь Каганович із роздратуванням заявив: «Якщо ця людина хоче сказати, що у нас немає державності, як говорив вчора тов. Любченко (секретар ЦК КП(б)У П. Любченко критикував заяви окремих комуністів, що Україна в СРСР не має державності. — Авт.), він хоче, щоб у нас були повні митні кордони, була загорожа, яка б відгороджувала нас від Радянського Союзу. Ця людина хоче, щоб у Білгорода стояв кордон, а для того, щоб поїхати до Москви, необхідно брати дипломатичний закордонний паспорт. А ми говоримо, що в справі зв'язку з пролетаріатом інших союзних республік, у своєму зміцненні пролетарської державності нам така державність не потрібна. Нам потрібно, щоб ми поступово розширювали свої кордони, щоб поступово добивалися того, щоб ті кордони, які існують між нами і РРФСР, існували би між нами і майбутньою польською радянською соціалістичною республікою»⁵⁹.

На XV з'їзді ВКП(б) (2–19 грудня 1927 р.) від української делегації виступило 11 чоловік із засудженням дій опозиції. Керівництво України демонструвало абсолютну відданість Й. Сталіну. Каганович розповів про інциденти з Раковським у листопаді 1927 р. і заявив, що опозиція перетворилася на «активну контрреволюційну силу». Він зажадав виключити з партії всіх прибічників Л. Каменєва, Г. Зінов'єва і Л. Троцького. Після з'їзду арешти і висилка з України опозиціонерів продовжувалась⁶⁰. Отже, Л. Кагановичу вдалося забезпечити Й. Сталіну цілковиту підтримку керівництва УСРР у внутріпартійній боротьбі за владу в Кремлі. Це мало серйозне значення, адже сама крупна національна Компартія схвалювала політику групи Й. Сталіна в Кремлі, забезпечувала її представникам можливість посісти основні посади в партії та державі.

⁵⁹ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 106. — Арк. 2-7, 9-11, 17.

⁶⁰ Див.: XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — М.; Л. — 1928. — С. 139–140. Велика група членів партії була заарештована в травні 1928 р., після рішення політбюро ЦК КП(б)У про додаткові арешти колишніх опозиціонерів.

4.5. Л. Каганович та економічний розвиток України

Від початку перебування в Україні Л. Каганович велику увагу приділяв проблемам економічної політики, яка викликала серйозні розбіжності в Компартії. Головні питання дискусій формулювалися так: яким чином будувати соціалізм — технічно передовий лад в аграрній країні, що знаходилася в капіталістичному оточенні; де знайти внутрішні джерела накопичення для модернізації промисловості і технічного переоснащення сільського господарства; за допомогою яких заходів регулювати багатокладну економіку?

Відомий більшовицький економіст Є. Преображенський стверджував, що подолати техніко-економічну відсталість СРСР можливо в особливий період первинного накопичення методами перекачування коштів з радянського села. Для цього необхідно забезпечити селянинові все більш і більш заможне життя. Одночасно він підтримував пропозиції прибічників Л. Троцького про проведення примусової хлібної позики в 150–200 млн. пудів у 10% заможно-куркульських господарств, припинення фінансування кооперації, переклавши його на сільську «верхівку». Суми, що звільнилися, можна було використовувати на індустріалізацію.

Л. Троцький у засобах ліквідації техніко-економічної відсталості країни вважав за необхідне 18-ти відсоткові і більше темпи зростання промислового виробництва на рік. Він пропонував задовольняти попит на промислове устаткування, товари повсякденного вжитку за рахунок імпорту при одночасному нарощуванні експорту хліба. Тому, на його думку, треба було інтегруватися в світову економіку і розвивати в селі капіталістичне фермерське господарство, підтримуючи ринкову рівновагу в країні товарними інтервенціями⁶¹.

Пошук необхідних економічних рішень ускладнювався боротьбою за владу, взаємними звинуваченнями в ревізії марксизму і лєнінізму. У квітні 1925 р. на пленумі ЦК РКП(б) М. Бухарін заявив, що ухил від генерального курсу партії спостерігався у тих, хто виступав за розвиток «верхівкових» (багатих) прошарків села. Він стверджував, що партія повинна направити державні кошти на підтримку головної маси селянства, в першу чергу, — середняків і бідноти, кооперації і колгоспів. «Ми йдемо на розвиток непу на селі», — підкреслював М. Бухарін. Тому постановка питання про те, що партія «розпускає куркуля», була неправильною. Критикуючи за такі погляди Ю. Ларіна та інших троцькістів, кремлівський ідеолог спеціально відзначав: «ми не підемо по лінії загострення класової боротьби на селі»⁶². У тому ж квітні 1925 р. М. Бухарін сформулював до розширеного пленуму виконкому Комінтерну тези стосовно селянського питання, в яких говорилося: «Кінцевою метою руху (до соціалізму — Авт.) є організація великого колективного сільськогосподарського виробництва, знищення протилежності між містом і селом, подолання відсталості сіль-

⁶¹ Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. — М., 1997. — Т. 1. — С. 104–107

⁶² Вісті. — 1925. — 1 травня.

ського господарства, яка при капіталізмі була одним із законів його розвитку»⁶³. Стовповим шляхом до соціалізму він вважав кооперацію⁶⁴.

Принципово важливим було те, що XIV конференція РКП(б) (27–29 квітня 1925 р.) підтримала висновок Й. Сталіна про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні. Тим самим керівництво країни продовжувало зміщувати акценти в політиці з ідеї світової революції на національно-державне будівництво. Але неправильно думати, що вожді більшовиків повністю відмовилися від мрії про всесвітню перемогу комунізму. Судячи із заяв Сталіна, вони розглядали СРСР як базу для пролетарської революції в інших країнах.

На IX Всеукраїнському з'їзді рад Л. Каганович захищав від троцькістської опозиції гасло «Обличчям до села!», спрямоване на поживавлення діяльності рад, розширення соціальної бази комуністичного режиму на селі. Генеральний секретар ЦК КП(б)У доводив правильність рішень XIV партконференції про зміну системи прямого оподаткування в селі, полегшення умов використання найманої робочої сили в сільському господарстві, короткострокової оренди землі. Зокрема, він заявив про те, що селянський ринок, який розширюється, з кожним роком пред'являтиме нові вимоги до промисловості. Якщо вона не зможе задовольнити запити селян, тоді, на його думку, селянин може сказати: «Коли ви тримаєте всю промисловість, а не можете дати нам цього ситцю, який нам потрібний..., то ми собі пошукаємо іншого промисловця, іншого господаря». Тому пошук джерел для подальшого розвитку промисловості — справа політична і її треба вести усередині країни, на основі приватного нагромадження, розвитку сільського господарства.

Л. Каганович говорив про те, що важливу роль в акумуляції фінансових коштів повинні були зіграти комітети незаможних селян (КНС). Саме їм державна планувала надати економічну допомогу. Вони контролювали діяльність сільських рад. Але що з ними треба було робити в умовах поживавлення рад? У виступі Каганович відповіді не дав, але проголосив, що через активізацію рад зміцнюється місцева влада. Він підкреслював, що керівництво країни тримає в руках три вирішальні чинники: 1) кооперативне і колгоспне будівництво; 2) державну, тобто соціалістичну промисловість; 3) державну владу і потужну, «вимуштрувану сталеву більшовицьку партію». З пафосом Каганович стверджував: «Це запорука, що ми прийдемо до соціалізму, не дивлячись на те, що вимушено маневруємо через неп і товарні відносини»⁶⁵.

Присутній на IX Всеукраїнському з'їзді рад Л. Каменєв навіть не обмовився про суперечності у керівництві ВКП(б) стосовно питань дальшого розвитку країни. Він виступав за розвиток селянського нагромадження, «наближення радянської адміністрації до широких селянських мас шляхом засвоєння радянським апаратом мови цих мас», електрифікацію України, розширення бюджетних прав республіки у складі СРСР. Даючи інтерв'ю газеті «Комуніст», Л. Каменєв підкреслив: «Україна може і повинна бути зразковою країною Радянського Союзу

⁶³ Комуніст. — 1925. — 8 квітня.

⁶⁴ Правда. — 1925. — 6 березня.

⁶⁵ Вісті. — 1925. — 13 травня.

в справі соціалістичного будівництва»⁶⁶. Делегати з'їзду одногосно виступили за розвиток промисловості України. У спеціальній резолюції з цього питання наголошувалася необхідність почати будівництво великої гідроелектростанції на Дніпрі.

В історичній літературі ще на початку 1990-х рр. наголошувалося, що на той момент керівництво країни сподівалося на добрий урожай, широкомасштабні закупівлі зерна у селян, збільшення його експорту, а також імпорту устаткування. Були ухвалені фінансові заходи щодо збільшення асигнувань на промисловий розвиток з 300 до 350 млн. рублів. Передбачалося ввести в дію всі металургійні заводи в Україні. Влітку 1925 р. Л. Каганович і Г. Петровський після неодноразових консультацій з Й. Сталіним підготували рішення про зміну функцій КНС. Л. Каганович проявив при цьому властиву йому манеру апаратної інтриги і політичної компрометації колег. З питанням про КНС на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 липня 1925 р. виступив другий секретар ЦК І. Клименко. Він ще в 1923 р. за підтримки Е. Квірінга пропонував ліквідувати КНС⁶⁷. З тих часів його думка не змінилася, тим паче, що він нічого не знав про «кулуарні домовленості» із Сталіним. На політбюро ЦК КП(б)У Каганович виступив проти ліквідації КНС. В результаті І. Клименка можна було звинуватити у політичній незрілості⁶⁸.

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся незабаром, підтримав сформульовані Кагановичем пропозиції політбюро ЦК КП(б)У про ліквідацію адміністративних функцій КНС і перетворення їх у громадські організації⁶⁹. На пленумі ЦК Каганович розповів про рішення уряду СРСР понизити єдиний сільськогосподарський податок для України до 70 млн. пудів зерна, що складало близько 25% загальносоюзного. Для порівняння в 1923 р. він досягав 230 млн. пудів (34% загальносоюзного), а в 1924 р. — 114 млн. пудів (27%). Каганович стверджував: «Роль України в цьому загальному зниженні (податків — *Авт.*), яке зроблене Москвою, дуже велика і нам мають бути вдячні не лише українські селяни, але і селяни всього Союзу»⁷⁰.

З цього питання погляди Л. Кагановича відрізнялися від позиції Г. Петровського. У 1924 р. ВУЦВК УСРР у низці законодавчих та нормативних актів вимагав чіткої класової політики в податковому законодавстві. Зниження податків у 1925 р. враховувало господарські інтереси середніх і порівняно багатих селянських господарств. На пленумі ЦК КП(б)У (липень 1925 р.) Петровський піддав критиці буржуазні тенденції в партійній політиці, зокрема, поблажливе ставлення до зростаючого впливу середнього і багатого селянства⁷¹. Ці твер-

⁶⁶ Комуніст. — 1925. — 5 травня.

⁶⁷ Кульчицький С.В. Комітети неможливих селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921—1928 рр.). — К., 2000. — С. 153.

⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 61. — Арк. 43.

⁶⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 325–327.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 165. — Арк. 19.

⁷¹ На XIV з'їзді ВКП(б) Г. Зінов'єв цитував виступ Г. Петровського на липневому 1925 р. пленумі ЦК КП(б)У. Не виключено, що це була спроба поглибити протиріччя у позиції українського керівництва. Див.: XIV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г. Стенографический отчет. — М., 1926. — С. 119.

дження нагадували заяви, що лунали від Г. Зінов'єва, Л. Каменєва та інших опозиціонерів.

Труднощі з хлібозаготівлями, що виникли в липні–серпні 1925 р., загострили розбіжності в радянському керівництві. Довелося скорочувати експорт зерна, імпорт устаткування, програми промислового розвитку. У країні загострилася «товарний голод», вирости ціни, збільшилася кількість безробітних. Наркомат фінансів СРСР припинив кредитування підприємств. Перед українським керівництвом гостро постала проблема фінансування республіканського бюджету. 28 серпня 1925 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У пролунали пропозиції поповнити бюджет відрахуваннями частини доходів підприємств трестів союзного підпорядкування. Висловлювалася думка обговорити бюджет на засіданні бюджетної комісії і президії ВУЦВК УСРР перед подачею його на сесію ЦВК СРСР. Л. Каганович виступив проти першої частини пропозицій, але підтримав другу. Цікаво, що політбюро ЦК КП(б)У не прислухалося до його точки зору. Було прийнято рішення включити до прибуткових джерел бюджету УСРР відрахування від прибутків союзної промисловості і торгівлі, розташованої на території України⁷². Проте ЦВК СРСР рішення не затвердив. Наприкінці 1925 р. декілька українських керівників заявили про необхідність формування самостійного республіканського бюджету в рамках конституції СРСР. Це викликало невдоволення не лише Л. Кагановича, але й Г. Петровського та В. Чубаря, які розцінили пропозицію як «спробу підриву єдності СРСР»⁷³.

Кризові явища в економіці, помилки в політико-управлінських рішеннях сприяли зміні поглядів групи Й. Сталіна, зокрема, Л. Кагановича, на стратегію економічного розвитку. Виступаючи на IX з'їзді КП(б)У, Каганович заявив, що основним завданням партії є «зростання нашої соціалістичної промисловості і форсування індустріалізації країни». Україна повинна знаходитися на одному з перших місць у загальносоюзному плані будівництва заводів. Глибокого аналізу господарських труднощів він не дав, явно вважаючи їх випадковими і легко виправними. Важливішим він вважав шлях, обраний Й. Сталіним.

Ще влітку 1925 р. генеральний секретар ЦК РКП(б) сформулював дилему, що стояла перед керівництвом партії: «Або ми розглядаємо нашу країну як базу пролетарської революції, маємо, як говорить Ленін, всі дані для побудови повного соціалістичного суспільства, — і тоді ми можемо і повинні будувати таке суспільство, з розрахунку на повну перемогу над капіталістичними елементами нашого народного господарства; або ми базою революції не вважаємо нашу країну, даних для побудови соціалізму не маємо, побудувати соціалістичне суспільство не можемо, і тоді, в разі відтягування перемоги соціалізму в інших країнах, повинні миритися з тим, що капіталістичні елементи нашого народного господарства візьмуть верх, у Радянській владі буде розклад, партія переродиться».

Й. Сталін побоювався, що тривале існування багатокладної економіки може привести до втрати партією влади. Гарантією від такого розвитку подій він

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 59. — Арк. 26.

⁷³ Комуністична партія України: з'їзди і конференції... — К., 1991. — С. 93.

вважав розвиток великої державної промисловості. Але чи можливий він в умовах капіталістичного оточення без кредитів ззовні? Відповідаючи на питання, Сталін сказав: «Так, можливий. Справа ця буде пов'язана з великими труднощами, доведеться при цьому пережити важкі випробування, але індустріалізацію нашої країни без кредитів ззовні ми все ж можемо провести, не дивлячись на всю цю скруту». На його думку, можна використовувати лише новий шлях розвитку, «шлях, не вивчений ще повністю іншими країнами, шлях розвитку великої промисловості без кредитів ззовні, шлях індустріалізації країни без обов'язкового припливу іноземного капіталу...»⁷⁴.

У грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) Й. Сталін підкреслив необхідність економічної незалежності СРСР і висловився за швидке розгортання промисловості із пріоритетом галузей, що випускають засоби виробництва. Складовою частиною дискусії, що розгорнулася на з'їзді, стало питання про сенс непу. Вважати його соціалізмом, відступом до капіталізму, або маневром партії? Й. Сталін охарактеризував неп як особливу політику пролетарської держави, розраховану на допущення капіталізму, на боротьбу капіталістичних і соціалістичних елементів, на перемогу перших над другими, на знищення класів, на спорудження фундаменту соціалістичної економіки. Передуючи сказаному, він запитав делегатів з'їзду: «І то хіба не відомо, що ми всі проти розширення непу?»⁷⁵. З наведених вище цитат добре видно, що логіка Й. Сталіна відрізнялася жорстким класовим підходом. Неп для нього був короточасним процесом, а розвиток державної (на його думку, соціалістичної) промисловості — засобом подолання багатоукладності в економіці країни — пріоритетним завданням.

Більшість партійних керівників підтримали таку точку зору. XIV з'їзд ВКП(б) накреслив курс на індустріалізацію країни, розгортання соціалістичної промисловості «на основі підвищеного технічного рівня, проте, в строгій відповідності як з ємністю ринку, так і з фінансовими можливостями держави». У директивах з'їзду наголошувалося, що магістральний шлях будівництва соціалізму в селі полягав у тому, щоб «залучити до кооперативної організації основну масу селянства і забезпечити цій організації соціалістичний розвиток...». Головним завданням було досягти перемоги «соціалістичних господарських форм над приватним капіталом». У запалі дискусій на з'їзді конкретні господарські проблеми не обговорювалися. Як вже вказувалося, за пропозицією В. Чубаря делегати зняли з порядку денного доповідь Л. Каменєва про господарське будівництво. Теоретичні міркування Й. Сталіна та рішення з'їзду мали принципове значення для подальших подій: вони на роки визначили політику Компартії, діяльність держави та процеси у суспільстві.

Через декілька днів Л. Каганович розповів харківському партійному активу про результати з'їзду. У його виступі звернуло на себе увагу підкреслене дотримання загальним партійним гаслам. Він відзначив необхідність будувати соціалізм на основі непу і союзу робітників та селян. Міжнародна ситуація вимагала

⁷⁴ Сталин И.В. Сочинения. — Т. 7. — С. 195,198.

⁷⁵ XIV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г. Стенографический отчет. — М., 1926. — С. 489, 493.

зміцнити обороноздатність країни, а також розвивати промисловість як авангард економіки. Але існувала невідповідність між соціалістичною промисловістю і приватними селянськими господарствами, що породжувало немало господарських труднощів. Їх потрібно було вирішувати економічними, а не адміністративними методами, кооперуючи селян на шляху до соціалізму⁷⁶.

Особливу увагу Л. Каганович приділив електрифікації України як основи для великого промислового будівництва. Будівництво електростанції на Дніпрі повинно було стати початком і символом майбутнього промислового розвитку України⁷⁷. Як відомо, комісію з будівництва Дніпровської станції очолював Л. Троцький, гарячий прибічник цього починання. Мабуть тому в 1925 р. Й. Сталін виступав проти проекту. Проте в цьому питанні його не підтримувала більшість політбюро ЦК ВКП(б). У квітні 1926 р. на пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін звинуватив Л. Троцького в прагненні порушити баланс між фінансовими можливостями держави і темпом розвитку промисловості: «Чим, наприклад, пояснити той факт, що тов. Троцький, форсуючи питання про Дніпробуд, забуває про ресурси, необхідні для цього величезного підприємства? Як би нам не потрапити у становище того мужика, який, накопивши зайву копійку, замість того, щоб полагодити плуг і відновити господарство, купив грамофон і прогорів. Чи можемо ми не зважати на таку небезпеку? Чи можемо ми не зважати на рішення з'їзду (XIV з'їзду ВКП(б). — *Авт.*) про те, що наші промислові плани повинні погоджуватися з нашими ресурсами? А тим часом тов. Троцький явно не зважає на це рішення з'їзду»⁷⁸.

У випадку Дніпробуду погляди Й. Сталіна і Л. Кагановича розійшлися, але не принципово. Українське керівництво, відстоюючи ідею Дніпробуду, переслідувало декілька економічних і політичних цілей. Однією з них було збільшення союзних інвестицій у республіканську економіку після політичного рішення про початок будівництва. Розвиток української промисловості стримувався недостатнім фінансуванням з державного бюджету. В умовах непу трести, у складі яких об'єднувалися державні підприємства, відраховували до держбюджету не відсоток з основного капіталу, а промисловий податок. Він не мав прямого зв'язку з результатами господарської діяльності трестів. Замість того, щоб розвиватися за рахунок власних нагромаджень, прагнути до прибутку, промисловість знаходилася в повній залежності від держбюджету. Так званий трестівський госпрозрахунок не був пов'язаний з ринковими стосунками, внутрішньо-промисловим нагромадженням, що породжувало численні господарські й фінансові проблеми⁷⁹.

У першому кварталі нового господарського року (він почався 1 вересня 1925 р.) трести витратили значні суми з оборотних коштів на капітальні роботи. Але виробничі програми двох найкрупніших українських трестів — мета-

⁷⁶ Див.: Каганович Л. М. Итоги XIV ВКП(б). — Харьков, 1926.

⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 108–110.

⁷⁸ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. — М., 1995. — С. 11.

⁷⁹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 335.

лургійного «Південьсталь» і машинобудівного «ПМТ»⁸⁰ — виявилися не виконаними. Одночасно наркомат фінансів СРСР продовжував жорстку кредитову політику, сподіваючись стабілізувати грошовий обіг і цінову рівновагу. Істотних результатів добитися не вдалося. У республіці загострився товарний голод, зросли роздрібні ціни. Селяни не квапилися продавати хліб, тому керівництво країни наполовину скоротило експорт хліба, який, до того ж, залишався нерентабельним через високі накладні витрати на хлібозаготівлі. На державних підприємствах довелося затримувати виплату зарплат, скорочувати тисячі робітників.

У квітні 1926 р. на пленумі ЦК КП(б)У Л. Каганович заявив, що проблема інвестицій у республіканську промисловість союзного підпорядкування пріоритетна для українського керівництва: «ми, члени ЦК ВКП, повинні з усією силою поставити вимогу про привілейоване становище металу і вугілля, якщо хочете, як галузей промисловості найбільш відсталих, в тому сенсі, що вони не мають своїх капіталів і не можуть вкладати власних нагромаджень. Їм держава повинна допомагати, на них треба звернути максимум уваги»⁸¹.

Через кілька днів пленум ЦК ВКП(б) підкреслив необхідність прискореного зростання машинобудування, металургійної і паливної промисловості, виробництва електроенергії, промисловості будівельних матеріалів, транспорту. Але де брати гроші на здійснення таких амбітних планів? На пленумі ЦК знову спалахнули гострі дискусії. Нарком фінансів СРСР Г. Сокольников, за підтримки авторитетних економістів, пропонував зосередитися на розвитку сільського господарства, щоб упродовж ряду років нагромадити фінансові ресурси, і лише тоді почати індустріалізацію. В іншому разі країну чекала депресія сільсько-господарського виробництва і зниження життєвого рівня селянства.

Прибічники Л. Троцького виступали за те, щоб почати індустріалізацію найвищими темпами, а потім поступово зменшувати їх за так званою затухаючою кривою, інтегруючись у світовий ринок. Разом з Л. Каменєвим і Г. Зінов'євим вони пропонували підвищити оптові ціни на промислові товари, обкласти 15 відсотків найбільш заможних селянських дворів підвищеними податками для поповнення джерел нагромадження. У цьому випадку країну чекала інфляція, наростання економічної кризи, неминучі соціальні потрясіння.

У чому ж полягав вихід? Необхідно відзначити, що економічні проблеми, з якими зіткнулося радянське керівництво, сьогодні представляються ще складнішими, ніж у той час. А запекла боротьба за владу заважала вождям партії знайти конкретні політичні рішення. Недаремно квітневий пленум ЦК ВКП(б) обмежився загальними фразами: експропріація непродуктивних класів (буржуазії і дворянства), анулювання боргів, зосередження доходів від промисловості, держторгівлі (внутрішньої і зовнішньої) та всієї кредитної системи в руках держави і т.п. дають можливість такого нагромадження усередині країни, яке забезпечує необхідний для соціалістичного будівництва темп розвитку індустрії. Тим самим визнавалося, що основні нагромадження створювалися за

⁸⁰ Південний машинобудівний трест.

⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 61.

рахунок перерозподілу державного бюджету, який наповнювався в основному оподаткуванням сільського господарства.

Після пленуму в надрах загальносоюзних відомств визріла ідея про банкрутство українських трестів «Південьсталь» і «ПМТ», що знаходилися на межі фінансового краху. У травні 1926 р. до Харкова приїхав голова ВРНГ і ОГПУ СРСР Ф. Держинський з пропозицією оголосити про майбутнє банкрутство з подальшою ліквідацією трестів і передачу їх майна та боргів іншим українським організаціям. Проблема розглядалася на політбюро ЦК КП(б)У 10 і 22 травня. Українські керівники рішуче заперечили Ф. Держинському. М. Скрипник прямо заявив: «Що Ви пропонуєте? Ви пропонуєте план, який є не більш не менш як перенесенням всього тягаря кризи на нашу українську промисловість. Ви хочете її подолати за рахунок лише нашої української промисловості. З цією частиною плану я не згоден і за це голосувати не буду». Він запропонував замість банкрутства збільшити державне кредитування українських трестів, звернути увагу загальносоюзних органів на українську промисловість: «Потрібно поставити перед ЦК ВКП(б) питання не лише про те, що є в Південьсталі, а взагалі про те, що в Україні виникає загроза кризи, і відповідно цьому — необхідність приділити увагу, повернути обличчя сюди... Інакше кажучи, та позиція, яку Політбюро ЦК КП(б)У зайняло в цьому відношенні, повинна стати і точкою зору всього ЦК ВКП(б). В іншому разі виникне таке становище, що за цією катастрофою станеться інша, те ж саме може бути і в Донвугіллі тощо».

М. Скрипника підтримав О. Шумський, який відзначив: «Зараз піти на таке банкрутство, піти нам, щоб збанкрутіти і тим самим ще більше обтяжити становище цих трестів — означає свідомо йти на руйнування господарства в Україні. Хай видає постанови ПБ ЦК ВКП, хай видає постанови РПО, але ми повинні протестувати і боротися, щоб цього не було, бо це важкий удар по всьому господарству України». Л. Каганович не заперечував і вніс пропозицію звернутися з проханням до ЦК ВКП(б) не лише підсилити кредитування, але і загальне фінансування українських трестів⁸².

Перед обуреними керівниками України Ф. Держинський визнав, що криза «Південьсталі» і «ПМТ» «показує загальну нашу фінансову кризу», яка супроводжувалася невиконанням виробничих програм, зростанням собівартості продукції, роздрібних цін, падінням реальної зарплати. Не бажаючи втратити політичну підтримку українського керівництва в умовах боротьби за владу, Держинський, який підтримував Й. Сталіна, погодився з пропозиціями Кагановича. Обговорюючи господарські проблеми, він виступив за введення твердих роздрібних цін на окремі види продуктів, плановий розподіл промислової продукції, за якого місцевим організаціям легше буде боротися з перекупниками-спекулянтами. Він особливо відзначив роль проведених ОДПУ арештів перекупників, винних у заниженні роздрібних цін: «Коли ми в Москві взяли за спекулянтів і заарештували близько 3 тисяч, і коли пройшла звістка про те, що 6 тисяч

⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 88. — Арк. 66, 69, 107.

чоловік висилаємо на поселення, то хвостів (черг — *Авт.*) в Москві не стало, прикажчики почали торгувати зовсім вільно»⁸³.

Ми не знаємо, чи розумів головний чекіст, що арешти спекулянтів не можуть у принципі вирішувати проблему зниження роздрібних цін. Причини їх зростання, а значить, дестабілізації ринкової рівноваги, були набагато глибші: вони знаходилися у суперечностях економічної моделі непу. Але з Ф. Дзержинським погодився М. Скрипник, коли заявив, що треба розширити використання адміністративних і судових заходів проти приватників⁸⁴. Це свідчило, що керівництво ВКП(б) сподівалося здолати господарські проблеми, використовуючи не лише бюджетне фінансування, але й репресії проти капіталістичних елементів у суспільстві. Через півтора роки такі підходи стали одним з стрижнів політичного курсу.

У липні 1926 р. державні інвестиції тресту «Південьсталь» були різко збільшені. З'явилася можливість розширити виробництво на металургійних заводах. У цей час Л. Каганович стверджував, що основний пріоритет партії — «зростання нашої соціалістичної промисловості і форсування індустріалізації країни». Україна буде на одному з перших місць у всесоюзних планах будівництва нових заводів. Тому Каганович обережно критикував «деяких товаришів» із загальносоюзних відомств за недостатню наполегливість перед ЦК ВКП(б) при включенні будівництва Дніпробуду до господарського плану 1926 р. Одночасно він попереджав, що наполегливість українського керівництва не повинна набувати форму конфронтації з центром. Каганович став обережним після того, як українські керівники піддали критиці плани союзних органів розвивати цукрову промисловість переважно на Волзі, у південних регіонах Росії, а також ідеї будівництва в Україні лише трьох з 45 металургійних заводів. Останні, зі схвалення Й. Сталіна, намічалось будувати за Волгою і на Уралі⁸⁵.

Після смерті Ф. Дзержинського (20 липня 1926 р.) на посаду голови ВРНГ СРСР був призначений В. Куйбишев. Він зберігав дружні взаємини з Л. Кагановичем, доброзичливо ставився до його прохань. Обидва беззастережно підтримували Й. Сталіна на новому етапі боротьби за владу з об'єднаною опозицією. Мабуть, проконсультувавшись з Куйбишевим, Каганович рішуче поставив питання про Дніпробуд на політбюро ЦК КП(б)У. У прийнятому 14 серпня 1926 р. рішенні наголошувалося: «Виходячи з постанови ПБ ЦК ВКП(б) про розгортання робіт по капітальному будівництву, у тому числі і по Дніпробуду і враховуючи величезне значення і роль Дніпробуду в справі індустріалізації країни, доручити РНК форсувати роботу щодо закінчення експертизи проекту Дніпровського будівництва. Добиватися в ЦК ВКП(б) визнання робіт по Дніпробуду першочерговими». Політбюро ЦК КП(б)У доручило Г. Гриньку розробити проект відповідної записки членам політбюро ЦК ВКП(б) стосовно Дніпробуду.

За два тижні керівники України дізналися, що Держплан СРСР намітив у новому господарському році виділити на капітальне будівництво 850 млн. рублів.

⁸³ Там само. — Арк. 105. — Спр. 89. — Арк. 2.

⁸⁴ Там само. — Арк. 2.

⁸⁵ Там само. — Спр. 87. — Арк. 35.

Одним з основних джерел фінансування стали місцеві бюджети, розміри яких скоротили до мінімуму. Політбюро ЦК КП(б)У підтримало капіталовкладення в будівництво, але звернулося до політбюро ЦК ВКП(б) з проханням доручити РНК СРСР переглянути джерела фінансування, не зменшуючи місцевих бюджетів. 9 вересня з Москви приїхав Г. Гринько, який повідомив про попередні контрольні цифри розвитку економіки України в 1926–1927 рр., які накреслювалися Держпланом СРСР. Українські керівники скористалися ситуацією. Від їх імені у січні 1927 р. Каганович демонстративно звернувся до Сталіна із запитанням, коли Куйбишева оберуть до політбюро ЦК ВКП(б), хоча він не був навіть членом ЦК. Сталін відповів: «Т-м Петровському, Чубарю, Кагановичу. Зважаючи на запит т. Кагановича, мені доручено всіма друзями по Політбюро повідомити Вас, що: 1) питання про дев'ятого члена Політбюро ЦК ВКП(б) стояло у нас місяців два тому назад, під час останнього пленуму ЦК, причому питання було вирішене у вашій присутності у дусі збереження дев'ятого місця для Куйбишева одноголосно з тим, щоб до формального проведення т. Куйбишева (він не член ЦК) голосував у Політбюро як дев'ятий з кандидатів; 2) з того часу це питання ніким рішуче не порушувалося; 3) отже, не могло бути ніяких розмов і тим більше суперечок у складі Політбюро і взагалі серед друзів по Політбюро навколо питання про дев'ятого члена; 4) плітки поширюються, мабуть, опозицією. З ком. Прив. Й. Сталін»⁸⁶. Політичний підтекст був очевидним — група Й. Сталіна отримувала в політбюро ЦК ВКП(б) свого прихильника, а керівництво УСРР — дружню людину, яка могла вирішувати економічні і фінансові питання на користь республіки.

Початок широкомасштабної індустріалізації в Україні поставив питання про її фінансування. Уряд СРСР встановив український бюджет на 1927 р. в розмірі 243 млн. рублів. Для порівняння: бюджет Москви складав 280 млн. рублів. У цих умовах українське керівництво відчайдушно боролось за інвестиції. Боротьба за інвестиції між керівництвом різних регіонів велася постійно. Ставлення до України яскраво характеризувала репліка Г. Петровського на одному з партійних форумів: «Будучи членами ЦК РКП, нам доводиться спостерігати гризню, ми сперечаємося проти Уралу та інших промислових районів. Відносно нас склалася найодіозніша думка. Ну, говорять, «пішла Україна»⁸⁷. У травні 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У спеціально відзначило позитивні результати поїздки до України В. Куйбишева, який знайомився з ходом будівельних робіт на ПМТ, а також на заводах Миколаєва, Одеси, Харкова і Києва. В ході візиту він заявив, що є прибічником пріоритетного розвитку важкої промисловості в Україні⁸⁸.

У листопаді 1927 р. на X з'їзді КП(б)У Л. Каганович стверджував, що непризвів до нового поділу праці в СРСР на основі планового соціалістичного начала. Це надавало максимальну можливість для всебічного розвитку України

⁸⁶ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3 — Спр. 99 — Арк. 2. Збережено авторські особливості цього рукописного листа.

⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 107–108.

⁸⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 121. — Арк. 82. Цікаво, що через рік політбюро ЦК КП(б)У відкинуло пропозицію В. Куйбишева про використання виключно російської мови в органах загальносоюзних установ в Україні. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 63.

у складі СРСР. Частка української продукції, а також інвестицій в економіку республіки в загальносоюзному масштабі залишалася стабільною і навіть мала тенденцію до деякого підвищення. Генеральний секретар ЦК КП(б)У вітав рішення ЦК ВКП(б) стосовно електрифікації країни, звертаючи увагу на необхідність виробництва в СРСР генераторів для електростанцій, у тому числі для Дніпрогесу⁸⁹.

На XV з'їзді ВКП(б) (2–19 грудня 1927 г.) Л. Каганович повторив закинуту Й. Сталіним тезу про те, що небезпека нової війни проти СРСР зростає, і це особливо відчувається в УСРР. Її керівництво, відзначив він, спромоглося «поставити на бойову ногу мільйонні маси, готові захищати Радянську республіку». Значення України для обороноздатності СРСР визначалося її економічним потенціалом: на неї припадало 80% союзного видобутку вугілля, 70% виплавки металу, 85% видобутку залізної руди. Але, не дивлячись на швидке зростання в попередні два роки, металургійна промисловість України не встигла досягти довоєнного рівня. Каганович пропонував спрямувати капіталовкладення в металургію і машинобудування, як базові галузі індустріалізації. При цьому він явно підстраховував себе від звинувачень у захисті виключно українських інтересів: «Товариші, не подумайте тут, що я виступаю як обласник, що захищає важку індустрію України. Я захищаю лінію нашої партії на піднесення і розвиток важкої індустрії та машинобудування в усіх районах нашого СРСР»⁹⁰.

Збільшення промислового будівництва призвело до наростання диспропорцій в економіці країни. Наприкінці 1927 р. радянське керівництво в черговий раз зустрілося із зростаючими труднощами в хлібозаготівельній кампанії. Дії, які застосувало керівництво ВКП(б), свідчили, що розпочинався новий період в політиці. В цілому, 1925–1928 рр. стали періодом посилення контролю Й. Сталіна над керівництвом КП(б)У. Л. Каганович, як довірена особа Й. Сталіна, забезпечив політичну підтримку провідників УСРР в ході боротьби за владу в Кремлі. За допомогою Кагановича Сталін коригував політику українізації в республіці з позицій зміцнення влади Кремля в Україні, соціальної мобілізації українців навколо гасел радянської влади. Внутріпартійна боротьба в Україні супроводжувалася зростанням ідеологічної нетерпимості в КП(б)У, розширенням групи підтримки політичної позиції Й. Сталіна та його фігури, як вождя, в республіканських і окружних партійно-радянських структурах. Каганович формував групу особисто відданих керівників (П. Постишев, М. Хрущов, А. Завенягин, Р. Терехов, В. Строганов та інші), які так чи інакше були пов'язані з Донбасом, і почали робити партійну кар'єру. Складовою інтерактивних дій центру–субцентру влади стали рішення про швидку індустріалізацію республіки, що посилили протиріччя економічної моделі непу.

⁸⁹ Каганович Л.М. Два года от IX до X съезда КП(б)У. — Харьков, 1927. — С. 18—19.

⁹⁰ XV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). Декабрь 1925 г. Стенографический отчет. — М.; Л., 1928. — С. 133–134.

РОЗДІЛ 5

ПІДТРИМКА КЕРМАНИЧАМИ УКРАЇНИ ПОЛІТИКИ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ» ТА СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

5.1. Взаємодія керівництва СРСР та УСРР у зламс непу

Нездатність керівництва ВКП(б) розв'язати глибокі протиріччя непу в умовах жорсткої боротьби за владу обумовлювалася, зокрема, операційними ідеологічними конструкціями у свідомості та психо-ментальним складом особистостей. На наш погляд, показовою була заява Л. Кагановича, яку він зробив у доповіді про внутріпартійне становище 13 жовтня 1927 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У: «Революція жорстока. Вона не дає шляху для тих, хто коливається, для слабких, для тих, хто хоче бути добрим і нашим і вашим, не дає шляху тим, хто хоче зайняти проміжний простір. І ми зуміли перемогти на цьому шляху тільки тому, що ми спромоглися дати взіркову залізну більшовицьку дисципліну». Далі він продовжив: «Тепер щодо моєї душі дозвольте Вам сказати, що я глибоко впевнений в тому, що поряд з тією глибокою ідейною роботою, яку партія розгорнула за останні роки, більшовицька дисциплінованість, репресії (підкреслено мною — *Авт.*) були завжди в арсеналі більшовицької партії і ми ніколи не лякалися цього»¹.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 22 листопада 1927 р., в якому брав участь голова РНК СРСР А. Риков, відмічалось порушення надходження хліба на ринок, що пояснювалося невдалим врожаєм, неспритними умовами осінньої посівної кампанії тощо. Було вирішено встановити річний хлібозаготівельний план у розмірі 245 млн. пуд., що перевищувало заготівлі минулого року більш ніж на 20%. За пропозицією А. Рикова на місця ніяких директив про такий план не давали, до розгляду питання політбюро ЦК ВКП(б)². На XV з'їзді ВКП(б) (2–19 грудня 1927 р.) у політичному звіті ЦК Й. Сталін проголосив курс на колективізацію сільського господарства³. Представники української делегації зосередили увагу на критиці опозиції. Про складнощі з хлібозаготівлями не згадували. Але через п'ять днів по завершенні з'їзду політика щодо хлібозаготівель змінилася.

¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 9, 66–67.

² Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 71–72.

³ XV съезд Всесоюзной коммунистической партии — (б). Стенографический отчет. — Москва, Ленинград, 1928. — С. 56–57.

24 грудня 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) вирішило направити своїх представників у найважливіші регіони з виробництва хлібу для забезпечення поставчань зерна⁴. Наприкінці грудня 1927 — на початку січня 1928 рр. політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР, інші центральні відомства країни розіслали місцевим партійно-радянським органам низку директив, де вимагали посилення хлібозаготівлі, застосування жорстких репресивних заходів до «нездатчиків хліба», пошуку надлишків хліба у селян, безумовного виконання поставлених завдань. ОДПУ СРСР запропонувало своїм місцевим органам провести арешти «найбільш великих приватних хлібозаготівельників та найбільш злісних хліботорговців». Пропонувалося слідство на таких осіб здійснювати швидко, справи надсилати до Особливої наради ОДПУ СРСР, що означало розгляд та винесення вироку у позасудовому порядку. Різно розширявся обсяг інформації, що збиралася та передавалася органами радянської спецслужби партійним органам, що сьогодні стало своєрідним «подарунком» для істориків. Політбюро ЦК КП(б)У 26 грудня 1927 р. постановило на основі отриманої телеграми ЦК ВКП(б) негайно дати директиву окружкомам партії про максимальне посилення хлібозаготівель, створило комісію для керівництва їх здійсненням (В. Чубар, Л. Каганович, В. Затонський, М. Чернов, М. Полоз), командувало на місця членів ЦК КП(б)У⁵.

У січні 1928 р. Й. Сталін здійснив поїздку до Сибіру, а його соратники — А. Мікоян, А. Жданов, Н. Шверник і А. Андреев організували регіональні хлібозаготівельні операції⁶. Вони надали місцевим партійно-радянським працівникам приклади масового застосування командно-репресивних методів. Невдовзі Й. Сталін назвав це «уральсько-сибірським методом» хлібозаготівлі, а в суспільстві з'явилася назва «чрезвычайщина». В Україні 28 грудня 1927 — 6 січня 1928 рр. перебував В. Молотов. 30 грудня 1927 р. за його участі політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про хлібозаготівлі, яку розіслали в окружками та центральні установи республіки з вимогою виконання плану хлібозаготівель, який зріс до 265 млн. пуд.⁷ Вказувалося на загрозу провалу хлібозаготівельної кампанії, голоду в Ленінграді та Москві, імпорту закордонного хлібу. В. Молотов вимагав жорстких репресій проти куркуля та знімав з посад партійно-радянських керівників. 5 січня 1928 р. він виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, яке вирішило зосередити увагу всіх структур управління на «безумовно точному виконанні усіх нарядів центру» щодо хлібозаготівель⁸. 13 січня політбюро ЦК КП(б)У постановило розробити адміністративні та каральні заходи щодо працівників хлібозаготівельних та кооперативних організацій за невиконання планових завдань⁹. Незабаром у доповіді про перебування в Україні В. Молотов зауважив: «Тряхнули добряче». У другій половині січня В. Молотов переїхав до Уралу,

⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 666. — Арк. 2, 19–21.

⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 77.

⁶ S. Cohen. Bukharin and Bolshevik Revolution. — Oxford, 1980. — С. 278.

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 80–81.

⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 1–2.

⁹ Там само. — Арк. 5–6.

де в одному з виступів заявив: «Потрібно вдарити куркуля так, щоб перед нами витягнувся середняк»¹⁰.

Місцеві партійно-радянські органи розпочали виконання отриманих наказів. До їх вжитку увійшов вислів: «Краще перегнути, ніж недогнути!». Секретар Тульчинського окружкому партії Марченко 20 січня 1928 р. надіслав листа Л. Кагановичу: «Приступивши в січні місяці до форсованого розгортання хлібозаготівлі, ми одразу ж застосували ряд жорстких репресивних заходів... Було заарештовано 22 чол., осуджено 15 чол., у яких конфісковано хліб»¹¹. Розпочалась реалізація прийнятого за ініціативи Й. Сталіна закону про самообкладання від 11 січня 1928 р. На відміну від попередніх законів він передбачав примусові заходи щодо його виконання селянами. Встановлений у законі розмір самообкладання — 35% сільгосподатку, за вказівкою ЦК КП(б)У збільшували адміністративним шляхом (45–50%)¹², щоб вилучити у селян гроші. На селі з'явилися заготівельні загони, що разом з місцевою владою, закривали базари, встановлювали пости на дорогах, щоб не давати селянам збувати збіжжя приватним перекупщикам, обшукували комори, за допомогою органів ДПУ УСРР конфісковували збіжжя у арештованих. Ймовірно, спочатку, щоб зберегти вигляд дотримання законності, конфіскації оформлювали як покупку збіжжя держзаготівельниками або кооперацією за встановленими державою цінами. Гроші переводилися на рахунок фінвідділу ОДПУ СРСР¹³. На початок квітня 1928 р. в Україні заарештували 1726 приватних торговців, з них 174 хліботорговця. В останніх вилучили 250 тис. пудів хліба (4 тис. тон). Крім того, за спекуляцію хлібом було арештовано 90 куркулів органами ДПУ та 150 куркулів слідчими органами прокуратури, за агітацію — 180 куркулів, за терор — 29. Особлива нарада вислала з України 202 приватника¹⁴.

Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У (12–16 березня 1928 р.) прийняв рішення підсилити тиск на куркуля¹⁵. 19 березня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У надіслало окружкомам телеграму, в якій вимагало «пересікати в корені» демобілізаційні настрої та додатково мобілізувати робітників для посилки в селі та райони¹⁶. Через кілька днів на зборах харківського партактиву Л. Каганович показав, наскільки серйозно змінилися погляди керівництва країни на еконо-

¹⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927 — ноябрь 1929. — М., 1999. — С. 29–35, 172–186.

¹¹ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО). — Ф. П.-33. — Оп. 1. — Спр. 772. — Арк. 66–67.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 8.

¹³ Проблеми механізмів конфіскації хліба, його передачі державним заготівельним організаціям, оплати залишаються недослідженими в історичній науці. Висловлене в тексті припущення базується на документі ОДПУ СРСР від 12 січня 1928 р., де зазначалося: «... пропонується отобранний [у] частника хлеб передавать конвенционным ценам госзаготовителям, кооперации, переводя деньги нач[альнику] пятого отделения Финотдела ОГПУ Москва с указанием, кому относятся суммы». Див.: Трагедия советской деревни... — Т. 1. — С. 141.

¹⁴ Трагедия советской деревни... — Т. 1 — С. 234–235.

¹⁵ Конохов Г. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране (1928–1929). — М., 1960. — С. 151.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 60.

мічну політику. Він стверджував, що на початку хлібозаготівельної кризи поставало завдання «або натиснути на куркуля і посилити на нього наступ, або опустити руки і чекати, коли кулак вивезе хліб, прохати його, агітувати, а поки що в основних пролетарських центрах робітникам сидіти без хліба». Каганович підкреслив, що партія вибрала перший шлях, відкидаючи тим самим брехливі звинувачення опозиції про нібито куркульський ухил ЦК ВКП(б). У січні–лютому 1928 р. в село направили до 10 тисяч чоловік, внаслідок чого досягли різкого перелому. Держава заготовила в Україні рекордну кількість хліба — 70 млн. пудів. Це було в два три рази більше в порівнянні з 1926 р. Причому боротьба з кулаком продовжувалася.

Не було сказано ні слова про гасло «Лицем до села», економічне стимулювання селянського господарства. Було визнано, що в ході хлібозаготівель допустили окремі помилки: інколи неправильно зачіпалися інтереси середняка, було «головотяпство» і зловживання владою. Але, як відверто заявив Л. Каганович: «ми вступили тепер в таке русло, коли дедалі більше у нас загострюватиметься класова боротьба на селі». Він вимагав від комуністів форсувати хлібозаготівлі і звернути увагу на весняну посівну кампанію. Для цього необхідно було ліквідувати «демобілізаційні настрої», організувати бідноту, «оживити КНС», залучаючи до них сотні тисяч справжніх незаможників. Складовою частиною нового політичного курсу повинна була стати колективізація сільського господарства. Л. Каганович підкреслював: «Посівну кампанію всемірно використовувати для того, щоб прагнення широких мас селянства до перевлаштування і поліпшення свого життя направити в русло колективізації сільського господарства»¹⁷.

Генеральний секретар ЦК КП(б)У підвів підсумок ситуації, що склалася: «Ми стояли перед загрозою зриву всіх планів нашого будівництва і порушенням всього господарського життя країни. А це означало б завдати жорстокого удару диктатурі пролетаріату, політичній стійкості нашої країни». Зрив хлібозаготівель викликав необхідність імпорту до СРСР 8 млн. пудів хліба. На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) при розгляді даного питання, Л. Каганович, В. Чубар і Г. Петровський виступили проти імпорту хліба до Радянського Союзу, пообіцявши Й. Сталіну взяти кількість хліба, якої не вистачає, у селянства України. У відповідь пролунало: «А, ну, поглянемо, як Ви впораєтесь!»¹⁸.

«Впоратися» спробували, застосовуючи надзвичайні, насильницькі методи хлібозаготівель. Показово, що в різних регіонах республіки місцеві партійно-радянські заявляли про необхідність колективізації сільського господарства¹⁹. Були й інші оцінки ситуації. На згаданому пленумі ЦК КП(б)У окремі місцеві керівники намагалися обережно засудити курс, що підривав сільськогосподарське виробництво. Але Л. Каганович заявив: «Коли справа йде про зміцнення політичної й економічної потужності диктатури пролетаріату, тут вже не до дотримання делікатності. Треба діяти по-більшовицькому, якщо потрібно —

¹⁷ Правда. — 1928. — 30 березня.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.284. — Арк.16 зв.

¹⁹ Див., наприклад: Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. П-1669. — Оп. 1. — Спр.45. — Арк. 1-3.

натискати, і не боятися того, що кого-небудь доведеться образити, що хтось образиться»²⁰.

Подібні дії викликали незадоволення в різних соціальних групах суспільства, що негайно зафіксували органи радянської держбезпеки, які характеризували всіх незадоволених як супротивників радянської влади — куркулів, колишніх бандитів, петлюрівців тощо. В робітничому середовищі, на сходах селян виступали представники різних соціальних прошарків з критикою політичного курсу²¹. Особливе обурення викликала компанія самообкладення. Спостерігалися відкриті протести та опір не лише постраждалих, але села, громади загалом. Водночас, у першій половині 1928 р. відмічалось посилення напруги у селянському світі: село розколювалося на прихильників «надзвичайних заходів» — представників сільрад, комітетів незаможних селян, сільських активістів — провідників офіційної політики та супротивників, які чинили активний або пасивний опір владним діям. З одного боку, політичне керівництво країни намагалось розширити соціальну базу курсу, що здійснювався. Задля цього 25% конфіскованого хліба роздавалося сільській бідноті. Певна її частина підтримувала таку політику. З іншого боку, в суспільстві зростали антирадянські та антикомуністичні настрої, що часто-густо поєднувалися з терористичними або повстанськими діями²². 15 травня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У, після доповіді голови ДПУ УСРР В. Балицького, розіслало в окружкомі постанову, в якій відмічалось пожвавлення антирадянської, куркульської діяльності на селі, пропонувалося здійснити заходи щодо постачання бідноти хлібом, боротьби із свавіллям радянського апарату управління в сільській місцевості, запровадження репресій з боку органів ДПУ щодо «активно виступаючих антирадянських елементів на селі» та арешти «ворожих інтелігентських груп», опозиціонерів у партії тощо²³.

Особливе занепокоєння керівництва УСРР викликало зростання повстанських настроїв та дій. Так, у червні 1928 р. В. Балицький надіслав Л. Кагановичу меморандум про повстанську організацію у Вороновицькому районі Вінницької області. Її очолив колишній петлюрівський офіцер К. Саваринський. У плани повстанців входив розгром партійно-радянських установ, звільнення заарештованих селян, поширення повстання. Органи ДПУ УСРР заарештували учасників організації, коли вони готувалися до збройного нападу на одну з районних установ. Окрім зброї, у повстанців вилучили листівки із закликком: «Хто не бажає загинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право — до зброї!» Листівки були підписані: «Спілка визволення України».

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 284. — Арк. 16 зв.

²¹ Наприклад, 30 березня 1928 р. Л. Каганович надіслав секретарю ЦК КП(б)У П. Постишеву спецзведення ДПУ УСРР про незадоволення політикою, що здійснювалася, робітниками, членами партії, комсомольцями на заводі «Червона зірка» у Зинов'євську (Кіровограді). Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 21–24.

²² ДАВіО. — Ф. П-39. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 1; ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 707. — Арк. 1–8; спр. 706. — Арк. 64–68.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 13. — Арк. 5–7.

В. Балицький стверджував, що повстання планувалося під гаслом боротьби за відновлення Української Народної Республіки²⁴.

Керманічі ВКП(б), які знали про такі настрої, крім арештів, вирішили маніпулювати суспільною свідомістю за допомогою брудних, аморальних технологій. Ще на початку 1928 р. Й. Сталін підтримав ініціативу ОДПУ СРСР щодо розкриття в Донбасі (м. Шахти Північно-Кавказького краю) «контрреволюційної організації», в яку нібито входили інженери, спеціалісти, службовці з Донбасу, Харкова, Москви. Вони займалися шкідництвом та були пов'язані з іноземними розвідками. Матеріали так званої «Шахтинської справи» ОДПУ СРСР надсилали Й. Сталіну, а також Л. Кагановичу²⁵. 7 березня 1928 р. ЦК ВКП(б) розіслав директивний лист в зв'язку з цією справою. 9–10 березня В. Балицький та Л. Каганович виступили на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, яке доручило ДПУ УСРР, ВРНГ та НК РСІ²⁶ шукати в республіці подібні випадки, а профспілковим та господарчим органам збирати заяви робітників про зловживання спеціалістів та надати їх до ЦК КП(б)У²⁷. В тресті «Донвугілля» розпочались арешти, про які, за рішенням політбюро ЦК КП(б)У, повідомляли лише його керівника А. Ломова²⁸. Зрозуміло, що ініціювалася нова хвиля пошуку контрреволюціонерів та класових ворогів.

За таких умов цікаві політичні оцінки ситуації пролунали на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (6–11 квітня 1928 р.). Нарком торгівлі СРСР А. Мікоян повідомив, що на споживання в 1928 р. в країні витратять на 120 млн. пудів хліба більше, ніж у 1927 р. Тому Україна мала перевиконати план державних хлібозаготівель. «Українські організації взяли на себе відповідальність за це», — поінформував нарком, на що почув у відповідь, — «Голоси (з лав українців). Нічого подібного»²⁹. Але А. Мікоян заявив, що нарком внутрішньої торгівлі УСРР М. Чернов взяв на себе таке зобов'язання та підтвердив, що політбюро ЦК КП(б)У погодилося з цими планами. У виступі управляючого ЦСУ СРСР В. Мілютіна була наведена цифра, яка, на мій погляд, мала б привернути увагу присутніх: у 1927 р. хлібозаготівлі склали 37% до валового збору зернових в Україні³⁰. До того ж В. Чубар сказав, що на момент пленуму Україна виконала план хлібозаготівлі на 132% у порівнянні з 1927 р., проте необхідно було заготовити ще 21 млн. пудів. Голова уряду УСРР підкреслив, що хлібозаготівлі дуже сильно зачепили середняка, а частина бідноти пішла за агітацією куркуля.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 228–231; Петренко В.І. Більшовицька влада та українське село у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). — Вінниця, 2008. — С. 196–197.

²⁵ Див.: Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги. В 2 кн. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2010. Ці матеріали збереглися в особистому фонді Л. Кагановича в РДАСП.

²⁶ Вища рада народного господарства, наркомат робітничо-селянської інспекції.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 55.

²⁸ Там само. — Оп. 16. — Спр. 12. — Арк. 70.

²⁹ Саме так у стенограмі пленуму. Див.: Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля 1928 г. — М., 2000 — С. 45.

³⁰ Там само. — С. 71.

Крім того, він стверджував, що в Україні спостерігався «колосальний підйом усіх контрреволюційних організацій — націоналістичних, есерівських, махновщини»³¹.

На останню фразу зреагував заступник наркому Робітничо-селянської інспекції СРСР (в 1920–1924 рр. — другий секретар ЦК КП(б)У) Д. Лебедь, який піддав критиці та сфальсифікував перед присутніми погляди українського економіста М. Волобуєва³². Зокрема, він заявив, що М. Волобуєв пропонував реформувати СРСР таким чином, щоб передати керівництво господарством та промисловістю, в тому числі Донбас, Південьсталь, залізницю у підпорядкування українських центрів. Такі «петлюрівські контрреволюційні настрої» охоплювали кола української інтелігенції та молоді, з ними потрібно було покінчити³³. У контексті подій, які відбувалися в Україні наприкінці 1927 — на початку 1928 рр., постає питання: чи не була публікація статей М. Волобуєва в журналі ЦК КП(б)У провокацією, спрямованою на виявлення та подолання українських національних настроїв? Як бачимо, Д. Лебідь, відомий своєю «теорією боротьби двох культур», скористувався нагодою компрометації таких настроїв.

Певною реалістичністю відмічався виступ на пленумі Г. Петровського. Він схвалив політику хлібозаготівель з класової точки зору, але повідомив, що притягнення куркулів за приховування хліба до адміністративної та карної відповідальності широко у республіці не застосовувалося. На що В. Молотов проголосив: «Погано шукали». Всеукраїнський «староста» відповів: коли почали шукати, з'ясувалося, що хлібних запасів не так багато, як очікували, вірогідно вони були розпорошені по середняцьких господарствах. Він з певною розгубленістю сказав, що ніхто не в змозі сказати, які запаси хліба у населення³⁴.

Л. Каганович повністю підтримав надзвичайні заходи хлібозаготівель. У його виступі привернула увагу заява про «викорчовування» з середовища місцевих партійно-радянських керівників елементів «намісництва, отаманщини, федерації, батьківщини»³⁵ у зв'язку з шахтинською справою. Мова йшла про встановлення персонального контролю Л. Кагановича над секретарями окружкомів партії, особливо в Донбасі, на необхідності розвитку якого наполягав очільник КП(б)У³⁶. Очевидно, що Л. Каганович знав про налаштованість Й. Сталіна, тому промову будував навколо шахтинської справи. До чого вона призвела, мимоволі розповів А. Ломов: з 200–250 «старих інженерів», які працювали в тресті «Донвугілля», заарештували понад 160 осіб³⁷.

Й. Сталін на пленумі стверджував, що класове підґрунття шахтинської справи — це економічна контрреволюція, спроба міжнародного капіталу здійснити

³¹ Там само. — С. 91, 95, 103.

³² Погляди М. Волобуєва були викладені в статтях надрукованих в журналі: «Більшовик України». — 1928. — № 2–3. Див.: <http://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/>

³³ Как ломали нэп... — С. 109.

³⁴ Там само. — С. 131.

³⁵ Так в тексті.

³⁶ Как ломали нэп... — С. 209.

³⁷ Там само. — С. 225.

економічну інтервенцію, організувати шкідництво, «кризи в тих чи інших галузях промисловості, щоб полегшити можливість військової інтервенції. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) зробив ключову заяву, яка характеризувала його погляд на подальший політичний курс: «одне з двох: або ми будемо вести і надалі революційну політику, *організовуючи* навколо робітничого класу СРСР пролетарів та пригноблених усіх країн, і тоді міжнародний капітал буде нам усіляко заважати у нашому просуванні вперед; або ми відмовимося від своєї революційної політики, підемо на низку принципових поступок міжнародному капіталу, і тоді міжнародний капітал, мабуть, не проти буде «допомогти» нам у справі переродження нашої соціалістичної країни у «добру» буржуазну республіку... Саме тому, що ми не можемо піти на ці та схожі їм поступки, не відмовившись від самих себе, саме тому ми маємо бути готові до того, що міжнародний капітал буде нам влаштовувати і надалі усі та усілякі капості, все рівно, чи буде це шахтинська справа чи що не будь інше, схоже на це»³⁸.

У постанові пленум схвалив надзвичайні заходи хлібозаготівель, заявивши, що їх результатом стало підвищення кількості збіжжя у державних запасах, засудив «перегини та збочення» місцевих працівників. Крім того, вказувалося на звільнення 35% «маломісних господарств від сільськогосподарського податку, як одне з найважливіших досягнень останніх років» та підтверджувалося збільшення сільгосподатку для інших верств села³⁹.

Після настанов пленуму хлібозаготівлі та застосування надзвичайних заходів оновилися з новою силою. На той час загострилися відносини Л. Кагановича із значною групою керівників республіканського та окружного рівнів. Як зазначалося, Й. Сталін намагався за допомогою Л. Кагановича поставити під персональний контроль керманічів УСРР, які в межах загальнопартійних рішень дозволяли собі певну самостійність суджень та дій. Впродовж 1925 — першої половини 1928 рр. Л. Каганович здійснив масову заміну кадрів, спираючись на підтримку Й. Сталіна та розставляючи на посадах особисто відданих людей. Так, на чолі Харківської окружної організації КП(б)У поставили П. Постишева. Незабаром він спровокував апаратний конфлікт з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським, в якому Л. Каганович підтримав свого протеже⁴⁰. Грубість Л. Кагановича зіпсувала його стосунки з відомими працівниками республіки — заступником голови РНК УСРР І. Булатом, секретарем ЦК КП(б)У І. Клименком та Д. Лебедем, який тоді перебував на посаді голови ЦК КП(б)У. Крім того, за його ініціативи змістили з посад голову всеукраїнської ради профспілок А. Радченка та керівників комсомолу республіки С. Височиненка та Шарабурина. Відсутність законодавчого регулювання діяльності місцевих партпрацівників сприяло їх всевладдю та безконтрольності. Порушення так званої революційності, інтриги, чвари були звичайним явищем. Л. Каганович використав цю ситуацію для при-

³⁸ Там само. — С. 233–235.

³⁹ Там само. — С. 319; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). — К., 1980. — Т. 4. — С. 77.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 14об.; оп. 6. — Спр. 123. — Арк. 6–7, 10; спр. 144. — Арк. 92.

значення секретарями окружкомів партії особисто відданих людей. В. Строганов, Р. Терехов, М. Хрущов, які працювали в Донбасі, почали робити партійну кар'єру. В 1927 р. змінили 8 секретарів окружкомів КП(б)У⁴¹. За лаштунками Х з'їзду КП(б)У В. Чубар намагався захистити місцевих працівників, особливо «донбасівців», але не вийшло. Майже всіх усунутих призначали на посади в РСФРР.

М. Хрущов пригадував: «Тоді Каганович ще не був визнаним партійним керівником (я вже і не кажу про партійного вождя). В ЦК КП(б)У в нього були дуже складні відносини з колективом. Проти нього вели боротьбу «старики» — Петровський, Чубар та інші, не визнавала його екатеринославська група, де був сильним вплив Григорія Івановича Петровського. Опорою Кагановича, власне, був Донбас, головним чином Сталіно, Луганськ і Артемівськ (колишній Бахмут)». М. Хрущов зауважив, що: «В ЦК КП(б)У з ревностями відносились до Сталіно, та й парторганізація Сталіно теж знала своє місце в партії і тому, можливо, давала деякий привід до цього; ми, мовляв, пролетарії, ми шахтарі, металурги, хіміки, сіль Землі, сіль партії»⁴². Дві ключові політичні фігури в керівництві УСРР, Г. Петровський та В. Чубар, починаючи з 1925 р. заявляли Й. Сталіну, що працювати з Л. Кагановичем їм важко. Вони просили перевести їх за межі України. Одночасно вони офіційно заявляли про єдність українського керівництва, що продемонстрували в ході конфлікту з О. Шумським. Однак поведінка Л. Кагановича призводила до численних конфліктів. У грудні 1927 р. один з інцидентів трапився на XV з'їзді ВКП(б). Г. Петровський та В. Чубар відверто заявили Й. Сталіну про неможливість спільної роботи з Л. Кагановичем. У відповідь він звинуватив їх в антисемітизмі, а В. Молотов організував зустріч і примирення українських керівників⁴³.

Жорсткий стиль керівництва Л. Кагановича, його адміністративний тиск на місцевих керівників під час хлібозаготівель викликав незадоволення окремих секретарів окружкомів партії, «апаратчиків» у ЦК КП(б)У, колишніх українських працівників, які перебували на нових посадах у Москві та Ленінграді. Навесні 1928 р. в цих колах жваво обговорювався лист О. Шумського, Г. Гринька, Максимовича (К. Саврич) Й. Сталіну та М. Бухаріну з приводу дій Л. Кагановича. Коротко кажучи, справа полягала в тому, що більшість членів Компартії Західної України (зокрема, Максимович) не вбачали в позиції О. Шумського націоналістичного ухилу. Дії Л. Кагановича та М. Скрипника спровокували розкол в ЦК КПЗУ. Справу передали у виконком Комінтерну, який засудив позицію більшості ЦК КП(б)У. 22 грудня 1927 р. за ініціативою Л. Кагановича питання про КПЗУ розглянуло політбюро ЦК ВКП(б). Комісії на чолі з М. Бухаріним доручалося в тижневий термін представити проект точного розмежування відповідальності, функцій і керівництва між різними радянськими органами для роботи на Західній Україні⁴⁴.

⁴¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 61. — Арк. 61об.; спр. 123. — Арк. 132.

⁴² Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — 1990. — № 2. — С. 90–91.

⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 12.

⁴⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 1.

24 грудня 1927 р. ВККІ відкликав Максимовича з ЦК КПЗУ й ухвалив резолюцію, яка стверджувала, що КПЗУ протиставила себе лінії Комінтерну. 5 січня 1928 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) було затверджено постанову комісії М. Бухаріна, в якій передбачалося, що керівництво профрухом, «Сільробом» та іншими селянськими організаціями буде в руках КПЗУ, Компартії Польщі під контролем ВККІ. Через ЦК КПЗУ повинна була поступати матеріальна допомога цим організаціям. Робота серед українських політичних партій на Західній Україні, а також «розкладання політемігрантів, що виїхали або втекли з УРСР» зосереджувалися в Харкові за угодою з ЦК КПЗУ (йшлося про таємних агентів ДПУ). Керівництво покладалося на постійну комісію, створювану при політбюро ЦК КП(б)У. Для координації діяльності серед національних меншин Польщі була утворена постійна комісія політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з М. Бухаріним. До неї увійшов Л. Каганович⁴⁵.

9 лютого 1928 р. за ініціативою українського керівництва політбюро ЦК ВКП(б) знову розглянуло питання про КПЗУ. У рішенні політбюро ЦК ВКП(б) наголошувалося, що лінія комісії М. Бухаріна на переговори з «перебіжчиками з КП(б)ЗУ» неправильна. 11 лютого 1928 р. комісія повинна була виробити проект постанови «на предмет виключення з партії Василькова та інших перебіжчиків і відкрити проти них нещадну кампанію по всіх лініях»⁴⁶. Але постанова була опублікована як рішення ВККІ. 18 лютого 1928 р. Васильков (Й. Крілик), Турянський (Р. Кузьма) та інші керівники ЦК КПЗУ були виключені з партії за те, що вони нібито розкололи КПЗУ, створили самостійну партію, що перетворило їх на «збраряддя польського фашизму, антикомінтернівську, антирадянську групу»⁴⁷. Більшість ЦК КПЗУ не підкорялася рішенню ВККІ. У березні 1928 р. прибічники Василькова і Турянського вимушені були піти на парламентські вибори за окремим списком. Оцінки непокірним діячам з ЦК КПЗУ Л. Каганович дав на пленумі ЦК КП(б)У в березні 1928 р. Перш за все, він нагадав, що на X з'їзді КП(б)У в його доповіді прозвучав приклад з «Тараса Бульби» — зіставлення Остапа і Андрія. Тоді Л. Каганович натякнув, що на Західній Україні може бути не лише Остап, але й Андрій, не лише борець за пролетарську революцію, але і зрадник її. Виявилось, що в КПЗУ були «справжні зрадники» Компартії і Комінтерну в особі групи Василькова–Турянського. Питання про них мало велике міжнародне значення, оскільки «Західна Україна, що є невід'ємною і безумовною частиною всієї нашої України і тимчасово відірвана від нас, є тим мостом, через який повинні пройти ті сили, які в прийдешніх боях капіталізму і соціалізму першими виступлять проти Радянського Союзу і Радянської України». Не випадково боротьба КП(б)У з ухилом О. Шумського в національній політиці виявила «куркульсько-націоналістичне обличчя групи Василькова–Турянського, цих нових ідеологів фашизованого українського куркуля і міщанина». Ці

⁴⁵ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 5–6.

⁴⁶ Там само. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 22.

⁴⁷ Див.: Сливка Юрій, Зайцев Олександр. Історія КПЗУ: спроба нового осмислення // Голос України. — 1991. — 13 травня, 22 травня, 30 травня.

люди, стверджував Л. Каганович, зрадили своїм соціальним і національним ідеалам, тому не мали жодного майбутнього.

В ухваленій постанові, в яку вносив правки Л. Каганович, група Василькова-Турянського була названа зрадниками, ренегатами комунізму. Підкреслювалося, що обов'язок партії — будувати українську культуру і направляти її. Стверджувалося, що КП(б)У вестиме рішучу боротьбу проти спроб відірвати радянську Україну від союзу радянських республік, від столиці світового революційного руху — Москви. Досягнення радянської України у складі СРСР склали «лише основи великої справи державного, господарського і культурного будівництва УРСР, яке об'єднає весь український трудовий народ і приведе до звільнення тих українських мас, які знаходяться тепер під ярмом польського фашизму». Тому Компартія в умовах наростаючої військової загрози давала рішучу відсіч «представникам дрібнобуржуазного націоналістичного ухилу, який, під ширмою визнання ленінської національної політики, в основних питаннях національної політики перейшов на сторону Пілсудського і світового імперіалізму»⁴⁸.

Через два дні після закінчення пленуму ЦК КП(б)У, 18 березня 1928 р. Г. Гринько, Максимович і О. Шумський надіслали до редакції «Правди» лист, у якому засуджували розкол в КПЗУ, непокору групи Василькова-Турянського директивам ВККІ, створення нею власного списку на виборах у Польщі. Вони заявляли: «В кожного з нас були і є деякі розбіжності з ЦК КП(б)У з питання практичного проведення національної політики в Україні. Але ми рішуче відкидаємо наявність таких розбіжностей, які давали хоч би щонайменше виправдання розколу або піднятою тепер групою Василькова-Турянського недопустимою кампанією проти політичної лінії КП(б)У в національному питанні»⁴⁹.

Одночасно О. Шумський і його прибічники направили пояснювальну записку Й. Сталіну і М. Бухаріну. Вони відмітили, що розкол в КПЗУ був викликаний не лише соціально-економічною ситуацією в Польщі, але і нетактовним, невмілим керівництвом ЦК КП(б)У і ЦК КПП. Автори виступили проти трактування КПЗУ «як випадкових супутників комуністичного руху, напівпетлюрівців», вважали, що частина КПЗУ, яка пішла за групою Василькова-Турянського, має бути повернена до Комінтерну. Засудили вони і поведінку М. Скрипника, який загострив відносини ЦК КП(б)У з КПЗУ⁵⁰.

При черговій зустрічі Й. Сталін і М. Бухарін передали Л. Кагановичу ці документи. Він заявив про недопустимість публікації листа О. Шумського і його прибічників, вказавши, що ті фактично керують групою Василькова-Турянського. 12 квітня 1928 р. під час пленуму ЦК ВКП(б) політбюро ЦК КП(б)У на закритому засіданні в Москві заяву Г. Гринько, Максимовича, О. Шумського визначило незадовільною⁵¹. 21 квітня 1928 р. Л. Каганович написав Й. Сталіну, В. Мо-

⁴⁸ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 108. — Арк. 2-5, 9-10, 12-14, 16-17, 19-22.

⁴⁹ Там само. — Спр. 135. — Арк. 171. Автори говорили про статті прибічників Василькова-Турянського, що з'явилися на Західній Україні, в яких засуджувалася позиція ЦК КП(б)У, відповідальність за розкол покладалася на Л. Кагановича.

⁵⁰ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 174.

⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 12. — Арк. 114.

лотову, М. Бухаріну: «Я абсолютно твердо переконаний, що Шумський, Гринько, Максимович є фактично їх (частини КПЗУ — *Авт.*) Політбюро, яке керує ними звідси. Необхідно твердо з'ясувати собі, що ми маємо справу з новим ЦК націонал-комуністів в особі Шумського, Максимовича і Гринько. Поза сумнівом, що цей ЦК частково відродженого боротьбизму і укапізму керує не лише КПЗУ, але і всіма опозиційними елементами шовіністів в КП(б)У. Цілком зрозуміло, що вони вже вийшли з меж чисто місцевої національної опозиції, тому не можна більше дивитися крізь пальці на це, тим більше не можна приймати від них подібне, або навіть трішки підправлену заяву, яка по суті легалізувала їх після затаврування Комінтерном». Л. Каганович зажадав від О. Шумського, Максимовича і Г. Гринька ліквідувати нібито існуючий фракційний центр, визнати помилки. Він підкреслив, що в умовах України вони не менш шкідливі для диктатури пролетаріату і партії, ніж опозиціонери — троцькісти і сапронівці⁵² в загальносоюзному масштабі. Тому Л. Каганович вимагав застосувати до них заходи Комінтерну, такі ж, як до Василькова і Турянського, тобто виключити з партії⁵³.

На той момент у М. Бухаріна загострилися розбіжності з Й. Сталіним в оцінках тривалості надзвичайних заходів, їх впливу на політико-економічну ситуацію в країні. Тому він вирішив послабити позиції Л. Кагановича і поставив питання про лист О. Шумського, Максимовича і Г. Гринька на політбюро ЦК ВКП(б) 24 травня 1928 р. Погодивши з О. Шумським, М. Бухарін вніс правки до листа, який обговорювався на засіданні. 23 травня 1928 р. Л. Каганович і В. Чубар направили до політбюро ЦК ВКП(б) послання, в якому виступили проти публікації листа. Вони стверджували, що формулювання третього пункту: «в кожного з нас були і є деякі розбіжності з ЦК КП(б)У» суперечило резолюції Комінтерну. Керівники УСРР запропонували свій текст листа О. Шумського, Максимовича і Г. Гринька з основною фразою «ми вважаємо всі рішення Комінтерну з українського питання абсолютно правильними». Л. Каганович і В. Чубар стверджували: «Або треба переглянути резолюцію Комінтерну, або треба зажадати від Шумського визнання цієї резолюції». Для О. Шумського зникла можливість політичної реабілітації, обговорення неправильних дій Л. Кагановича. 24 травня 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло проект листа О. Шумського і Максимовича (згадка про Г. Гринька з невідомих причин зникла) з правкою Л. Кагановича і В. Чубаря⁵⁴. Спроба М. Бухаріна ослабити позиції Л. Кагановича закінчилася невдачею. Після засідання він відправив текст до Ленінграду О. Шумському.

Той відмовився його підписати. Підпис означав би, що він визнавав приписуваний йому ухил, міфічний «шумськізм», який вже характеризувався як фашистська ідеологія. «Погодьтеся, тов. Бухарін, — писав О. Шумський, — що, поки я не з'їхав з глузду, доки залишаюся ідейною людиною і переконаним комуністом, а не безпринципним шкурником і холуєм, я не можу підписати такого документа не лише тому, що я не хочу підписатися під приписаними мені

⁵² Т. Сапронов разом з В. Смірновим в 1926 р. організував групу «лівої опозиції», яку виключили з лав партії на XV з'їзді ВКП.

⁵³ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 163–164.

⁵⁴ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 170; ф.17. — Оп. 162. — Спр. 6. — Арк. 94.

тяжкими звинуваченнями, на які я не заслужив, але і тому, що я вважаю шкідливим для партії культивування таких методів розправи і шельмування членів партії, які застосував відносно мене ЦК КП(б)У». О. Шумський запитав М. Бухаріна: «Насправді, за що мене б'ють?.. На це питання я маю єдину відповідь. Роблячи помилку за помилкою в національному питанні, ЦК КП(б)У створював все більші і більші труднощі для партії і Комінтерну, а мене обрав як хлопчика для биття». Він підкреслював, «що сподівався, що відповідальніший і далекоглядніший вождь моєї партії, ЦК ВКП(б), углядить політичну помилку ЦК КП(б)У і шкоду від всієї цієї затії з т.з. «шумськізмом» і тим самим реабілітує мене як члена партії. Ваш же текст закриває помилки ЦК КП(б)У широкою спиною ЦК ВКП(б) і змушує мене назвати правдою волаючу, по-моєму, неправду»⁵⁵. Копію цього листа М. Бухарін передав Л. Кагановичу, який на III з'їзді КПЗУ в Києві у червні 1928 р. не пошкодував чорних фарб для характеристики «шумськізму» і групи Василькова-Турянського⁵⁶.

На пленумі ЦК КП(б)У (25–28 червня 1928 р.) Л. Каганович зазначив, що йому доводиться роз'яснювати курс на форсовану індустріалізацію, застосування надзвичайних заходів «навіть деяким членам ЦК ВКП(б) від України»⁵⁷. Очевидно, незадоволення політикою в країні та стилем керівництва Л. Кагановича в колах партійно-радянських керівників було сильним. Виникла загроза певної підтримки окремими членами ЦК КП(б)У позицій М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, які висловлювали незгоду з оцінками та діями Й. Сталіна і його прихильників у керівництві СРСР. Л. Каганович почав просити Й. Сталіна перевести його з України. На початку червня 1928 р. українські керівники обговорювали в кабінеті Й. Сталіна тези про хлібозаготівлі. В. Чубар попросив перевести його з України на іншу посаду. Через кілька днів він розповів на пленумі ЦК КП(б)У, що наприкінці зустрічі «Сталін вернув мене і в присутності Молотова сказав, що, мовляв, ми думаємо забрати від вас Кагановича. Я сказав йому, що буде пленум ЦК ВКП, буде на ньому наше політбюро та представники ЦК і тоді можливо це питання вирішити». В. Чубар додав: «Я категорично наполягаю, що коли приїхав Лазар Моїсеєвич на Україну, я зустрічав його, як товариша, якому потрібно надати підтримку і надавав підтримку»⁵⁸.

Після зустрічі з українськими керівниками Й. Сталін 10 червня 1928 р. написав В. Молотову: «Справа йде до того, що було б, мабуть, краще і для Кагановича, і для справи, якщо б ми замінили його, скажімо Косіором. Про це нещодавно заявив мені (ще і ще раз) у присутності Косіора Чубар. Про це ж кажуть інші «показники». Косіор не заперечує проти такої комбінації (мені здається, що він внутрішньо буде радий цьому, так як хоче працювати «на місця»). Говорив я про це у порядку можливої перспективи з Кагановичем із застереженням, що в разі його відходу доцільніше буде йому увійти до складу секретаріату ЦК ВКП.

⁵⁵ Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 135. — Арк. 177–182.

⁵⁶ З'їзд представляв 600 членів КПЗУ, на ньому обрали новий ЦК. Після з'їзду під тиском Комінтерну прибічники групи Василькова-Турянського поступово стали повертатися в КПЗУ. IX конференція КПЗУ-більшості в жовтні 1928 р. прийняла рішення про саморозпуск.

⁵⁷ Каганович Л. Памятные записки... — С. 391.

⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 10, 83,95.

Він не тільки не заперечує, але, як мені здалося, навіть радий відходу тепер, коли у них «затишшя» і «атаки» проти нього «ще не почалися». Доведеться поговорити про це після твого повернення». 13 червня 1928 р. В. Молотов відповів Й. Сталіну: «Питання про обмін Каган(ович) — Косіор, мабуть, своєчасне. Хоча Косіор опинився в ЦК на місці і взагалі працівник хороший, але і положення на Україні вимагає «корективів». На спрацьованість К(агановіча) Чуб(аря)–Петр(овського), мабуть, розраховувати не доводиться. Те, що в ЦК буде тов(аріш), який добре знає Україну, — великий плюс»⁵⁹.

Повертаючись до подій на пленумі ЦК КП(б)У в червні 1928 р., принагідно зауважу, що учасники продемонстрували характерні риси політичної культури того часу: публічні однастайність та однодумність, групове згуртування, догідництво і підлабузництво. Вони заявили, що є єдиним цілим з генеральним секретарем ЦК КП(б)У і просили ЦК ВКП(б) залишити його в Україні. Серед заслуг називалася вірність генеральній лінії ЦК ВКП(б), згуртування політбюро і ЦК КП(б)У, подолання «обласництва» і «отаманщини». Розмови про протиріччя українських керівників звелися до особистих взаємин з Л. Кагановичем. Певний дисонанс вніс виступ голови правління сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» О. Одинцова, який відверто сказав, що Л. Каганович розганяв «старі українські кадри», застосовував неприпустимі у партійному середовищі методи керівництва. На захист кинувся П. Постишев: «За Одинцовим виходить, що усе ЦК і Політбюро були на поводі у Кагановича, пішаком, іграшкою в руках Кагановича ... За такі речі, по-моєму, треба гнати з ЦК таких наклепників»⁶⁰.

27 червня 1928 р. на закритому засіданні політбюро і президії ЦК КП(б)У обговорювалося питання про відхід Л. Кагановича. З'ясувалося, що його стосунки з Г. Петровським та В. Чубарем загострилися до межі. В. Чубар постійно сперечався з ним на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, викликаючи невдоволення і роздратування. Л. Каганович заявив: «Я не хотів їхати на Україну, я знав, що таке українська організація, я боявся і я говорив Сталіну, що я не впораюся. Сталін мені говорив, нічого, каже, ти впораєшся, ти знай тільки одне — працею і більше нічого. Коли я приїхав обстановка була складна, не було авторитету, не визнавали, підривали». Далі він сказав, що Г. Петровський і В. Чубар допомагали йому, але в керівництві була група, яка дивилася на нього, як на тимчасову людину. Особисті стосунки з українськими керівниками не склалися. За його свідченням: «Петровський, відверто скажу, він як приїде в Москву, так до нього йдуть і Лебідь, і Булат, і Угаров, він жаліє їх — «потерпілих» від режиму Кагановича». Схожа ситуація склалася з В. Чубарем, який захищав секретаря ЦК КП(б)У І. Клименка. Л. Каганович зазначив: «Чубар — працівник гарний, знає господарство України. Ось у нас вийшла історія з Клименком. Сидів 2-й секретар ЦК, хотів вести політику. Коли між окремими секретарями починаються розбіжності, — це роздвоєння керівництва. Клименко хотів вести організаційну

⁵⁹ Как ломали нэп... — Т. 2. — С. 623–624.

⁶⁰ Шаповал Ю.І. Українські «щаблі» Кагановича, або «жива сталінська людина» // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 351–352.

політику. Два роки разом працювали з Клименком доти, поки Клименко не почав відкрито вести агітацію про режим губернатора, про те, що сидять, мовляв, генерал-губернатори, що Каганович хоче затиснути Чубаря».

При цьому Л. Каганович весь час підкреслював, що зіткнення не мали ділового характеру, не впливали на дружню і згуртовану роботу ЦК і політбюро. Наприкінці виступу пролунав певний пафос: «Каганович йде, від цього трагедії не буде. Я думаю, що ми розлучаємося, розлучимося друзями. Будучи в ЦК ВКП, буду допомагати, буду намагатися не забувати, буду пам'ятати Україну, українських працівників. Вам вигідно теж мати в Секретаріаті свого працівника. Я йду з приємним відчуттям, у мене будуть друзі»⁶¹. У прийнятому рішенні політбюро ЦК КП(б)У доручило учасникам майбутнього пленуму ЦК ВКП(б) поставити питання про залишення Л. Кагановича на посаді. Але 7 липня 1928 р., під час роботи пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (4–12 липня 1928 р.), політбюро ЦК ВКП(б) звільнило Л. Кагановича від обов'язків генерального секретаря ЦК КП(б)У і рекомендувало на цю посаду секретаря ЦК ВКП(б) С. Косіора⁶². Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні в Москві 10 липня 1928 задовольнило прохання Л. Кагановича⁶³. 14 липня 1928 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У обрав С. Косіора генеральним секретарем ЦК КП(б)У⁶⁴. Новий український керівник С. Косіор був поляком, працював до революції в підпільних організаціях Полтави, Донбасу, Києва. Він був одним з організаторів КП(б)У, секретарем ЦК КП(б)У від травня 1919 до грудня 1920 рр., добре знав багатьох українських працівників. Й. Сталін враховував, що С. Косіор довів свою відданість під час боротьби з Л. Каменєвим і Г. Зінов'євим. За характером він був значно м'якшим за Л. Кагановича, а значить, міг спрацюватися з керманічами УСРР. Після відходу Л. Кагановича одну з ключових ролей в українському керівництві продовжував грати М. Скрипник, який відповідав за подальше здійснення українізації⁶⁵.

На липневому пленумі ЦК в Харкові С. Косіор заявив, що після квітневого пленуму ЦК ВКП(б) керівництво країни здійснило політику натиску в селі, внаслідок чого політична ситуація загострилася. До цього додалися загибель озимини в Україні та на Північному Кавказі, перевитрата хліба на споживання, внаслідок збільшення посівної позики, зростання міст, прорахунки в оцінках запасів хліба у селян тощо. Далі С. Косіор, не оголошуючи прізвищ, дипломатично зазначив, що на пленумі ЦК ВКП(б) в липні 1928 р. пролунали різні оцінки політики та ситуації в селі⁶⁶. Насправді, відкрито позначилися протиріччя між Й. Сталіним і групою М. Бухаріна — А. Рикова. 11 липня за ініціативи М. Бухаріна відбулася його зустріч з Л. Каменєвим, який зробив конспект висловлювань М. Бухаріна: «Я зі Сталіним кілька тижнів не розмовляю. Це безпринципний інтриган, який все підпорядковує збереженню своєї влади. Міняє теорії заради того, кого в даний момент треба приборати... Він тепер поступився, щоб

⁶¹ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 108. — Арк. 47–58.

⁶² Там само. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 695. — Арк. 1.

⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 143. — Арк. 27.

⁶⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 2.

⁶⁵ Див.: Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 300. — Арк. 25–28.

нас зарізати. Ми це розуміємо, але він так маневрує, щоб нас виставити розкольниками... Його завдання відібрати у нас моск.(овську) і ленінгр. (адську) «правду» і змінити Угланова (Кагановичем)..». На запитання «Які ж ваші сили»? Бухарін відповів: «Я + Риков) + Т(омський) + Угл(анов) (абсолютно). Пітерці взагалі з нами, але злякалися, коли мова зайшла про можливу заміну Сталіна... Андрєєв за нас... Українців Сталін зараз купив, прибравши з України Кагановича..»⁶⁷. Це означало, що, відкликавши Л. Кагановича, Й. Сталін забезпечив собі підтримку українського керівництва в новому витку боротьби за владу⁶⁸.

На пленумі Й. Сталін обстоював кілька ідей. По-перше, необхідність організації на вільних землях Росії та України зернових радгоспів з метою збільшення виробництва товарного хліба⁶⁹. Принагідно зауважу, що за даними кон'юнктурного бюро Держплану УСРР товарність одноосібних селянських господарств становила 23,8%, колгоспів — 42,9%, радгоспів — 61,7%. Середній показник склав 25,2% у порівнянні з 33,3% в 1913 р. (коли колгоспів та радгоспів не було)⁷⁰. Для генерального секретаря ЦК ВКП(б) такі показники були ще однією підставою для організації великого колективного аграрного виробництва. По-друге, він розкритикував Г. Петровського, який запропонував з метою покращення функціонування наркомату внутрішньої торгівлі СРСР залучити до роботи колишніх опозиціонерів, а також призначити Л. Каменєва та Г. Зинов'єва на посади у союзному Держплані. Це викликало шум та хвилювання в залі. Й. Сталін на це відреагував заявою, що «всеукраїнський староста» неправий, коли недооцінює класову боротьбу, зокрема і з опозицією. У зв'язку з цим пролунала його відома фраза про загострення класової боротьби у ході будівництва соціалізму. Формально він виступив проти роздування/розпалення класової боротьби, а за ізоляцію/розсмоктування ворогів. Але потім сказав: «це нам вигідно — відтягнути армію у ворога в порядку мирних форм економічної боротьби і наступу на ворогів, нейтралізувати його армію з тим, щоб ізолювати найбільш бойові елементи наших ворогів і потім кокнути. У цьому наше завдання, в цьому наша політика»⁷¹. Дуже показовим, на мій погляд, було слово з кримінального жаргону «кокнути».

Українське керівництво повністю підтримало Й. Сталіна. Так, В. Чубар виступав за підвищення товарності сільського господарства шляхом його колективізації. Він указав, що в республіці недобір збіжжя зернових культур склав 280 млн. пуд., частину насіннєвого фонду вивезли для харчування великих міст СРСР. Це погрожувало недосівом озимини та поганим врожаєм 1929 р.⁷² Вкрай жорстким за тональністю був виступ Л. Кагановича, який стверджував, що вирішальну роль у труднощах відіграло зосередження хліба в руках куркулів.

⁶⁷ Как ломали нэп... — Т. 2. — С. 22–23.

⁶⁸ На це звертали увагу Е. Карр і Р. Девіс. Див.: Е.Н. Carr, R.W.Davies. Foundation of a Planned Economy. — Harmondsworth, 1976. — С. 71.

⁶⁹ 23 квітня 1928 з ініціативи Сталіна Політбюро ЦК ВКП (б) прийняло постанову про організацію протягом 3–4 років зернових радгоспів, які виробляють 100 млн. пуд. товарного хліба.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 308. — Арк. 6 зв.

⁷¹ Как ломали нэп... — Т. 2. — С. 279, 360, 631.

⁷² Там само. — С. 218, 222, 224–225.

Надзвичайні заходи були «обороною радянської держави від наступаючого куркуля». На його думку, не можна говорити лише про економічні заходи впливу на хлібний ринок. «Адміністрування треба розуміти по-ленінському, не збиваючись на розуміння адміністративних функцій як чисто міліцейських. — заявив генеральний секретар ЦК КП(б)У. — Наше адміністрування є функція політики, їй підлегла. На службу економічній політиці пролетарської держави стають всі функції держaparату, ось чому не можна впадати в крайнощі та відкидати застосування і, певною мірою, адміністративно-політичний вплив в економіці»⁷³. А. Риков виступив проти суджень Л. Кагановича і вказав, що сенс заяв останнього полягає у захисті надзвичайних заходів у політиці⁷⁴. Але це була позиція групи соратників Й. Сталіна. Вони віддавали перевагу таким діям у політиці, не дивлячись, наприклад, на заяву управляючого ЦСУ СРСР В. Мілютіна про те, що в Україні загинуло 42% озимини⁷⁵.

Хоча пленум ухвалив рішення припинити надзвичайні заходи, його саботувало сталінське керівництво. 26 вересня 1928 р. Й. Сталін писав В. Молотову: «Багато хто думав, що зняття надзвичайних заходів і підняття цін на хліб — є основа усунення труднощів. Порожні надії порожніх лібералів з більшовиків»⁷⁶. Запаси хліба у селян скоротилися до мінімуму, але держава посилювала хлібозаготівлі, які призвели до серйозного загострення продовольчого стану. У деяких районах республіки почався голод⁷⁷. У відповідь зростало незадоволення в суспільстві. Однією з форм його прояву в середині 1928 р. стало поширення анонімних листів та листівок антирадянського, антикомуністичного змісту. Постійно в них висловлювалися погрози на адресу місцевих представників влади. Наприклад, в с. Тарасовці Тульчинського району на Поділлі біля хати-читальні були знайдені листівки: «У батька Махна є повна бочка вина, є спирт і денатура, і дівчат повна фура. Пароходик пливе мимо пристані, будем рибку кормити комуністами»⁷⁸. Загалом, багато людей розцінювало поворот політики правлячої партії до застосування командно-репресивних методів управління як кінець непу та висловлювало побоювання, що радянська влада влаштовує штучний голод.

Особливо небезпечними для себе влада вважала настрої інтелігенції, яка потенційно могла в ідеологічній та політичній площинах формулювати й очолювати незадоволення політичним курсом. У політико-економічному огляді Вінницького округу за 1928 р., підготовленого місцевим окружним відділом ДПУ УСРР, сільська інтелігенція (вчителі, агрономи) характеризувалася як «антирадянський петлюрівський елемент». Співробітники ДПУ зазначали: «Частина з них дещо призвичаїлася і веде себе в залежності від становища Радянського Союзу в міжнародній обстановці. Частина ж продовжує залишатися з явно ворожими пораженьськими настроями, звідси дружба з куркулями та

⁷³ Там само. — С. 281–283.

⁷⁴ Там само. — С. 311.

⁷⁵ Там само. — С. 304.

⁷⁶ Там само. — Т. 3. — С. 8.

⁷⁷ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — К., 2006. — Т. 2. — С. 115.

⁷⁸ ДАВіО. — Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 706. — Арк. 64–68.

антирадянськими елементами на селі, і покровительство її молоді у відношенні вступу її до ВУЗів, і старі методи у вихованні (грубість, фізичний вплив на учнів і т.д.) [...]. Політичні настрої антирадянської частини сільської інтелігенції в основному не відрізняються від настроїв антирадянської частини міської [...]. Новий виборчий закон викликав наступні розмови: «Сьогодні ти хороший, а завтра на тебе донесли про твоє минуле і ти нікуди не годишся»; «Знову відкрили сторінку минулого, з нас поробили манекенів, що пересуваються, скоріше б зміни, хто б не прийшов, все одно буде краще»; «З'явилися розмови про вільну Україну, незадоволення євреями і т.д.»⁷⁹.

Розмови про вільну Україну були типовими у середовищі подільської інтелігенції. Вона відчувала підозріле до себе ставлення влади, тому брала формальну участь у радянських ритуалах. Проте між собою велися розмови: «Україна з давніх часів терпить утиски з боку різних держав, зокрема з боку Росії, тому що має багато хліба та іншого багатства. Кричать — «Україна!», а фактично накидають нове ярмо й таких негараздів, як зараз, українське селянство ніколи не переживало»⁸⁰. Прояви національної ідентичності були помітними не лише серед інтелігенції, але й серед селянства. Восени 1928 р. по селах Поділля, як форма відкритого протесту проти політики влади, лунала пісня «Ще не вмерла Україна». Частина листівок, що розповсюджувалася у той час, закликала до всеукраїнського народного повстання, відновлення Української Народної Республіки, містила гасло «Геть комуністичну неволю!»⁸¹.

Одночасно місцеві органи ДПУ реєстрували певний рівень напруги у стосунках поміж селянами. Багато з них були налаштовані проти незаможників та бідноти, вважали їх ледарями, висловлювали неприязне відношення до міста, робітників тощо. Це традиційне для селянства почуття посилювалося внаслідок масової участі мешканців міст у реалізації політики влади. Селяни відкрито говорили: «Радвлада не захищає інтереси селян, селянину не надані такі права як робітнику, Радвлада забезпечила життя робітника краще, ніж селянина, на селян накладають великі податки, чому Радвлада поділила народ на групи, класи та партії». Висновок робився однозначний: влада — це злодії, яких потрібно прогнати⁸². Однією з форм опору зростаючому насильству, яке застосовувала влада, були випадки терору (за класифікацією органів держбезпеки — вбивства представників влади, замаху на вбивство, поранення, побиття, підпали, погрози, політхуліганство). В Україні з 1 січня до 29 листопада 1928 р. зафіксували 351 такий випадок⁸³. Органи ОДПУ СРСР продовжували постійно інформували керівництво країни, партійно-радянські органи республіканського та окружно-го рівнів про політичне становище на місцях.

⁷⁹ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині. 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією. Вінницька область. — Кн. 1. — Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. — С. 30.

⁸⁰ При перекладі збережено стилістику та орфографію документа. ДАВіО. — Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 706. — Арк. 68–74.

⁸¹ Там само. — Спр. 707. — Арк. 100–106; ф. П-31. — Оп. 1. — Спр. 379. — Арк. 89 зв.

⁸² Там само. — Ф. П-33. — Оп. 1. — Спр. 706. — Арк. 75–78.

⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 203.

На цей момент офіційні політичні оцінки робилися виключно в дусі настанов Й. Сталіна про посилення класової боротьби, взаємозв'язок елементів капіталізму в країні з міжнародним капіталізмом, що в умовах переважаючого селянського населення з глибокими дрібнобуржуазними коріннями, породжувало складну ситуацію. Саме так її характеризував С. Косіор на пленумі ЦК КП(б)У (1–5 листопада 1928 р.). Він піддав нещадній критиці правий ухил, погрожував місцевим працівникам, налаштовував їх на адміністративні, насильницькі дії стосовно селян-середняків: «Досвід нової хлібозаготівельної кампанії у нас на Україні показує, що ми маємо прямий рецидив цих самих настроїв: знов спостерігається небажання сваритися з куркулем, нерозуміння того, що якщо середняк наш союзник, то це не значить, що ми не повинні доводити йому, що в таких то і таких то випадках він неправий и що він має більш активно підтримувати радянську владу... Хлібозаготівлі, у сенсі виявлення елементів правого ухилу, є доволі ярким прикладом». Сподівання, якщо не мрії вождів ВКП(б) стосовно хлібозаготівель, пролунали у виступі присутнього на пленумі А. Мікояна: «Ми хлібну проблему вирішимо не лише тоді, коли буде достатньо хліба на всіх базарах, а лише тоді, коли у нас 200–300 млн. пудів буде надлишків для експорту і пудів 150 млн. внутрішнього запасу». В резолюції пленуму показово засуджувалось бажання частини місцевих працівників повернутися до надзвичайних заходів, але одночасно проголошувалась боротьба із «спекулянтотом — дезорганізатором хлібного ринку»⁸⁴.

4 листопада 1928 р. А. Мікоян виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, яке схвалило запропонований НКТ СРСР план централізованих хлібозаготівель на 1928/1929 р. у розмірі 118 млн. пудів. Крім того, передбачалося зібрати 25 млн. пуд. Мірчуку, з яких зібране понад 15 млн. пуд. Зберігалось як недоторканий резерв. Визнавалось за необхідне завезти в Україну для потреб постачання та весняної сівби 13,5 млн. пуд., в які входили 1,5 млн. пуд. Вже завезеної імпоротної пшениці та 2 млн. пуд. — для осінньої сівби⁸⁵. В секретній частині рішення політбюро ЦК КП(б)У прийняло до відома заяву А. Мікояна, що регулярний завіз хліба в республіку розпочнеться в лютому 1929 р.⁸⁶ Це наочно демонструвало, до яких наслідків призвели хлібозаготівлі 1928 р. в Україні. 5 листопада 1928 р. М. Бухарін, який повернувся з відпустки, протягом шести годин з'ясовував стосунки з Й. Сталіним. Зустріч пройшла бурхливо. За свідченням А. Мікояна, на ній «Бухарін сказав, що він не хоче битися, бо бійка шкідлива для партії, хоча для бійки все вже готово. Якщо бійка почнеться, — говорив він, — то ви нас оголосить відщепенцями від ленінізму, а ми вас організаторами голоду». Й. Сталін наполягав на правильності обраного курсу. 13 листопада 1928 р. він у записці групі керівників, присвяченій поправкам до тез А. Рикова про контрольні цифри на 1928/29 р., що мали бути ухвалені на пленумі ЦК

⁸⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 5, 51, 96.

⁸⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 143. — Арк. 89–90.

⁸⁶ Там само. — Оп. 16. — Спр. 13. — Арк. 94.

ВКП(б), пояснив скорочення валової продукції сільського господарства та розмірів посівних площ в Україні лише кліматичними умовами⁸⁷.

У доповіді на пленумі ЦК ВКП(б) (16–24 листопада 1928 р.) А. Риков зауважив, що валовий збір хліба два роки поспіль нижче збору 1913 р. на 1 млрд. пудів. Посівна площа по зерновим культурам на 10% була меншою за 1913 р., врожайність теж не досягла довоєнного рівня. Тому навіть за умови виконання плану хлібозаготівель план хлібопостачання буде більш напруженим, ніж в минулому році. Голова РНК СРСР підкреслив: «Труднощі полягають ще й у тому, що, наприклад, в Ленінграді в чергу стають за хлібом не тільки населення міста, але і захожі з сіл». В. Чубар подав репліку: «Це не лише в Ленінграді»⁸⁸. С. Косіор відмітив, що внаслідок недороду і додаткових асигнувань промисловості врізаний республіканський бюджет, згорнуті соціальні програми в Донбасі. Але аналіз А. Рикова упереджений, «тут він нас трохи пужанул»⁸⁹. Генеральний секретар ЦК КП(б)У просив додати до тез А. Рикова згадку про недорід в Україні, який неможливо ліквідувати без допомоги союзного уряду. Він підкреслив, що основне політичне питання в УСРР — це хлібозаготівлі, тому що навколо нього загострилася класова боротьба в селі: «Петлюрівщина у нас дуже посилила свою роботу, поляки цьому допомагають, гроші дають, та й наш куркуль налаштований дуже активно. Змичку, консолідацію внутрішніх контрреволюційних сил із зовнішніми у нас на Україні можна побачити найбільш наочно». У такій ситуації потрібно посилити боротьбу з правими настроями та ухилами, забезпечити максимальну єдність партії. В. Чубар заявив, що може потрапити до категорії «пужателів», але в Україні зібрали на 323 млн. пудів хліба менше, ніж у минулому році. Вісім млн. десятих посівів вимерзло або вигоріло, державної допомоги не вистачає. Як наслідок, рівень харчування сільського населення в лісостепу республіки знизиться на 5%, у степу на 15%, споживання мешканців міст — на 5%. Вихід з проблем він, як і С. Косіор, бачив у колективізації сільського господарства⁹⁰.

Й. Сталін виступив за великі капіталовкладення у промисловість, колективізацію та боротьбу з ухилами. Привернуло увагу, що на пленумі спалахнула різка перепалка між А. Мікояном, П. Богдановим⁹¹ та В. Чубарем, М. Скрипником щодо ситуації на Північному Кавказі. Значною мірою її спровокував М. Скрипник, який звинуватив північнокавказьких працівників у невиконанні партійної лінії в національному питанні. А. Мікоян відкинув звинувачення та заявив: «Це не тільки радянська Вандея (Північний Кавказ — *Авт.*), це Вандея, окупована пролетарської армією. Весь командний склад партії, всі керівні працівники, всі організації в селі до останніх років були надісланими, призначеними з боку. Тільки останнім часом з місцевих людей формуються свої кадри».

⁸⁷ Как ломали нэп... — Т. 3. — С. 16, 19, 606.

⁸⁸ Там само. — С. 39, 41. Таке трактування наведене у резолюції пленуму.

⁸⁹ Слово збережено без перекладу.

⁹⁰ Там само. — С. 115, 117–118, 173–174.

⁹¹ А. Мікоян в 1922–1926 рр. — секретар Південно-Східного бюро ЦК РКП(б), голова Північнокавказького крайкому партії. П. Богданов в 1926–1929 рр. — голова Північнокавказького крайвиконкому.

П. Богданов розкритикував керівництво УСРР: «Товариш Скрипник виступав тут у вкрай різкій формі, але, з моєї точки зору, боровся з «вітряками» Північного Кавказу з питання українізації ... Скрипник. У вас на Кавказі працюють вітряні млини! Богданов. Подібно Дон-Кіхоту, який, як у відомій розповіді, вів боротьбу з вітряними млинами. Але є й інша установка з цього питання, яка до нас доходить. Ось на доповіді у фракції президії ВЦВК промова т. Петровського починалася так: «Ми викликали цілий ряд національностей до культурного життя, і раз вони починають просуватися все більше і більше, то неминуче, що та територія, яка там є, тобто на Північному Кавказі, повинна буде об'єднатися з українцями» (зі стенограми). Я думаю, товариші, що ставлячи питання про українізацію по лінії Північного Кавказу, найменше слід думати про питання відторгнення... Скрипник. Що таке? Відторгнення? Це обурливо! Богданов. <Відторгнення> території Північного Кавказу до України, як зробив це тов. Петровський. Така постановка тільки ускладнить правильне вирішення питання про українізацію. Скрипник. Це чому? А Донецький округ, Таганрозький округ? А ви хочете зберегти колишню постановку? [Чубар. Міллеровський район?]]⁹². Як бачимо, протиріччя між регіональними керівниками СРСР з приводу українізації були серйозними. У майбутньому Й. Сталін використає ці суперечки з політичною метою, так само, як і заяви про відставку з посад М. Бухаріна, А. Рикова, М. Томського, зроблені на пленумі.

В резолюції пленуму стверджувалося, що у новій хлібозаготівельній кампанії відбувся перехід від надзвичайних до нормальних методів хлібозаготівель, що не відповідало дійсності. Крім того, підкреслювалася необхідність прискорення колективізації та посилення боротьби з куркульством і правим ухилом в партії як головною загрозою її єдності. Привернуло увагу те, що визнавалося допустимим примусове втручання в організацію селянського господарства і трудової діяльності селян⁹³.

Після пленуму, наприкінці 1928 р. почала підніматися нова хвиля застосування адміністративних і репресивних заходів. Вона виявилася потужнішою, ніж у першій половині 1928 р. Після директив вищого політичного керівництва СРСР у ході хлібозаготівлі знову застосували арешти. В Україні, внаслідок операцій, проведених органами ДПУ УСРР у листопаді-грудні 1928 р., були заарештовані 783 особи, яких звинувачували у скуповуванні зерна, притягнуто до відповідальності 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень, кооператорів за порушення розпоряджень про помел борошна, до фінорганів передано 627 справ на осіб, які займалися торгівлею без патентів⁹⁴. Хлібний ринок зазнав відчутного удару. Як наслідок, наприкінці року в містах та містечках Поділля відчувалися пригнічені та частково панічні настрої через нестачу хліба⁹⁵. Схожа картина спостерігалася в інших регіонах УСРР.

⁹² Как ломали нэп... — Т. 3. — С. 432–439.

⁹³ Как ломали нэп... — Т. 3. — С. 409–412, 419, 423–424.

⁹⁴ Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). — К., 2010. — Кн. 1, ч. 1. — С. 123.

⁹⁵ ДАВіО. — Ф. П–31. — Оп. 1. — Спр. 379. — Арк. 83.

На початку січня 1929 р. дев'ять керівників республіканських установ виїхали в округи для посилення хлібозаготівель. 18 січня політбюро ЦК КП(б)У констатувало невиконання планів хлібозаготівель, загрозу постачанню робітників, відсутність збіжжя для сівби. Округами партії закликали до економного витрачання хліба, погрожуючи його взагалі не постачати. У зв'язку з телеграмою ЦК ВКП(б) про посилення «куркульського терору» вирішили здійснити нові репресії, виплатити страхові премії працівникам партійно-радянського апарату, потерпілим від підпалів на селі, просити РНК УСРР виділити кошти на утримання мережі сільських уповноважених ДПУ⁹⁶. Протягом лютого — першої половини березня 1929 р. ситуація з продовольством в Україні, як і в цілому в СРСР, погіршувалася. Її не покращив вимушений захід — у лютому 1929 р. в СРСР ввели карткову системи розподілу продовольства. 19 березня та 13 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У просило ЦК ВКП(б) про завіз 14 млн. пудів хліба в Україну із РСФРР⁹⁷. У той час ДПУ УСРР повідомляло в ЦК КП(б)У про відмови від роботи та «волинки» на шахтах Донбасу, демонстрацію безробітних у Києві з вимогою видати продуктові картки («заборные книжки»), масовий виступ мешканців Бердянська з вимогою хліба, мітинги з аналогічними гаслами біля райвиконкомів та сільрад в низці округів України⁹⁸.

Дії керівництва країни традиційно здійснювалися в річищі насильницьких заходів. Наприкінці березня 1929 р. в основу хвилі «чрезвычайщини» поклали так звані «нові методи хлібозаготівлі». Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 березня 1929 р. передбачала доведення твердих планових завдань по хлібозаготівлі до кожного села. Ініціатива проведення цих планів мала виходити від груп бідноти, сільських активістів на загальних сходах. У ході прийняття рішення виділялася «куркульська верхівка села», на яку покладалися певні зобов'язання здачі державі збіжжя з «хлібних надлишків». Передбачалося застосувати цей метод у Казахстані, Сибіру, на Уралі⁹⁹. Зрозумілим було намагання вищого політичного керівництва СРСР не лише забрати хліб у кожного селянського господарства, але й розпалити «класову ворожнечу» на селі.

За таких умов на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (7–9 квітня 1929 р.) лунала різка критика правих. Показово, що голова В. Балицький пов'язав правий ухил з настроями антирадянських, куркульських, непманівських груп, націоналістичної інтелігенції, діячів колишньої УНР. Це вже були не лише звинувачення в політичних помилках лідерів так званого ухилу. Мова велась про їх зв'язок з контрреволюційними елементами¹⁰⁰. II Всеукраїнська конференція КП(б)У (9–14 квітня 1929 р.) заявила, що пленум ЦК ВКП(б) повинен вимагати від М. Бухаріна, М. Томського і А. Рикова відмови від помилкових поглядів («які фактично співпадають з позицією правих») та суперечать «ленінській лінії партії». Засуджувалась політика відставок М. Бухаріна та А. Рикова. ЦК ВКП(б)

⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 10, 16–17, 24.

⁹⁷ Там само. — Арк. 61, 71.

⁹⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2986. — Арк. 18, 21, 41, 52, 54.

⁹⁹ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 1837. — Арк. 5–6.

¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 314. — Арк. 27 зв. - 29 зв.

мусив закликати їх «до порядку, не зупиняючись, у разі потреби перед виключенням їх з Політбюро»¹⁰¹. Вочевидь спланований Й. Сталіним характер таких рішень підтвердився у постанові об'єднаного пленуму ЦК і ЦК ВКП(б) (16–23 квітня 1929 р.), в якій зазначалося, що ЦК ВКП(б), спираючись на волю усіх партійних організацій, засуджує погляди групи М. Бухаріна як фракційної групи. Він та М. Томський знімалися з посад¹⁰². На XVI конференції ВКП(б) (23–29 квітня 1929 р.) М. Скрипник закликав до «наполегливої, щоденної боротьби по подоланню правого відверто опортуністичного ухилу». Нарком землеробства УСРР О. Шліхтер стверджував: «колективізація є основною нашою лінією, основною установкою при проведенні соціалістичної реконструкції сільського господарства». Він висловив надію, що в 1933 р. в Україні буде 30% усуспільнених в колективах селянських господарств та 25% посівної площі, а через 10 років — сільське господарство, колективізоване на 100%. У резолюції конференції відмічалося одне з основних завдань Компартії — організація великого соціалістичного землеробства шляхом усуспільнення одноосібних селянських господарств¹⁰³.

Після конференції, 11 травня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило план хлібозаготівель на травень–червень 1929 р. у розмірі 15 млн. пуд., і запропонувало окружкомам партії довести плани до району та кожного села. Для розподілу плану на місцях створювалися сільські комісії з 3–5 осіб, до яких входили голова сільради, голова КНС та 1–2 селянина¹⁰⁴. Як бачимо, в республіці застосували метод хлібозаготівель, передбачений у постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 20 березня 1929 р. Нова хлібозаготівельна компанія (з урожаю 1929 р.) розпочалася на початку липня. Республіку знов спіткав недорід. Проте плани довели до кожного села з вимогою виконати їх в найкоротші терміни. З цією метою у кожне село призначався уповноважений райпарткому або райвиконкому. Він діяв разом зі згаданою сільською «Комісією сприяння хлібозаготівлі», сільським активом, частиною незаможників. Уповноважений отримував від сільради списки боржників, один з примірників вручався старшому хлібозаготівельної бригади. Вона діяла, здебільшого, методом «червоної валки»: рухалася через село, зупиняючись біля господарств–боржників. У разі відмови віддати хліб влаштовувалися обшуки, збіжжя насильно вилучалося, а якщо його не знаходили, то робили опис майна. Незабаром воно виставлялося на продаж у селі. Покупцями були сільські активісти або їх родичі, знайомі. Влітку і восени 1929 р. по 22 округах України (з 41) було розпродано з торгів майно 22 тис. заможних і середняцьких господарств, що не змогли виконати заготівельні зобов'язання¹⁰⁵.

У ході хлібозаготівлі з'явилося перше рішення керівництва УСРР про можливу депортацію селян. 5 липня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У дозволило Пол-

¹⁰¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 310. — Арк. 20.

¹⁰² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях... — Т. 4. — С. 186–187.

¹⁰³ XVI конференция Всесоюзной коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — М., 1929. — С. 80, 145, 148, 300–302.

¹⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 82.

¹⁰⁵ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу... — К., 2010. — Кн. 1, ч. 1. — С. 124.

тавському окружному разом з ДПУ УСРР скласти список куркульсько-поміщицьких господарств, які активно виступали проти хлібозаготівель, на вислання їх за межі України. 13 жовтня В. Балицькому доручили прискорити їх депортацію¹⁰⁶. Через місяць РНК УСРР ухвалив постанову про переселення «соціально-небезпечного елементу» з 9 прикордонних округів України до Сибірського краю¹⁰⁷. Зросли масштаби арештів: з початку липня до 24 жовтня 1929 р. органами ДПУ було заарештовано в Україні 3705 осіб, з них як «куркулів і спекулянтів» — 1858 осіб¹⁰⁸. На насилля влади селянство відповідало посиленням активного опору, набули поширення терористичні акти проти місцевих партійно-радянських працівників та сільських активістів. Так, у першій половині 1928 р. органи ДПУ зафіксували в Україні 113 терактів, у другій половині — 302. У 1929 р. зафіксовано 1396 терактів, причинами яких були: хлібозаготівлі — 679 випадків, політична діяльність активістів — 503, колективізація — 109, землеустрій — 45, податкове самообкладання — 38, перевибори рад — 28¹⁰⁹.

5.2. Керівництво ВКП(б) та КП(б)У на першому етапі колективізації сільського господарства

З початком хлібозаготівельної компанії різко посилювався тиск на селян, спрямований на утворення колгоспів. Очевидно, що курс на суцільну колективізацію виростав з практики «надзвичайних» хлібозаготівель, і з самого початку був підпорядкований їх завданням. У рішеннях політбюро ЦК КП(б)У від 28 жовтня 1929 р. вперше з'явилася згадка про райони суцільної колективізації. Тоді ж українські керівники затвердили проект резолюції пленуму ЦК ВКП(б), який мав відбутися по кількох днях, по доповіді ЦК КП(б)У про стан сільського господарства України¹¹⁰. Отже, керівництво УСРР в основних рисах знало про майбутні рішення пленуму в Москві. Принагідно зауважу, що в Україні в жовтні 1929 р. із 5 млн. 144 тис. 800 селянських господарств в колгоспах було 522 тис. 500 господарств, тобто 10,4%. З червня по жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств на Україні збільшилося на 5%, але про масовий рух селян в колгоспи мова не йшла¹¹¹. Наприклад, питома вага колективізованих земель становила на Правобережній Україні 7,8%¹¹².

¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 14. — Арк. 69, 112. Документального підтвердження цієї депортації поки що не має. Вірогідно, що її не здійснили, тому що розглядалося питання про депортацію селян у межах усього СРСР.

¹⁰⁷ Сталинские депортации. 1928—1953. — М., 2005. — С. 39–40.

¹⁰⁸ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. М., 2000. — Т. 2. — С. 1038.

¹⁰⁹ Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцять роки двадцятого століття. — Кременчук, 2003. — С. 212–213.

¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 165. — Арк. 83, 87.

¹¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3153. — Арк. 67. Івницький Н.А. Колективізація і раскулачивание (начало 30—х годов). — М., 1994. — С. 16.

¹¹² Історія українського селянства. Нариси в 2—х томах... — Т. 2. — С. 123.

7 листопада 1929 р. — 12 річниця захоплення більшовиками влади у Петрограді була ознаменована публікацією в газеті «Правда» статті Й. Сталіна «Рік великого перелому». Генеральний секретар ЦК ВКП (б) стверджував, що середняк повернув в бік «комунії», і робив висновок, який дещо відкривав стратегічні плани радянського керівництва на рубежі 1920–30-х рр.: «Ми йдемо на усіх парах шляхом індустріалізації — до соціалізму, залишаючи позаду себе «расейську» відсталість. Ми стаємо країною металу, країною автомобілізації, країною тракторизації. І коли посадимо СРСР на автомобіль, а мужика на трактор, — хай спробують доганяти нас поважні капіталісти, що «чваняться» своєю «цивілізацією». Ми ще побачимо, які із країн можна буде тоді «визначити» у відсталі і які в передові»¹¹³.

27 грудня 1929 р. в промові на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів Й. Сталін намітив інший шлях створення в країні нового типу технічно передової цивілізації — соціалізму. Цей шлях полягав у перетворенні сільського господарства. Відкидаючи шлях розвитку капіталістичних, тобто приватних підприємств у сільському господарстві, він заявив: «Існує інший шлях, шлях соціалістичний, який полягає в насаджуванні колгоспів і радгоспів в сільське господарство, шлях, що веде до об'єднання дрібноселянських господарств в крупні колективні господарства, озброєні технікою і наукою, і до витіснення капіталістичних елементів із землеробства»¹¹⁴. В останній цитаті привертає увагу формулювання «насаджування колгоспів і радгоспів», яке логічно суперечило твердженню про те, що середняк — основна постать на селі — пішов у «комунію». Ця суперечність не була випадковою. Заява Й. Сталіна про вибір селянських мас колгоспного ладу не відповідала дійсності. Думка про вибір селян колгоспного устрою потрібна була для підштовхування процесу насаджування колгоспів, тобто здійснення курсу на масову колективізацію сільського господарства СРСР, взятого Й. Сталіним і його прибічниками зразу після XV з'їзду ВКП(б).

Офіційні рішення про початок суцільної колективізації сільського господарства були прийняті на пленумі ЦК ВКП(б) (10–17 листопада 1929 р.), який розпочав свою роботу через три доби після публікації згадуваної вище статті Й. Сталіна. Учасники пленуму прийшли до висновку, що «справа побудови соціалізму в країні пролетарської диктатури може бути проведена в історично мінімальні строки», і схвалили фантастичні цифри розвитку радянської економіки на 1929/30 господарський рік. Наприклад, на 32,1% намічався приріст валової продукції промисловості, а в галузях, що виробляли засоби виробництва, — на 45,1%. Капіталовкладення в економіку збільшувалися з 8,5 млрд. крб. у попередньому господарському році до 13 млрд. в 1929/30 р.¹¹⁵. Одним із центральних питань на пленумі був розгляд ситуації в сільському господарстві. Практично всі промовці на пленумі з даного питання заявляли про суцільну колекти-

¹¹³ Правда. — 1929. — 7 листопада.

¹¹⁴ Й. Сталин. Вопросы ленинизма. Изд. одиннадцатое. — М., 1947. — С. 278.

¹¹⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1970. — Т. 4. — С. 328.

візацію як про процес, що вже відбувався на селі. Наприклад, основний доповідач з питань колгоспного руху — голова правління Колгоспцентру Г. Камінський — говорив, що масова колективізація є справою найближчих місяців, а не років. Секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов, який відповідав за питання сільського господарства, стверджував, що «наступної осені ми напевно зможемо вже сказати, що в основному колективізація буде завершена не тільки на Північному Кавказі»¹¹⁶, явно орієнтуючи відповідним чином місцевих керівників.

Такі заяви були підтримані присутніми на пленумі українськими керівниками. Крім доповідей Г. Камінського і В. Молотова, учасники пленуму заслухали доповідь «Про роботу на селі», з якою виступив С. Косіор. Це свідчило, що радянське керівництво приділяло серйозну увагу процесам, що відбувалися в українському селі. Генеральний секретар ЦК КП(б)У обґрунтував бачення республіканським керівництвом подальших шляхів розвитку сільського господарства і відверто розставив політичні оцінки. На його думку, не дивлячись на перевищення в 1929 р. на Україні посівних площ у порівнянні з 1913 р., об'єм товарної продукції сільського господарства (тієї, яка йшла на продаж державі чи на ринок) сягав всього 80% довоєнного рівня. Це стримувало індустріалізацію, знижувало експортні можливості СРСР і негативно впливало на економічну ситуацію в країні. Необхідну товарність сільського господарства не могло забезпечити індивідуальне селянське господарство, тому С. Косіор заявив, що для керівництва країною залишається тільки одне з двох рішень, — або дати волю куркулю і піти капіталістичним шляхом, «або перевести сільське господарство на рейки крупного господарства, але суспільно соціалістичного»¹¹⁷.

Обґрунтувавши необхідність колективізації сільського господарства і продемонструвавши підтримку курсу Й. Сталіна, С. Косіор просив виділити для України тракторів (їх на той час нараховувалося приблизно 11 600) і створити нові машинно-тракторні станції. Він заявляв про необхідність електрифікувати сільське господарство за рахунок побудови Дніпрогесу та електростанції на річці Південний Буг біля м. Вознесенська. Важливою складовою частиною політики в галузі сільського господарства була колективізація і прискорений розвиток промисловості на Правобережній Україні, в прикордонній смузі з Польщею і Румунією. С. Косіор схвально вітав бурхливі темпи колективізації під час осінньої кампанії 1929 р. і робив висновок про те, що степові округи України, які забезпечували найбільший збір товарного хліба, весною 1930 р. зможуть бути досить легко охоплені суцільною колективізацією. Перевищуючи темпи колективізації, український керівник відверто говорив, що головною причиною швидкого росту колективізації був наступ на куркуля. «Це вирішує справу, — стверджував С. Косіор. — Твердий курс на проведення лінії партії змусив середняка оглянутися, змусив його перейти від вагань у виборі шляхів розвитку свого господарства на визначену лінію»¹¹⁸. Український керманіч заявив, що

¹¹⁶ Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). М., 1994. — С. 7, 50.

¹¹⁷ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр.441 (вип.11). — Арк. 35.

¹¹⁸ Там само. — С. 38.

куркуля не можна підпускати до колгоспу на відстань гарматного пострілу. Така позиція віддзеркалювала не лише повну підтримку з його боку постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1929 р., якою заборонялося приймати куркуля в колгоспи¹¹⁹, але й характеризувало готовність українського керівництва до насильницьких дій на випадок опору селянства колективізації.

Документи свідчать, що ще в липні і жовтні 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло закриту постанову про виселення силами ДПУ УСРР із Полтавської округи куркулів, що чинили опір хлібозаготівлі¹²⁰. Насилля з боку українських властей при проведенні хлібозаготівлі і спроб організувати колгоспи спричинило зростання селянського опору. Так, у перші три місяці 1929 р. ДПУ України зареєструвало 144 підпали, побиття, вбивства комуністів і сільських активістів, у квітні–липні 1929 р. — 329 випадків, у серпні — 116, у вересні — 195, у жовтні — 336¹²¹. За твердженням С. Косіора на пленумі, розмах «куркульського терору» в Україні 1929 р. зріс, у порівнянні з 1927 р., у чотири рази. Однак, висновок із такої ситуації був несподіваним. Він заявив про те, що перегини місцевої влади (насильницьке створення колгоспів) і селянський опір не опорочували ідею і практику колективізації. Навпаки, ці факти «підкреслюють колосальний розмах і перспективи цього, небаченого в історії, руху»¹²². Подібна налаштованість С. Косіора була підтримана головою Колгоспцентру І. Гавриловим, який заявив, що степові райони завершать колективізацію весною 1931 р., і наркомом землеробства України О. Шліхтером, який стверджував, що до кінця першої п'ятирічки (1932–1933 рр.) Україна зможе повністю завершити колективізацію.

Загальний настрій учасників пленуму ЦК ВКП(б) щодо проведення колективізації в стислі строки чітко проявився в резолюції, в якій вказувалося «... Ми маємо настільки бурхливий ріст колективізації, настільки стрімкий потяг бідняцько-середняцьких господарств до соціалістичних форм господарства, що колгоспний рух уже на практиці став переростати в суцільну колективізацію цілих районів. Це знаменує собою новий етап, нову смугу в перехідному від капіталізму до соціалізму періоді». Пленум відмітив також, що Україна має всі необхідні передумови, «щоб у питанні переведення індивідуальних господарств на колективні рейки йти більш прискореним темпом попереду інших республік», і зобов'язав українське керівництво провести в найкоротші строки колективізацію «всього степового району України»¹²³.

Прагнення «вдертися» в соціалізм і атмосферу підштовхування темпів колективізації українські керівники перенесли на пленум ЦК КП(б)У (18–21 листопада 1929 р.). Заявивши на пленумі, що для більшовиків немає нічого неможливого, С. Косіор закликав до збільшення у 1930 р. площі посіву в радгоспах приблизно у 2 рази, а в колгоспах — в 3,5 рази. «...Ці цифри на перший погляд цілком запаморочливі», — визнав генсек ЦК КП(б)У, але «...мені здається, що ці

¹¹⁹ Известия ЦК ВКП(б). — 1929. — № 22. — С. 23.

¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 6. — Спр.7. — Арк. 20,56.

¹²¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2994. — Арк. 42, 147.

¹²² РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп.2. — Спр. 441 (вип.11). — Арк. 38 зв.

¹²³ КПСС в резолюциях и решениях... — Т. 4. — С. 347, 362.

цифри можна не тільки виконати, але й перевиконати»¹²⁴. Для перевиконання планів обумовлювалося змагання в темпах між Північним Кавказом, керівник якого А. Андрєєв на пленумі ЦК ВКП(б) обіцяв закінчити колективізацію восени 1930 р., і степовими округами України, які, на думку С. Косіора, можна було б повністю колективізувати весною 1930 р.

Через кілька днів після пленуму ЦК КП(б)У з'явилося рішення наркомату землеробства СРСР про п'ятирічний план колективізації союзних республік. Для України передбачалося усупільнити весною 1930 р. 33,8% всіх селянських посівів, до осені 1930 р. — 53,8%, а до кінця п'ятирічки (осінь 1933 р.) — 95%¹²⁵. 5 грудня 1929 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) була створена спеціальна комісія Я. Яковлева¹²⁶, яка на своєму першому засіданні 8 грудня 1929 р. намітила ще більш високі темпи колективізації. В степових районах України передбачалося закінчити колективізацію до осені 1931 р., а в лівобережних округах — до весни 1932 р.¹²⁷ Ці пропозиції були покладені в основу затвердженої 5 січня 1930 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) і опублікованої 6 січня 1930 р. в газеті «Правда» постанови ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву»¹²⁸.

Підхльостування темпів колективізації керівництвом СРСР доповнювалося відповідним настроєм на республіканському рівні. На другій сесії ВУЦВК УСРР в грудні 1929 р. було законодавчо оформлено пропозицію про значне перевершення директив першого п'ятирічного плану усупільнення сільського господарства. Наприклад, посівні площі колгоспів у 1930 р. намічалось збільшити на 408%¹²⁹. Наприкінці грудня 1929 — січня 1930 рр. офіційний орган ЦК КП(б)У — газета «Комуніст», за прикладом загальносоюзної «Правди» — органу ЦК ВКП(б), розпочала публікацію статей і виступів українських керівників, в яких відображалось розуміння ними колективізації і бажання прискорити її темпи. Наприклад, О. Шліхтер заявляв про необхідність створення на селі великих «агроіндустріальних комбінатів як нових соціальних організмів», площі землі яких сягатимуть 50–60 тисяч гектарів. Індустріалізоване і електрифіковане сільське господарство на зразок комбінатів буде в «стандартних і організаційних формах» промисловим виробництвом. На нашу думку, в подібних міркуваннях простежувався тісний зв'язок поглядів керівників КП(б)У та й, у цілому, ВКП(б) з уявленнями К. Маркса про сільське господарство епохи комунізму як на велике фабричне виробництво.

Наявність серйозного марксистського ідеологічного елементу в свідомості українського керівництва при проведенні суцільної колективізації проявилось

¹²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк.12. Цікаво, що ці цифри не увійшли до стенографічного звіту пленуму. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 334. — Арк. 1а - 4 а.

¹²⁵ Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание... — С. 31.

¹²⁶ 8 грудня 1929 р. Я. Яковлева призначили наркомом землеробства СРСР.

¹²⁷ Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание... — С.33

¹²⁸ Правда. — 1930. — 6 січня.

¹²⁹ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. — 1930. — №1. — С. 17–18.

у твердженні О. Шліхтера про те, що перетворення села в індустріальний комплекс і виникнення соціалістичного села при вже існуючому місті, знищать протиріччя між містом і селом, яке характерне для економіки перехідного періоду між капіталізмом і комунізмом. На переконання О. Шліхтера, соціалістичне, тобто індустріалізоване «світле майбутнє» на селі дозволить швидко і кардинально вирішити проблему врожайності на Україні. На його думку, колективізація підвищить в 1932 р. урожайність сільського господарства на 50% у порівнянні з 1923–1927 рр. Товарність могла зрости на 200 млн. пуд. Зерна, що дозволило б подолати відставання темпів розвитку сільського господарства від індустрії¹³⁰.

Подібні утопічні мрії супроводжувалися цілком визначеними політико-управлінськими діями. Якщо на 1 жовтня 1929 р. в Україні нараховувалося 10–12 районів суцільної колективізації, то в грудні 1929 р. їх кількість збільшилася до 46¹³¹. 20 січня 1930 р. Г. Петровський, який побував на селянських конференціях у Шевченківському і Криворізькому округах, заявив про перехід на суцільну колективізацію семи округів України і необхідність підтримати вимоги делегатів конференцій про посилення боротьби з куркульством і якнайшвидшого закриття церков¹³².

Останні зауваження «всеукраїнського старости» не були випадковими. Необхідно відзначити, що мрії про «світлий» комуністичний рай українських керівників тісно перепліталися з «темними» уявленнями про майбутнє рядових членів партії на місцях, які відчували себе своєрідними пророками нового світу, який буде кардинально відрізнятись від усього попереднього. Типові їх настрої добре висловив завідувач школи с. Мовчани Станіславчицького району Могилів-Подільського округу комуніст В. Капрій. У 1929 р. він неодноразово говорив селянам: «Однієї ночі, коли почнеться війна, ми всіх куркулів передусимо. А коли увійдемо в комунізм, то відмінімо імена людей, а натомість будемо давати людям номерки — 1, 2, 3 і т.д.»¹³³. Бажання рядових комуністів «передусити куркулів», як представників ворожого їм старого капіталістичного світу, співпадало з практичними завданнями й ідеологічними спрямуваннями радянського керівництва. Створити матеріальну базу для колгоспного ладу можна було тільки за рахунок конфіскованого у заможних селян майна, що співпадало з ідеологічними уявленнями про знищення останнього, самого чисельного капіталістичного класу в суспільстві.

Як відомо, влітку 1929 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, якою забороняв прийом куркуля в колгоспи¹³⁴. Але єдиної позиції у керівництва СРСР щодо подальшої долі куркулів не було. Існували розбіжності і серед українських керівників. Так, О. Шліхтер виступав за економічне придушення куркульства, але за надання йому права вступати в колгоспи. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко підтримував цю пропозицію, але заявляв, що куркуля в колгоспах потрібно позбавити

¹³⁰ Комуніст. — 1930. — 14 січня.

¹³¹ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С.424.

¹³² Комуніст. — 1930. — 20 січня.

¹³³ ДАВіО. — Ф. П-31. — Оп. 1. — Спр. 483. — Арк. 139.

¹³⁴ Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. — М., 1989. — С. 25.

виборчих прав і в повній мірі застосовувати до нього податкову політику¹³⁵. Позиція С. Косіора була жорсткою і не відрізнялася від позиції Й. Сталіна, який виступав за недопущення куркульства в колгоспи. Ще у вересні 1929 р., в розпалі хлібозаготовчої кампанії, на нараді секретарів райкомів партії С. Косіор відкрито заявив: «Чому ми тепер стали такими вегетаріанцями — боїмося куркуля образити? Щодо куркуля — ця політика неправильна»¹³⁶.

У грудні 1929 р., в дні святкування свого п'ятдесятиріччя, Й. Сталін запропонував новий політичний курс щодо ставлення до куркульства. У вже згаданій промові на конференції аграрників-марксистів він проголосив перехід від політики обмеження куркульства до політики ліквідації його як класу. 15 січня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) утворило спеціальну комісію на чолі з В. Молотовим для вироблення постанови про ліквідацію куркульства. Від України до неї увійшли С. Косіор і секретар ЦК КП(б) У М. Демченко. Однак ще до прийняття офіційного партійного рішення доля куркульства була визначена. 18 січня 1930 р. заступник голови ОДПУ СРСР Г. Ягода розіслав на місця директиви № 775 і № 776, відповідно до яких при Повноважних Представництвах ОДПУ на місцях створювалися оперативні групи для керівництва операцією, що мала відбутися, по виселенню куркульства, а також розроблялися докладні плани майбутньої операції. Через 5 днів ОДПУ СРСР зажадало від Повноважних Представництв повідомити про плани операцій. Того ж дня політбюро ЦК КП(б)У закритим рішенням затвердило пропозиції ДПУ УСРР щодо ліквідації куркульства в Україні. Для керівництва операціями створювалася комісія в складі: С. Косіора (голова), В. Балицького, В. Порайка, М. Демченка, П. Постишева. Крім того, ДПУ УСРР дозволялося відкликати із запасу 500 чекістів, а наркомату освіти України спільно з культурно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У пропонувалося розробити заходи, якими б заборонялося дітям куркулів навчатися у середній і вищій школах¹³⁷.

30 січня 1930 р., у постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» пропонувалося розкуркулити 150 тис. куркульських господарств і вислати 60 тис. з них у відділені райони півночі та сходу СРСР»¹³⁸. На початку 1990-х рр. вияснилося, що постанова від 30 січня 1930 р. була опублікована в пресі в скороченому варіанті. В закритій її частині визначалася рознарядка арештів і висилки куркулів для різних регіонів СРСР. Для України передбачалося заарештувати і відправити в концтабори 15 тис. куркулів першої категорії, тобто «контрреволюційний куркульський актив, не зупиняючись щодо організаторів терористичних актів, контрреволюційних виступів і повстанських організацій перед застосуванням вищої міри репресії». За межі України планувалося виселити 30–35 тис. куркульських сімей. До цієї другої категорії куркулів належали «решта елементів куркульського

¹³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2972. — Арк. 20.

¹³⁶ Там само. — Спр. 3147. — Арк. 9.

¹³⁷ Там само. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 14. — Арк. 116.

¹³⁸ Спецпереселенцы — жертвы сплошной коллективизации. Из документов «Особой папки» Политбюро ЦК ВКП(б). 1930–1932 р.р. // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 145–180.

активу, особливо із найбільш багатих куркулів і напівпоміщиків». Третя категорія складалася із залишених в межах району куркулів, які повинні були розселитися на нових ділянках, виділених їм за межами колгоспних господарств¹³⁹. Водночас передбачалося прийняти заходи щодо «очистки промислових підприємств в містах від окремих куркульських елементів», закриття церков, заборони вільного переселення куркулів без дозволу райвиконкомів, розпродажу ними свого майна. Всього, згідно з постановою, в основних районах СРСР мали розкуркулити 3–5% всіх селянських господарств. Виселенню і конфіскації майна не підлягали сім'ї червоноармійців і командного складу Червоної Армії.

31 січня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорило постанову ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. На основі її тексту було підготовлено і 2 лютого розіслано місцевим парторганізаціям лист ЦК КП(б)У «Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». В ньому містилися основні положення постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., крім деяких найбільш відвертих репресивних заходів (опущено положення про можливість розстрілу куркулів, віднесених до першої категорії, про закриття церков і т. і.)¹⁴⁰.

Протягом перших декількох днів лютого 1930 р. політика щодо ліквідації куркуля як класу конкретизувалася в постановах загальносоюзного уряду і наказах ОДПУ СРСР. Так, постанова ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. скасовувала в районах суцільної колективізації дію закону про дозвіл оренди землі і про використання найманої праці в одноосібних селянських господарствах. Радянським органам в цих районах надавалося право застосовувати всі необхідні заходи боротьби з куркульством аж до повної конфіскації їх майна і виселення за межі окремих районів і країв (областей). Конфісковане майно куркулів повинно було передаватися в неподільні фонди колгоспів як внесок бідняків і батраків, які вступали в колгосп¹⁴¹. 4 лютого 1930 р. на місця була розіслана інструкція ЦВК і РНК СРСР про заходи щодо проведення розкуркулення. Вона передбачала в районах суцільної колективізації конфіскацію у куркулів засобів виробництва, худоби, житла, господарських, виробничих і торгових підприємств, продовольчих, кормових і насінневих запасів, надлишків домашнього майна. Куркулям залишали лише найпростіші засоби виробництва і до 500 крб. на сім'ю, необхідних для переїзду й облаштування на новому місці. Куркульським сім'ям, які розселялися в межах визначеного району чи округу, залишалися засоби виробництва в мінімально необхідних розмірах для ведення господарства на освоєваних ділянках. Розселення куркулів, приналежних до третьої категорії, передбачалося проводити невеликими селищами, а використання їх — в особливих трудових дружинах і колоніях на лісорозробках, корчуваннях, будівельних, дорожніх, меліоративних, лісовпоряджувальних і ін. роботах¹⁴².

¹³⁹ Там само; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 8. — Арк. 65.

¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 7. — Арк. 125.

¹⁴¹ Документи свідчать: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 г.г. — М, 1989. — С. 329–330; Известия. — 1930. — 2 лютого.

¹⁴² Из истории раскулачивания в Карелии. 1930–1931 гг.: Документы и материалы. — Петрозаводск, 1991. — С. 22–25.

Однак головну роль у проведенні розкуркулення покликані були зіграти органи держбезпеки. З 21 січня 1930 р. ДПУ УСРР, дотримуючись директив Г. Ягоди від 18 січня 1930 р., розпочали проводити «ліквідацію наявних в агентурній розробці контрреволюційних організацій і груп», а також «вилучення контрреволюційного активу». До 9 лютого 1930 р. на території України було заарештовано 11 865 чол., які, за заявою ДПУ УСРР, були членами 334 контрреволюційних організацій і груп, що «готувалися до повстання»¹⁴³. 2 лютого 1930 р. Г. Ягода підписав наказ № 4421, яким було намічено план заходів органів ОДПУ СРСР щодо ліквідації куркульства. Він передбачав арешти куркулів першої категорії і висилку їх спільно з куркульськими господарствами другої категорії у віддалені північні райони СРСР. Перша категорія куркулів трактувалися досить широко: від осіб-втікачів, тих, що ховалися в підпіллі, тих що протидіяли заходам партії і владі, до колишніх білих офіцерів, віруючих, лихварів і спекулянтів. Г. Ягода в наказі повторював цифри розкуркулюваних, що містилися в постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., і визначав місця поселень для куркулів, що виселялися. Відповідно до наказу, з України у Північний край повинні бути вислані 50 тис. куркульських господарств¹⁴⁴. Однак виявилось, що прийняти таку кількість людей місця поселень не спроможні. 4 лютого 1930 р. Г. Ягода повідомив Повнозначне Представництво ДПУ УРСР, що кількість куркульських господарств із України, що підлягають виселенню, скорочується до 20 тис., а 7 лютого підтвердив цю цифру, вказавши, що виселення буде здійснюватися між 20 лютим і 15 квітня, а на проведення операції в Україні заплановано виділити 57 ешелонів для перевезення людей¹⁴⁵.

7 лютого 1930 р., відповідно до вказівок Г. Ягоди, голова ДПУ УРСР В. Балицький видав оперативний наказ № 42167. У ньому містився детальний план проведення операції по виселенню куркулів з України. Всього виселялося 20 тис. сімей, а операція повинна була розпочатися 20–25 лютого 1930 р. Для її проведення створювалися окружні оперативні трійки, до яких входили: начальник окружного управління ДПУ і два співробітники. Їх завданням було вироблення плану проведення виселення куркулів в окрузі, створення районних оперативних груп, організація пересильних пунктів на визначених станціях посадки, інформація про настрої населення, сигналізація про контрреволюційні прояви, організація і підготовка збройної сили із числа партійців і комсомольців, посилення охорони державних споруд і підприємств, посилення перлюстрації кореспонденції. Окружна трійка мала у своєму розпорядженні збройний резерв, до складу якого входили чекісти, війська ДПУ і «ОСНА З»¹⁴⁶. У районах створювалися оперативні групи, до складу яких входили начальник — відповідальний працівник ДПУ, уповноважений агентури, уповноважений слідчих органів і необхідна кількість працівників. Начальник опергрупи, спільно із

¹⁴³ Andrea Graziosi. *Collectivisation, revoltes paysannes et politiques & gouvernementales // Cahiers du Monde russe.* — XXX(3), juillet–septembre 1994. — P. 481.

¹⁴⁴ Неизвестная Россия. XX век. — М. 1992. — Кн.1. — С. 239–241.

¹⁴⁵ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Спр. 1944. — Арк. 74, 77.

¹⁴⁶ Частини особливого призначення.

райвиконкомом, брав участь у складанні списків куркулів, що підлягали виселенню. Уповноважений по агентурі підтримував зв'язки з найбільш серйозною агентурою окружного відділу ДПУ, вербував нових агентів, спрямовуючи їх увагу на виявлення наростаючих антирадянських і контрреволюційних проявів. За його свідченнями райопергрупа негайно вживала відповідні заходи. В наказі В. Балицького визначався порядок виселення куркулів. Воно проводилося силами комуністів, комсомольців, робітників, бідняцько-середняцького активу за участю працівників райопергруп, які направлялись у кожне село, де проводилося виселення. Співробітники органів держбезпеки, спільно з сільрадами, відправляли виселенців на підводах з речами.

8 лютого 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У, на підставі отриманих від округів даних, затвердило цифрові показники на висилку куркулів. 10 лютого 1930 р. В. Балицький провів нараду начальників окрвідділів ДПУ, на якій ці дані були уточнені. 11 лютого видано оперативний наказ ДПУ УРСР № 44722, яким передбачалося формування особливих загонів озброєних партійців і комсомольців у районах, а також чекістсько-військового резерву в округах із комуністів, комсомольців, піших і кінних частин міліції для проведення операцій по виселенню куркулів. Крім того, до кожного округу України прикріплювалися війська ДПУ і школи міліції. В наказі спеціально відзначалося, що польові частини Червоної Армії в операціях, як правило, участі не беруть.

Таким чином, рівень державного планування і контролю при здійсненні політики ліквідації куркульта як класу на Україні був високий. До середини лютого 1930 р. процеси розкуркулення і, зокрема, виселення куркулів передбачалося здійснити в межах військової операції ДПУ. Однак на практиці розкуркулення в ряді районів і сіл України почалося ще до виходу постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. З 20-х чисел січня 1930 р. розкуркулення почало поширюватися в Криворізькому, Харківському, Одеському і Мелітопольському округах. В дещо менших розмірах воно практикувалося в Ізюмському, Миколаївському, Херсонському, Проскурівському, Шепетівському, Артемівському, Вінницькому, Старобільському, Кам'янець-Подільському округах. У більшості випадків подібні дії ініціювалися місцевими партійно-радянськими працівниками. Але в ряді місць, зокрема, в степових округах, сільські активісти, бідняки й середняки створювали комісії по розкуркуленню, на їх засіданнях приймали відповідні постанови і з червоними прапорами, співом революційних пісень йшли до куркулів. Групами вривалися в будинки, виселяли родини із домівок, розбирали майно. Багатьом учасникам цих подій здавалося, що нова революція, що підштовхувалася «згори», вже розпочалася, і лозунг «грабуй награване» став знову актуальним.

Така ситуація стала причиною широкого розповсюдження в Україні чуток про поголовне розкуркулення всіх, хто відмовлявся вступати в колгоспи. Ці чутки породжувалися не лише розкуркуленням, але й політикою «підхльостування» колективізації. В кінці січня 1930 р. керівництво України намітило 199 районів суцільної колективізації, які розподілялися так: перша черга — сім округів — Зінов'євський, Криворізький, Миколаївський, Одеський, Сумський, Херсонський і Шевченківський (103 райони), а також 79 районів суцільної

колективізації в 31 округу. Крім того, в останніх запланували 17 районів другої черги колективізації. В лютому 1930 р. кількість районів суцільної колективізації збільшилося на Україні до 309, що становило більше половини всіх районів. Як результат, у січні 1930 р. кількість колективізованих селянських господарств збільшилась з 15,8% до 30,7%, а в лютому виросла ще у два рази¹⁴⁷. В окремих місцевостях, зокрема, в степовій смузі України, з'явилися колективи — гіганти з площею усупільненої землі біля 10 тис. гектарів.

Досягти таких темпів українські керівники і місцеві працівники спромоглися лише за рахунок безперервного зростання насилля над селом. Однак воно наштовхнулося на опір українського селянина, який почав розпродувати своє майно і худобу. В січні 1930 р. масовим явищем стала втеча селян у міста, на будови і шахти Донбасу. В прикордонних районах України деякі селяни робили спроби перейти на територію Польщі і Румунії. Крім чуток про поголовне розкуркулення, селами пройшли поголоски про повернення кріпосництва, матеріальні нестатки у колгоспах. У ряді місць з'явилися «жебраки-колгоспники», які говорили, що саме колгоспи довели їх до такого стану. Поширювалися також чутки про близький початок війни Польщі й Румунії проти СРСР, наближення строків падіння радянської влади і християнський хрестовий похід проти комуністів, який має ось-ось відбутися. Посилилися есхатологічні настрої селянства, яке чекало «страшного суду» і кінця світу. Типовим явищем стала організація нічних церковних служб і молінь «за спасіння душі». Відчуття апокаліпсиса нависло над українським селом.

В умовах наростаючої соціально-психологічної напруги і відчаю зросла кількість терористичних актів селян проти представників радянської влади і сільських активістів (під «терактами» ДПУ УСРР розуміло вбивства, спроби вбивства, побиття і поранення, підпали). Причому, в структурі терактів відбулися зміни — форми фізичного опору селянства стали переважати над підпалами. Збільшилася кількість листівок та анонімок, що розкидалися в селах. Погрози фізичної розправи над конкретними представниками влади, що містилися в них, почали мінятися на заклики до непокори радянській владі, а також — антирадянські та антикомуністичні гасла. В багатьох місцях з'явилися листівки з ідеями національно-визвольного характеру.

Зросла кількість масових селянських виступів, які влада вважала особливо небезпечними для себе, оскільки в них проявлялися і зміцнювалися риси організованості і згуртованості селян. Найпоширенішими формами масових виступів були зриви зборів з питань колективізації, розбір усупільненого майна і худоби, колективні виходи із колгоспів. Головну роль у цих виступах відігравали жінки, тому нерідко масові виступи проходили, перш за все, як «жіночі бунти» чи «жіночі демонстрації». ОДПУ СРСР відзначало, що кожен третій селянський виступ був масовим жіночим виступом. Справа полягала не стільки в тому, що жінки були лютими противницями колективізації, а в тому, що селяни надіялися на більш поблажливе ставлення до жінок з боку влади. Характерною була ситуація, коли селяни подавали заяви про вихід із колгоспу і на

¹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5153. — Арк. 67.

запитання представників влади про причини виходу відповідали, що їх в колгосп не пускають власні жінки. З кінця січня — в лютому 1930 р. характер масових виступів селян став мінятися. Вони ставали більш тривалими в часі, організованими і частіше набували рис відкритого опору владі.

Наростання опору почало хвилювати керівництво СРСР. В середині лютого 1930 р. ряд членів політбюро ЦК ВКП(б) виїхали на місця, щоб розібратися в ситуації. В Україну приїхав Г. Орджонікідзе, який побував у Мелітопольському, Запорізькому, Дніпропетровському і ін. округах. Після ознайомлення зі станом справ він вважав, що колективізація в республіці проходить нормально, але при усупільненні селянського майна допускалися перегини. 14 лютого 1930 р. Г. Орджонікідзе був присутній на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У і РНК України. В. Балицький повідомив С. Косіору, який знаходився в одному із округів України, що на цих засіданнях «нового нічого не вирішували, якщо не враховувати рекомендацій про те, щоб корів, курей не усупільнювати, а залишати поки що «хазяйкама» на втіху»¹⁴⁸. 21 лютого 1930 р. в Москві відбулося засідання місцевих партійних керівників Російської Федерації та України за участю членів політбюро ЦК ВКП(б). На ньому обговорювалися заходи по стабілізації становища на селі і подоланню перегинів. Але темпи колективізації залишалися високими. До того ж, на ситуацію в українському селі негативно вплинула операція по масовому виселенню куркульських господарств, що розпочалося 19 лютого 1930 р. Все це переповнило чашу селянського терпіння, і в 20-х числах лютого 1930 р. в Старобільському, Проскурівському, Дніпропетровському, Сумському і інших округах почалися масові виступи селян.

З 20 лютого 1930 р. масові селянські виступи охопили прикордонний Шепетівський округ, ситуація з колективізацією в якому була типовою для України. Ще восени 1929 р. спеціалісти окружного земельного відділу розробили план, згідно з яким до кінця весняної сівби треба було об'єднати в колгоспах 38,2% посівної площі в окрузі. Однак, 6–7 грудня 1929 р., враховуючи орієнтири центральних газет, бюро окружному одногосно прийняло рішення колективізувати до травня 1930 р. 50%, а до жовтня — 75% усіх земель. Місцеві керівники поставили перед політбюро ЦК КП(б)У питання про віднесення округу до районів суцільної колективізації. З доповідною запискою з цього питання в ЦК виїхав секретар окружному Пилипенко, який понад два тижні домагався відповідного рішення. Повернувшись із Харкова, він інформував бюро окружному, що в ЦК шепетівцям обіцяли підтримку.

На початку січня 1930 р. пленум окружному без обговорення прийняв рішення до 7 листопада 1930 р. — чергової річниці Жовтневої революції — колективізувати всі бідняцькі і середняцькі господарства округу. В райони була відправлена відповідна директива. 19 січня 1930 р. окружний земельний відділ доручив райвиконкомам зібрати насінневий фонд не тільки у колективізованих господарствах, а й у тих, які передбачалося усупільнити до весняної посівної кампанії, що й викликало загальне незадоволення у селян. 27 січня 1930 р. окружний виконком спеціальною телеграмою зажадав негайно приступити до усу-

¹⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3185. — Арк. 18–18зв.

спільнення всієї худоби — молодняка, свиней, овець, птиці, кролів і пасік. 31 січня 1930 р. бюро окружкому партії за доповіддю начальника ДПУ округу прийняло рішення про виселення 800 куркульських господарств протягом чотирьох годин. Це рішення поширювалося на всіх селян, які платили сільгосподаток понад 200 крб. 5 лютого 1930 р. шепетівський окрвиконком заборонив роботу млинів, у масовому порядку почали закривати церкви. Настрій працівників районного рівня, сільських активістів і комуністів після постійних «накачок» із центру і округу яскраво виявився у висловлюваннях: «Хай всі помруть, але ми колективізуємо округ на 100%». Проблему поставок тракторів в округ місцева влада спробувала вирішити за рахунок збору утильсировини, за відповідну кількість якої наркомат торгівлі СРСР обіцяв поставити трактори. Виконуючи це завдання, шепетівський окружком комсомолу видав розпорядження «обійти всі до одного будови на території осередку, оглянути всі горища, хліви, помешкання, а запаси тих предметів, які лежать без потреби, забрати». Комсомольці розпочали обшуки селянських будинків. В селі Кульчини вони поويرивали навіть металеві хрести й загородки на кладовищах.

Безпосереднім приводом до виступів селян в окрузі стало повернення віруючим церкви в районному центрі Плужне. 20 лютого 1930 р. на подячний молебень з цієї нагоди в Плужному зібралося біля двох тисяч чоловік із дев'яти сіл району. Вийшовши після служби із церкви на вулицю, жінки почали кричати: «Не чіпайте церков!», «Не чіпайте куркулів!», «Геть колективізацію!», «Геть Радянську владу, будемо вибирати старосту!». Згодом натовп жінок попрямував до кордону, імітуючи спробу перейти на територію Польщі, але за чотири кілометри від неї був зупинений піднятими по тривозі прикордонниками. Після переговорів багато жінок повернулися в Плужне, а потім поїхали додому, розповідаючи зустрічним про спільні виступи. Через день селянські виступи розпочалися у 22-х селах Плужнянського району і перекинулися на 13 районів округу. В багатьох селах були розігнані сільради, сільські активісти і комуністи піддавалися побиттю, розграбовувалося усупільнене майно.

Керівництво УСРР оцінило ситуацію в прикордонному Шепетівському окрузі як надзвичайно серйозну. Були спроби охоплені заворушеннями села ізолювати одне від одного, перерізавши сполучення між ним за допомогою двох прикордонних загонів. Для ліквідації виступів у Шепетівку були направлені 20 комуністів із Харкова і 75 озброєних курсантів однієї із шкіл міліції. 27 лютого 1930 р. в Шепетівку прибув В. Балицький, за наказом якого туди і до Козятина були стягнуті війська ДПУ УСРР. Останні приступили до придушення селянських виступів. Селянство, озброєне переважно вилами, лопатами і сокирами, чинило серйозний опір. У ході зіткнень, а в окремих випадках справжніх боїв, було вбито 15 представників влади, поранено 32 чол. і побито 280. Шепетівські селяни втратили вбитими і пораненими 49 чол., 104 були побиті і більше 2-х тисяч заарештовані¹⁴⁹.

¹⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3154. — Арк. 1-2, 24-25; спр. 3184. — Арк. 17-22, 108-111.

Майже водночас селяни виступили проти політики влади в Бердичівському окрузі. 31 січня 1930 р. секретар окружному партії на нараді уповноважених по колективізації заявив: «Для нас, для усіх уповноважених, які зараз працюють в районі, повністю зрозуміло, що розкуркулення ми проводимо в районах суцільної колективізації. З цього ми повинні зробити практичний висновок: більше колективізувати, охопити суцільною колективізацією всі райони». Отже, головною метою колективізації для значної кількості місцевих працівників стало розкуркулення. В той же день політбюро ЦК КП(б)У отримало директиву ЦК ВКП(б), в якій роз'яснювалося, що багато організацій залишило справу колективізації і зосередили свої зусилля на розкуркуленні, а така політика в корені неправильна¹⁵⁰. Але контроль республіканських органів управління над діями місцевих працівників та, взагалі, ситуацією на селі був ослаблений. У Бердичівському окрузі, отримавши від секретаря окружному настанову на розкуркулення, вповноважені стали залякувати населення репресіями ДПУ, обіцяючи «задушити» податками. В селі Одарівці заможних селян переселили в будинки бідняків, а бідняків — в будинки заможних. Не дивно, що селянські виступи швидко охопили 10 районів округу. В Любарському районі селяни влаштували справжній бунт після того, як одночасно були закриті 29 церков. У Любарі півтори тисячі чоловік вщент розтрощили сільраду, вбили одного комсомольця, що стріляв у людей і поранив жінку. Загін ДПУ та районних комуністів, що прибув для придушення заворушення, був розігнаний повсталими мешканцями. Селяни натовпами збиралися біля церков, розводили вогнища, співали молитви. В. Балицький, з метою придушення виступів, видав наказ про направлення в округ 50 курсантів Київської школи міліції і підпорядкуванню їх озброєному загону, що складався із 100 бердичівських комуністів. 3 березня 1930 р. загін, спільно з кавалерійськими загонами ДПУ під командуванням В. Балицького, розпочав операцію по відновленню радянської влади в селах, що бунтували. Один із загонів був зустрінутий натовпом селян — почалася стрілянина, градом посипалося каміння, в хід були пущені вила, сокири. У відповідь загін відкрив стрілянину, вбивши двох селян. У селах округу почалися масові арешти. В ряді місць, де соціальні протиріччя між селянами були загострені, батраки і бідняки видавали владі тих, хто брав участь у виступах¹⁵¹.

Повідомлення про виступи селян, зокрема, в прикордонних округах України, постійно направлялися в Москву. Щоправда, інформація про них досить старанно дозувалася керівництвом КП(б)У. Але Й. Сталін та інші керівники СРСР знали про виступи практично все, отримуючи інформацію через ОДПУ СРСР. Масовість виступів в Україні, як і в інших регіонах СРСР, не могла не хвилювати радянських керівників. 28 лютого 1930 р. наркомат землеробства СРСР прийняв постанову про перегини в колективізації. В той же день на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) була створена комісія, якій терміново доручалося відредагувати примірний статут сільгоспартілі і опублікувати 2 березня 1930 р. в газеті «Правда». Одночасно Сталіну було доручено виступити зі статтею про-

¹⁵⁰ Там само. — Спр. 3143. — Арк. 1; Документи свідельствують... — С. 326.

¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 11-14, 24-25.

ти перегинів у колективізації. 2 березня 1930 р. статут сільгоспартілі і стаття під назвою «Запаморочення від успіхів» були опубліковані. Й. Сталін усю вину за перегини колективізації переклав на місцевих партійних працівників, закликаючи до виправлення допущених помилок, але не даючи конкретних вказівок щодо їх виправлення.

Зміст статті Сталіна швидко зрозуміло селянство в усіх регіонах СРСР, яке почало використовувати її для обґрунтування антиколгоспних виступів і групових виходів з колгоспів. У той же час місцеві партійно-радянські працівники, незважаючи на позицію генерального секретаря ЦК ВКП(б), продовжували колективізацію. Якщо на 1 лютого 1930 р. в Україні кількість колективізованих господарств становила 30,7% загальної кількості, то на 1 березня їх показник сягнув цифри 62,8%, а на 10 березня — 64,4%. На останню дату кількість розкуркулених господарств в Україні становила 61 887, тобто приблизно 2,5% усіх селянських господарств¹⁵².

У відповідь на підхльостування темпів колективізації і розкуркулення, що продовжувалося, все більш серйозним і впертим ставав селянський опір. У перших числах березня 1930 р. селянські виступи почалися в п'яти прикордонних районах Одеської області. Особливо загрозливими для влади були події в селах Яськи, Градениці, Троїцьке Червоноповстанського району, що знаходилися на березі Дністровського лиману, біля кордону з Румунією. В с. Яськи повсталими селянами була обеззброєна міліція, важко поранено 10 комуністів і сільських активістів. У всіх селах відбулися сходи, які прийняли рішення: «Ми не проти Радвлади, але з умовою повернути куркулів і їх недоторкане майно, розпуску колгоспів, роздачі насінневого матеріалу, що знаходиться на складах, видачі для народної розправи представників сільської влади, які в останній час проводили роботу на селі, вільної торгівлі і скасування постанов вищих органів про забій молодняка». У с. Градениці до цих вимог додано вимогу ліквідувати прикордонну заставу і відкрити кордон.

Повсталі селяни в с. Яськи швидко зорганізувалися в озброєний загін під командуванням колишнього підпрапорщика царської армії Войтенчука. Вони перекопали вулиці села, щоб на них не змогла діяти кавалерія, встановили дротяну загорожу, перерізали телефонний зв'язок на кордоні. В цей час повсталі села були оточені загonom ДПУ, міліції, озброєних комуністів і колишніх червоних партизан. В. Балицький, який керував операцією по придушенню повстання, запропонував селянам скласти зброю, відібрану у міліції, і видати призвідників виступу. Села відмовчувалися, і тоді В. Балицький наказав атакувати села. Оперативні групи чекістів, вдершись в села, швидко розігнали погано озброєних селян і розпочали масові арешти. Заарештований був і керівник селянського загону Войтенчук, його помічник і 150 чол., які брали участь у повстанні¹⁵³.

На початку березня 1930 р. подібні події охопили 11 прикордонних округів України, а до 8–10 березня селянські виступи поширилися на 18 округів з загальною кількістю 110 районів. Реакцією влади на таку ситуацію, характерну

¹⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3153. — Арк. 67–68.

¹⁵³ Там само. — Спр. 3184. — Арк. 27–28; спр. 3154. — Арк. 30–31.

не тільки для України, але й для всього СРСР, стала опублікована постанова ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі» від 14 березня 1930 р., в якій місцеві партійні організації зобов'язувалися призупинити практику примусових методів колективізації. Працівники, які не хотіли вести боротьбу з викривленнями партлінії, повинні були бути усунені із займаних посад і замінені іншими. Постанова забороняла примусове усупільнення житлових помешкань, дрібної худоби, птиці, нетоварного молочного скота, відновлювала ринкову торгівлю, закликала призупинити практику закриття церков в адміністративному порядку¹⁵⁴. 17 березня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про відрядження Г. Орджонікідзе в Україну «з завданням ознайомитися зі станом справ у цих районах з питань підготовки до сівби, закріплення колгоспів і допомогти керівникам втілити в життя директиви ЦК щодо колгоспного руху»¹⁵⁵. Г. Орджонікідзе побував у Криворізькому, Херсонському, Миколаївському округах, отримуючи від В. Балицького доповідні записки ДПУ УСРР про ситуацію в республіці і направляючи Й. Сталіну і С. Косіору телеграми зі своїми враженнями.

В ці дні В. Балицький із загонами ДПУ знаходився в Тульчинському, Могилів-Подільському і Вінницькому округах, де селянські виступи досягли загрозливого для влади розмаху. Виступи відбувалися на території 343-х сільрад, радянська влада була ліквідована в 73-х селах, а органи держбезпеки зареєстрували 81 збройний виступ¹⁵⁶. У Тульчинському окрузі піднялися проти влади 189 сіл. На пленумі окружкому партії в грудні 1929 р. було прийнято рішення за 2 роки колективізувати всі бідняцько-середняцькі господарства округу, а до весни 1930 р. усупільнити 50% обробленої землі. При допомозі залякувань та арештів до 20 лютого 1930 р. в 17 районах удалося виконати це завдання на 50,9%. У ніч на 3 березня 1930 р. в окрузі були проведені арешти сімей, які внесені були у списки розкуркулених і виселялися за межі України. Їх привезли в тюрму на залізничну станцію Вапнярка. Вранці перед тюрмою зібрався величезний натовп людей. Рідні принесли заарештованим їжу, одягу, гроші. На вокзалі стояв багатоголосий крик і плач. При посадці у вагони арештовані вмовляли не чіпати їх сімей. А залишитися дозволили тільки 70-річним. А коли вони відмовилися розлучатися з близькими, у вагони почали заганяти всіх.

У такій ситуації багато селян тікало із сіл. Скрізь заможні селяни організували моління, роздавали біднякам речі, безкоштовно харчували їх, позичали гроші, зерно, сільськогосподарський інвентар. У бідняків просили захисту, заявляючи: «Чим віддавати комуністам — їжте, люди, і пийте». Часто вночі селяни пробиралися в церкву, вмовляли священників відправити службу і причащатися, чекаючи «божого суду». А вранці розходилися по домівках. У цей же час в окрузі розгорнулася кампанія по зняттю дзвонів у фонд індустріалізації, яка переросла у конфіскацію церковного майна. Поведінка місцевих працівників, деяких

¹⁵⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1953. — Ч. II. — С. 548–551.

¹⁵⁵ Сталинское Политбюро в 30 г.г. Сборник документов. М., 1995. — С. 115.

¹⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 82.

комуністів і комсомольців при проведенні кампанії була образливою для віруючих. Посадові особи заходили в церкву в головному уборі, курили, плювали на підлогу, вимагали ризи і в одязі священників ставали попереду обозу зі знятими дзвонами, розмахуючи хрестами і кадилами, передражнявали службу. Комсомольці вривалися в помешкання, забирали Біблію і горілку. А напившись, розпалювали багаття, куди кидали «конфісковані» книги.

У березні 1930 р. селяни Тульчинського округу були доведені до відчаю. В деяких місцях вони об'єднувалися у збройні групи, селами пройшли «жіночі бунти». Наприклад, 10 березня в с. Дахталія М'ястківського району натовп із 500 жінок вимагав від голови райвиконкому і окружного прокурора, що прибули, повернути вилучене насіння. До них приєдналися чоловіки, після чого натовп почав бити начальство. Врешті, було дано письмовий дозвіл на роздачу посівматеріалу. Однак селяни на цьому не заспокоїлися. До 500 чол. направилися у М'ястківку, оточили райвиконком, закидали вікна камінням і розстрожили будинок. Для відновлення радянської влади в райцентр була послана група співробітників ДПУ і загін із 100 комуністів, які і розігнали селян, що зібралися. Тим часом заворушення перекинулися на інші села округу. Селяни виступали з гаслами: «Нам не потрібна Радянська влада, яка грабує селян!», «Геть комуністів, які ведуть країну до загибелі!», «Замінити сільради старостами!». А в Бершадському, Джулинському, Ольгопільському та Ободівському районах до них долучили — «Геть Радянську владу, хай живе самостійна Україна!» Селяни розганяли сільради, озброювалися вилами, сокирами, кілками, ножами, інколи мисливськими рушницями і обрізами, виставляли пікети на дорогах, рили навколо сіл окопи, посилали гінців до сусідів за підтримкою. Траплялося, вони давали справжній бій загонам ДПУ. Так, 12 березня 1930 р. в с. Гарячківка М'ястківського району тисячний натовп селян примусив відступити кавалерійський загін ДПУ. Попереду селян йшли жінки і діти. Повсталі вимагали повернути їм конфісковане майно, звільнити куркулів і видати для розправи активістів і колгоспників, які повтікали. Карателі застрілили декілька чоловік.

До 13 березня 1930 р. панувало повне беззладдя в більшості сіл Бершадського району. Багато сільрад були закриті і розгромлені, а місцеві працівники і сільські активісти повтікали. За даними окружного відділу ДПУ, все населення було озброєне вилами, лопатами, сокирами, а на околицях сіл була виставлена варта. Районне керівництво організувало бойові дружини і комуністичні загони із робітників цукрових заводів, комсомольців і вчителів, надаючи їх на допомогу працівникам ДПУ.

У районному центрі Ободівка 13 березня зранку збиралися натовпи людей, у церкві били на сполох. Коли співробітники ДПУ розпочали арешти, напруга досягла меж. З натовпу чулися обурливі крики, в чекістів полетіло каміння. Почалася стрілянина, після чого люди розбіглися. В Джулинському районі збройні загони селян очолила жінка на прізвище Задорожна. Захопивши владу, вона оголосила себе диктатором району. В чотирьох сільрадах пройшли перевибори, на яких обирали старост і писарів. Співробітники органів держбезпеки на чолі з В. Балицьким запросили Задорожну й інших керівників районної «диктатури» на переговори та заарештували їх. У районному центрі Соболівка натовп із 600–

700 чол. під керівництвом колишнього члена Державної думи Російської імперії Нарожного зажадав звільнити заарештованих, спробував громити райвиконком, вигукуючи антирадянські гасла. Порядок удалося відновити лише попереджувальними пострілами, а Нарожний і 19 чол. із ним були заарештовані. 16 березня в райцентрі Тростянець селяни, котрі збунтувалися, загнали місцевих керівників на горище школи, облили керосином і спробували підпалити. Тільки поява загонів ДПУ на чолі з В. Балицьким врятувала обложених.

Не менш жорстокі зіткнення відбулися в Могилів-Подільському окрузі. В с. Тропове селяни розгромили склади з насінням, інвентарем, розігнали сільраду, вибрали старшину й ухвалили стратити десять комсомольців і стільки ж вислати. Загін ДПУ, що прибув на втихомирення, заарештував старшину. На вимогу видати призвідників — куркулів селянський сход, на якому були присутні 800 чол., заявив: «Всі робили — всі підемо!» Співробітники ДПУ схопили 28 чол., на що частина селян відповіла співом «Інтернаціоналу», а інша з вигуками «Бий!» і «Ура!» кинулися відбивати затриманих. Лише пострілами у повітря натовп був розігнаний. Однак у селах Сугаки і Вендичани селяни за допомогою зброї і каміння знову спробували звільнити заарештованих. Загін відкрив стрільбу: 1 селянин убитий, 2 — поранені.

Як і в Тульчинському окрузі, в райцентрах на Могилівщині селяни громили органи влади. Наприклад, під час «вилучення» куркулів у селах Шаргородського району тисячні натовпи селян направилися в райцентр і розгромили райвиконком. Місцеві комуністи та активісти засіли в найближчому монастирі і разом із міліцією відстрілювалися від селян, що наступали. Радянська влада була відновлена загоном ДПУ, який увірвався в Шаргород. Подібно розгорталися події й у Вінницькому окрузі. Лише у 13 районах у березні 1930 р. було зафіксовано 416 сіл, в яких селяни активно протидіяли владі.¹⁵⁷

Перебуваючи в цей час в Україні, Г. Орджонікідзе в чорнових записках виклав свої враження та оцінки ситуації: «Україна поставила собі за мету досягти весною 100% колективізації. Там, де не вистачало розуму, в хід пускалося голе адміністрування. Внаслідок чого село дуже стривожене, жіночі бунти нерідкість, а в 3-х округах: Тульчинському, Шепетівському і Могилівському справжні повстання селян. Повстання придушено зброєю, застосувавши кулемети, а в окремих місцях, і гармати. Убитих і розстріляних 100, поранених декілька сотень. Ці райони переважно з бідняцьким населенням. В інших районах (Коростенському, Вінницькому, Криворізькому, Харківському, Мелітопольському) також бунти. Причини: скороспішна колективізація, погоня за процентами, усуспільнення корів, звирячі утиски при вилученні насіння, глузлення над релігією і церквою, обшуки, знімання дахів, підлоги, печей і т. ін... Тут апарат підклав свиню. Не будь статті Сталіна, постанови Цека, поза всякими сумнівами, ми б мали на Україні досить великі ускладнення»¹⁵⁸. Й. Сталін отримував від ОДПУ СРСР інформацію про селянські заворушення в Україні. Його особливо непокої-

¹⁵⁷ Див.: Валерий Васильев. Крестьянские восстания на Украине. 1929–1930 р.р. // Свободная мысль. — 1992. — № 9. — С. 74–77.

¹⁵⁸ РДАСПІ. — Ф. 85. — Оп. 1/с. — Спр. 125. — Арк. 2–3 зв.

ла ситуація в прикордонних округах республіки. Він вимагав від українського керівництва і, зокрема від В. Балицького, вжити рішучі заходи недопущення і придушення селянських виступів¹⁵⁹.

Керманічі КП(б)У, поряд з каральними діями військ ДПУ, 20 березня 1930 р. направили місцевим парторганізаціям листа, яким засуджували дії окружних комітетів партії за низький рівень керівництва процесами колективізації, а також працівників, що допустили перегини в колективізації. В листі стверджувалося, що ці працівники своїми діями полегшили куркулям і контрреволюціонерам, які працювали за вказівками зарубіжних контрреволюційних центрів, організацію селянських виступів проти радянської влади. Одночасно заявлялося, що місцеві працівники допустили неподобство всупереч неодноразовим директивам ЦК КП(б)У про недопустимість погоні за показними процентами колективізації. Таким чином ЦК КП(б)У спробувало відвести від себе можливі звинувачення з боку місцевих парторганізацій в підхльостуванні колективізації. Всіх місцевих працівників закликали ознайомитися з постановою ЦК ВКП(б) від 14 травня 1930 р. і всі свої зусилля спрямувати на збереження і зміцнення колгоспів¹⁶⁰. 28 березня 1930 р. С. Косіор у статті «Про колективізацію», опублікованій у газеті «Комуніст», заявив, що «характерною різницею сьогоднішнього моменту колективізації є те, що повністю виявлені і розкриті труднощі і дійсний об'єм завдання перевести всі індивідуальні господарства на рейки колективізації.» Піддавши критиці діяльність місцевих працівників і підкресливши необхідність спрямувати усі сили комуністів на збереження колгоспів, генеральний секретар ЦК КП(б)У стверджував, що «там, де не можна зробити великого кроку, необхідно зуміти зробити хоча б маленький крок вперед, щоб підготувати повний перехід індивідуального господарства на господарство соціалістичне».¹⁶¹ Стратегічна мета колективізації залишилася без змін, але в умовах масових виходів селян із колгоспів (до 1 травня 1930 р. рівень колективізації знизився до 27%) місцевих працівників закликали до поступливості.

Призупинення колективізації призвело до того, що до 1 квітня 1930 р. масові антиколективізаційні селянські виступи в Україні призупинилися і селянство розпочало весняну сівбу. Перша хвиля суцільної колективізації в республіці закінчилася. Наслідки її для сільського господарства республіки були жахливими. Різко скоротилася кількість посівних площ, серйозних втрат зазнало тваринництво. Були зруйновані десятки тисяч заможних працюючих селянських господарств, порушився економічний уклад життя мільйонів людей, що втратили стимули і зацікавленість у своїй праці. ДПУ УСРР повністю виконало рознарядку щодо виселення з території України не лише 20 тис. сімей, але й 15 тис. чол. так званих одинаків «особливого призначення» із прикордонних районів (в число останніх входили особи, що активно чинили опір політиці Радянської влади). До травня 1930 р. з території України було виселено 20 761 селянська сім'я в кількості 98 743 чол., а також 32 сім'ї і 14 894 чол. — одинаків

¹⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3154. — Арк. 11.

¹⁶⁰ ДАВіО. — Ф. П — 29. — Оп. 1. — Спр. 577. — Арк. 141–148 зв.

¹⁶¹ Комуніст. — 1930. — 28 березня.

«особливого призначення». Із цих людей на Північ, переважно в Архангельську обл. і Комі АРСР, відправлено 19 658 сімей в кількості 93 461 чол. (31 956 чол., 28 014 жін., 33 491 дитина) і в Сибір — 1 103 сім'ї в кількості 5 282 чол. (1 732 чол., 1 414 жін., 2 136 дітей). Крім того в Сибір було відправлено 14 894 чол. — одинаків «особливого призначення»¹⁶². Російський історик М. Івницький на підставі інформації, віднайденої в Архіві Президента Російської Федерації, стверджує, що взимку 1930 р. в Україні були розкуркулені не менше 90 тис. селянських господарств. Майно цих людей становило біля половини неділимих фондів колгоспів в Україні¹⁶³.

Які висновки зробило керівництво ВКП(б) з першої хвилі суцільної колективізації, яка поставила країну на межу громадянської війни? У доповідях на XVI з'їзді ВКП(б) (26 червня — 13 липня 1930 р.) Й. Сталін та Л. Каганович не згадали про антиколективізаційні виступи селян. Навпаки, генеральний секретар ЦК ВКП(б) відмітив, що відбувся корінний поворот селянства від «куркульської кабали до вільного колгоспного життя». Він рішуче заявив: «Куркульство приречене і буде ліквідовано. Залишається лише один шлях, шлях колгоспів». Генеральна лінія партії полягала у розгорнутому наступі соціалізму по всьому фронту, ліквідації куркульства як класу, проведення в життя суцільної колективізації¹⁶⁴. Першим в обговоренні доповідей виступив секретар ЦК КП(б)У П. Постишев (його обрали на цю посаду 29 листопада 1927 р.). Спрямованість і тональність виступу, вочевидь, узгодженого з доповідачами, були відверто брутальними. Протеже Л. Кагановича стверджував: «Успіхи колективізації та результати більшовицької сівби спростовують докорінно наклепницькі нападки на нашу партію і керівництво ЦК, нападки, що особливо різко проявилися в період розмаху колективізації, на те, що перегини і перекручення партійної лінії на місцях впливають нібито з неправильної політики нашої партії». Далі він захищав правильність політики партії та вказав на її згуртування навколо ЦК і персонально Й. Сталіна. Різкі нападки на «правих» закінчились висновком, що «деякі групи правих явно перероджуються в контрреволюційні організації з реставраційними програмами і навіть із змовницькими планами. У цьому полягає справа з прямою куркульською агентурою всередині нашої партії, якою є правий ухил»¹⁶⁵. В. Чубар, С. Косіор та Г. Петровський підтримали П. Постишева.

Цікавий нюанс містився в промові М. Скрипника, який не зреагував на висловлювання Й. Сталіна про майбутнє злиття національних мов та культур в єдине ціле через їх розквіт. Проте сталінські ідеї про боротьбу з ухилами в національній політиці Компартії знайшли цілковите розуміння. Один з провідників національної політики в УСРР сказав: «Протиставлення культур української та російської є справою наших ворогів. Саме по цій лінії вели свою роботу члени контрреволюційної організації СВУ, в цьому напрямку працювали члени їхніх

¹⁶² ДАРФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Спр. 1943. — Арк. 54.

¹⁶³ Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание... — С. 111.

¹⁶⁴ XVI съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). Стенографический отчет. — М., 1930. — С. 45.

¹⁶⁵ Там само. — С. 107–109.

літературних секцій, науковці та т. д. І коли ми бачимо окремі прояви подібних тенденцій серед членів нашої партії, ми нещадно б'ємо їх і вважаємо, що тут ніякого примирення не може бути. Таке ж точно протиставлення ми маємо і з питань економіки. Після шумськізму, нами подоланого, ми мали волобуєвщину, яка була економічним обґрунтуванням українського націоналістичного ухилу, де економіка України протиставлялася економіці Союзу, розглядалася як самодостатня, поза будь-якого зв'язку з господарством усього Союзу. Цим підривалися коріння об'єднаної планової, в масштабі всього Союзу, нашої діяльності. Ми ґрунтовно подолали ці ухили, і зараз, якщо ми зустрічаємо окремі прояви ухильницьких настроїв, то жорстоко їх б'ємо»¹⁶⁶. Отже, поряд з продовженням українізації, боротьба з «українським націоналістичним ухилом» залишалася стрижнем національної політики керівництва ВКП(б) та КП(б)У в Україні.

В резолюціях з'їзд ВКП(б) підтвердив темпи колективізації, накреслені в постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р., звернув увагу на необхідність підготовчої роботи до масової колективізації у не зернових районах СРСР, підтвердив продовження політики ліквідації куркульства як класу, заявивши, що лише «в колгоспах селяни остаточно живуть дрібновласницьку психологію, успадковану від поколінь дрібних приватних власників»¹⁶⁷. По закінченні з'їзду на пленумі ЦК ВКП(б) (13 липня 1930 р.) членом політбюро ЦК ВКП(б) обрали С. Косіора, кандидатами — В. Чубаря та Г. Петровського. Високо оцінили догідництво П. Постішева, якого обрали секретарем ЦК ВКП(б)¹⁶⁸. Персональне представництво керівництва УСРР у вищому органі влади СРСР свідчило про задоволеність Й. Сталіна підтримкою його курсу ключовими політичними фігури республіки.

5.3. Реалізація провідниками КП(б)У політики Кремля на другому етапі колективізації

У наступні місяці кремлівські вожді вирішували в Україні три основних проблеми — збільшення видобутку вугілля, продовження колективізації та здійснення хлібозаготівель. У серпні–вересні політбюро ЦК ВКП(б) неодноразово розглядало ситуацію в Донбасі, вирішивши здійснити негайні заходи для виправлення загрози падіння видобудку вугілля. Наприкінці вересня В. Молотов виїхав у Донбас. Він відвідав Сталіно, Горловку, Кадієвку, де партактиви визнали діяльність парторганізацій незадовільною. 25 вересня політбюро ЦК ВКП(б) схвалило його пропозиції щодо механізації видобутку вугілля в Донбасі¹⁶⁹. 2 жовтня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповіді В. Молотова і заступника наркомом постачання СРСР С. Лобова про видобуток вугілля, визнало недостатність

¹⁶⁶ Там само. — С. 243.

¹⁶⁷ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1967. — Т. 2. — С. 234–239.

¹⁶⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 445. — Арк. 1.

¹⁶⁹ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. — М., 1995. — С. 228–229.

та неточність¹⁷⁰ керівництва ЦК КП(б)У партійними організаціями та господарчими органами Донбасу. В постанові зазначалося: «У зв'язку з цим, ЦК КП(б)У визнає цілком правильною висунуте комісією т.т. Молотова і Лобова і схвалене ЦК ВКП(б) завдання перетворення старого Донбасу в Донбас з більшовицькою незламною механізованою базою». З партії на рік виключили члена правління тресту «Вугілля» Майзеля, а голові правління «Вугілля» Шварцу оголосили догану (5 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) усунуло його з посади). Було звільнено з посади секретаря Сталінського міськпарткому, заявлено про необхідність очищення шахт від чужих елементів, розкуркулених тощо. На жовтень до Донбасу відрядили спеціальних уповноважених ЦК ВКП(б). До Донбасу надсилався С. Коціор з відповідальними працівниками республіканських установ. 10 жовтня у листі до В. Молотова Й. Сталін схвалив його дії¹⁷¹.

Одночасно Й. Сталін ініціював нову хвилю суцільної колективізації. 2 вересня 1930 р. він написав В. Молотову: «слід було б, по-моєму, дати внутрішню директиву обкомам і райкомам ... зосередити всю свою увагу на організації припливу в колгоспи ... відкрити систематичну і наполегливу кампанію друку у пресі за колгоспний рух як головний вирішальний тепер фактор сільгоспбудівництва»¹⁷². Виконуючи цю настанову, 24 вересня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило лист крайкомам, обкомам і ЦК нацкомпартій «Про колективізацію», в якому пропонувалось організувати новий потужний підйом колгоспного руху, поєднавши його з хлібозаготівлями¹⁷³. Принагідно зауважу, що це співпадало з настроями місцевих партійно-радянських працівників. Вони не лише відчували розгубленість після подій березня–травня 1930 р., але й воліли продовжити колективізацію та розкуркулення. Наприклад, ще до ініціативи Й. Сталіна Вінницький окружком КП(б)У в серпні 1930 р. вимагав від партійних осередків прискорити колективізацію¹⁷⁴.

4 жовтня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про колгоспи та надіслало райкомам партії телеграму: «Масові виходи весною цього року утворили в низці місць ненормальні взаємини поміж колгоспниками та індивідуальними господарствами. Ці взаємини в низці місць залишилися до цього часу і є тормозом для вступу нових членів в колгоспи. ЦК пропонує ні в якому разі не чинити перешкод до утворення нових колгоспів поруч з існуючими, а навпаки в необхідних випадках брати на себе ініціативу в їх утворенні»¹⁷⁵. У вересні-жовтні 1930 р. союзні та республіканські установи ухвалили низку рішень, що, на відміну від адміністративних методів першої хвилі суцільної колективізації, передбачали застосування проти селян економічних та організаційно-масових заходів впливу. Особливо це стосувалося одноосібників, тому що колгоспи та колгоспники звільнялися від деяких платежів, їм надавалися податкові пільги.

¹⁷⁰ Таке формулювання застосували у листуванні та постанові. «Неточність» у сенсі неконкретність.

¹⁷¹ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову... — С. 229.

¹⁷² Там само. — С. 212–213.

¹⁷³ Трагедия советской деревни... Т. 3. — С. 9.

¹⁷⁴ ДАВіО. — Ф. П—29. — Оп. 1. — Спр. 570. — Арк. 147–170.

¹⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 185. — Арк. 91–94.

Проте різко збільшений річний республіканський план хлібозаготівлі — 490 млн. пуд.¹⁷⁶ Адміністративно примушували виконувати, перш за все, одноосібників, зросли їх платежі за різного роду податками. Посилилося створення ініціативних груп і вербувальних бригад переважно з мешканців міст, які залучали селян до колгоспів. Так, в Україні наприкінці 1930 р. діяло понад 2 тис. ініціативних груп та 5 700 вербувальних бригад¹⁷⁷. Вони намагалися прискорити колективізацію, рівень якої на 1 жовтня 1930 р. складав 27,8% селянських господарств¹⁷⁸. Щоправда, часто спостерігалось подання фальсифікованих даних про хлібозаготівлі та колективізацію членами цих бригад, районними партійно-радянськими працівниками. Це не дивно, якщо врахувати, що кілька разів змінювався республіканський план хлібозаготівель¹⁷⁹.

На пленумі ЦК КП(б)У (9-13 грудня 1930 р.) керівники УСРР запланували видобуток вугілля в Донбасі на 1930/1931 господарчий рік у розмірі 56 млн. тон, що на 55% перевищувало фактичний видобуток 1929/1930 р. Передбачалося протягом 1931 р. подвоїти рівень колективізації та в основному закінчити суцільну колективізацію Степу. Вирішальним етапом у здійсненні суцільної колективізації та ліквідації куркуля як класу мала стати наступна весняна посівна кампанія. Пленум наголошував: «Боротьба за колективізацію є насамперед боротьба проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації. Партійні організації повинні організувати не тільки колгоспників, але й одноосібників, — бідняків та середняків для рішучого наступу проти глитая»¹⁸⁰. Було розширено перелік ознак куркульських господарств, партійно-радянські органи отримали право застосовувати їх до селян відповідно до місцевих умов. Посилився податковий тиск на куркулів.

Продовжувалася депортація селянських родин. В СРСР восени 1930 р. було вислано на Північ 17 тис. селянських сімей (85 тис. осіб), розселено розкуркулених по третій категорії понад 46 тис. сімей (приблизно 230 тис. осіб). Даних по УСРР за цей період не маємо, але відомо, що загальна кількість розкуркулених в СРСР у 1930 р. склала приблизно 400 тис. сімей, з них 115 231 сім'я (559 532 особи) була депортована, а понад 200 тис. розкуркулених сімей в один мільйон осіб залишалися на місці¹⁸¹. За документом Особливого відділу ОДПУ СРСР, з початку 1930 р. до 10 грудня в Україні розкуркулили 70 407 господарств, з них депортовано 31 593 сім'ї у кількості 146 тис. 229 осіб. У Північний край було виселено з УСРР 19 658 сімей (93 461 особа), в Сибірський край — 11 935 сімей (52 425 осіб)¹⁸². Протягом усього 1930 р. тривали широкомасштабні арешти. Лише трійки ОДПУ СРСР засудили 179 620 осіб, з них до розстрілу — 18 966 осіб. Зокрема, ДПУ УСРР засудило 22 204 особи, або 12,4% загальної

¹⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 6 зв.

¹⁷⁷ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 25.

¹⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 1.

¹⁷⁹ Там само. — Арк. 5.

¹⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 365. — Арк. 69, 73 зв.

¹⁸¹ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 25. Дані щодо третьої категорії розкуркулених неповні, тому що місцеві органи не вели обліку.

¹⁸² Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 745, 747.

кількості¹⁸³. Загалом, у 1930 р. в республіці заарештували 33 733 особи, серед яких 26 898 характеризувалися як куркулі¹⁸⁴. ДПУ УСРР ретельно реєструвало різні форми активного опору селян насильницьким діям влади, особливо організовані колективні дії. За весь 1930 р. в Україні зафіксували 4 098 виступів, в т.ч. з відомою кількістю учасників — 3 208. В останніх, за даними органів держбезпеки, число учасників складало 956 587 чол. Середня кількість учасників одного селянського виступу становила 298 осіб¹⁸⁵.

Масштабність опору перестала лякати кремлівських вождів, які, переконавшись у здатності за допомогою органів держбезпеки контролювати ситуацію на місцях, настирливо намагалися реалізувати програмні настанови Компартії. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (17–21 грудня 1930 р.) лунали занадто оптимістичні заяви та прогнози. Наприклад, С. Косіор заявив: «Колективізація у нас завоювала собі панівне становище... Ми вирішили в основному, якщо не повністю, зернову проблему. Цього року ми повинні будемо вирішити питання про вугілля і метал». В. Чубар відмітив, що у Донбасі має бути засновано 14 великих та 50 середніх шахт. Видобуток вугілля у 1931 р. планувався у розмірі 56 млн тон. (1929 р. видобуток склав 36 млн. тон, отже передбачалося зростання в 1,5 рази). Пленум ухвалив на 1931 р. самий оптимістичний з усіх радянських річних народногосподарських планів: лише за рік промислова продукція повинна була зрости на 45%, а капітальні вкладення у державний сектор економіки — на 70%. Крім того, вирішили колективізувати в 1930 р. в основних зернових районах СРСР, зокрема в Степу України, не менше 80% селянських господарств, «що означає для цих районів завершення в основному суцільної колективізації та ліквідацію куркульства як класу». В Лісостепу України планувалося досягти 50% колективізації¹⁸⁶.

Як і в попередньому році, основним методом роботи місцевих партійно-радянських працівників взимку 1931 р. були погрози та насилля стосовно одноосібників, які не бажали вступати до колгоспів, доведення до них додаткових завдань з хлібозаготівлі, застосування штрафів, конфіскація майна. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б), враховуючи, що Україна виконала план хлібозаготівель на 92%, знизило річний план на 9 млн. пуд, зобов'язало виконати його у лютому. 1 лютого 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У за участі В. Молотова оголосило ударний місяць хлібозаготівель. У постанові підкреслювалася важливість їх завершення для постачання міст, Червоної армії, створення недоторканого загально-

¹⁸³ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 809.

¹⁸⁴ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. — Донецьк, 2003. — С. 116, 119

¹⁸⁵ Lynne Viola. Peasant Rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. New York, 1996. — P. 139-140; Viktor Danilov et Alexis Berelowitch. Les documents de la VCK-OGPU-NKVD sur la campagne sovietiove. Cahiers du Monde russe, XXXV (3), juillet-septembre 1994. — P. 673.

¹⁸⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 449. — Арк. 70; спр, 451. — Арк. 2, 166; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 30; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1970. — Т. 4. — С. 493–494.

союзного фонду в 150 млн. пуд. Хліба. Відверто говорилося про основний метод хлібозаготівель: «Зважаючи на очевидне ослаблення натиску на куркуля в ряді районів всупереч тому, що партія здійснює політику ліквідації куркульства як класу на основі суцільної колективізації, зобов'язати районні організації на ділі провести тверді завдання щодо 5–6% господарств (заможнo-куркульських) з тим, щоб особливу увагу було звернуто на куркульські господарства, що не обкладалися торік твердими завданнями чи оподатковувалися в минулому недостатньо. При цьому, місцеві організації щодо куркульських господарств, які не виконали тверді завдання, повинні застосовувати всі встановлені репресивні заходи»¹⁸⁷.

На виконання постанови, у лютому 1931 р. керівництво УСРР організувало новий адміністративний тиск на селянські господарства, здійснило широко-масштабні арешти куркулів¹⁸⁸. На той момент розкуркулення здійснювалося вже не на основі суцільної колективізації, а випереджало її, конфісковане майно передавалося до колгоспів. Одноосібників залякували розкуркуленням, намагаючись втягнути їх до колгоспів. Одночасно політбюро ЦК КП(б)У «підштовхувало» колективізацію. З цією метою із міських центрів направили на село 2 тис студентів та 28 керівників республіканських установ¹⁸⁹. Селянство відповідало антирадянськими листівками, підпалами господарств сільських активістів та членів правлiнь колгоспів, терактами тощо. Результатом посиленої хлібозаготівлі стало голодування серед різних соціальних груп населення. Показовими стали висловлювання селян в Ніжинському районі Чернігівщини, які в березні 1931 р. на зборах після оголошення розмірів додаткових хлібозаготівель для кожного господарства, заявили: «Забирайте вже і нас. Накладайте скільки хочете, але ми більше не повеземо й фунту. В нас вже усе забрали і самі їсти немає. Скажіть вже нам — віддайте усе й конайте». На селі побутувала цілком вірна думка, що хлібозаготівлею та податками влада хоче «загнати селян в колективи»¹⁹⁰.

28 квітня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало райкомам партії здійснити нове розкуркулення та поставило перед ЦК ВКП(б) питання про депортацію не менш 40 тис. селянських господарств. ДПУ УСРР доручили розробити точну інструкцію по виселенню розкуркулених¹⁹¹. 18 травня вирішили до нового врожаю додатково зібрати 10 млн. пуд. Хліба та прийняли до відома директиву ОДПУ СРСР про виселення куркулів з УСРР¹⁹². У червні 1931 р. в Україні здійснили чергову депортацію розкуркулених селянських господарств. Підрахунки даних, що містяться у зведенні Особливого відділу ОДПУ СРСР від 12 червня 1931 р., показують, що виселенню піддали 77 453 селянських сім'ї

¹⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 204. — Арк. 45, 50–52.

¹⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 4 зв.; оп. 16. — Спр. 148. — Арк. 6.

¹⁸⁹ Там само. — Оп. 16. — Спр. 16. — Арк. 13–14.

¹⁹⁰ ДАЧО. — Ф. П—1669. — Оп.1. — Спр.102. — Арк. 47–50.

¹⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 16. — Арк. 60–62.

¹⁹² Там само. — Оп. 6. — Спр. 205. — Арк. 48–49.

(356 316 осіб), з них з України депортували 29 853 сімей (118 279 осіб). Відзначалася низка випадків втечі селян з-під варти та спроби втекти з ешелонів¹⁹³.

Внаслідок непрístupності архівних документів залишаються недослідженими механізми здійснення депортації¹⁹⁴. Але вдалося віднайти документи щодо суспільних настроїв під час цієї висилки. Наприклад, в с. Дроздовиця Городнянського району Чернігівщини сільські активісти та колгоспники заявляли: «Як би скоріше від їх позбавитися»; у с. Вихвостів того ж району лунали виступи: «Так їм і треба було, щоб не вважали Радвладу якоюсь «цяцькою» й не висміювали бідноту та колгосп, а виконували завдання. Тепер будуть знати, як треба жити». Втім, у багатьох випадках існували інші настрої та моделі поведінки. Так, в с. Хоробичі під час виселення селяни збиралися групами на вулицях. Родичі депортованих вигукували на адресу сільради та райвиконкому: «Вас би всіх треба виселяти, а то на що ви чесних людей мучаєте». У селах Автуничі, Андріївка, Жабчичі з боку жінок та родичів відмічалися розмови: «Почали з них, закінчать нами. Сьогодні — їх, а завтра й нас»¹⁹⁵.

На пленумі ЦК ВКП(б) (11–15 червня 1931 р.) відмітили завершення колективізації в основних зернових районах (український та кримський степ, Північний Кавказ, Поволжя), де об'єднали понад 80% господарств та 90% селянського засіву. Колгоспник перетворився на центральну фігуру землеробства, колгоспи стали основним виробником збіжжя та сільськогосподарської сировини. В інших зернових районах запланували закінчити суцільну колективізацію в 1931 р. або навесні 1932 р. Важливість України для виконання планів підкреслив В. Чубар: республіка давала 34% союзних хлібозаготівель, в ході збиральної кампанії намітили завершити суцільну колективізацію майже у всіх регіонах України¹⁹⁶.

Це завдання підтвердили на пленумі ЦК КП(б)У (20–25 червня 1931 р.). В нову хлібозаготівельну кампанію, у відповідності до постанов РПО СРСР¹⁹⁷, передбачалися норми заготівлі збіжжя у розмірі 25–30% від валового збору у зернових районах і 12–13% — у не зернових районах. Хлібозаготівлі здійснювалися протягом 3,5–4 місяців (закінчення 15 листопаду), до кожного району прикріплялися 2 постійних уповноважених з хлібозаготівель. На пленумі зазначалося, що усупільнено 65% селянських господарств, а в Степу — 85%. Підкреслювалося завдання закінчити суцільну колективізацію в республіці наприкінці 1931 — на початку 1932 рр. С. Косіор виступав за прискорення соціалістичної перебудови колгоспів та перевиховання колгоспників: «Тут ми стикаємося з ще не віджилим впливом старих традицій, з елементами, які відбивають вплив куркульства, намагаються тягнути назад, підривати роботу колгоспу. Недооцінювати цього не можна». Він наполягав на точному обліку засівів, результатів врожаю, його обробки, повсякденному контролю хлібозаготівель, негайному натиску на куркуля, тобто одноосібника. Генеральний секретар ЦК

¹⁹³ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 143.

¹⁹⁴ Вони зберігаються в Архіві Міністерства внутрішніх справ України.

¹⁹⁵ ДАЧО. — Ф. П-20. — Оп.1. — Спр. 240. — Арк. 12.

¹⁹⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. спр. 461. — Арк. 5, 190, 196.

¹⁹⁷ Рада праці і оборони СРСР.

КП(б)У застеріг місцевих працівників щодо приписок, 7,5 млн. пуд. Яких виявили у попередні хлібозаготівлі, а також недопущення розподілу хліба між колгоспниками до виконання планів хлібозаготівель. Доповідач на пленумі — нарком постачання УСРР М. Майоров попередив учасників та присутніх на пленумі секретарів райкомів партії та 250 осіб — працівників республіканських установ: «Ви знаєте силу нашої партії,.. міндальничати тут ніхто не буде, за будь який обман та брехню будемо нещадно наказувати... Усе це потрібно врахувати для того, щоб підібрати такий апарат, який працював би на нас, а не проти нас»¹⁹⁸.

26 липня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило «остаточний» план хлібозаготівель з урожаю 1931 р. в розмірі 425 млн. пуд. Хліба¹⁹⁹. Він буде змінюватися багато разів і, кінець кінцем, стане більшим за план 1930/1931 р. 12 серпня 1931 р. Л. Каганович написав Й. Сталіну: «Був Косіор Станіслав, скаржився, що погіршення врожаю захопило ряд хлібних районів, як Зінов'євський, Криворізький, Херсонський, Одеський, Миколаївський і т.д., що недобір у валовому зборі дійде до 170 млн. пуд. На мою вказівку, що зате на Правобережжі кращий урожай, ніж минулого року, т. Косіор вказав, що це не перекрыє. Вони не ставлять зараз питання про перегляд плану, але мабуть підготовляють ґрунт для цього, поки що у них йдуть заготовки не погано. У Донбасі погана справа з постачанням, як технічним (милиці і т.п.), так і продовольчим»²⁰⁰. На той час плани хлібозаготівель в УСРР довели до районів та колгоспів. Незабаром після того С. Косіор розповів: ««Почався загальний крик, що план непосильний, що виконати план не можна, бо ніякого такого врожаю немає». Він заявив, що це — правоопортуністичні настрої»²⁰¹. 18 серпня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У надіслало міськкомам та райкомам партії телеграму: «Відомостям, що є в ЦК низці районів встановили такі плани заготівель, якими не забезпечується засів, а також залишення мінімальної кількості розподілу колгоспникам. Поряд цього інших колгоспах плани дуже зменшені. ЦК пропонує перевірити розподіл плану по колгоспам та виправити припущені помилки»²⁰². Ми побачимо, як ці оцінки та формулювання через рік використає Й. Сталін. На початку вересня 1931 р. в ЦК КП(б)У провели нараду секретарів райкомів партії з хлібозаготівель, «щоб покінчити раз і назавжди з опортуністичними коливаннями та настроями». На село надіслали 1500 осіб²⁰³.

«Підхльостування» колективізації, розкуркулення та депортації сотень тисяч селянських господарств, серйозна посуха призвели до руйнівних наслідків для сільськогосподарського виробництва. Валовий збір збіжжя виявлявся нижче за врожай минулого року. Проте керівництво Компартії вкрай повільно реагувало на ситуацію. Протягом вересня–листопада 1931 р. провідники УСРР намагалися прискорити хлібозаготівлі, традиційно погрожуючи місцевим партій-

¹⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. Арк. 4 зв., 6, 21, 27, 28 зв. — 29.

¹⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 205. — Арк. 148.

²⁰⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг. — М., 2001. — С. 41.

²⁰¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 479. — Арк. 268.

²⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 205. — Арк. 166.

²⁰³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 479. — Арк. 272.

но-радянським керівникам. Восени 1931 р. почався відтік з колгоспів. Масові виходи зумовлювалися, за словами селян, безгосподарністю, низькою оплатою трудодня, усупільненням «останньої корови», продовольчими труднощами. Ті, хто залишався у колгоспах, не бажали виходити на роботу. Веліся розмови про те, що «працюємо задарма, хліба залишилося обмаль і ми будемо голодними».

Буксирні бригади по селах діяли вкрай жорстко. Хлібозаготівлі здійснювалися методами обшуків кожного господарства, що викликало масове незадоволення колгоспників та односібників. Так, колгоспниця-біднячка Д. Бондар з Вінницького району стверджувала: «Нам говорили, що в колгоспі буде краще, а нині забирають увесь хліб, залишають нас голими та голодними». Її слова майже повторила колгоспниця із с. Зарванці Х. Откалюк, яка заявила, що народ загине від голоду, тому що влада забрала хліб у всіх — колгоспників та односібників. За таких умов селяни приховували збіжжя або робили з нього борошно, щоб не віддати державі. Ті, до кого доводили «тверде завдання» з хлібозаготівлі, часто залишали господарства, переходили на нелегальне становище. Таких людей боронили односельчани, але вони теж залишалися без хліба. Недарма один з голів колгоспу, Н. Лялюк, на загальних зборах колгоспників заявив: «Хліб у нас увесь забрали й Ви маєте усі як один піти на роботу, хто куди хоче, інакше всі ми пропадемо від голоду. На весні, якщо держава дасть нам хлібу, ви повернетесь, інакше — дійте, хто як хоче»²⁰⁴. У с. Кропивне Ніжинського району Чернігівщини бідняки та середняки були налаштовані проти хлібозаготівлі. Селяни В. Пащенко та Я. Черняк у колі селян говорили: «Вже взяли за нас, якщо б заможні не мовчали, ми б з ними за два тижня зробили кінець радянської влади. Робітники з нами теж організовані та нас чекають». Коли місцеві партійно-радянські працівники намагалися щось пояснити людям, то чули у відповідь: «Ми залишаємося без шматка хліба, нам труднощі не цікаві». Селяни ігнорували представників місцевої сільської влади та обурювалися тим, що їх працівники різними шляхами звільняли родичів або друзів від виконання хлібозаготівель та податків²⁰⁵.

У Ніжинському районі заможні селяни та середняки продавали частину хліба, іншу частину (як і цінні речі та майно) ховали у бідняків. Спостерігався масовий продаж та забій худоби. Колгоспи навмисно не молотили збіжжя, щоб його не можна було поставити на облік. Деякі колгоспи не здавали хліб державі, обґрунтовуючи дії необхідністю розподілити прибутки серед колгоспників. Непоодинокими були випадки, коли сільради вилучали у так званих боржників (селян, що не виконали завдання хлібозаготівлі та інші податки) майно без відповідного оформлення. Це майно не здавалося, а забиралося в особисте користування. Люди с жахом спостерігали за ситуацією. Так, середняки с. Степанівка В. Шумейко та П. Лисиця з приводу хлібозаготівлі висловилися: «Що думає партія та радвлада, що весь люд залишається голодним»²⁰⁶.

²⁰⁴ ДАВіО. — Ф. П-87. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 70–72, 122–127.

²⁰⁵ ДАЧО. — Ф. П-1669. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 20–23.

²⁰⁶ Там само. — Спр. 140. — Арк. 20 — 22, 24–28.

На пленумі ЦК ВКП(б) (28–31 жовтня 1931 р.) Україні затвердили план хлібозаготівель в 510 млн. пуд., Північному Кавказу — 210 млн. пуд. С. Косіор заявив, що на селі залишаються значні товарні надлишки хліба, тому навіть за відносно гіршого врожаю, план «безумовно реальний і здійснений без всяких особливих жертв з боку колгоспного селянства і нашої української села». Проте існували труднощі: «мінусовий врожай у радгоспах» та настрої колгоспників: «абияк поколупати землю, аби формально виконати план, розмірковуючи, приблизно, так: «Нам вистачить, а ви — держава як знаєте». Крім того, планам загрожували приховування хліба місцевими працівниками та не здавання хліба колгоспами: «Само собою зрозуміло, все те, що відбувається в колгоспах, — це не просто злодійство, а воно носить певний класовий характер, їм командує кулак і його агент і все це йде на тлі розгнужданості дрібновласницької стихії. Не випадково, що завжди навколо хлібозаготівель розгортається запекла класова боротьба ... Коли починаєш перевіряти колгосп, який не здає, втаює хліб, виявляється, що командні пости в ньому — рахівник, завідувач господарством, рільник часто-густо займають не тільки не наші люди, а люди класово ворожі, чужі нам»²⁰⁷.

Після пленуму, 13 листопада 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У відрядило на хлібозаготівлі 23 республіканських керівників. 5 грудня вирішили відправити в 44 райони нові групи відповідальних працівників та організувати додаткові буксирні бригади та бригади колгоспників²⁰⁸. 28–29 грудня 1931 р. у засіданні політбюро ЦК КП(б)У взяв участь В. Молотов, який написав вступну частину постанови ЦК КП(б)У «Про заходи посилення хлібозаготівель». На той момент було заготовлено 401 млн. пуд. (79% річного плану). Політбюро визнало необхідність виконання плану в 510 млн. пуд. Та поклато вину за провал хлібозаготівель на місцевих партійно-радянських керівників, у яких відбулося «притуплення» більшовицької пильності щодо класового ворога. Січень 1932 р. проголосили бойовим місяцем завершення хлібозаготівель, відрядивши до районів більшість членів політбюро та ЦК КП(б)У, на яких покладали персональну відповідальність за виконання планів. Крім того, мобілізували ще 300 відповідальних працівників²⁰⁹. Але ситуація з хлібозаготівлями залишалася складною, селяни та колгоспи відмовлялися здавати хліб.

Загалом, комплекс приступних сьогодні дослідникам документів дає змогу зробити висновок: керівництво УСРР підтримало сталінську «революцію згори», що супроводжувалася бездумною економічною політикою, широкомасштабним насильством та політичними репресіями під час форсованої індустріалізації та суцільної колективізації сільського господарства.

Рішення про обмеження приватної торгівлі, колективізації сільського господарства, використання командно-адміністративних методів породжувалися як ідеологемами з другої програми партії, так і необхідністю вирішення проблем, що постали перед країною. Але відбувалася помітна трансформація більшо-

²⁰⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 474. — Арк. 2; спр. 479. — Арк. 266–268, 270–271, 283, 287.

²⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 206. — Арк. 97, 108, 122–124.

²⁰⁹ Там само. — Арк. 166, 168–171; спр. 228. — Арк. 169.

вицької ідеології дореволюційного періоду та перших десяти років радянської влади у бік обґрунтування етатизму, насильства, персональної кодифікації ідеологем Й. Сталіним. У цьому сенсі можна стверджувати, що «будівництво соціалізму» відбувалося відповідно не лише програмовим настановам, але й їх інтерпретації Й. Сталіним. З припиненням міжфракційної боротьби відбулося послаблення ролі партійних форумів як місць вироблення політики. Стрімке збільшення лав партії призвело до нездатності більшості її членів оперувати ідеологічною системою більшовицької партії попереднього періоду. Натомість, з'явився ідеологічний каркас як операційна база оцінок дійсності і вироблення рішень, розроблений Й. Сталіним, вихід за межі якого карався політично й адміністративно.

Зазначимо, що наприкінці 1930 р. сталінська група взяла під контроль РНК СРСР, В. Молотов замінив О. Рикова, повсякденну координацію роботи наркоматів почало здійснювати політбюро ЦК ВКП(б) та створені Й. Сталіним вузькі комісії, до складу яких входили його найближчі соратники. Відбувалося поступове ослаблення ролі політбюро як колегіального органу. Ухвалення рішень зосереджувалася у невеличкій групі політиків, серед яких Й. Сталін займав позицію не лише лідера, але й вождя.

Керманічі Компартії знали про реальну ситуацію в суспільстві, але тимчасово відступили від своїх планів лише раз: під тиском широкомасштабних антиколективізаційних виступів узимку–навесні 1930 р. Відступ супроводжувався перекладенням провини на місцевих партійно-радянських працівників за «перекручення та перегини» у їх діяльності. Стратегічний курс на розгорнуту побудову соціалізму під сумнів не ставився. Переконавшись, що за допомогою структури управління й, особливо органів держбезпеки, можливо придушувати повстання та виступи погано озброєних людей, Й. Сталін та його прихильники наприкінці 1930-го р. ініціювали другу хвилю суцільної колективізації та «підхльостування» індустріалізації.

З початком сталінської революції згори стало помітним розмивання межі між державою та суспільством. Соціальна мобілізація на виконання політико-державних рішень та управлінських функцій чітко проявилася у діяльності державного апарата. Особливо це відчувається на рівні районів та сільському рівні, де групи управлінців змінюють одна одну з черговим реверсом політичного курсу. Спостерігалися постійні зіткнення та боротьба між різними групами на селі за ресурси та підтримку громади. Конфлікти, які раніше були за межами держави, що намагалася їх регулювати, перетворилися на конфлікти всередині держави. Все це призвело до поглиблення соціально-економічної кризи в 1931 р. В Україні, яка протягом 1928–1929 рр. постраждала від недороду, державні заготівлі продовольства досягли нечуваного розміру. В умовах кризи сільськогосподарського виробництва та стрімкого зростання міст у республіці розпочався голод, на що ніяк не реагувало керівництво УСРР. Утім, люди реально оцінювали ситуацію, бачили, що насувається катастрофа. Передчуття небаченої трагедії — голодомору 1932–1932 рр. поширилося в суспільстві. Ціна сталінського «великого перелому» та суцільної колективізації виявилася страшною.

РОЗДІЛ 6

КРИЗА ВІДНОСИН: КЕРІВНИКИ СРСР ТА УСРР ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ

6.1. Відносини Кремля та керівництва КП(б)У у першій половині 1932 р.

Протягом останніх років у світовій історіографії точаться серйозні дискусії навколо окремих аспектів політики керівництва СРСР у 1932–1933 рр. Серед учених утвердилась думка про те, що форсована індустріалізація та насильницька колективізація сільського господарства призвели до глибокої соціально-економічної кризи на межі першої та другої п'ятирічок. Яскравими виявами цієї кризи були занепад сільськогосподарського виробництва, провал планів державних хлібозаготівель, неефективність системи централізованого постачання населення продовольством. Масовий голод, який охопив основні зернові райони СРСР: Україну, Північний Кавказ, Нижню Волгу, Західний Сибір, Центральнo-Чорноземну область, а також Казахстан, — став трагічним наслідком політики попередніх років.

Але у дослідженнях голодомору існує низка питань, на які в істориків нема спільної відповіді. Звернемо увагу на заяви, особливо з боку російських вчених, що політика лідерів ВКП(б) в Україні нічим не вирізнялася від політики в інших регіонах країни, а поведінка керівників УСРР певним чином призвела до більш жорсткої репресивної політики генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна в республіці. Відомі нам факти дозволяють наголосити на специфічності дій радянських вождів в Україні.

Зауважимо, що локальні випадки браку продовольства у різних регіонах країни відзначалися в 1925, 1928, 1929 роках. У другій половині 1920-х рр. керівництво компартії на чолі зі Й. Сталіним намагалося долати наявні проблеми шляхом створення великих державних резервів збіжжя. Ці запаси використовувалися для централізованого постачання хлібом індустріальних центрів, Червоної Армії, різних категорій населення, на експорт.

В умовах колективізації та розкуркулення врожай 1931 р. призвів до гострого браку продовольства в країні. На 1 січня 1932 р. державні резерви збіжжя, зосереджені в основному у Непорушному фонді (Непфонд) і Мобілізаційному фонді (Мобфонд), досягли 2,033 млн. тонн. Керування цими фондами здійснювалося з жовтня 1931 р. потужною державною організацією — Комітетом Ре-

зернів, на чолі якого знаходились голова Держплану СРСР В. Куйбишев і його заступник, голова ОДПУ СРСР Г. Ягода¹.

Якщо одна тонна збіжжя забезпечувала нормальний хлібний раціон для трьох людей упродовж року, то державні резерви могли прогодувати хлібом до нового врожаю 1932 р. близько 12–13 млн. осіб. Але кількість людей, які одержували продовольство шляхом централізованого постачання, безперервно зростала, тому хліба в засіках держави було цілком недостатньо.

За таких умов Й. Сталін і його оточення вкрай твердо вимагали від регіональних керівників, щоб державні плани хлібозаготівель були виконані. В центрі уваги знаходились Україна та Північний Кавказ, які постачали більше половини зерна, що вироблялося в СРСР.

У 1930 р. державні заготівлі збіжжя в Україні становили 7,7 млн. тонн — приблизно 30,2% від валового збору зернових. У 1931 р., коли врожай був гірший за попередній, заготовили 7,0 млн. тонн, або 41,3% валового збору зернових² (на відміну від заяв В. Чубаря про 34%). Не дивно, що в грудні 1931 р. різні державні органи почали фіксувати в Україні випадки голодування і навіть смерті від голоду.

Однак схоже на те, що радянське керівництво вірило чи прагнуло вірити у величезні запаси зерна, які нібито були сховані від держави колгоспами та селянами в українському селі. Як вже вказувалося, 29 грудня 1931 р. пленум ЦК ВКП(б) оголосив січень 1932 р. бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівель. По кількох днях Й. Сталін і В. Молотов надіслали С. Косіору і членам політбюро ЦК КП(б)У вимогливу телеграму: «Становище з хлібозаготівлями на Україні вважаємо тривожним. На підставі наявних у ЦК ВКП(б) даних працівники України стихійно орієнтуються на невиконання плану на 70–80 млн. пудів. Таку перспективу вважаємо неприйнятною та неприпустимою. Вважаємо ганьбою те, що Україна в цьому році за більш високого рівня колективізації та більшої кількості радгоспів заготовила на 1 січня сього року на 20 млн. пудів менше, ніж торік. Хто тут винен: вищий рівень колективізації чи нижчий рівень [керівництва. — *Авт.*] справою заготівель? Вважаємо [необхідним. — *Авт.*] Ваш негайний приїзд до Харкова і перебрання Вами у власні руки всієї справи хлібозаготівель. Рішення Пленуму ЦК ВКП(б) повинно бути виконане»³.

Звичайно, справа була не в низькому рівні керівництва хлібозаготівлями з боку ЦК КП(б)У. В українському селі не залишалось запасів збіжжя. Та визнати цей факт ніхто не наважувався. Твердий тон Кремля свідчив про незадоволення керівництвом України. 3 січня 1932 р. телеграма Й. Сталіна і В. Молотова була розглянута на засіданні політбюро ЦК КП(б)У та розіслана в усі райкоми партії.

¹ Див.: Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933 // *Slavic Review*. — V. 54, No 3 (Fall 1995). — P. 650.

² Див.: Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. — К., 1993. — С. 10; Тauger M.B. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 315; Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Там само. — С. 334.

³ Ивницкий Н.А. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 335–336.

Після цього 83 українські керівники на чолі з членами політбюро роз'їхались по республіці виконувати плани хлібозаготівель⁴.

Тими ж днями в Кремлі було ухвалено рішення створити на території України області, які ставали проміжною ланкою між районним і республіканським рівнем управління. Кордони областей накреслювалися трьома українськими керівниками: С. Косіором, В. Чубарем і Г. Петровським, — причому саме вони наполягли, щоб у віданні центральних українських органів залишились райони Донбасу, які спочатку планувалося підпорядкувати безпосередньо Москві.

Поза сумнівом, обласна система управління в Україні (така ж була запроваджена в Казахстані) посилювала контроль вищого союзного керівництва на місцях. Про це також свідчило призначення на керівні посади в області багатьох працівників з ЦК КП(б)У та республіканських органів. Кілька членів і кандидатів у члени українського Політбюро були призначені першими секретарями обкомів партії. На них одразу поклали персональну відповідальність за виконання планів хлібозаготівель⁵.

Паралельно з утворенням областей керівництво країни спробувало вплинути на хлібозаготівлі, комбінуючи ринкові та адміністративні методи. Комісія політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням В. Молотова розробила заходи зі стимулювання хлібозаготівель в Україні продажем промислових товарів.⁸ 8 січня 1932 р. ці заходи були затверджені політбюро ЦК ВКП(б)⁶. А українські республіканські очільники широко застосовували репресії до низових працівників. З 1 листопада 1931 р. по 10 лютого 1932 р. за невиконання планів хлібозаготівель були зняті зі своїх посад понад 30 секретарів райкомів партії⁷.

Проте спроби поліпшити ситуацію з надходженням збіжжя до державних запасів очікуваного наслідку не дали. Наприкінці січня радянському керівництву довелось знизити план постачання населення СРСР білим борошном на 164 тис. тонн, зокрема для України — на 75 тис. тонн. Одночасно на 22,5 тис. тонн були зменшені хлібні фонди, призначені Україні у першому кварталі (січень–березень) 1932 р. Це примусило керівництво республіки значно скоротити норми щодобової видачі хліба особам, які знаходились на централізованому постачанні. 13 лютого політбюро ЦК КП(б)У ухвалило довести до відома ЦК ВКП(б), що «зменшення фондів змушує ЦК КП(б)У вдатись до крутого заходу скорочення норм видачі хліба». В.Чубареві доручалося підготувати і надіслати листа з цим рішенням до ЦК ВКП(б)⁸. Про що це свідчило? Керманічі країни добре розуміли, до яких наслідків призведе скорочення хлібних фондів. Нагадування про це Кремлю з боку керівництва України виглядало не лише як заява

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 4, 45.

⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 867. — Арк. 10; спр. 871. — Арк. 11, 15, 50–51; спр. 872. — Арк. 4; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 45, 48, 57, 59–60, 62.

⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 11. — Арк. 110.

⁷ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 110–115; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 25; Оп. 20. — Спр. 4354. — Арк. 7.

⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 11. — Арк. 172; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 70.

про складність ситуації в республіці, а й як прагнення зняти з себе частку відповідальності. Така позиція не могла не посилити незадоволення Й. Сталіна.

Лютневі хлібозаготівлі залишали нез'ясованим питання про насіння для весняної сівби, яка у південних районах України розпочиналася в березні. До ЦК КП(б)У надходило безліч прохань з місць надати насіння. Та розподіл насінневих фондів становив прерогативу центру. Лише 16 лютого з'явилося рішення політбюро ЦК ВКП(б) про створення в Україні насінневих фондів ярих культур у колгоспах обсягом 950 тис. тонн. Створювати ці фонди належало виключно за рахунок місцевих запасів.

Цього ж дня українське політбюро вирішило розпочати збирання насіння в районах, які завершили хлібозаготівлі. У решті районів передбачалося розпочати його 25 лютого. С. Косіор і В. Чубар у телеграмі місцевим організаціям вказували: «У зв'язку із загальним становищем з хлібними ресурсами та необхідністю надати насінневу і навіть продовольчу допомогу недорідним районам Західного Сибіру, Уралу та Волги не може бути й мови про якесь надання насіння для України, де становище з урожаєм цілком добре і де є всі можливості мобілізувати насіння на місці... У ЦК КП(б)У та РНК України... жодних власних зернових ресурсів немає...». Вони пропонували місцевим працівникам припинити розмови про насінневу допомогу з центру і всю увагу звернути на те, щоб «добути насіння на місці»⁹.

В умовах голоду та постійного адміністративного тиску центру районна і сільська «влада» широко застосовувала відверто терористичні методи хлібозаготівель: обшуки селянських господарств, побиття селян і незаконні арешти. Таку практику виявила, наприклад, бригада газети «Правда» в Молдавії (Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка утворена 1924 р. у складі УСРР) та повідомила про неї Москву. Звіди інформацію було передано до ЦК КП(б)У. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову «Про викривлення партійної лінії під час хлібозаготівель в АМСРР», в якій засудило масові «перегини», а також оголосило догани бюро Молдавського обкому партії та його керівним працівникам¹⁰. Проте насильницькі дії місцевих керівників стали повсюдними, скасувати їх такими постановами було неможливо.

Наприкінці лютого 1932 р. в українському керівництві визріла сміливість повідомити Й. Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) про ситуацію, що склалася. На той момент Г. Петровський здійснив поїздку кількома областями України, де спілкувався із секретарями щойно створених обкомів КП(б)У, побував на нарадах місцевих партійно-радянських працівників щодо посівної кампанії. Він написав С. Косіору листа, в якому запропонував прохати політбюро ЦК ВКП(б) припинити хлібозаготівлі в Україні з урожаю 1931 р, оголосити вільну торгівлю

⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 116, 119; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 872. — Арк. 15; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 82.

¹⁰ Івницький Н.А. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. М., 1996. — С. 337; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 98.

хлібом, а також надати допомогу голодуючим (з яких державних резервів її брати, не уточнювалося)¹¹.

Реакція С. Косіора невідома, але маємо свідчення, що він обережно поставив питання перед кремлівськими вождями щодо певного коригування політики хлібозаготівель в Україні. Хоча про голод, який лютував у республіці, не йшлося. 15 березня С. Косіор надіслав до ЦКВКП(б) телеграму, в якій пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього врожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю доможеться колгосп і колгоспник, тим більший фонд має бути виділений і розподілений на особисте споживання». Але на той час для Й. Сталіна та його однодумців будь-які зміни у державних заготівлях збіжжя, матеріальна зацікавленість колгоспників у розвитку виробництва були неприпустимими.

16 березня Й. Сталін на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) оголосив телеграму С. Косіора, пропозиції якого були відхилені. Увагу українських керівників звертали на весняну сівбу. У прийнятому рішенні зазначалося: «Політбюро вважає, що становище з насінням на Україні набагато гірше за те, що впливає з телеграми т. Косіора, тому Політбюро пропонує ЦК КП(б)У вжити всіх залежних від нього заходів до того, щоб запобігти загрози зриву сівби на Україні»¹². Жодних додаткових фондів насіння при цьому не виділялося. 17 березня політбюро ЦК КП(б)У встановило знижені норми висіву, а наступного дня в Україні офіційно припинили хлібозаготівлі¹³. Але останнє рішення затверджене в Кремлі не було, і хлібозаготівлі тривали.

28 березня українське керівництво ухвалило постанову «Про підсумки роботи колгоспів у 1931 р. і про подальші завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів», в якій закликала місцеві парторганізації до рішучої боротьби з «лівацькими заскоками», ігноруванням артілей як необхідного етапу до вищих форм колективізації. Також відзначалося, що потрібно створювати постійні виробничі бригади в колгоспах, впроваджувати принцип оплати їхньої праці залежно від якості та результатів роботи. Правління колгоспів мали закінчити до весняної сівби розподіл «прибутків» за 1931 р. Районним органам заборонялося розпускати правління колгоспів і примусово усупільнювати майно селян¹⁴. Але врятувати сівбу в Україні шляхом певної нормалізації економічних відносин в колгоспах було запізно. Сіяти не було чим. З 19 березня по 19 квітня 1932 р. політбюро ЦКВКП(б) п'ять разів приймало вимушені рішення надати Україні насіннєву позику ячменем з державних запасів, що знаходилися на території України, а також завезти в республіку насіння з резервів РНК СРСР в Західній і Центрально-Чорноземній областях. Крім ячменю, Україні виділяли з

¹¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 121.

¹² Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1996. — С. 205; Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 129; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 876. — Арк. 1.

¹³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 131, 133.

¹⁴ Там само. — С. 137–143; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 155.

державного сортового фонду насіння вівса, пшениці, проса, гречки¹⁵. Підкреслимо, що це була лише насіннева позика. До 19 квітня голодуючим Україні союзне керівництво продовольством не допомагало. Водночас, централізоване постачання хлібом у другому кварталі (квітень–червень) порівняно з першим було скорочено. Отож, голод поширився у містах, часто траплялося, що знесилені й опухлі з голоду українські селяни виходили сіяти, лягали в борозну і помирили просто на полі. 19 квітня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло, нарешті, рішення надати Україні продовольчу допомогу, передбачаючи виділити її з централізованих ресурсів, розташованих у республіці. Це рішення свідчило про те, що державні запаси продовольства на території УСРР були. Можливо, їх бракувало для того, щоб нагодувати населення, та це аніскільки не виправдовує відвертого небажання Й. Сталіна та інших радянських вождів допомогти голодуючим.

Така антигуманна і злочинна позиція супроводжувалася спробою перекласти відповідальність за голод на українське керівництво. Рішення надати Україні продовольчу допомогу було значною мірою відповіддю на телеграму В. Чубаря, надіслану цими днями до Кремля. В ній повідомлялося про величезні проблеми з постачанням населення хлібом в Україні. 23 квітня політбюро ЦК ВКП(б) постановило: «а) Маючи на увазі, що труднощі у хлібопостачанні на Україні в основному є результатом вкрай слабкого надходження мірчукового збору, який мав дати за планом у квітні місяці 100 тис. тонн, — зобов'язати ЦК КП(б)У вжити всіх заходів до максимального посилення мірчукового збору, з негайним вивезенням його на пристанційні пункти; б) Як крайній засіб — розброніювати для потреб постачання України у квітні 25 тис. тонн хліба; в) Зобов'язати Наркомзовнішторг звільнити від вранту 30 тис. тонн пшениці»¹⁶.

Останній пункт означав вимушену відмову від вивезення пшениці на експорт і повернення її в Україну. Хоча, вірніше буде сказати, що це зерно знаходилося в українських портах на Чорному морі і політбюро ЦК ВКП(б) дозволяло використати його для постачання республіки. Варто також зауважити, що експорт зерна з СРСР у першому півріччі 1932 р. склав 750 тис. тонн, за рахунок яких можна було забезпечити денним раціоном хліба (1 кг) у ці місяці близько 4 млн. людей¹⁷. Для порівняння вкажу, що у квітні–червні 1932 р. централізоване постачання хлібом України становило лише близько 100 тис. тонн на місяць. Водночас, тільки у Донбасі контингент осіб, що знаходилися на централізованому постачанні, налічував у травні–червні 973 191 особу. Споживання ними хліба приблизно порівнюване із вказаною вище цифрою¹⁸. Загалом, на централізо-

¹⁵ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 30-31, 37, 84, 108.

¹⁶ Там само. — Арк. 108. У даному випадку варант — угода між СРСР та іншими країнами на експорт зерна.

¹⁷ Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 313.

¹⁸ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 877. — Арк. 41; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 110; Спр. 236. — Арк. 57. Централізоване постачання відбувалося за так званими списками (1, 2, 3, 4). Наприклад, перший список передбачав 600 грамів хліба в день та обмежену кількість продуктів, які отримували на місяць, четвертий список — 200 гр. В радянській системі продовольство отримували в залежності від соціального статусу за різними

ваному постачанні в Україні цього періоду знаходились близько 8 млн. осіб¹⁹, що, як і більшість українських селян, опинились на порозі голодної смерті. Катастрофа набувала величезних масштабів.

23 квітня політбюро ЦК КП(б)У обговорило наявну ситуацію і прийняло рішення створити Комітет фондів і регулювання торгівлі РНК УСРР, а також затвердило текст телеграми Й. Сталіну: «План постачання Донбасу, металургії, воєнних будов проводиться лише за рахунок розбронювання нефонду, бо ніяких інших ресурсів у нас нема. Розбронювання провадиться з великим затягуванням і маленькими порціями. Це утворює серйозні перебої у постачанні Донбасу та інших промислових центрів. 25 тисяч тонн, що їх днями розброніювано, задовольняють нас тільки на декілька днів. Потрібно заздалегідь забезпечити безперебійне постачання робітників до Першого травня й на перші 4–5 днів травня. Просимо ваших вказівок Комітетові Резервів про негайне розбронювання ще 25 тисяч тонн жита, пшениці». Для вирішення питання про хлібні ресурси України до Москви був відряджений В. Чубар.

У цій ситуації своєрідну позицію зайняв С. Косіор, який краще за інших українських керівників знав кремлівські звичаї і вдачу Й. Сталіна. Він в черговий раз не бажав відверто сказати про масштаби голоду в республіці. 26 квітня генеральний секретар ЦК КП(б)У написав Й. Сталіну: «В нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це лише результат місцевого головогоспства, перегинів, особливо щодо колгоспів. Будь-які розмови про «голод» на Україні потрібно категорично відкинути. Та серйозна допомога, яка Україні була надана, забезпечує нам можливість всі такі вогнища ліквідувати»²⁰. Тим самим С. Косіор заявив про існування вже «традиційних» перегинів місцевих органів, внаслідок яких виникли «вогнища» голоду в республіці. Але широко-масштабного голоду «категорично» не визнав. Брудна політична позиція цього керівника була обумовлена, зокрема, небажанням наразитися на критику з боку Й. Сталіна. Очільники республіки добре знали, як умів кремлівський вождь перекладати провину за свій злочинний політичний курс на місцевих працівників. Лист С. Косіора яскраво свідчить про звичаї, що побутували серед кремлівських керівників та їх підлеглих в Україні: брехня, відсутність моральних норм, намагання догодити вождю.

Вірогідно, що настрій В. Чубаря був дещо іншим. Він, напевне, досить відверто розповів Й. Сталіну про голод, який в Україні набував загрозливих розмірів. Йому вдалося переконати Й. Сталіна повернути з портів призначені на експорт 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці, спрямувавши їх на постачання України. Крім того, з Центрально-Чорноземної області планувалося завезти 64 тис. тонн збіжжя за рахунок скорочення поставок хліба до східних районів

списками: партійно-радянські працівники, співробітники каральних органів, військовослужбовці, робітники, працівники МТС, вчителі, лікарі і т. д. Так званий контингент таких осіб безперервно розширювався, що свідчило про нездатність держави централізовано забезпечити продовольством населення.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 647. — Арк. 6.

²⁰ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 147–148; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 5, 8–9.

СРСР. Припинялося також вивезення хліба з України до Закавказзя. Одночасно керівництво СРСР змушене було прийняти рішення про придбання 104 тис. тонн зерна на Далекому Сході (мабуть, Китай) і в Персії. Політбюро ЦК ВКП(б) доручало В. Куйбишеву спільно з В. Чубарем забезпечити із придбаного зерна безперебійне постачання України²¹. Чого коштувало таке рішення Й. Сталіну, який від часів боротьби з «правими» відмовлявся закуповувати зерно за кордоном, ми можемо лише здогадуватися. Втім, радянські лідери чудово розуміли, що наданого зерна не могло вистачити для багатомільйонної голодної України. Прийняті рішення пояснювалися не стільки бажанням надати допомогу українцям чи певним чином подолати кризу сільськогосподарського виробництва, скільки необхідністю знизити рівень незадоволення в суспільстві — серйозну загрозу стабільності режиму. У першій половині 1932 р. з колгоспів в Україні вийшли 41 200 господарств. Голодні селяни опиралися вивезенню хліба в рахунок заготівель, нападали на зерносховища, магазини, комори винокурень, де лежали запаси кукурудзи.

26 квітня Й. Сталін надіслав С. Косіору доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту. У своїй супроводжувальній записці він писав: «Тов. Косіор. Обов'язково прочитайте додані матеріали. Схоже на те, що у деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існувати. Невже це так? Невже такі кепські справи із селом на Україні? Де органи ГПУ, що вони чинять? Може, перевірили б цю справу і повідомили в ЦК ВКП(б) про вжиті заходи. Привіт. Й. Сталін». По трьох днях політбюро ЦК КП(б)У розглянуло телеграму Й. Сталіна і створило комісію у складі С. Косіора, С. Реденса (голова ГПУ УСРР) і Р. Терехова (секретар ЦК КП(б)У), якій доручалося вжити заходів, щоби не припускатися таких випадків²². Отже, Сталін знав про ситуацію, що виникла в Україні, але намагався утримувати контроль над нею за допомогою поліцейських методів.

Незадоволення курсом, що проводився, виявлялось не лише на селі. Серйозну небезпеку для радянського керівництва становили антиурядові виступи у містах і особливо заворушення у квітні 1932 р. у текстильних районах Івановської області. Схоже на те, що ситуація в країні підштовхнула союзне керівництво до більш ліберального курсу²³.

6 травня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) знизили загальносоюзні плани заготівель збіжжя та інших сільськогосподарських культур. Колгоспам і селянам дозволялося продавати свою продукцію за вільними ринковими цінами після виконання плану заготівель. Україні план було зменшено з 6 944 тис. тонн урожаю 1931 р.

²¹ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 882. — Арк. 7; Спр. 883. — Арк. 2; Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 115. Політбюро ЦК ВКП(б) визнало недоцільним створювати Комітет фондів при РНК УСРР.

²² Див.: Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 56; Коллективизация и голод на Украине, 1929–1933. — К., 1993. — С. 525–531; Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валків. та Коломац. Р-нах Харківщини. — К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. — С. 72, 335; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 52.

²³ Див.: Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 57–58.

до 5 696 тис. тонн (356 млн. пудів) урожаю 1932 р., тобто на 18%. До порівняння слід підкреслити, що загальне зниження планів заготівель по СРСР склало 30%. Чому Україні план було знижено набагато менше, ніж іншим районам СРСР? Мені видається, що Й. Сталін та інші радянські керівники після поганого врожаю 1931 р. не хотіли й не могли піти на серйозне зменшення централізованих запасів хліба в країні. А позаяк Україна була одним з головних виробників зерна, то за її рахунок сподівалися подолати наслідки неврожаю та створити великі державні резерви.

Певне пом'якшення державної політики виявилось в тому, що 16 травня була скасована затверджена раніше депортація 38 300 селянських господарств до районів Півночі СРСР і Середньої Азії (з території України планувалося виселити 6 тис. господарств на Урал). Натомість вирішили: «ОДПУ вилучати окремі контрреволюційні елементи на селі в порядку індивідуального арешту». Того ж дня політбюро ЦК ВКП(б) створило комісію у складі В. Куйбишева, А. Мікояна і Л. Кагановича, щоби прискорити довозення в Україну придбаних 104 тис. тонн зерна. Одночасно для громадського харчування колгоспників, що працювали на проривці буряка, було виділено 9,6 тис. тонн зерна і 75 вагонів риби, які під спеціальним наглядом Л. Кагановича відправляли до Київської, Вінницької та Харківської областей. Крім того, з українських портів було повернено 35 тис. тонн пшениці на постачання України²⁴. 20 травня з'явилося відповідне рішення політбюро ЦК КП(б)У, а 21 травня на засіданні РНК УРСР під головуванням В.Чубаря довезене зерно і риба були розподілені між 44 районами України з формулюванням: «зважаючи на важкий стан окремих колгоспів, що склався внаслідок недороду минулого року»²⁵.

Це була подвійна брехня. Голодували не «окремі колгоспи», а суцільні райони 7 українських областей та Автономної Молдавської СРР. Причиною цього був не «недорід» 1931 р. (погані врожаї траплялися й раніше), а величезні державні хлібозаготівлі, внаслідок яких український селянин залишився без хліба. Відсутність хліба змусила керівництво республіки звільнити із в'язниць старих, калік (окрім засуджених за терористичні акти, вбивства, розбій), а також незаможників і середняків, яких було засуджено за невиконання планів хлібозаготівель і які відбули не менш ніж третину терміну. Крім того, звільнялись усі засуджені на термін не більше трьох років за умови, що вони відбули не менш ніж третину терміну. Наприкінці травня 1932 р. українське керівництво прийняло остаточне рішення з так званої «Драбівської справи». У Драбівському районі Київської області хлібозаготівлі провадили методами насильства і знущання з селян. Показовий судовий процес над районними керівниками, який відбувся у червні (засуджені одержали від 18 до 36 місяців концтаборів), на пер-

²⁴ 24. Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1996. — С. 196; Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 300; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 126, 132, 134, 149.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 92; ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 39.

ший погляд, свідчив про певну лібералізацію політичного курсу²⁶. Здавалося, що травневі реформи, чи, як їх інколи називають, «неонеп», набиратимуть оберті. Та вже по кількох місяцях настав новий закрут соціально-економічної кризи.

Наприкінці травня з'ясувалося, що наданої впродовж цього місяця допомоги вочевидь недостатньо для УСРР. Голодні селяни не могли працювати на весняній сівбі, і радянське керівництво зрозуміло, що сівба в Україні зривається. 25 травня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило: «З огляду на практичний стан справи з сівбою на Україні запропонувати Яковлеву, Мікояну, Маркевичу, Одинцову на чолі з Молотовим сьогодні ж виїхати на Україну і спільно з ЦК КП(б)У вжити всіх необхідних заходів для максимального розгортання посівної кампанії»²⁷. 26 травня комісія В. Молотова прибула до Харкова, і цього ж дня за участю В. Молотова, А. Мікояна та Я. Яковлева відбулось засідання політбюро ЦК КП(б)У. У прийнятих рішеннях наголошувалась необхідність забезпечити посівну площу ярих культур не менш ніж торік. Усім українським керівним працівникам належало виїхати в райони для організації сівби. Однак головним чином йшлося про розподіл раніше наданої продовольчої допомоги. Для організації громадського харчування колгоспників на сівбі виділялася продовольча позика в 500 тис. пудів (80 тис. тонн) та 30 вагонів тюльки (риби), насіннева позика — 1700 тис. пудів (272 тис. тонн) вівса²⁸. Того ж дня політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло телеграму В. Молотова, Я. Яковлева і А. Мікояна про становище із сівбою в Україні й ухвалило негайно видати насінневу позику обсягом 52 800 тонн з фондів Комітету Резервів в УСРР, а також за рахунок перекидання частини позики з Білорусії та Новоросійського порту²⁹. 5 червня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило додатково завезти в Україну 26 080 тонн хліба з Середньої Азії³⁰. Та ця напівдія поліпшити ситуацію не могла.

6.2. Примушування субцентру влади до виконання планів Й. Сталіна

Тим часом В. Чубар і Г. Петровський узгодили позиції та 10 червня надіслали до Кремля листи з повідомленнями про реальну загрозу широкомасштабного голоду в Україні. При цьому С. Косіор залишався ніби осторонь, не відповідаючи за їхні дії. В. Чубар зазначав, що голодом охоплено не менш як 100 районів республіки. На його думку, причинами цього були: більш низький урожай 1931 р. порівняно з 1930 р.; колосальні втрати при збиранні врожаю; слабка трудова дисципліна у колгоспах; непосильні плани хлібозаготівель, під час яких у селян вилучався весь хліб, з насінневими фондами та авансами із трудовнів включно; розпродаж майна селянських господарств за невиконання планів. На

²⁶ Мейс Д. Політичні причини голодного мору // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конФ. — К., 1995. — С. 15–16; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 79.

²⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 153.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 105–107.

²⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 886. — Арк. 11.

³⁰ Там само. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 175.

селі лютували хлібозаготівельні бригади, які склалися з районних активістів, міських робітників, міліціонерів. Ними практично ніхто не керував, і після насильницьких, а нерідко бандитських дій бригад, які звільняли з посад, судили, розганяли сільських активістів, на селі не залишалось ані голів сільрад, ані радянського активу. У багатьох районах уповноважені з хлібозаготівель, надіслані з центру, розпускали місцеві райкоми та райвиконкоми. В. Чубар відверто писав про те, що на 1 липня 1932 р. Україна може залишитися взагалі без продовольства, а місцями надані радянським керівництвом ресурси вичерпувались до 20 червня. Одним з його ґрунтовних висновків був той, що за останні роки сільськогосподарське виробництво в УСРР поруйноване безперервним збільшенням заготівель зерна та інших продуктів. Український прем'єр-міністр закликав знизити державні плани заготівель сільгосппродукції, нормалізувати сівозміни, поліпшити якість насіння та підняти врожайність. В. Чубар стверджував, що слід серйозно підвищити роль агрономів, зоотехніків та інших фахівців у сільському господарстві. Крім того, голова уряду республіки підкреслював, що для продовження посівної кампанії потрібна продовольча допомога з центру обсягом не менш як 16 тис. тонн зерна.

Г. Петровський звертав увагу союзних керівників на посилення антиколгоспних, антирадянських та «петлюрівських» настроїв селянства, а також просив надати продовольчу та посівну допомогу обсягом 24–32 тис. тонн збіжжя. «Всеукраїнський староста» прямо заявив, що ЦК КП(б)У завинив, згодившись без заперечень виконувати план хлібозаготівель у розмірі 510 млн. пуд. (8,160 млн. тонн). Це було зроблено, «підкоряючись владній необхідності зберегти темпи соціалістичного будівництва, які ми взяли, а також враховуючи напружений стан міжнародного моменту»³¹.

Л. Каганович 12 червня переслав обидва листи Й. Сталіну, який 15 червня 1932 р. написав Л. Кагановичу про те, що листи йому не сподобались, особливо позиція В. Чубаря, який домагається від Кремля нових мільйонів пудів хліба і скорочення плану хлібозаготівель. «Найгірше у цій справі, — додав Й. Сталін, — мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання? Чи знає він про листи Чубаря—Петровського?»³²

Цілком імовірно, що Л. Каганович, який знав С. Косіора з дореволюційних часів за спільною діяльністю в Києві, передав йому враження Й. Сталіна, а також повідомив, що той серйозно незадоволений українським керівництвом. Проте, згідно із заявою В. Чубаря, Україні надавалася нова продовольча допомога, причому рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 16 червня зобов'язувало В. Чубаря особисто простежити за використанням наданого хліба «суворо за призначенням»³³.

17 червня політбюро ЦК КП(б)У вирішило «підстрахувати» В. Чубаря своєю колективною підтримкою: «Чубар на доручення ЦК КП(б)У підняв клопотання [про] відпуск Україні продовольчої допомоги, районам, які знаходяться [у]

³¹ Там само. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 139. — Арк. 144–153, 162–165.

³² Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 99. — Арк. 62–63.

³³ Там само. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 180–181.

важкому стані. Настійно просимо понад відпущені для обробки буряка, а також додаткову продовольчу допомогу 220 тис. ще 600 тис. пудів [хліба]»³⁴.

Прохання провідників республіки про надання додаткових 600 тис. пудів збіжжя посилює роздратування Й. Сталіна. 18 червня він, відчуваючи настрої місцевих керівних працівників, у черговому листі Л. Кагановичу вказав на необхідність покласти персонально на перших секретарів республіканських, крайових, обласних партійних комітетів України, Північного Кавказу та інших найважливіших сільськогосподарських регіонів СРСР відповідальність за стан сільського господарства і хлібозаготівлі³⁵. У листі Й. Сталін назвав головною помилкою хлібозаготівельної кампанії 1931 р., зокрема в Україні й на Уралі, те, що план хлібозаготівель був розверстаний за районами і колгоспами «механічно», без урахування становища в кожному окремому колгоспі. «Внаслідок цього... утворилась кричуща невідповідність, — писав він, — через яку на Україні, попри непоганий урожай, низка врожайних районів опинилась у стані зубожіння та голоду, а на Уралі обком позбавив себе можливості надати допомогу неврожайним районам за рахунок урожайних районів області». У зв'язку з цим пригадаємо рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 червня 1931 р. про неправильний розподіл планів хлібозаготівель у районах. Як бачимо, Й. Сталін вміло використовував рішення республіканського керівництва для звинувачення того у політичних помилках. Він визнавав факт голоду в деяких районах України, але пояснював його «механічною розверсткою», а також тим, що дехто з перших секретарів комітетів Компартії (Україна, Урал, частково Нижньогородський край) «захопився» гігантами промисловості та не надавав потрібної уваги сільському господарству. «Наслідки цих помилок, — писав Й. Сталін, — позначаються тепер на посівній справі, особливо — на Україні, причому кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають всією європейською частиною СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та квилінням».

Здійснюваний курс під сумнів не брався, але, щоб не «повторювати помилок минулого року», пропонувалося допустити надбавку до плану, затвердженого 6 травня 1932 р. Цей захід, вважав Й. Сталін, створював можливість «перекриття неминучих помилок в обліку і виконати самий план за всяку ціну»³⁶. 19 червня 1932 р. він написав листа до В. Молотова: «...3) Про українців (Чубар та ін.) я вже писав Кагановичу, і моя думка тобі, либонь, вже відома. Решта — справа Політбюро.4) Ти та Каганович, либонь, вже одержали мого листа щодо скликання наради секретарів і гол[ів] облвиконкомів з питань організації хлібозаготівель. Я гадаю, що з цією необхідною справою треба поспішати, щоб мати можливість попередити повторення українських помилок на терені хлібозаготівель. Справа ця дуже важлива»³⁷.

³⁴ Див.: Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 183.

³⁵ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 99. — Арк. 67–68.

³⁶ Так у тексті. Див.: Івницький Н.А. Голод 1932–1933 гг.: хто винуват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 337–338.

³⁷ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. — М., 1995. — С. 241–242. Підкреслення у листі зроблені Сталіним.

Висловлені Й. Сталіним думки про нездатність С. Косіора, В. Чубаря та інших українських очільників керувати республікою мали подвійний підтекст. На провідників ЦК КП(б)У, яке не впоралось із планами хлібозаготівель і продовольчим постачанням України, покладалася політична відповідальність за голод в Україні. Це означало, що політбюро ЦК ВКП(б) має усунути «винних» з їхніх посад. Й. Сталін у своїх міркуваннях жодним чином не визнавав усієї згубності колективізації сільського господарства та величезних державних хлібозаготівель, що прирікали мільйони людей до голодної смерті. Його логіка була цілком відмінна: перед ним стояло завдання примусити регіональних керівників рішуче й ефективно здійснити нову хлібозаготівельну кампанію з урожаю 1932 р. Він продовжував наголошувати на тому, що виконання планів хлібозаготівель створювало великі державні резерви зерна та дозволяло подолати голод в країні. Однак питання полягало в іншому: а чи можна було в умовах голоду, який охопив основні зернові райони СРСР, створити такі резерви й ефективно їх використати для постачання міст і Червоної Армії?

21 червня 1932 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР прийняли постанову і телеграмою до ЦК КП(б)У і РНК УСРР зажадали «за всяку ціну» забезпечити зернопоставки: «Жодних ухилинь від виконання встановленого для вашого краю... плану із зернопоставки колгоспами та одноосібними господарствами і зі здавання зерна радгоспами не повинно бути допущено жодним чином як щодо обсягів, так і термінів здавання зерна»³⁸. Суворі позиції радянського керівництва, яке зобов'язало республіканських начальників в порядку державної дисципліни виконувати щомісячні плани хлібозаготівель, супроводжувалась відмовою від виділення подальшої продовольчої допомоги населенню республіки. 20 червня політбюро ЦК ВКП(б), розглянувши підписану С. Косіором телеграму політбюро ЦК КП(б)У з проханням про додаткове завезення збіжжя, постановило: «Обмежитися вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завезення хліба на Україну не здійснювати»³⁹.

Злочинна за своїм змістом постанова свідчила не лише про незадоволення Й. Сталіна та інших членів політбюро ЦК ВКП(б) українським керівництвом. На кінець червня в СРСР не залишалось великих державних запасів збіжжя та продовольства. Не випадково на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 20 червня з питання про хліб виступав заступник голови Комітету Заготівель М. Чернов. Був затверджений план хлібозаготівель на червень обсягом 978 тис. тонн, зокрема для України — 317,850 тис. тонн і для Північного Кавказу 616,040 тис. тонн. М. Чернову, А. Мікояну, а також ЦК КП(б)У доручалося «розробити оперативний план з використання заготівель у самій Україні з нового врожаю, щоб окрім Донбасу, Харкова і Дніпропетровська особливу увагу звернути на забезпечення

³⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 186–187.

³⁹ Там само. С. 190. Датування документа в книзі помилкове. Рішення від 20 червня 1932 р. за № 67/27 «О продпомощи Украине (телеграмма Косиора)» міститься у протоколі засідання політбюро ЦК ВКП(б) № 105 від 23 червня 1932 р. Див.: РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 889. — Арк. 15.

хлібом Миколаєва, Одеси, Києва та Південно-Західної залізниці»⁴⁰. Дещо раніше було прийнято рішення про те, щоб усе заготовлене у червні-серпні збіжжя спрямовувати на потреби промислових центрів та армії⁴¹.

Мені видається, що в умовах, які склалися в Україні, заготовити в червні 1932 р. понад 300 тис. тонн зерна було неможливо. Дуже сумнівно, що радянському керівництву вдалося виділити для республіки заплановані залишки продовольчого збіжжя обсягом 76,8 тис. тонн. (До порівняння: на 1 липня 1931 р. залишки продхлібів для постачання України становили 241,2 тис. тонн)⁴².

Необхідно враховувати, що централізоване постачання населення здійснювалось лише з украї мизерної продовольчої допомоги, що надавалася центром. Тому рішення від 20 червня не завозити хліб в Україну залишило тридцяти-мільйонне населення республіки без продовольства на 3–4 тижні (до надходження зерна нового врожаю, його транспортування, перемелювання на млинах, випікання хліба). Якщо селяни могли врятуватися від голодної смерті паростками рослин, що з'явилися у травні–червні 1932 р., залишками картоплі, буряків, моркви, що були у господарстві, то міське населення виявилось приреченим. Цілком ймовірно, що значну його кількість врятували нелегальний продаж речей селянам, а також допомога селян мешканцям міст та містечок, що жебракували по селах.

23 червня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про хлібозаготівлі на липень» (кампанія хлібозаготівель офіційно розпочиналася 1 липня). Згідно з нею, Україні було встановлено місячний план хлібозаготівель обсягом 390 400 тонн. У постанові вказувалось обкомам, крайкомам і ЦК національних компартій на те, «що від своєчасного виконання плану хлібозаготівель залежить вся справа постачання найважливіших промислових центрів до масового надходження хліба»⁴³.

26 червня В. Чубар, який приїхав до Москви, переконав В. Молотова і Л. Кагановича розброніювати для України 15 тис. тонн жита і рисової муки з державних фондів⁴⁴. Однак такої кількості муки, навіть за скороченого раціону харчування, могло вистачити лиш для декількох десятків тисяч людей на один день. 28 червня В. Чубар взяв участь у нараді перших секретарів партійних організацій і голів виконкомів України, Північного Кавказу і ще 12 регіонів СРСР з питань організації хлібозаготівель та виконання встановлених планів. На нараді виступив В. Молотов, який підкреслив, що пропозиції Й. Сталіна, вміщені у згаданих вище листах, прийняті політбюро і мають бути реалізовані⁴⁵.

2 липня Й. Сталін написав Л. Кагановичу і В. Молотову: «Зверніть якнайсерйознішу увагу на Україну. Чубар своєю розкладеністю й опортуністичним нутром і Косіор своєю гнилою дипломатією (щодо ЦК ВКП) та злочинно-легко-

⁴⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 12. — Арк. 192.

⁴¹ Там само. — Арк. 153.

⁴² Там само. — Арк. 166.

⁴³ Там само. — Оп. 3. — Спр. 889. — Арк. 25.

⁴⁴ Там само. — Оп. 162. — Спр. 13. — Арк. 4.

⁴⁵ 46. Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. — М., 1995. — С. 242; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 889. — Арк. 16; Спр. 890. — Арк. 8.

важним ставленням до справи — занাপастять до решти України. Керувати нинішньою Україною не до снаги цим товаришам». У зв'язку з цим Й. Сталін висловив припущення про зміщення з посад В. Чубаря і С. Косіора⁴⁶. Його формулювання свідчили про те, що він втратив довіру до українського керівництва, особливо до В. Чубаря.

Висловлені Й. Сталіним думки про нездатність С. Косіора, В. Чубаря та інших українських лідерів керувати республікою мали подвійний підтекст. На керівництво ЦК КП(б)У, яке не впоралося із планами хлібозаготівель і продовольчим постачанням республіки, покладалася політична відповідальність за голод в Україні, що мав тенденцію до поширення. З точки зору центра влади в Кремлі, субцентр влади в Харкові втратив здатність виконувати його настанови й управляти соціально-економічними процесами в республіці. Більше того, Й. Сталіна занепокоїло те, що десятки тисяч українських селян поїхали до різних регіонів СРСР, щоб знайти харчі, врятувати себе та родини від голодної смерті. Кремлівський вождь розцінював це як фактор, що дестабілізував колгоспну систему в СРСР. Отже керівники УСРР, за думкою Й. Сталіна, несли відповідальність не лише за голод в республіці, але й за політичні прорахунки (внаслідок діяльності або, скоріше, бездіяльності), що зашкодили СРСР. На мій погляд, Й. Сталін навмисно перекладав відповідальність за катастрофічну ситуацію в Україні на керівництво УСРР. У своїх міркуваннях він жодним чином не визнавав згубності колективізації сільського господарства та величезних державних хлібозаготівель, що прирікали мільйони людей до голодної смерті. Його логіка була цілком відмінна: примусити регіональних лідерів рішуче й ефективно здійснити нову хлібозаготівельну кампанію з урожаєм 1932 р., щоб створити великі державні резерви зерна.

Головним чином для того, щоб здійснити вказівки Й. Сталіна з організації хлібозаготівель, політбюро ЦК ВКП(б) вирішило відрядити В. Молотова і Л. Кагановича на III Всеукраїнську партійну конференцію (6–9 липня 1932 р.)⁴⁷ Напередодні поїздки різні наркомати та відомства СРСР підготували В. Молотову статистичні дані про стан економіки України. Серед цих даних звернув на себе увагу факт, що заплановані для України показники першої п'ятирічки (1928/29–1932/33 рр.) були далекими від виконання. Особливо наочно провал планів простежувався у сільському господарстві України. Внаслідок різкого зростання посівних і збиральних площ у 1929–1931 рр. виявилася ліквідованою система правильної сівозміни: озима пшениця і цукровий буряк стали панівними сільськогосподарськими культурами. Під час весняної посівної кампанії 1932 р. лишилися недосіяними 2,2 млн. га землі. Величезних втрат зазнало тваринництво. Порівняно з 1929 р. у 1932 р. поголів'я коней в Україні зменшилось на 1,3 млн., корів — на 871 тис., удвічі менше стало свиней і в чотири рази — овець. За відомостями Комітету Заготівель у 1930–1931 рр. Україна давала понад дві третини всього збіжжя, яке надходило до державних резервів. Але на 25 червня 1932 р. план хлібозаготівель з урожаєм 1931 р. в республіці був виконаний лише

⁴⁶ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 210.

⁴⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 891. — Арк. 10.

на 86,3% — менше, ніж в решті хлібних районів СРСР, а також менше за показники на цю ж дату в 1931 р.

На 25 червня загальний обсяг насінневої позики, наданої Україні союзним керівництвом, склав 151 296 тонн, а продовольчої допомоги — 57 632 тонни. Якщо порівняти останню цифру з цифрами, які містились у рішеннях політбюро ЦК ВКП(б) за квітень–червень, то вийде, що реальна продовольча допомога Україні була значно скромнішою, ніж це передбачалось. Вона могла забезпечити нормальний хлібний раціон для 8 млн. людей, які знаходилися в республіці на централізованому постачанні, лише впродовж тижня.

Аналізуючи ці цифри, В. Молотов і Л. Каганович, звичайно, розуміли руйнівні наслідки політики радянського керівництва в Україні. Та обидва підтримували пропозиції Й. Сталіна про створення великих державних запасів продовольства беззаперечно. Їхали вони на партконференцію КП(б)У не в порожні. 5 липня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило виділити 6 400 тонн хліба на проведення просапних робіт в Україні⁴⁸.

6 липня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, в якому взяли участь В. Молотов і Л. Каганович, С. Косіору було доручено відредагувати проект резолюції Всеукраїнської партконференції «на підставі обміну думками, що відбувся». Але центральне політичне значення мало рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про план хлібозаготівель», задля якого московські представники приїхали до Харкова. В ньому мовилося: «Вважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівель по селянському сектору обсягом 356 млн. пудів і прийняти його до беззастережного виконання»⁴⁹. Рішення стало певною політичною перемогою В. Молотова і Л. Кагановича. Але дісталось воно їм нелегко. Якщо уважно проаналізувати виступи на розпочатій по кількох годинах партконференції членів українського політбюро М. Скрипника, Г. Петровського, В. Чубаря, а також деяких секретарів райкомів партії, помітна загальна думка українських працівників, що план хлібозаготівель нереальний і необхідно його зменшити. Наприклад, М. Скрипник заявив, що не згодний з тими, хто головну увагу приділяє хлібозаготівлям. Г. Петровський відверто говорив про те, що окремі райони знаходились у важкому продовольчому стані. В. Чубар зосередився на недоліках, що існували у сільському господарстві України.

Доповідаючи у листі до Й. Сталіна від 6 липня 1932 р. про хід обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У та третій Всеукраїнській партконференції плану хлібозаготівель, В. Молотов та Л. Каганович писали: «Ми категорично відхилили перегляд плану, вимагаючи мобілізації партсил для боротьби з втратами, розбазарюваннями хліба...»⁵⁰. Вони виступили наприкінці конференції, характеризували думки про необхідність знизити плани хлібозаготівель як «антибільшовицькі намагання». Послідовно суперечити сталінським посланцям

⁴⁸ Там само. — Оп. 162. — Спр. 13. — Арк. 15.

⁴⁹ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 194. У посиланні на архівне джерело невірно вказаний аркуш. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 152–166.

⁵⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 219.

ніхто не насмілювався. В резолюції зазначалося, що конференція приймає до безумовного виконання встановлений для республіки план хлібозаготівель, вимагає від вищого та місцевого партійно-радянського апарату України «нещадно викривати опортуністів, капітулянтів та скигліїв»⁵¹. Таким чином, В. Молотову і Л. Кагановичу вдалось досягти своєї головної мети: найбільша за чисельністю національна республіканська компартія в СРСР — майже півмільйона членів — офіційно підтверджувала правильність курсу Сталіна та його прибічників на здійснення нової хлібозаготівельної кампанії⁵².

Цікаво, що в промовах В. Молотова і Л. Кагановича лунали дуже оптимістичні оцінки врожаю 1932 р. Хоча московські гості знали, що недосіяна площа ярів в Україні складала 2,2 млн. га, а сівба провадилася за зниженими нормами висіву насіння. Спроби визначити врожайність зернових в Україні почались лише після наради при РНК УСРР під головуванням В. Чубаря 5 липня. На нараді було визнано, що дані обласних органів «є аж надто орієнтовними» і потребують уточнення⁵³. Матеріалів наступного засідання віднайти поки не пощастило, але видається, що цифри в 7,8–8,5 цнт з га, які з'явилися у середині липня, вочевидь ґрунтувалися на біологічному врожаєві та були завищені. На 1 жовтня ці показники знизилися до 6,8–7,5 цнт з га⁵⁴. Офіційна цифра середньої врожайності зернових в Україні 8 цнт з га, яка увійшла згодом до всіх статистичних збірників, зрозуміло, не відповідала дійсності. Показово, що наприкінці 1932 р. фахівцями українського наркомату землеробства була підготовлена довідка, укладена за даними селекційних станцій і сільськогосподарських інститутів. У ній не наводили цифр, але розбіжність між очікуваною і фактичною врожайністю пояснювали кліматичними причинами⁵⁵. Висновки американського історика М. Таугера про те, що середня врожайність зернових в Україні у 1932 р. була нижчою від офіційних цифр, здаються цілком вірогідними. Якщо взяти до уваги величезні втрати при збиранні врожаю, а також 1,1 млн. га зовсім неживатих земель, то валовий збір зерна в Україні дійсно міг виявитись істотно нижчим від офіційної цифри в 14,6 млн. тонн⁵⁶. Але висновок М. Таугера, що низький валовий збір збіжжя був одним з вирішальних чинників голодомору, видається не дуже правильним. Головними були хлібозаготівлі, що призводили до «викачки» хліба з села. Необхідно також врахувати, що встановлений для України план хлібозаготівель не вичерпував усіх форм здавання селянами збіжжя та продовольства державі. До нього треба додати мірчуковий збір, різноманітні заготівлі м'яса, вершкового масла, яєць, інших видів продовольства,

⁵¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів. Конференцій і пленумів ЦК. 1918–1941. — Т.1. — К., 1976. — С. 750–752.

⁵² Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С. 152–154.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 43.

⁵⁴ 52. Там само.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 306, 308.

повернення державі насіннєвої позики, розрахунки колгоспів з МТС за здійснені ними роботи.

Величезні обсяги державних заготівель продовольства в умовах спровокованої владою кризи сільськогосподарського виробництва залишали відкритими питання про реальність накреслених планів, а також про долю українського селянства. При цьому радянське керівництво усвідомлювало, що насувається катастрофа. Російський історик М. Івницький наводив факт того, що, повернувшись влітку з України, В. Молотов на одному із засідань політбюро ЦК ВКП(б) визнав: «Ми стоїмо наперед перед приви́дом голоду і до того ж у багатих хлібних районах». Але політбюро вирішило «будь-що виконати затверджений план хлібозаготівель»⁵⁷.

Як інтерпретувати таке злочинне рішення? Адже кремлівські вожді добре розуміли, що вони прирікають на смерть мільйони людей. Логіка пояснення може бути такою: в разі відмови від хлібозаготівель унеможлилювались експорт пшениці, надходження валюти, закупівля обладнання для заводів, що споруджувалися, у кінцевому наслідку — так звані «темпи соціалістичного будівництва». Тоді необхідно було визнавати помилковість політики «великого стрибка», здійснюваної Й. Сталіним і його прибічниками, що означало їхню цілковиту політичну дискредитацію та загибель усіх життєвих сподівань.

Й. Сталін чудово знав і враховував міру незадоволення його політикою в суспільстві, а також у самій Компартії (справа М. Рютіна це потверджує)⁵⁸. Він і група керівників, яка його підтримувала, розуміли, що, відмовившись від здійснення такої політики, владу в партії та країні вони можуть не втримати. Тобто, в умовах глибокої соціально-економічної кризи, породженої їхньою безвідповідальною політикою, можливість зміни курсу чи маневру для групи Й. Сталіна була вкрай звуженою. Ці люди воліли йти до кінця, прирікаючи на голод і смерть мільйони. Адже кінцевою метою їх політики була побудова «держави-комуни» (за В. Ленінім), для чого потрібно було створити штучні поза ринкові економічні відносини та перебудувати соціальну структуру суспільства

⁵⁷ Івницький Н.А. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 355. Російський історик М.О. Івницький знайшов документ про це в 1960-х рр., коли йому дозволили працювати з матеріалами політбюро ЦК ВКП(б) за 1930-ті рр. Нині ці матеріали зберігаються в Архіві Президента Російської Федерації. Оскільки документи не розсекречені, посилання на них в цитованому джерелі не наведені. Згадка про цю заяву В. Молотова міститься в іншій книзі, але теж без чіткого посилання. Див.: Репрессивная политика советской власти в деревне 1928–1933 гг. — М, 2000. — С. 296.

⁵⁸ Див.: М. Рютін — член більшовицької партії з 1914 р. У 1930 р. кандидат у члени ЦК ВКП(б), розповсюдив серед партійних чиновників звернення «До всіх членів ВКП(б)», в якому звинуватив Сталіна в узурпації влади. Розробив ідеологічну платформу «Сталін та криза пролетарської диктатури», що розповсюджувалася у колах партійного апарату. Стверджував, що Сталін — зрадник ленінських ідеалів, наполягав на відстороненні Сталіна від влади в компартії. 1932 р. його заарештували, звинуватили у створенні контрреволюційної організації «Союз марксистів-ленінців» з метою боротьби з радянською владою. За справою, що розгорнула колегія ОДПУ СРСР за ініціативи Сталіна 1932–1933 рр., до карної відповідальності у позасудовому порядку залучили понад 30 осіб, серед них колишні високопосадовці компартії — Л.Б. Каменев та Г.Є. Зинов'єв. У 1937 р. Рютіна знову звинуватили та засудили до розстрілу. Див.: Реабилитация: Полит. процессы 30–50-х годов. — М., 1991. — С. 92–104.

(відповідно до більшовицько-марксистського світогляду, характерного для Й. Сталіна та його соратників). За таких ідеологічних чинників держава відіграла провідну роль у «соціальной інженерії», що яскраво проявилось в насадженні колгоспного ладу, здійсненні політики хлібозаготівель, проведенні масових репресивних акцій проти різних груп населення.

20 липня 1932 р. Й. Сталін надіслав до Л. Кагановича та В. Молотова листа щодо підготовки закону про захист соціалістичної власності, в якому давав вказівку ОДПУ СРСР взяти під суворий нагляд село, всіх «активних проповідників проти нового колгоспного ладу, активних проповідників ідеї виходу з колгоспу — вилучати і направляти до концтабору». Подібна доля чекала перекупників-спекулянтів. Керівництву органів держбезпеки доручалося негайно задіяти агентурно-інформаційну мережу для детального виявлення «ворожого елементу» та вивчення настроїв селян. На думку Й. Сталіна, чекісти могли розпочати масову репресивну операцію проти вказаних вище соціальних категорій наприкінці серпня 1932 р.⁵⁹

Л. Каганович 24 липня 1932 р. писав Й. Сталіну, що після засідання політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники ОДПУ на чолі з В. Менжинським. Вірогідно, що для цієї зустрічі секретно-політичний відділ ОДПУ СРСР підготував довідку, в якій зазначалося, що весняна посівна кампанія пройшла в Україні вкрай напружено. Голодом були охоплені 127 районів та вся територія АМСРР (понад 20 тис. голодуючих родин). Спостерігалися чисельні факти вживання у їжу сурогатів та м'яса померлих тварин, випадки канібалізму та самогубства на ґрунті голоду. На 20 травня лише у 21 районі з колгоспів вийшло 116 тис. осіб. В окремих районах за продовольством виїхало до 50% населення. Невиходи на роботу у колгоспах сягали від 30 до 70%. Від 1 січня до 15 липня 1932 р. в УСРР зареєстровано 923 масові виступи. За неповними даними, з січня по травень 1932 р. з прикордонних районів республіки емігрували 745 осіб, ще 1130 були затримані на кордоні. У документі робився недвозначний висновок, «що по кількості «масових антирадянських проявів Україна стоїть на першому місці». Органи держбезпеки проінформували про виявлення в січні — липні 1932 р. в УСРР 118 «куркульських контрреволюційних організацій» загальною чисельністю 2479 осіб, 35 груп (562 особи) по лінії «національної контрреволюції»⁶⁰. На зустрічі з членами політбюро ЦК ВКП(б) керівникам ОДПУ СРСР зачитали пункт з листа Й. Сталіна щодо головних завдань чекістів. У відповідь вони пообіцяли, що найближчим часом розроблять відповідний план заходів, який повідомлять Й. Сталіну⁶¹.

24 липня Й. Сталін надіслав В. Молотову і Л. Кагановичу вельми показового, на мій погляд, листа, в якому підтвердив свою налаштованість «на безумовне

⁵⁹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 235–236; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2007. — С. 258.

⁶⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы: В 5 т. — М., 2001. — Т. 3. — С. 421; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2007. — С. 259.

⁶¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 243.

виконання плану хлібозаготівель по СРСР». Однак він вважав, що «доведеться зробити виняток для особливо постраждалих районів України. Це необхідно не лише з погляду справедливості, а й через особливе становище України, спільний кордон з Польщею тощо». Наступного дня Сталін обґрунтував свою пропозицію кількома причинами та висловив думку про обсяги скорочення плану. Він, зокрема, писав: «Я гадаю, що 30 міл. Пудів зерна вистачить на цю справу. На крайній випадок можна піти на 40 міл. Пудів. Українці можуть зажадати, щоб ця сума була розтицяна по всіх колгоспах чи щоб індивідуалам була надана така ж сама допомога, як колгоспам. Якщо будуть такі вимоги, їх треба відкинути. Потрібно взяти лише постраждалі колгоспи, знизивши їм... у середньому 50% плану. Індивідуалам скинути лише 1/3 або навіть 1/4 плану»⁶².

Плани залишалися нереально високими. У липні — першому місяці хлібозаготівель — план в Україні не був виконаний. На 31 липня заготовили загалом 48 тис. тонн зерна (в 1931 р. — 336 тис. тонн)⁶³. Постачання Донбасу, промислових центрів, поставки збіжжя до Москви та Ленінграду були зірвані. Хлібозаготівлі, як і раніше, викликали відчайдушний опір українського селянства, а також багатьох низових партійно-радянських працівників. Повсюдно голодуючі зрізали на полях незріле колосся. Вони в будь-який спосіб намагалися сховати від хлібозаготівельних бригад і комісій вижати хліб. Для виконання накреслених планів керівництво республіки наприкінці липня перейшло до більш жорсткої політики. Були заборонені колгоспна торгівля хлібом, а також перемелювання збіжжя на млинах без дозволу сільрад. Увесь керівний склад ЦК КП(б)У та обкомів відряджався на хлібозаготівлі до районів, начальство яких ЦК КП(б)У звинуватило у бажанні одержати мінімальні плани заготівель і «хвостистських настроях». У цих умовах вельми дивно було надати М. Скрипнику та Г. Петровському відпустки задля поїздки на лікування за кордон⁶⁴. Навіть враховуючи справді поганий стан їхнього здоров'я (обидва були літніми людьми), за такого напруженого становища це могло бути виявом політичної недовіри і незадоволення з боку керівництва ЦК ВКП(б).

Ситуація з хлібозаготівлями складалася дійсно критична. 7 серпня 1932 р. був прийнятий закон про охорону суспільної власності. Названий народом «законом про п'ять колосків», він передбачав за крадіжку колгоспної чи кооперативної власності розстріл із конфіскацією всього майна, а за пом'якшуючих обставин — позбавлення волі не менш ніж на 10 років також із конфіскацією всього майна. Амністія з таких судових справ заборонялася. Звернемо увагу на те, що закон в липні 1932 р. ретельно готувався за ініціативою Й. Сталіна, якій вніс до нього правки та додатки⁶⁵. Вірогідно, що Й. Сталін вже після ознайомлення з листами В. Чубаря та Г. Петровського знав, що голодні селяни вимушені красти з поля збіжжя. Отже його ініціатива була не реакцією на ситуацію,

⁶² Там само. — С. 245.

⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 228.

⁶⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 894. — Арк. 11; Оп. 162. — Спр. 13. — Арк. 55.

⁶⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 235, 240–241, 245–246, 249, 260.

а передбаченням дій селян. Тому він пропонував законодавчо розцінити це як злочин; селяни мали вмирати голодною смертю, але не чіпати збіжжя на ланах.

Одночасно з посиленням репресивної політики Й. Сталін, незадоволений «політичною зрілістю» та організаційними здібностями керівництва УСРР, намагався встановити більш жорсткий контроль за його діяльністю. 11 серпня він писав Л. Кагановичу: «Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах стоїть справа, як стверджують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів і ось — долавівувався до краю... Погано за лінією радянською. Чубар — не керівник. Погано за лінією ДПУ. Реденсу не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна. Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, немало!) гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті — безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи незабаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек».

У зв'язку з такою оцінкою ситуації Й. Сталін пропонував призначити Л. Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У, залишивши його секретарем ЦК ВКП(б). Він також вважав доцільним призначити головою ДПУ УСРР В. Балицького, залишаючи його заступником голови ОДПУ СРСР. Крім того, Й. Сталін висловлював ідею призначити замість В. Чубаря главою РНК УСРР когось із керівників центральних господарських відомств, а самого В. Чубаря зробити заступником В. Молотова по РНК СРСР. С. Косіора передбачалось перевести на посаду секретаря ЦК ВКП(б).

Далі в листі Й. Сталін формулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо України: «...Поставити собі за мету перетворити Україну у щонайкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних ним заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу — її прикордонних районів тощо), повторюю — ми можемо втратити Україну»⁶⁶.

Ця фраза «ми можемо втратити Україну» показує, що Й. Сталін глибоко усвідомлював міру кризи в республіці та побоювався соціального вибуху, у тому числі в українській компартії. Тому він характеризував незгодних з хлібозаготівлями як «гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті — безпосередніх агентів Пілсудського». Всі незгодні з хлібозаготівлями були для нього політичними супротивниками та класовими ворогами, які загрожували його владі.

⁶⁶ Там само. — С. 273–274.

Важко сказати, наскільки реальною була можливість активного широко-масштабного виступу українських селян за участі частини місцевих керівників проти центральної влади. Скоріше за все, ослаблені голодом люди були фізично не здатні до активних дій. Й. Сталін пам'ятав, що війська ДПУ УСРР придушили масові, іноді збройні антиколективізаційні виступи селян на початку 1930-го р. Маловірогідним було й вторгнення польських військ в Україну у випадку повстання селян. На мій погляд, логіка Й. Сталіна з її політичними звинуваченнями на адресу керівництва УСРР мала, перш за все, превентивний характер з метою встановлення більш жорсткого контролю за діяльністю вищих посадовців УСРР, партійно—радянських працівників обласного і районного рівнів та запобігання проявам незадоволення з їх боку.

16 серпня Л. Каганович у своєму листі цілком підтримав оцінки Й. Сталіна. «Горе в тім, — писав Л. Каганович, — що серед частини активу питання про хлібозаготівлі, їхні міркування про нездійсненність плану переросли у питання про ставлення до політики партії. Невпевненість, безперспективність, розгубленість і формальне виконання “обов'язку” — ось головні бацили, які роз'їдають зараз частину активу, зачіпають “трошки” і верхівку. Теорія, що ми, українці, невинно постраждали, створює солідарність і гнилу кругову поруку не тільки у середній ланці, а й у верхівці. Я вважаю, що, незалежно навіть від оргвисновків, настав момент, коли ЦК ВКП(б) мусить офіційно у політичному документі дати б оцінку та закликати організації до рішучого зламу. Резолюцію своєї конференції вони всерйоз не беруть, вважаючи її почасти вимушеною». Далі Л. Каганович відзначив, що С. Косіор «виявив великі слабкості та недоліки», спростивши завдання керівництва найбільшою парторганізацією. З приводу свого призначення в Україну Л. Каганович надавав Й. Сталіну «не тільки офіційне політичне, а й товариськи-моральне право розпоряджатися тим, кого Ви сформували як політичного діяча, тобто мною, Вашим учнем»⁶⁷.

По кількох днях Л. Каганович одержав нового листа від Й. Сталіна. У ньому повторювалася думка про те, що замінити С. Косіора можна було б тільки Л. Кагановичем, однак направляти його зараз в Україну недоцільно: «послабимо секретаріат ЦК... Що стосується Чубаря, то його можна залишити поки що і подивитись, як він буде працювати»⁶⁸. На мою думку, Сталін відмовився від ідеї надіслати до України Л. Кагановича, щоб зберегти контроль за партійною вертикаллю влади в СРСР, яка складала кістяк усіх інших структур влади та управління комуністичного режиму. В умовах кризи особисто відданий Л. Каганович був потрібним у Кремлі так само, як і Молотов, який очолював радянську вертикаль влади. Певно, що Й. Сталін усвідомлював глибину соціально-економічної кризи та можливі масштаби нового голоду, що насувався в Україні. Проте він не бачив нових політичних фігур, здатних реалізувати його політичний курс в УСРР, тому вирішив залишити на місцях вище політичне керівництво республіки, одночасно «зміцнити» працівників нижчих ланок управління.

⁶⁷ Там само. — С. 283–284.

⁶⁸ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 99. — Арк. 145–151, 170–171.

У серпні хлібозаготівлі продовжували наражатися на спротив селянства. У відповідь рішенням політбюро ЦК КП(б)У була припинена видача хліба на громадське харчування колгоспників. Усіх перекупників хліба притягали до судової відповідальності, щоб усунути їх з ринку (перекупниками були селяни, які при нагоді купували кілька пудів збіжжя). На село у порядку партійного набору було надіслано 2 347 працівників терміном на 2 роки⁶⁹. 17 серпня політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання «Про хлібозаготівлі на Україні» і вирішило: «Прийняти пропозицію Сталіна про скорочення плану хлібозаготівель на Україні на 40 млн. пудів як виняток для особливо постраждалих районів України з тим, щоби колгоспам особливо постраждалих районів зняти половину плану, а індивідуалам — третину. Б) Викликати терміново т. Косіора Ст. до Москви. В) Доручити т.т. Куйбишеву, Косіору Ст., Кагановичу визначити райони, по яких передбачається зниження, не припускаючись зрівнялівки». Ще одним рішенням в Україні збільшувалась кількість війська, зайнятого на збиранні врожаю⁷⁰. Пропозиція Й. Сталіна про зниження на 40 млн. пудів (640 тис. тонн) плану хлібозаготівель для України мала суто політичний підтекст: вона показувала «турботу» вождя про інтереси республіки. Але реального значення для голодуючої України зменшення плану на 11,2% не мало: їй залишалось здати 5 391 488 тонн збіжжя, що в умовах вочевидь низького валового збору зернових було неможливо⁷¹. У серпні республіка знов не виконала плану хлібозаготівель.

Подібна до цієї ситуація складалася на Північному Кавказі, який разом з Україною мав забезпечити більш як половину загальносоюзного плану хлібозаготівель. Щоправда, голоду в цьому регіоні у першому півріччі 1932 р. не було, та селяни, налякані звістками з України, відмовлялися здавати хліб державі. 14 серпня перший секретар Північно-Кавказького крайкому партії Б. Шеболдаєв повідомив Й. Сталіна, що одноосібники чинять великий опір хлібозаготівлям. Він просив ЦК санкціонувати такі заходи: вимагати, щоб одноосібники молотили зерно під контролем місцевої ради; за невиконання плану відмовляти у праві на придбання промислових товарів; тих, хто не виконує плану, притягувати до судової відповідальності. Б. Шеболдаєв також просив скасувати 4–5-відсоткову «страхову надбавку» до хлібозаготівельних планів, встановлених в краї, та замінити здавання 80 тис. тонн пшениці заготівлею жита і кукурудзи.

Й. Сталін, ознайомившись із листом Б. Шеболдаєва, заявив, що ці та інші пропозиції необхідно прийняти. 20 серпня вони були затверджені політбюро ЦК ВКП(б). Одночасно Й. Сталін наполягав на розгортанні в регіоні ідеологічної кампанії, яка забезпечувала застосування закону про охорону суспільної власності. Та Л. Каганович повідомив Й. Сталіна, що хлібозаготівлі на Північному Кавказі йшли погано, підтвердивши це відповідними матеріалами. 20 серпня Б. Шеболдаєв надіслав Й. Сталінові ще одного листа, в якому він зазначав, що у колгоспників «є загострена осторога щодо хлібозаготівель». Селяни відкрито говорили, що на Північному Кавказі очікується таке ж важке становище, як і в

⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 2, 8, 27.

⁷⁰ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 13. — Арк. 76.

⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 32.

Україні. За цих обставин районні керівники відмовлялися доводити до колгоспів план хлібозаготівель. Б. Шеболдаєв просив знизити план і замінити здавання пшениці заготівлею інших сільськогосподарських культур.

Й. Сталін, прочитавши матеріали, надіслані йому Л. Кагановичем, а також нового листа північнокавказького лідера, роздратовано зажадав «вилаяти» Б. Шеболдаєва та інших керівників регіону. 22 серпня Й. Сталін відповів Б. Шеболдаєву: «Вашу записку одержав і відіслав до ЦК. Підтримати Вас не можу в зв'язку з поганою роботою краю з хлібозаготівель. Якщо Середня Волга, яка перенесла посуху, здала у третій п'ятиденці 4 млн. пудів, а Ваш край не здав і 2, то це означає, що крайком здрейфив перед труднощами і здав позиції апостолам самопливу або крайком дипломатичає і намагається ЦК вести за ніс. Погодьтеся, що я не можу підтримати у такій роботі»⁷².

Враховуючи цю позицію Й. Сталіна, 22 серпня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило встановити щомісячні норми здавання хліба на Північному Кавказі⁷³. Наступного дня воно ухвалило постанову «Про хлібозаготівлі на Північному Кавказі», в якій мовилося: «а) Рішуче відкинути будь-які намагання до скорочення плану хлібозаготівель на Північному Кавказі. б) Надіслати т. Шеболдаєву таку телеграму: “ЦК вважає цілком неправильною викладену у Вашій записці постанову крайкому на можливість невиконання плану хлібозаготівель на 10–15 млн. пудів (164–246 тис. тонн). Таке песимістичне ставлення до виконання плану хлібозаготівель і навіть точне визначення цифри недовиконання плану не сприяє мобілізації парторганізації та демобілізує її у справі виконання хлібозаготівельного плану. ЦК погодився на заміну 5-ти млн. пудів пшениці — 2-ма млн. пудів жита і 3-ма млн. пуд. Кукурудзи і вимагає безумовного виконання заготівель цих культур. До визначеного на вересень місяць плану хлібозаготівель у 30 млн. пудів (492 тис. тонн) додається недобір за серпень місяць. ЦК пропонує крайкому вжити всіх необхідних заходів до рішучого усунення демобілізаційних настроїв і мобілізації партійної організації та всіх сил радянських і заготівельних органів задля цілковитого виконання плану хлібозаготівель цього року»⁷⁴.

У вересні 1932 р. ситуація з хлібозаготівлями повторилася як в Україні, так і на Північному Кавказі. Українське керівництво вимагало від усіх працівників припинити дискусії про виконання хлібозаготівельних планів, а Північно-Кавказький крайком партії надіслав на місця директиви про застосування репресій до працівників, які не забезпечували виконання планів⁷⁵. Однак хліба до державних запасів надходило значно менше, ніж передбачалося планами. Хоча постачання промислових центрів і Червоної Армії з нового врожаю дещо поліпшилось, загальна соціально-економічна криза призвела до різкого падіння промислового виробництва. Навіть у Донбасі, який мав стратегічне значення і тому

⁷² Івницький Н.А. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 339.

⁷³ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 897. — Арк. 15.

⁷⁴ Там само. — Арк. 19.

⁷⁵ Івницький Н.А. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 340; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 50.

постачався продовольством краще від інших районів України, середньодобовий видобуток вугілля скоротився за перші дев'ять місяців 1932 р. на 22,4%. Чисельність робітників у вугільній промисловості за цей самий період зменшилася майже на 70 тис. осіб, або на 17,3%. Американський історик Х. Куромія писав про те, що маси робітників виїздили звідти у пошуках їжі та праці. Ще навесні 1932 р. Г. Орджонікідзе (нарком важкої промисловості СРСР), який знаходився у Донбасі, визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити поліпшення продовольчого становища у наступні місяці⁷⁶.

Подолати кризу промислового виробництва керівники СРСР намагалися, водночас застосовуючи суворий партійний контроль і більш реалістичну економічну політику. В центрі уваги була вугільна промисловість. 16 вересня політбюро ЦК ВКП(б) призначило першим секретарем Донецького обкому партії І. Акулова (до призначення — перший заступник голови ОДПУ СРСР), а секретарем Донецького обкому з постачання С. Саркісова (до призначення — начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно»). За місяць І. Акулов був обраний членом політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У, секретарем ЦК КП(б)У, відповідальним за Донбас⁷⁷.

З цих призначень розпочалась реалізація планів Й. Сталіна із зміцнення керівництва України відданими його курсу людьми. 1 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення призначити другим секретарем ЦК компартії України енергійного та твердого першого секретаря Середньо-Волзького крайкому ВКП(б) М. Хатаєвича⁷⁸. 9 і 15 жовтня були затверджені перші секретарі: Дніпропетровського обкому КП(б)У — В. Строганов, Вінницького — В. Чернявський, Чернігівського — П.Маркітан. Для посилення контролю за апаратом ДПУ УСРР 25 листопада 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило особливоуповноваженим ОДПУ СРСР на Україні В. Балицького (заступника голови ОДПУ СРСР) з підпорядкуванням йому всього апарату ДПУ України строком на 6 місяців. В. Балицького зобов'язали кожні дві декади доповідати про роботу органів ДПУ України⁷⁹.

У перші тижні жовтня темпи хлібозаготівель в Україні різко знизились. 8 жовтня С. Косіор у телеграмі обкомам КП(б)У назвав це зниження правоопортуністичним ставленням до хлібозаготівель, яке не лише ставило під загрозу плани вивезення та експорту збіжжя з території України, а й зривало постачання хлібом основних промислових центрів. 13 жовтня С. Косіор і 15 українських керівних працівників виїхали на хлібозаготівлі. Цими днями вперше взяв участь у засіданнях політбюро ЦК КП(б)У М. Хатаєвич, який особисто зайнявся хлібозаготівлями. Таким чином, виник прецедент: надісланий Кремлем секретар ЦК КП(б)У став контролювати дії першого секретаря ЦК української компартії.

⁷⁶ Kuromia H. Freedom and Terror In Donbass. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s. — Cambridge University Press, 1998. — P. 168.

⁷⁷ Блинов А.С. Иван Акулов. — М., 1967. — С. 70-71; Davies R.W. Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931-1933. — London, 1996. — P. 381; РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 900. — Арк. 34; Оп. 2. — Спр. 500. — Арк. 26.

⁷⁸ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 902. — Арк. 9.

⁷⁹ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936 г. — М., 2003. — С. 340.

6.3. Впровадження прямого правління центру влади в республіці: діяльність комісій

В. Молотова та Л. Кагановича

У другій половині жовтня темпи хлібозаготівель продовжували знижуватися. На 25 жовтня загальний план в Україні був виконаний на 39%, а місячне завдання — на 22%⁸⁰. На Північному Кавказі до 20 жовтня вдалося заготовити лише 18% місячного завдання⁸¹. 22 жовтня стривожене політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення: «З метою посилення хлібозаготівель відрядити на дві декади: а) т. Молотова на Україну з групою у складі т.т. Калмановича, Саркіса [Саркісова — Авт.], Маркевича, Кренцеля; б) т. Кагановича на Північний Кавказ з групою у складі т.т. Юркіна, Чернова». Отже керівники: радянської вертикалі влади в СРСР — Молотов та партійної вертикалі влади — Каганович, мали прискорити створення державних запасів збіжжя за рахунок його заготівлі у двох регіонах СРСР. Діяльність цих груп, які називали себе комісіями, засвідчила, що керівництво ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним перейшло до застосування масових репресивних акцій проти населення, тому їх діяльність аж ніяк не можна вважати власне хлібозаготівлею. Принагідно зауважу, що у дискусіях останнього часу деякі російські історики розглядають кампанію хлібозаготівлі лише як технологічну операцію. За її межі виносяться інші елементи політичного курсу групи Сталіна в Україні. Утім, факти свідчать, що хлібозаготівлі були одним зі стрижнів тодішньої політики в республіці.

23 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) скоротило експортний план зернових із врожаю 1932 р., а також ухвалило виконувати план постачання пшеничним борошном на 80% для Донбасу, на 85% — для Москви та Ленінграду. Україна, поза Донбасом, одержувала тільки 30% пшеничного борошна, а решту задовольняла житнім борошном⁸². Цього ж дня М. Хатаєвич підписав листа політбюро ЦК КП(б)У до місцевих партійних організацій, в якому стверджувалося, що районні та сільські парторганізації «повторюють куркульські балачки про цілковиту неможливість дати хліб державі». ЦК пропонував дати «рішучу відсіч куркульському опоріві хлібозаготівлям», покінчити зі спокійним ставленням партійних, радянських органів «до зростаючого тиску дрібнобуржуазної стихії на селі», яка виявляється у саботажі всіх заготівель, відмові від виконання державних зобов'язань⁸³. Одночасно С. Косіор і М. Хатаєвич надіслали до Москви листи, в яких пропонували знизити плани хлібозаготівель Україні відповідно на 50 і 70 млн. пудів (828 тис.—1,148 млн. тонн).

29 жовтня до Харкова прибула комісія В. Молотова. Відтоді рішення республіканського керівництва приймалися за безпосередньої участі або за вказівками членів цієї комісії. Цього ж дня за участю перших секретарів українських обкомів партії пройшло засідання політбюро ЦК КП(б)У. Всі обласні працівники

⁸⁰ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 903. — Арк. 8, 13, 17; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 81, 84–85, 92, 120; ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 67.

⁸¹ Івницький Н.А. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 340.

⁸² РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 904. — Арк. 11, 15.

⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 125.

висловилися за зниження хлібозаготівельних планів. В. Молотов погодився скоротити український план на 60–70 млн. пудів, але в категоричній формі зажадав зібрати решту 165–170 млн. пудів (2 706–2 870 тис. тонн). Крім того, він піддав різкій критиці українське керівництво, звинувачуючи його у неспроможності виконати план хлібозаготівель.

30 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) погодилося з пропозицією В. Молотова і скоротило український план хлібозаготівель на 70 млн. пудів. Українські керівники знов роз'їхалися по районах, намагаючись заготовити збіжжя. Сам В. Молотов у телеграмі до Й. Сталіна просив надіслати в Україну з Москви 50–70 досвідчених комуністів для роботи на хлібозаготівлях упродовж місяця. «Треба, — повідомляв він, — якомога швидше зламати наявні демобілізаційні настрої, що приховуються часто-густо безпринципною опортуністичною алілуйщиною в парторганізаціях, перед якими в листопаді стоїть велике завдання з хлібозаготівель». Крім того, В. Молотов писав, що на його доручення припиняється продаж частини промислових товарів колгоспам та одноосібникам⁸⁴.

1 листопада В. Молотов поїхав до Одеської, а згодом до Дніпропетровської областей, щоб на місці розібратися в ситуації. Судячи з телеграм, якими супроводжувалася діяльність його комісії, у перші дні листопада в Україні широко впровадилася практика припинення продажу промтоварів. 5 листопада В. Молотов зажадав від обласних і районних керівників налагодити облік збіжжя біля молотарок за допомогою спеціальних трійок і контролерів, які мали стежити за обмолотом. Також було надано вказівку розслідувати факти видачі у колгоспах додаткових зернових авансів.

Однак головним методом хлібозаготівель стали репресії. У директиві секретарям обкомів партії В. Молотов і М. Хатаєвич вимагали «нешадної кари злочинним елементам у правліннях колгоспів на підставі відомого декрету про охорону суспільної власності», а ЦК КП(б)У зобов'язав судові органи розглядати справи з хлібозаготівель поза чергою «як правило виїзними сесіями на місці із застосуванням крутих репресій»⁸⁵. Для цього в кожній області додатково створювали не менш ніж 5–10 роз'їзних судових груп. Обкоми партії цитована вище директива попереджала, що «пасивність у цій справі... ЦК КП(б)У розглядатиме як гірший різновид гнилого лібералізму, неприпустимого у більшовицькій партії». 6 листопада В. Молотов виїхав до Москви. 8 листопада С. Косіор від імені ЦК КП(б)У застеріг всіх керівників обкомів і райкомів партії, що коли вони не забезпечать різкого зламу у хлібозаготівлях, то будуть вжиті рішучі заходи впливу до районів. Це була пряма погроза партійним працівникам. 9 листопада надійшла директива ЦК ВКП(б) про вилучення всіх товарів з районів, які не виконували плану. 11 листопада політбюро ЦК КП(б)У вирішило припинити продаж промтоварів одноосібникам, які відмовлялися здавати хліб державі. Списки цих людей вивішували в крамницях і торгових місцях, з них стягували всі штрафи та виплати. Тих, хто провадив «підривну роботу проти хлібозаготівель», а також тих, у кого знаходили закопаний по ямах хліб, належало ви-

⁸⁴ РДАСПІ. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 141. — Арк. 7.

⁸⁵ Там само. — Арк. 12–16, 18; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 177.

селяти за межі району, найбільш активних — за межі області. Куркулів, які відмовлялися здавати хліб, пропонувалося арештовувати, а їхнє майно продавати. Вони також підлягали виселенню за межі області. На хлібозаготівлі додатково відряджали 80 курсантів Полтавської військової школи та 120 осіб з Харкова⁸⁶.

17 листопада до Харкова знову приїхав В. Молотов. Либонь, Й. Сталін був дуже роздратований перебігом хлібозаготівель, тому В. Молотов одразу повівся вкрай круто. 18 листопада на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за його участю було ухвалено постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель». Відповідно до неї, 600 робітників-комуністів з промислових центрів бригадами по 3–4 особи відправляли до сіл, де «куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набули особливо гострого характеру». Цим бригадам фактично дозволялося влаштовувати в селянських господарствах подвірні обшуки, забирати не лише збіжжя, а й усе продовольство.

ЦК КП(б)У вказував парторганізаціям, що їхнє першочергове завдання — виконати план хлібозаготівель до 1 січня 1933 р., а також утворити насінневі фонди колгоспів до 15 січня. Всі натуральні фонди, створені в колгоспах, перераховувалися до фонду хлібозаготівель. Заборонялося видавати будь-які натуральні аванси в усіх колгоспах, які не виконали плану хлібозаготівель. Організувалося вилучення хліба, «розкраденого у колгоспів та радгоспів», застосовувались натуральні штрафи в обсязі 15-місячної норми здавання м'яса. Крім того, було вирішено «притягувати до суду на підставі декрету від 7 серпня як розкрадачів державного і суспільного майна комірників, бухгалтерів, рахівників, завгоспів і вагарів, які приховують хліб від обліку та складають фальшиві облікові дані з метою полегшення злочинства й розкрадання...».

Щоб подолати опір хлібозаготівлям, який однозначно трактувався як «куркульський», ЦК КП(б)У ухвалив заносити на «чорну дошку» колгоспи, котрі не виконували планів. До них вживалися такі заходи: «а) негайне припинення підвезення товарів, цілковите припинення кооперативної та державної торгівлі на місці й вивезення з відповідних кооперативних крамниць усіх наявних товарів; б) цілковита заборона колгоспної торгівлі як для колгоспів, колгоспників, так і для одноосібників; в) припинення будь-якого кредитування та дострокове стягнення кредитів й інших фінансових зобов'язань; г) перевірка й очищення колгоспів з вилученням контрреволюційних елементів — організаторів зриву хлібозаготівель...».

На пересічних комуністів чекала чистка парторганізацій Снігурівського і Фрунзенського районів Одеської області, а також Солонянського, Васильківського і В.-Лепетиського районів Дніпропетровської області. Причому, «вичищених» передбачалося вислати як «політично небезпечних». Такі заходи щодо виключених з партії комуністів ще ніколи не застосовувалися настільки широко.

Одночасно політбюро ЦК КП(б)У вирішило посилити репресії проти куркульських і контрреволюційних елементів шляхом ліквідації «куркульських і петлю-

⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 178, 187–188, 193–194; Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 46.

рівських контрреволюційних гнізд», а також «усуненням у містах ідеологів та організаторів куркульського саботажу та зриву виконання державних завдань, що виявлені органами ДПУ». По трьох днях РНК УСРР своїм рішенням оформив пропоновані заходи для місцевих рад, відверто зауваживши: «Завданням натуральних штрафів й інших репресивних заходів є забезпечення цілковитого виконання хлібозаготівельних планів»⁸⁷.

Вельми показово, що п'ятим пунктом у протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада було рішення «Про вивезення хліба в листопаді місяці». Відповідно до нього, Україна мала до 8 грудня відвантажити до Москви, Іванова, Закавказзя, Горького, Ленінграду, Білорусії, Криму 99 тис. тонн збіжжя понад експортне завдання. Причому, до 25 листопада планувалося вивезти всі запаси комерційної та нефондівської пшениці, що знаходились на залізничних пунктах. Це означало, що в Україні не лишалося досить великих державних запасів хліба. Цими днями на централізованому постачанні в Україні знаходилося 7 159 500 осіб⁸⁸. Вивезеного збіжжя вистачило б їм за звичайного денного раціону хліба (1 кг) на два тижні, а за зменшеного раціону — на досить великий термін. Цілком зрозуміло, що історики можуть по різному інтерпретувати такі дії кремлівської влади та її республіканських підлеглих. Проте чому знадобилося вивезти такі запаси збіжжя з території УСРР? Однозначний висновок вважаю передчасним, оскільки нині, на жаль, не відомо, чи здійснювався у такому масштабі вивіз збіжжя з інших регіонів СРСР.

Дії В. Молотова і Й. Сталіна викликали певне незадоволення українських партійних працівників. Це відчув В. Молотов, який 18 листопада виступив на зборах харківського партійного активу із тлумаченням вжитих заходів. По двох днях у телеграмі до Й. Сталіна В. Молотов пояснив, що збори були необхідні, «оскільки у чималій частині українських працівників є опортуністичні хитання...»⁸⁹. Листування В. Молотова з місцевими працівниками з питань хлібозаготівель свідчить, що голова уряду СРСР намагався теоретично обґрунтувати граничну жорстокість своїх дій. У його інтерпретації репресивний курс радянського керівництва був зворотною реакцією на «нову тактику класових ворогів» на селі. В. Молотов стверджував, що агенти куркульства позабиралися до багатьох колгоспних «шпарин та дірок», вміло удаючи з себе «друзів» колгоспників. Вони пролізли до правлінь колгоспів на посади рахівників і завгоспів, а їхня злочинна праця (приховування від держави хліба) полегшується «опортуністичною полудою» і безхарактерністю частини комуністів. Проти розкрадачів колгоспного хліба В. Молотов пропонував спрямувати «вістря політичної роботи»⁹⁰.

На практиці така «робота» провадилась у формі операції ДПУ УСРР, що розпочалась 20 листопада та тривала до лютого 1933 р. Згідно з підготовленою в ДПУ рознарядкою, арештам мали підлягати 3 525 осіб, здебільшого — керівні

⁸⁷ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 250–261; ЦДАВО України. — Ф. 813. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 32.

⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 647. — Арк. 8–10, 13.

⁸⁹ РДАСПІ. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 141. — Арк. 42.

⁹⁰ Там само. — Арк. 29–30.

сільськогосподарські працівники, а сама операція охопила 243 райони України⁹¹. Протягом листопада 1932 — січня 1933 рр. було ліквідовано понад 390 «антирадянських, контрреволюційно-повстанських, шовіністичних» організацій і груп, заарештовано 37 797 осіб, розглянуто понад 12 тис. справ, внаслідок чого до розстрілу засуджено 719, ув'язнення до концтаборів — 8003, висилці — 2533 осіб⁹². Опубліковані дані свідчать, що у 1932 р. в СРСР було розстріляно 2728 осіб⁹³. За підрахунками Р. Подкура, в УСРР протягом серпня–грудня 1932 р. засудили до розстрілу 929 осіб⁹⁴. Отже, за 5 місяців 1932 р. в республіці розстріляли близько 30% розстріляних в СРСР упродовж року.

20 листопада В. Молотов, віддавши С. Косіору розпорядження заборонити продаж у сільській місцевості сірників, солі, гасу, виїхав у Дніпропетровську область. 21 листопада члени його комісії надіслали до політбюро ЦК ВКП(б) шифровку: «Пропонуємо надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (Косіор, Реденс, Кисельов з ЦКК) на період хлібозаготівель остаточне вирішення питань про вироки до вищої міри покарання з тим, щоб ЦК КП(б)У раз на декаду звітував про свої рішення з цих справ перед ЦК ВКП(б)». Отож, цим створювався поза-судовий орган, що утверджував смертні вироки у справах репресованих під час хлібозаготівель.

22 листопада політбюро ЦК ВКП(б) затвердило пропозицію комісії В. Молотова. Крім того, ОДПУ СРСР доручили «у декадний термін вивезти з України до таборів всіх ув'язнених, які мають вироки, починаючи від трьох років і вище, у справах про розкрадання колгоспного і державного майна та саботаж хлібозаготівель». Політбюро ЦК ВКП(б) погодилося з пропозицією президії ЦКК ВКП(б) про чистку в сільських осередках, «що найбільш відстали з виконання плану та мають факти поганої поведінки комуністів»⁹⁵.

Цього та наступного дня комісія В. Молотова працювала в Харківській області. В. Молотов і М. Хатаєвич обмінялися листами з приводу брошури останнього, окремі засади якої піддав критиці голова РНК СРСР. Відповідаючи на зауваження, другий секретар ЦК КП(б)У писав: «Я вважаю, що ми повинні заготовляти в колгоспах товарний хліб, а не хліб взагалі. Боротьба за хліб повинна мати на увазі не тільки отримання того хліба, який вже вироблений, а й збільшення виробництва хліба. А для того, щоб виробництво хліба збільшувалося відповідно до потреб і запитів пролетарської держави, ми повинні дбати про те, щоб

⁹¹ Див.: Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 46.

⁹² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 96.

⁹³ Реабилитация: Как это было. Март 1953 — март 1956 гг. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. — М., 2000. — Т. 1. — С. 76–77.

⁹⁴ Podkur R. Rozsekrečena pamiat: Golodomor 1932–1933 rokov v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD [Declassified Memory: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in GPU–NKVD Documents] // Golodomor Studies. — Winter–Spring 2010. — Vol. 2. — N 1. — P. 150.

⁹⁵ РДАСПІ. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 141. — Арк. 55; Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 907. — Арк. 17–18; Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 17.

основні виробничі та споживчі запити колгоспів і колгоспників були задоволені, інакше вони сіяти і розширювати виробництво не будуть».

В. Молотов не погоджувався з логікою М. Хатаєвича. 23 листопада, перед від'їздом з Харкова до Москви, він різко охарактеризував міркування М. Хатаєвича: «Ваша позиція докорінно неправильна, небільшовицька. Не можна більшовику відсувати задоволення потреб — мінімальних потреб, за суворо і неодноразово перевіреним партією рішенням, — потреб держави на десяте і навіть на друге місце, на задоволення цих потреб з колгоспних та інших “поденків”. Більшовик, продумавши і перевіrivши їхній розмір та становище загалом, мусить поставити задоволення потреб пролетарської держави у першочерговому порядку. З іншого боку, не можна припускатися зворотних опортуністичних крайнощів: “брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись тощо”. Ця позиція, також небільшовицька, впливає з відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав»⁹⁶. Однак логіка В. Молотова в умовах, коли запасів зерна в українському селі не було, об'єктивно провадила до того, що хліб брався «будь-який і де завгодно», причому переважно репресивними заходами.

Такий підхід до хлібозаготівель був характерний також для Л. Кагановича, який очолив комісію, скеровану на Північний Кавказ. Це свідчило про єдину тактику, вироблену кремлівським керівництвом. 28–29 жовтня Л. Каганович підготував проект рішення «Про хлібозаготівлі та сівбу на Північному Кавказі», яке одразу ж було схвалено на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Його формулювання розкривали сутність тактики «центру»: «а) Відрядити на Північний Кавказ крім т.т. Кагановича, Чернова, Юркіна додатково т.т. Мікояна, Гамарника, Шкірятова, Ягуду і Косарева; б) Доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо — на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби; в) Основне завдання зазначеної групи товаришів — виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані»⁹⁷.

Таким чином, Л. Каганович та інші радянські керівники планували посилити хлібозаготівлі на Північному Кавказі переважно боротьбою з «контрреволюційними елементами» на Кубані. Нарік Б. Шеболдаєв згадував, що Й. Сталін відмовився надати допомогу насінням для осінньої сівби селянам Кубані, а також звинуватив місцевих працівників у невмінні ефективно здійснювати політичний курс. Л. Каганович на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.) казав, що Й. Сталін звернув особливу увагу північнокавказьких керівників на необхідність боротися з класовим ворогом, який саботував хлібозаготівлі та сівбу. Виступи на пленумі Б. Шеболдаєва і Л. Кагановича уважно аналізував японський вчений Н. Шимотомаї, який опублікував у 1983 р. серйозне

⁹⁶ Там само. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 141. — Арк. 74–76. По кількох днях політбюро ЦК КП(б)У на пропозицію самого М. Хатаєвича вилучило цю брошуру з обігу для внесення в неї необхідних змін. Див.: РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 2. — Спр. 140. — Арк. 127.

⁹⁷ Там само. — Оп. 3. — Спр. 214. — Арк. 214.

дослідження про діяльність комісії Л. Кагановича на Північному Кавказі⁹⁸. Він ґрунтувався на приступних у ті роки друкованих джерелах. Документи, що стали приступними в останні роки, підтверджують багато висновків історика.

1 листопада 1932 р. комісія Л. Кагановича прибула до Ростова-на-Дону. Цього ж дня відбулося засідання бюро Північно-Кавказького крайкому партії. Йшлося про те, що план хлібозаготівель у колгоспах краю виконаний на 39%. Учасники засідання відзначали низьку врожайність зернових, до чого спричинився поганий обробіток полів. Осіння сівба практично не провадилася. Колгоспники відмовлялися ставати до праці, якщо не видавали хліб на громадське харчування. Деякі місцеві керівники роздавали їм зібране збіжжя, применшуючи для вищих органів врожайність.

Дуже поширилися крадіжки та приховування зерна. Від початку хлібозаготівельної кампанії крайові судові органи притягли до відповідальності за розкрадання хліба 3 тис. осіб. З них 1 300 засудили до 10 років позбавлення волі у концтаборах, а 150 прирекли до розстрілу. Б. Шеболдаєв відмічав, що опір хлібозаготівлям у краї був значно сильніший, ніж у 1931 р., — за участю цілих колгоспів і партійних організацій.

У своїй першій промові перед північнокавказькими працівниками Л. Каганович чітко заявив, що буде вирішувати проблему хлібозаготівель у боротьбі з «контрреволюційними куркульськими елементами». Поза сумнівом, він знав про брак зерна в краї, але стверджував, що неможливо «піти на ретельні розрахунки балансу хліба. Нас обдурять у цьому випадку, це означатиме відмову від хлібозаготівель». Надалі він піддав різкій критиці роботу північнокавказьких комуністів на хлібозаготівлях. Членів партії, які не хотіли в них брати участь, Л. Каганович назвав поганими комуністами. «А поганий комуніст гірше, ніж зовсім нема комуніста, — робив висновок Л. Каганович, — бо він партквитком освячує, благословляє куркульські настрої». Сталінський посланець звернув увагу присутніх на те, що опір хлібозаготівлям, зокрема на україномовній Кубані, посилили агітація і діяльність організованих груп з голодуючої України (малося на думці, що це були контрреволюційні групи). Л. Каганович запропонував занести 3–5 станиць на «чорну дошку»: заборонити в них торгівлю, провести очищення від «контрреволюційних елементів» і кілька показових судових процесів над «контрреволюціонерами» з публікацією відповідних повідомлень у пресі.

Він порадив послати в 31 район членів бюро крайкому уповноваженими з хлібозаготівель. Висловив також ідею спровокувати чутки про переселення з Півночі на кубанські землі селян, які краще за місцевих оброблятимуть землю. Наприкінці виступу Л. Каганович запропонував створити шість комісій крайкому партії для вироблення конкретних дій (про Кубань, про плани хлібозаготівель і сівби для районів, про чистку партійної та комсомольської організації, про комсомол, про заходи за лінією Червоної Армії, про заходи за лінією ОДПУ).

⁹⁸ Shimotomai N. A Note on Kuban Affair (1932–1933): The crisis of Kolkhos agriculture in the North Caucasus // Acta Slavica Iaponica. — Sapporo (Japan), 1983. — Tomus I. — P. 46.

Цього ж дня Л. Каганович звернувся до Й. Сталіна з пропозицією знизити план хлібозаготівель по Північному Кавказу на 358 600 тонн.

2 листопада відбулась нарада 26 секретарів райкомів партії, на якій прозвучали прямі політичні звинувачення на їхню адресу. Б. Шеболдаєв так і заявив: «Основне політичне завдання — зламати опір, починаючи з вас, секретарів райкомів, і кінчаючи колгоспниками, та домогтися, щоб на селі не було єдиного фронту проти хлібозаготівель і сівби. Треба до кінця доводити репресії, щоб не сміялися з нашої короткозорості». Ще крутішою була позиція Л. Кагановича: «Треба пам'ятати, що не може бути жалю та м'якості до класового ворога. Чим твердіше, тим менше доведеться вживати репресій... Хто не здатний до більшовицької боротьби — хай скаже та відійде». Цікаво, що в своєму щоденнику Л. Каганович проти останнього речення поставив олівцем знак питання.

Після наради засідали комісії з розробки проектів ухвал крайкому партії. Л. Каганович особисто редагував ці ухвали. В них передбачалося занести на «чорну дошку» станиці Ново-Рождественську Тихорецького, Медведовську Тимашевського та Теміргоевську Курганенського районів. Це тягнуло за собою негайне припинення довозення товарів і кооперативної та державної торгівлі на місці, а також вивезення з кооперативних крамниць всіх наявних товарів; цілковиту заборону колгоспної торгівлі як для колгоспів, колгоспників, так і для одноосібників; припинення кредитування та дострокове стягнення кредитів та інших фінансових зобов'язань; перевірку та очищення від будь-яких чужих і пристосовницьких елементів у колгоспних, кооперативних і державних апаратах; вилучення органами ОДПУ контрреволюційних елементів, організаторів саботажу; чистку партійних і комсомольських організацій. Мешканців станиць, занесених на «чорну дошку», попереджали, що в разі «продовження саботажу сівби та хлібозаготівель» крайові організації поставлять перед урядом питання про виселення станиць у північні області СРСР.

У Невинномиський, Слов'янський, Усть-Лабинський, Брюховецький, Старо-Мінський, Кушовський, Павлівський, Кропоткінський, Ново-Олександрівський і Лабинський райони повністю припинялося завезення товарів. Щодо Єйського, Краснодарського, Курганенського, Коренівського, Отрадненського, Каневського, Тихорецького, Армавірського, Тимашевського і Ново-Покровського районів передбачалося ще й вивезти всі запаси з комор і баз. В одноосібників, які відмовлялися від землі та сівби, забирали садибні землі. Цих людей виселяли у північні області, а майно передавали у колгоспи. На їхнє місце переселяли колгоспників з малоземельних областей. Передбачалося також арештовувати одноосібників, які відмовлялися передавати своїх коней колгоспам для вивезення хліба та посівних робіт.

Прокуратурі та органам ОДПУ доручалося у п'ятиденний термін розглянути всі справи про розкрадання колгоспного і державного майна, застосувавши до винних «заходи суворих покарань», передбачені декретом РНК СРСР про охорону соціалістичної власності. Готуючи чистку сільських партійних організацій Північного Кавказу, насамперед районів Кубані, у відповідній постанові Л. Каганович сформулював її центральне завдання у такий спосіб: «Чистка повинна звільнити партію від людей, чужих справі комунізму, розкладених елементів,

що провадять куркульську політику, плентаються у хвості відсталих настроїв і не здатні провадити політику партії на селі».

Спільні рішення комісії Л. Кагановича та Північно-Кавказького крайкому партії передбачали і широкомасштабні репресії силами органів держбезпеки. У триденний термін чекісти зобов'язані були вилучити «контрреволюційних організаторів» саботажу хлібозаготівель та сівби, «що засіли у колгоспних і станичних радянських апаратах, МТС», а також білогвардійців (бухгалтери, обліковці, комірники, завгоспи тощо) зі станиць Теміргоевської, Ново-Рождественської, Ново-Мишастівської, Уманської, Упорної, Поповичеської, Вознесенської, Урупської, Казанської, Полтавської, Криловської та Платніровської.

Осіб, викритих у розкраданні та приховуванні хліба, мали арештовувати та притягати до суду. Всіх одноосібників, які відмовлялися від землі та сівби, — брати на облік, щоби згодом виселити їх на Північ. Повноважному Представництву ОДПУ СРСР у Північно-Кавказькому краї надавалося право арешту комуністів на селі за «розбазарювання», розкрадання хліба, злісний опір хлібозаготівлям. Уповноважений Наркомату юстиції зобов'язувався у п'ятиденний термін вислати всіх ув'язнених, які одержали вироки від 3 років і вище та знаходилися у тюрмах краю. Щоб запобігти вивезенню хліба за межі краю, на гірських перевалах, Воєнно-Грузинській, Воєнно-Осетинській і Воєнно-Сухумській дорогах встановлювалися оперативні кордони. Керували ними чекісти, яким допомагали 70 комуністів — курсантів школи міліції.

Репресивні заходи планувалося вжити за лінією крайової прокуратури та суду. Найбільш показовий з них стосувався справи голови партійного осередку в станиці Отрадн Тихорецького району Котова, який роздав зібраний хліб селянам. Постанова зобов'язувала крайовий суд переглянути м'який вирок районного народного суду (Котов був засуджений до 10 років ув'язнення) протягом доби⁹⁹. Як наслідок, 18 листопада 1932 р. Котов, разом з 15 членами станичного комітету був засуджений до розстрілу¹⁰⁰.

Крім того, посилити хлібозаготівлі в районах мали чотири групи військових по двадцять осіб у кожній, а також ударні бригади червоноармійців-комуністів. 3 листопада Й. Сталін шифровкой повідомив Л. Кагановича про те, що політбюро ЦК ВКП(б) затвердило пропозицію про додаткове зниження плану хлібозаготівель у Північно-Кавказькому краю на 358 600 тонн¹⁰¹. 4 листопада Л. Каганович провів з крайовими партпрацівниками, керівниками радгоспів наради, присвячені заготівлям сільськогосподарських культур, збиранню кукурудзи, осінній сівбі. На нарадах була спланована мобілізація 11 тис. осіб для роботи на селі (3 тис. тсоавіахімівців, 3 тис. перемінників-червоноармійців, 3 тис. комсо-

⁹⁹ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 214. — Арк. 1–4, 8, 11, 167–169, 177, 183–184.

¹⁰⁰ Правда. — 1932. — 19 нояб.; Shimotomai N. A Note on Kuban Affair (1932–1933): The crisis of Kolkhos agriculture in the North Caucasus // Acta Slavica Iaponica. — Sapporo (Japan), 1983. — Tomus I. — P. 48.

¹⁰¹ РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 232. — Арк. 19.

мольців, 1 тис. комуністи в і 1 тис. командирів Червоної Армії)¹⁰². Цього ж дня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про чистку сільських парторганізацій Північного Кавказу, першою чергою Кубані. Вичищених з партії висилали як політично небезпечні елементи.

Й. Сталін особисто відредагував постанову Північно-Кавказького крайкому партії «Про перебіг хлібозаготівель і сівби на Кубані» і написав резолюцію «Опублікувати місцевій пресі». Наступного дня вона була надрукована в газеті «Молот»¹⁰³. 5 листопада Л. Каганович надіслав Й. Сталіну листа, в якому дав оцінку ситуації на Північному Кавказі: «Контрреволюціонери сидять спокійно. Та й становище, і наша ледача робота, тобто робота місцевих організацій, лібералізм, бездіяльність і опортунізм сприяють створенню антирадянських організацій. Тепер доводиться надолжувати те, що пропущено, це неминуче призведе до певних перегинів. Будемо боротися, щоб їх не припускати, та позаяк все це відбуватиметься ударно, то всього до кінця важко буде уникнути. У будь-якому випадку головне завдання тут зараз — це зламати саботаж, без сумніву організований і керований з єдиного центру. Ну, на цьому зараз закінчу. Зараз їду з Краснодару в станиці. Думаю рушити до найбільш злісної Полтавської, де є 400 осіб учителів, лікарів і техніків + полковники, осавули тощо»¹⁰⁴.

Затим Л. Каганович виїхав у райони, щоб особисто ознайомитися з ситуацією. У станиці Ново-Титарівській Краснодарського району він уперше зустрівся з простими станичниками. Показово, що зібрані місцевими активістами люди спершу відмовчувалися, та потім, після питань Л. Кагановича: «Як працюють?», — відповідали: «З чого працювати, сьогодні отримала 90 грамів хліба», «Раніше добре робили, зате досхочу їли, а тепер в мірку хліба дають», «Звичайно, не як у своєму господарстві», «Зацікавленості нема, сьогодні бригада працює на одній ділянці, а завтра її перекидають на інше місце», «Трудодень жінки виробити не в силі, втомлюються, від цього погана якість молотьби».

Ввечері цього ж дня на зборах районного партійного активу місцеві працівники, вочевидь, не хотіли відповідати Л. Кагановичу на його запитання про «обличчя і методи роботи класового ворога». Роздратований «учень Й. Сталіна» почав відверто погрожувати присутнім: «Дехто розуміє класову боротьбу спрощено. Тільки контриків (білих офіцерів) розрізняє. Класова боротьба була в громадянську війну, за непу, ліквідації куркульства і тепер. Куркуль нині б'є по невірній обробці полів, домагається зниженої врожайності та розкрадання хліба. Саботаж сівби і заготівель — ось де класова боротьба. “Для себе посію, а державі сіяти не буду, нехай гибіє з голоду”. Йдеться не лише про заготівлі, а й про долю колгоспного руху. Комуністи в цих обставинах розгубились... Бояться йти до колгоспника. Інша частина комуністів [йде] на поводиті в куркуля — “як це ми лишимося без хліба”. Частина таких комуністів є й серед присутніх тут. Слід

¹⁰² Там само. — Спр. 214. — Арк. 13. 5 листопада 1932 р. Сталін повідомив Л. Кагановича про те, що політбюро ЦК ВКП(б) затвердило ці пропозиції. Див.: РДАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 232. — Арк. 22.

¹⁰³ Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1996. — С. 209; РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 906. — Арк. 10.

¹⁰⁴ РДАСПІ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 740. — Арк. 180.

пам'ятати, що давній партійний стаж не страхує. Були Зинов'єв і Каменєв членами ПБ [Політбюро], та видихались. Такого штибу комуністи всередині думають як куркулі. От для них саме й потрібна чистка».

Ще більш різкими, майже брутальними, були висловлювання Л. Кагановича в станиці Медведовській, куди він приїхав 6 листопада. У щоденнику Л. Кагановича збереглися записи, в яких дано коротку характеристику цієї станиці. Її населення становило 24 тис. мешканців. З 4 тис. обійсть 1 300 були одноосібними господарствами, причому протягом року 500 господарств вийшли з колгоспу. Під час хлібозаготівель 1932 р. станиця здала збіжжя в шість разів менше, ніж у 1931 р. У 1918 р. тут розташовувався козачий гарнізон, численні станичники були білими офіцерами. На площі стояв мармуровий пам'ятник загиблим у 1878–1908 рр. уродженцям Медведовської — генералам, полковникам і офіцерам. Від початку колективізації зі станиці було вислано 146 куркульських родин, переселено 178 білогвардійських родин, арештовано 230 осіб «контрреволюційного активу, який активно діяв».

Ця характеристика станиці у щоденнику свідчила про те, що Л. Каганович розглядав все її населення як «класово вороже» радянській владі. Тому розпочав він свій виступ з відвертих грубощів. Коли його зустріли традиційними оплесками, він звернувся до станичників: «Чого плескаєте, вже проплескали. 400 комуністів і комсомольців станиці, якби вони добре працювали, не допустилися б того, що є. Вони забули азбуку комунізму, що немає єдиної станиці, а є куркулі, середняки, біднота. Куркуль пролазить у колгосп з тим, щоб бути там рівним. У колгоспі є люди, які проти колгоспу і чекають його розвалу... Ми не називаємо вас куркулями, але можна не бути куркулем, та помагати йому».

Остання фраза Л. Кагановича була дуже красномовною. Чим могли допомагати куркулям їхні сусіди — станичники? Виявляється, у багатьох людей не було ставлення до соціалістичної власності як до своєї особистої. Це, на думку Л. Кагановича, було ознакою куркульської ідеології. Як і небажання голодних селян провадити сімбу. «Ми переселимо на Північ тих, хто не хоче сіяти, — стверджував Л. Каганович. — Ваша станиця перейшла до боротьби з радянською владою».

Широкомасштабні репресії проти «носіїв куркульської ідеології» чекали не тільки на Медведовську, а й на станицю Полтавську. На загально станичних зборах колгоспників та одноосібників 6 листопада Б. Шеболдаєв прямо поставив питання про репресії стосовно жителів станиці. Л. Каганович підтримав його: «Кубанці, які не сіють і не здають хліба, йдуть і не знають, куди йдуть, до чого їх доправить така поведінка. А доправить їх до боротьби проти радянської влади, до відновлення капіталізму. Куркуль тепер пролазить до колгоспів, бореться не з колгоспами, а проти сімби та заготівель, проти держави. Важливий не фізичний куркуль, а куркульська ідеологія. Підґрунтя її — вороже ставлення до суспільної власності. Приватна власність, мовляв, була від бога, а суспільна від чорта, її сам бог звелів розкрадати. З цією куркульською ідеологією ми провадимо рішучу боротьбу, так само, як і зі старими традиціями, пережитками одноосібника... Що ж від вас, полтавців, станичників, передати урядові — Калініну, Сталіну, Молотову, Ворошилову, Будьонному та іншим? Якщо ми поба-

чимо, що в станиці розпочався злам, є зрушення, по-чесному здають наявний хліб, ми підемо назустріч, допоможемо вам. Якщо ні, радянська влада знайде досить сили й міці, щоб переселити тих, хто зриває державні завдання, на Північ, а на їхнє місце переселити з Півночі працьовитих селян. Кубанські землі — прекрасні землі, вони не заслуговують такого поводження з ними, як це дієте ви. Так засмітити кубанські землі — це ганьба [в оригіналі українською. — Авт.] (глум, підлість)»¹⁰⁵.

8 листопада Й. Сталін і В. Молотов викликали Л. Кагановича до Москви¹⁰⁶. Впродовж двох тижнів радянське керівництво обговорювало ситуацію, що склалася з хлібозаготівлями та централізованим постачанням країни продовольством. Були скорочені норми щодобової видачі хліба у деяких промислових центрах країни, зокрема, в Москві.

Звернемо увагу, що Л. Каганович і В. Молотов опір хлібозаготівлям однозначно оцінювали як антирадянську діяльність «контрреволюційних елементів». Ми не знаємо, наскільки щиро вірили вони в те, що існує розгалужена мережа антирадянських організацій, до того ж керованих з одного центру (як про це Л. Каганович писав до Й. Сталіна). Але Й. Сталін та його одностайні вирішили будь-що створити централізовані запаси збіжжя в країні, не зупиняючись перед застосуванням найжорстокіших репресивних заходів на місцях. Про це свідчили дії В. Молотова, який повернувся в Україну, і Л. Кагановича на Північному Кавказі. Л. Каганович знову прибув туди 10 листопада. Протягом двох днів він об'їздив Міллерівський, Тарасівський і Каменський райони краю. За його наказами співробітники ОДПУ опечатували комори колгоспів і радгоспів, обшукували селянські господарства, арештовували сільських працівників і селян. Суди, органи прокуратури та держбезпеки на Північному Кавказі у масовому порядку виносили вироки про розстріли арештованих.

21 листопада Л. Каганович і Б. Шеболдаєв надіслали Й. Сталінові ухвалу крайкому про виселення «саботажників» за межі краю. 22 листопада Й. Сталін повідомив Л. Кагановича про рішення політбюро ЦК ВКП(б): «Прийняти пропозицію Шеболдаєва і Кагановича про виселення з районів Кубані у дводекадний термін двох тисяч куркульсько-заможних сімей, які злісно зривають сівбу. Райони виселення визначити спільно Північ-Кавкрайкому ВКП(б) і ОДПУ». Виселення торкнулося 45 станиць 14 районів Кубані. 1000 господарств підлягали відправленню у Північний край, 1000 — на Урал. Замість них на Кубань вселялися господарства з посушливих районів Ставропілля (червоноармійці, сільські комуністи та комсомольці)¹⁰⁷.

Вранці 23 листопада Л. Каганович провів засідання крайкому партії. Б. Шеболдаєв доповів йому про те, що за третю п'ятиденку листопада заготовлено 80 тис. тонн збіжжя, а за четверту — 101 тис. тонн. Л. Каганович піддав критиці помилки, яких допустився крайком у хлібозаготівлі, і заявив, що «коріння

¹⁰⁵ Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 214. — Арк. 18–22, 26, 37–38.

¹⁰⁶ Там само. — Спр. 232. — Арк. 24.

¹⁰⁷ Івницький Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — М., 1996. — С. 210; РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 232. — Арк. 27.

саботажу» на Кубані слід розглядати з урахуванням історії класової боротьби та політичних особливостей Кавказу. Він націлив крайове керівництво на негайну заготовлю насіння для весняної сівби шляхом обшуків та вилучення «вкраденого збіжжя».

Після виступів північнокавказьких керівників, що каюлися в помилках і намірялися рішуче «битися за план», Л. Каганович зажадав від крайкому партії приділити особливу увагу чистці партійних організацій Кубані. На його пропозицію були прийняті резолюція та вітання Північно-Кавказької крайової парт-організації Й. Сталінові.

Увечері того ж дня перед активом Північно-Кавказької парт-організації Л. Каганович виголосив велику промову. На самому початку він перелічив заходи, вжиті в краї задля посилення хлібозаготівель і осінньої сівби. Ці заходи дозволили виконати план заготівель на 64%. Далі він зупинився на причинах, які спонукали політбюро ЦК ВКП(б) зробити політичний висновок про «саботаж» хлібозаготівель і послати на Північний Кавказ очолювану ним комісію. ЦК ВКП(б) мав матеріали про виступи комуністів і керівників колгоспів проти хлібозаготівель, про підпільні збори комуністів, на яких ухвалювалися рішення роздати селянам збіжжя. Прикладом став вчинок вже згаданого секретаря партосередку Котова, котрий Л. Каганович розцінив як зраду справі партії та «контрреволюцію». ЦК ВКП(б) також володів відомостями про масові розкрадання та розбазарювання колгоспного і радгоспного хліба, напади селян на скирти, молотарки, комори й елеватори. Л. Каганович заявив, що все це підтвердили його поїздки у 8 районів краю та зустрічі з людьми, і зробив висновок, що «куркульська ідеологія проникла не лише до лав одноосібників, а захопила частину колгоспників і навіть частину комуністів».

Особлива увага у доповіді приверталася до 355 тис. одноосібних господарств, які становили 27% всіх селянських господарств краю. Із розмов з одноосібниками Л. Каганович виніс переконання, що вони мали «типові погляди правих опортуністів, що як нема краще відображали мрії та гадки куркульсько-заможних елементів села». Він досить детально пояснив свою позицію щодо куркульства. На його думку, куркуль в основному був ліквідований як клас. Та не був ліквідований куркульський опір, залишались гострі суперечності на селі між фундаментом капіталістичної економіки, що руйнувався, і фундаментом соціалістичної економіки, що створювався.

Мислення Л. Кагановича однозначно знаходилося у межах марксистських категорій класової боротьби. Для нього по один бік «класових барикад» були керівники компартії та всі ті, хто підтримував їхню політику. По інший — «вороги» на селі, особливо на Кубані: невиселені куркулі, заможні селяни, що втекли із заслання і переховувалися у родичів, а інколи у членів партії, представники буржуазної, білогвардійської, козачої інтелігенції, «частина петлюрівців, які перекочували навесні з України». Всі вони провадили контрреволюційну агітацію, поширювали чутки про близьку іноземну воєнну інтервенцію та за-непад радянської влади, розвал колгоспів. За приклад Л. Каганович використав станицю Полтавську Слов'янського району. Там було заарештовано 40 осіб за звинуваченням у зв'язках з колишнім станичним отаманом, членом Кубанської

Ради доби громадянської війни Григорієм Омельченком. Підставою для звинувачень цих людей у тому, що вони входили до контрреволюційної, куркульської, білогвардійської організації, прислужилися листи Омельченка станичникам з Чехословаччини.

Для Л. Кагановича центральною «контрреволюційною» тезою Омельченка була така: «Зміцнювати населення в душі козачої самостійності, зберігати козацьку самобутність та традиції, а з метою збереження провідної ролі за старими козачими авторитетами, які залишилися в станиці, останнім у будь-який спосіб зберігати себе, проникати у радянські та господарські організації станиці». У доповіді спеціально цитувалася ця теза. На мою думку, це означало, що радянське керівництво прагнуло остаточно зруйнувати витворений століттями спосіб життя донських і кубанських козаків, його традиційність та автономність. Козаки мали стати радянськими колгоспниками, що беззаперечно виконують всі державні повинності. Тих, хто був незгодний з цим, Л. Каганович вважав «контрреволюціонерами».

Недаремно він зачитав показання заарештованого в станиці Полтавській старого козака Білика: «Мені 61 рік. Я козак і за справу козацтва готовий умерти. Я бачу, що політика радянської влади спрямована на те, щоб сплюндрувати та порабити козацтво. Переслідуванням кращих козаків станиці радянська влада хоче придушити боротьбу козацтва за свої права та привілеї, за вільну Кубань і добре життя по-старому... Тепер я зубожів через радянську владу. За несплату боргів і нездачу хліба в мене конфіскували всю худобу та реманент... Я свідомо не вступив до колгоспу. Я вважаю, що колгоспи не вигідні козацтву... Якщо ми підемо до колгоспу, то землю ми втратимо зовсім, а козак без власної землі — не козак». Цю психологію «в головах і вчинках багатьох колгоспників» Л. Каганович визначав як «куркульську» і більш небезпечну для влади, ніж конкретні куркулі.

«Класові вороги», за словами Л. Кагановича, змінили тактику і прагнули розкласти колгоспи зсередини, розпалюючи дрібновласницьку психологію та жадобу приватного господарського накопичення. Вони намагались «вихолостити з колгоспів їхню соціалістичну сутність і перетворити їх на свого роду селянські спілки, які організують селян проти радянської держави, проти пролетарської диктатури». Методами їхньої боротьби всередині колгоспів, правив далі оратор, були протиставлення колгоспів пролетарській державі шляхом саботажу сівби та заготівель, розкрадання колгоспної власності, підриг трудової дисципліни та низька продуктивність праці. Логікою сталінського вихованця абсолютна більшість селян потрапляла до категорії антирадянських елементів і «класових ворогів».

Проти радянської влади, виявляється, було спрямовано крадіжки, що завдали величезної шкоди колгоспам і державі. Л. Каганович стверджував, що за найменшійшими розрахунками покрадено 40%, якщо не половину всього хліба. Внаслідок суцільних обшуків, санкціонованих ним особисто, у листопаді 1932 р. на Кубані виявили 1 349 ям і 110 «чорних комор», в яких знайшли 345 тис. пудів (5 623 тонни) зерна. Для Л. Кагановича це було дуже переконливим доказом класової боротьби, в якій багато хто з місцевих комуністів повівся як зрадник

і провокатор, захищав інтереси не держави, а селян. Ці «чужі люди», «класові вороги» пролізли у партію через короткозорість районних керівників. Всіх їх належало «вичистити» з партії.

У заключній частині доповіді Л. Каганович зупинився на досягнутих СРСР успіхах, а також дав коротку характеристику стратегічного курсу радянського керівництва: «Ми твердо знаємо, як знає вся партія, робітничий клас, трудящі маси нашої країни, що вся політика нашої партії ґрунтується на чітких розрахунках, на тому, що або ми напружимо всі свої сили і виконаємо 5-річку в 4 роки для того, щоб соціалізм став непереможним, або нас розіб'ють. Ми виконали п'ятирічку в 4 роки, ми остаточно вирішили питання хто кого, й історична перемога залишилася за нами».

Після активу на нічному засіданні бюро крайкому партії були прийняті пропозиції Л. Кагановича продовжити чистку парторганізацій Кубані, а також подальші репресивні заходи. Потому комісія Л. Кагановича поїхала до Москви¹⁰⁸.

Наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. Північно-Кавказький крайком партії реалізував усі настанови Л. Кагановича. Тільки з чотирьох кубанських станиць, занесених на «чорну дошку» (Полтавської, Медведовської, Урупської, Уманської), вислали у північні райони країни 51 600 осіб, з інших станиць — не менш ніж 10 000. Було заарештовано і кинуто до в'язниць близько 100 000 осіб (з них 26 000 вивезли). З партії виключили майже 40 000 комуністів, більшість репресували. Ще 30 000 комуністів, не знімаючись з партійного обліку, покинули свої організації та втекли з краю¹⁰⁹.

Аналогічні заходи були здійснені в Поволжі. На вимогу Сталіна та В. Молотова районам, що «саботували» хлібозаготівлі, оголошувався економічний бойкот. Завезення продовольства до них повністю припиняли, а керівництво репресували. 1 грудня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення: «Відрядити Постишева як уповноваженого ЦК і РНК СРСР на Нижню Волгу для забезпечення плану хлібозаготівель у встановлені терміни»¹¹⁰. На ініціативу П. Постишева, який приїхав на Нижню Волгу по кількох днях, у краї були звільнені з роботи 9 секретарів райкомів партії, 3 голови райвиконкомів, десятки голів колгоспів і сільрад. 23 грудня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило виселити з Нижньо-Волзького краю «за саботаж хлібозаготівель» 300–400 сімей одноосібників, а 30 грудня санкціонувало масові арешти в Нижньо-Чирському та Котельниківському районах краю¹¹¹.

Велетенського розмаху репресії набули в Україні. По від'їзді комісії В. Молотова темпи хлібозаготівель в Україні різко знизились. 27 листопада політбюро ЦК КП(б)У надіслало обкомам партії директиву, в якій вказало, що опір і «саботаж» хлібозаготівель у багатьох колгоспах не зламані. Стосовно таких кол-

¹⁰⁸ РДАСП. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 214. — Арк. 84–85, 88–90, 92, 94, 97, 102, 148.

¹⁰⁹ Осколков Е. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 120.

¹¹⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 909. — Арк. 12.

¹¹¹ Кондрашин В. Голод в Поволжье // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 130.

госпів передбачалося вилучити організаторів «саботажу» і притягти їх до судової відповідальності. У першу чергу арештовувати слід «членів партії з числа керівних посадовців колгоспу, які переродилися, підпомагають куркульству», — рахівників, комірників, завгоспів і вагарів.

Комуністів, «які допомагають обманювати державу та організують саботаж хлібозаготівель», пропонувалося судити особливо суворо. Секретарі обкомів партії спільно з начальниками обласних відділів ДПУ зобов'язувалися зібрати найбільш серйозні справи з арештів членів правлінь колгоспів, провести по них прискореним порядком суди з найсуворішими вироками. Крім цього, виключених з партії комуністів, перш за все керівних сільських і районних працівників, належало вислати як «політично небезпечний елемент».

У деяких районах репресії охопили до третини правлінь колгоспів. Із сіл вивозили все збіжжя з насінневими фондами включно. У колгоспах, занесених постановами ЦК КП(б)У та РНК УСРР на «чорну дошку», припинили завозити товари, заборонили торгівлю. З них вилучали «ворожі елементи», а майно розпродавали. Така політика мала показати, «що радянська влада вміє нещадно розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівель, з куркульськими елементами та їхніми поплічниками».

Для «поліпшення керівництва судовими репресіями» в областях створювалися комісії, що склалися з першого секретаря обкому партії, голови обласної контрольної комісії, начальника облвідділу ДПУ та обласного прокурора. Їх орієнтували на «нещадне викриття шкідницької ролі засуджених членів партії, які переродилися та стали на правду куркульськими агентами», а також на те, щоби прискорити судовий розгляд справ арештованих¹¹².

На початку грудня 1932 р. С. Косіор повідомив Й. Сталіна, що за листопад і 5 днів грудня в зв'язку з хлібозаготівлями ДПУ УСРР заарештувало 1 230 осіб, у тому числі 340 голів колгоспів, 750 членів правлінь, 140 рахівників, 140 бригадирів, 265 завгоспів і вагарів, 195 інших працівників колгоспів. До суду притягнуто 327 комуністів за «саботаж» хлібозаготівель. На «чорну дошку» рішенням ЦК КП(б)У і РНК УСРР занесено шість сіл, а постановами облвиконкомів — до 400 колгоспів¹¹³.

Шквал репресій, що наростав у республіці, супроводжувався повсюдним вивезенням усіх колгоспних фондів, зокрема й насінневих. Це загрожувало тим, що зерна на весняну сівбу 1933 р. не залишиться. Тому ЦК КП(б)У 29 листопада ухвалив рішення про неприпустимість вилучення всіх колгоспних фондів¹¹⁴. Воно викликало серйозне незадоволення в Кремлі.

У ці ж дні виникла так звана «Оріхівська справа». До Й. Сталіна надійшла інформація ОДПУ, що керівники Оріхівського району Дніпропетровської області до виконання планів хлібозаготівель дозволили колгоспам засипати посівний і

¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 21–22, 37–38, 53–56, 93.

¹¹³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 283; Івницький Н.А. Голод 1932–1933 гг.: хто винуват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 350.

¹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 32.

страховий фонди збіжжя. Й. Сталін був вкрай обурений і 7 грудня надіслав всім партійним органам циркуляр, в якому назвав оріхівських керівників ошуканцями та злодіями, які успішно здійснювали куркульську політику. У документі містилась вимога арештувати їх і засудити до 5–10 років тюремного ув'язнення¹¹⁵.

8 грудня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило остаточний обсяг вивезення зерна з СРСР на експорт до кінця року в 100 млн. пудів (1,62 млн. тонн). 9 грудня було розглянуто план використання зернових ресурсів у 1933 р., відповідно до якого слід було заготовити на червень 1 263 млн. пудів (20 460 00 тонн). Експорт збіжжя планувався у тому ж обсязі, що й у 1932 р. На продовольче постачання СРСР передбачалося використати 436,5 млн. пудів (7 071 300 тонн). В історичній літературі вже зазначалося, що план використання зерна на 1932/1933 сільськогосподарський рік був побудований на ілюзіях радянського керівництва. Запаси зерна у Держфонді та Непфонді, а також у так званих перехідних фондах були заплановані в обсязі 3,699 млн. тонн на 1 липня 1933 р. Запаси зерна залишали тільки у бавовняних і деяких інших спеціалізованих сільськогосподарських регіонах. Із сільської місцевості решти районів СРСР запаси зерна вивозили. 9 грудня 1932 р. були також затверджені плани витрат хліба на перший квартал і на січень 1933 р. По Радянському Союзу планували відповідно 1,51 млн. і 503 тис. тонн, по Україні — 280 і 93,3 тис. тонн¹¹⁶. Для багатомільйонної республіки цього було зовсім недостатньо.

10 грудня на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) слухали доповіді ЦК КП(б)У, Північно-Кавказького крайкому і Західного обкому партії про хлібозаготівлі. Виступили С. Косіор, Б. Шеболдаєв, М. Чернов і В. Куйбишев. Й. Сталін піддав українських керівників різкій критиці, яка незрідка переходила у відверту лайку. Він звинуватив їх не просто у невмінні чи небажанні виконувати плани хлібозаготівель, а у хибній політичній лінії, «м'якотілості», браку наполегливості в боротьбі з «саботажниками». Особливо нападав Сталін на М. Скрипника за «небільшовицьку» політику українізації та зв'язок з «націоналістичними елементами». Такі звинувачення проти М.Скрипника були не випадковими.

Для вироблення проекту постанови про хлібозаготівлі була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б), до якої увійшло 10 осіб, зокрема, українські керівники С. Косіор і В. Строганов. 14 грудня постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» ухвалена опитуванням політбюро ЦК ВКП(б)¹¹⁷. Керівництво УСРР зобов'язували забезпечити план заготівлі зернових і соняшника до кінця січня 1933 р., а Північно-Кавказький крайком і крайвиконком мали до 10–15 січня заготовити зернові та до кінця січня — соняшник. На місцеві парторганізації України та Північного Кавказу покладалася провина за вкрай слабку роботу і відсутність політичної пильності, що дозволило

¹¹⁵ Правда. — 1988. — 16 вересня.

¹¹⁶ Див.: Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933 // Slavic Review. — V. 54, No. 3 (Fall 1995). — P. 652; Гинцберг А.И. Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30-х годов: По материалам «особых папок» ЦК ВКП(б) // Вопр. истории. — 1999. — № 10. — С. 124–125; РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 34, 38.

¹¹⁷ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 910. — Арк. 3; Спр. 911. — Арк. 11.

«контрреволюційним елементам» проникнути у керівництво, а також управлінський апарат колгоспів і низових радянських органів. Ці елементи прагнули організувати «контрреволюційний рух», «саботаж» хлібозаготівель і сівби. Лідерів України та Північного Кавказу зобов'язували «викорінити» їх шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий термін, не зупиняючись перед розстрілами.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР вказували, що найлютішими ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства були «саботажники хлібозаготівель з партквитком у кишені». Щодо них передбачалися судові репресії — засудження до 5–10 років концтабору або розстріл. Шістнадцять арештованих районних працівників України, з-поміж них 5 осіб з Оріхівського району, притягалися до суду та одержували вироки на 5–10 років ув'язнення в концтаборах. Всіх виключених з партії за «саботаж» хлібозаготівель і сівби комуністів виселяли у північні області поряд з куркулями.

Ці до краю круті заходи супроводжувалися звинуваченнями у хибній національній політиці. Стверджувалося, що «механічна», без урахування конкретних особливостей кожного району українізація полегшила буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям створення контрреволюційних осередків та організацій. На Північному Кавказі «небільшовицька українізація» майже половини районів надала легальної форми спротиву заходам радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської Ради¹¹⁸. Таким чином, вище партійно-радянське керівництво СРСР волило оцінити опір хлібозаготівлям з боку суспільства як діяльність «контрреволюціонерів» та створених ними антирадянських організацій. Це — типовий приклад облудливої політичної брехні, характерної для диктаторських режимів.

В Україні пропонувалося вигнати петлюрівські та буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, а також забезпечити систематичне партійне керівництво українізацією й контроль за нею. На Північному Кавказі все діловодство, газети та журнали, викладання в школах перелаштовувались на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців».

15 грудня вийшла нова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, в якій засуджувалися виступи «окремих українських товаришів» (зосібна, мались на увазі статті М. Скрипника) про обов'язкову українізацію низки районів СРСР — у Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центральній Чорноземній області. У постанові наголошувалося: «Такі виступи можуть тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, котрі, вигнані з України як шкідливі елементи, проникають до знов українізованих районів і провадять там роботу на

¹¹⁸ Кубанська Рада — політична організація Кубанського козачого війська, створена у квітні 1917 р. Боролася проти радянської влади. 28 січня 1918 р. на землях колишньої Кубанської області проголосила незалежну Кубанську Народну Республіку. Кубанська Рада припинила існування у 1920 р. У грудні 1926 р. перепис населення СРСР засвідчив, що у Краснодарському краї мешкали 103 тис. українців (84% населення), Таганрозькому окрузі — 192 тис. (72%), Кубанському окрузі — 915 тис. (62%).

розкладання». Партійні та радянські органи цих регіонів СРСР зобов'язувалися негайно призупинити подальшу українізацію¹¹⁹.

На мій погляд, зміст наведених постанов політбюро ЦК ВКП(б) свідчить про переплетіння кампанії хлібозаготівлі з національною політикою та репресіями у політичному курсі керівництва СРСР в Україні, що заперечують окремі російські історики. Зрозуміло, що організовані форми спротиву політиці влади наприкінці 1932 р. не були поширеними, опубліковані документи з фондів ГДА СБУ¹²⁰ свідчать, що не існувало реальних організацій «куркулів», колишніх офіцерів, козаків, «петлюрівців». Це не означає, що суспільство не чинило відчайдушний опір (з наростанням голоду активні форми опору змінювалися пасивними) злочинній політиці сталінського режиму. Але зауважимо, що вкрай різними оцінками Й. Сталін та його група формували підґрунтя для репресій проти всіх незадоволених, превентивну базу знищення будь-яких проявів опору. Більше того, такими постановами вони створювали власний світ, в якому воліли жити, не звертаючи увагу на цінність життя мільйонів людей.

Має сенс дати пояснення діям Кремля у сфері національної політики в Україні та згортанню українізації в окремих регіонах СРСР. Добре відомо, що для радянських лідерів національне питання підпорядковувалося класовому підходу. Вони прекрасно пам'ятали, яку складну політичну та збройну боротьбу довелося витримати в 1917–1920 рр. з українським національним рухом. Розпочата у 1923 р. українізація покликана була розширити соціальну базу комуністичного режиму, надати йому психологічної легітимності та привабливості в суспільній свідомості як всередині республіки, так і за її межами. При цьому кремлівські керівники завжди підкреслювали обов'язковість «радянськості» (відданості компартії, її вождеві) всіх українських національних устремлінь. Водночас органи держбезпеки відстежували вияви «українського сепаратизму» і доповідали про них у ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б). Дії чекістів ґрунтувалися на демагогічній настанові керівництва Компартії про те, що «українські націоналісти» хочуть «продати Україну полякам», — її в другій половині 1920-х рр. використовували, щоб компрометувати український національний рух¹²¹.

В умовах соціально-економічної та політичної кризи, що наростала в Україні наприкінці 1932 р., Й. Сталін волів розглядати спротив хлібозаготівлям у суспільстві та компартії як справу «внутрішньої української контрреволюції», пов'язаної з «польською агентурою» Пілсудського. З одного боку, це надавало універсальну можливість придушити опір і виконати плани хлібозаготівель, застосовуючи широкомасштабні державні репресії проти «класових ворогів», до категорії яких потрапляли всі, хто незадоволений і опирається. З іншого боку, політичні звинувачення на адресу керівництва України дозволяли ліквідувати

¹¹⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 283; РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 911. — Арк. 42–43.

¹²⁰ Див.: Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. — К., 2007.

¹²¹ Див.: РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 8. — Арк. 51, 59, 129; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 337. — Арк. 79; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — К., 1999. — С. 79–80.

його певну автономність і самостійність. Націонал-комуністи на чолі з М. Скрипником, що відповідали за українізацію, виявлялися винними як підпомагачі буржуазно-націоналістичних елементів. Таким чином, здійснення національної політики в Україні переходило безпосередньо до рук Кремля. Лідери української компартії втрачали і цю сферу відносної політичної самостійності. Таким чином, здійснення національної політики в Україні — остання сфера відносної автономності в діяльності субцентру комуністичної влади в Україні — переходило безпосередньо до рук Кремля. Сталін ліквідував залишки української радянської державності у складі СРСР.

Наслідки отакої централізації влади не забарилися. 16 грудня М. Хатаєвич звернувся до Й. Сталіна з проханням дозволити обмін рядового насіння на сортове для забезпечення весняної сівби 1933 р. Відповідь Й. Сталіна і В. Молотова була нагальною та загрозливою: «ЦК і РНК вказують Вам, що Ваша пропозиція про обмін насіння тепер, коли заготівлі катастрофічно падають на Україні, відбиває гнило-ліберальне ставлення до завдань партії та уряду, від якого давно час звільнитися Вам, якщо не хочете наразитися на неприємності»¹²².

Мабуть, саме в ці дні Й. Сталін у бесіді з секретарем ЦК КП(б)У і Харківського обкому партії Р. Тереховим, який повідомив його про масовий голод в Україні, відреагував на повідомлення: «Нам казали, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор, виявляється, Ви добрий оповідач — вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, та — не вийде! Чи не краще Вам залишити посаду секретаря обкому і ЦК КП(б)У та піти працювати до спілки письменників; писатимете казки, а дурні читатимуть»¹²³.

Роздратування Й. Сталіна по відношенню до керівництва УСРР добре ілюструвала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні» від 19 грудня 1932 р., де вказувалося на те, що без докорінного зламу в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях Україна не в змозі виконати двічі скорочений план. Українські працівники «вочевидь провалювали» завдання «завдяки своєму несерйозному ставленню до завдань партії та уряду». Л. Кагановичу і П. Постишеву доручалося виїхати в Україну, «засісти у вирішальних областях» особливоуповноваженими ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР та разом з С. Косіором, В. Чубарем і М. Хатаєвичем вжити всіх необхідних заходів організаційного та адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель¹²⁴.

20 грудня у 10 годин вечора посланці Кремля приїхали в Харків. Одразу ж відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало до чотирьох годин ранку. Короткі записи виступів С. Косіора, М. Хатаєвича, Р. Терехова у щоденнику поїздки Л. Кагановича дають можливість уявити картину суцільних обшуків, що охопили Україну. Виступаючі були переконані в тому, що збіжжя сховано селянами в «чорних» коморах або закопано в ямах.

Репресії в республіці набули нечуваного розмаху. В. Балицький доповів, що за чотири місяці від початку хлібозаготівель (з 1 липня до 15 листопада) у

¹²² РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 912. — Арк. 44.

¹²³ Правда. — 1964. — 26 травня. Це свідчення самого Р. Терехова.

¹²⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 912. — Арк. 54.

хлібозаготівельних справах було заарештовано 11 тис. осіб, а з 15 листопада по 15 грудня — 16 тис. Лише так званою «трійкою» (спецкомісією ЦК КП(б)У, створеною 21 листопада) були засуджені до розстрілу 108 осіб, справи ще на 100 знаходились на розгляді. Внаслідок обшуків за два тижні грудня співробітники ГПУ, уповноважені з хлібозаготівель і місцеві активісти виявили 7 тис. ям і 100 «чорних» комор, в яких знайшли 11 340 тонн збіжжя. Одночасно, провадив далі В.Балицький, чекісти «викрили великі повстанські угруповання польського походження, організовані урядом УНР» (Української Народної Республіки), арештували багато колишніх укапістів (членів УКП — Української комуністичної партії, розпущеної в 1925 р.), а також членів КП(б)У, студентів і викладачів київських вузів, працівників українського Трактороцентру. Тільки в колгоспах було виявлено 589 «угруповань, які саботували хлібоздачу та розкладали колгоспи».

Настрій московської комісії чітко висловив М.Чернов, який зажадав, щоб українські керівники розповіли про заходи впливу, вжиті до директорів радгоспів, що не виконали плану хлібоздачі. У відповідь С. Косіор відказав, що в деяких радгоспах хліба фактично не було, а якщо знімати й арештовувати за невиконання планів, то це довелось б робити стосовно практично всіх директорів.

Центральним на цьому засіданні став виступ Л. Кагановича, який пояснив свій приїзд зниженням планів хлібозаготівель і необхідністю «зламу» настроїв українських працівників, що нібито не бажали заготовляти хліб. Він вимагав скасувати рішення ЦК КП(б)У від 29 листопада про створення різних колгоспних фондів, розіслати в усі райкоми партії пункт рішення ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. про арешт і притягання до суду кількох районних працівників України, зняти з роботи 10 уповноважених з хлібозаготівель і передати їхні справи про перебування в партії до Центральної контрольної комісії, арештувати та судити чотирьох «директорів радгоспів, які найбільш злісно зривають хлібоздачу». Крім того, ДПУ УСРР доручалося не лише виявляти «контрреволюційні організації», а й здійснювати поточну боротьбу за хліб. На практиці це означало, що чекісти приходили до колгоспних керівників і погрожували їм арештом, якщо вони не здали хліб.

По перерві до дванадцяти годин дня засідання політбюро ЦК КП(б)У продовжилося. На ньому стався конфлікт: Р. Терехов не хотів називати прізвища уповноважених із хлібозаготівель, які погано працювали, з чого Л. Каганович зробив висновок, що «харків'яни не мобілізувалися на виконання плану» і «обком пасує перед цим завданням». Можна припустити думку, що Р. Терехов внаслідок цього зіткнення втратив довіру Л. Кагановича.

Наприкінці засідання були схвалені заходи, запропоновані Л. Кагановичем раніше, а також прийнятий додатковий пункт про мобілізацію 140 осіб (серед них 40 військових) районними уповноваженими з хлібозаготівель. Скасовані рішення політбюро ЦК КП(б)У від 29 листопада (про колгоспні фонди) та від 15 грудня 1932 р. (про перевірочні групи для повторної перевірки радгоспних ресурсів та заборону вивозити посівні матеріали з радгоспів).

П. Постишев, С. Косіор, С. Реденс відряджалися на хлібозаготівлі в Дніпропетровську область, Л. Каганович, М. Чернов і В. Балицький — в Одеську, В. Чу-

бар — у Чернігівську, М. Хатаєвичу був доручений нагляд за Харківською областю.

Повідомивши телеграмою Й. Сталіна про ці події, о п'ятій годині дня Л. Каганович поїхав в Одеську область. 22 грудня, одразу по приїзді, він провів нараду з членами бюро Одеського обкому партії. Перший секретар обкому М. Майоров розповів про серйозний опір селян хлібозаготівлям, заяви уповноважених щодо нереальності планів, «переродження» деяких сільських комуністів. Було вирішено провести наради секретарів райкомів, голів райвиконкомів, уповноважених ЦК і обкомів за групами районів (Одеса — 23 грудня, Вознесенськ — 24 грудня, Херсон — 25 грудня), а також опублікувати в обласній і районній пресі вироки про розстріли за опір хлібозаготівлям та невиконання планів.

Потім Л. Каганович виїхав у райони. 23 грудня у телеграмі Й. Сталіну він просив скасувати рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. Це рішення редагував В. Молотов, тому Л. Каганович потребував такої санкції. У телеграмі він пояснював своє прохання: «Сама постановка питання про створення і закріплення фондів, а також заборона перераховувати насінневі фонди у хлібозаготівлі є легальним обґрунтуванням і оформленням закорінених настроїв про нереальність плану хлібозаготівель, хоча й не висловлюваних відкрито. З бесід з обласними працівниками, а також з відвідування сьогодні районів і колгоспу ми переконалися, що турботи про фонди, в тому числі й насінневі, серйозним чином гальмують і псують справу хлібозаготівлі. Ці настрої живляться постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада».

Курс на вилучення всіх фондів у рахунок хлібозаготівель залишав колгоспи без зернових запасів. Якщо зауважити, що у вигляді штрафів за невиконання хлібозаготівель, внаслідок варварських дій уповноважених і місцевих активістів, які застосовували масові обшуки, у селян забиралися будь-які продовольчі запаси, то повторення голоду в українському селі ставало неминучим.

Й. Сталін і Л. Каганович знали про ситуацію на місцях і свідомо санкціонували такі дії низових працівників. На нараді секретарів райкомів партії Одеської групи районів Л. Каганович говорив: «Хлібозаготівля — найкращий іспит для партійця. Знуцання — збирати по півпудика авансів (зерно, яке роздали голодуючим селянам від початку жнив — *Авт.*) і проминати засипані колгоспні фонди. Рішення ЦК КП(б)У від 18 і 29 листопада скасовані. Та чи це означає, що ми не повинні збирати насіння? Ні. Насіння треба зібрати, але після виконання плану хлібозаготівель. За насіння треба битися. І, можливо, доведеться піти на шлях самообкладання колгоспників... У багатьох секретарів нема ясності — що можна і чого не можна. Їх з минулого року мамка на перегінах гепнула... Й ось бояться “перекручування”».

Українське прислів'я каже: “Крути, та не перекручай”. А вони вирішили “зовсім не крутить” (*сміх*). По пиці бити ніколи не слід. Та вміло проведені обшуки, і не тільки в одноосібників, а й колгоспників, робітників, комуністів — це не перегин. Треба село взяти у такий “штос”, щоб самі селяни розкрили ями. Тим, хто добровільно розгорне ями, треба дати амністію... Хто не вміє бачити класового ворога під машкарою колгоспника, той не більшовик, а народник,

есер. Комуніст без ідейної політичної озброєності — міщанин. Або соціалістичний колгосп, або селянська спілка».

Після наради Л. Каганович зустрівся із співробітниками органів держбезпеки, вимагаючи більш активної їхньої участі у хлібозаготівлях. 24–25 грудня він об'їздив кілька районів Одеської області, поставивши перед місцевими працівниками такі головні завдання: «1) вивезти наявність хліба з комор, хоча б він зберігався під виглядом різних фондів, 2) прискорити обмолот, 3) шукати розкрадений хліб, насамперед в одноосібників. І шукати так, щоб самі добровільно розкривали ями, бо інакше в нас не вистачить сил перекопати всю землю».

26 грудня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило пропозиції Л. Кагановича і В. Балицького про висилку 500 селянських родин з Одеської області. Одночасно, на прохання С. Косіора, Й. Сталін дозволив виселити 300 сімейств «куркулів» з Чернігівської області. 27 грудня П. Постишев повідомив Й. Сталіна про організовані ним масові арешти возіїв збіжжя на зсипні пункти в Дніпропетровській області.

Цього ж дня Л. Каганович повернувся до Одеси, де провів нове засідання обкому партії. Були прийняті рішення про висилку 500 родин «саботажників» хлібозаготівель, а також 500 голів селянських родин. 50 виключених з партії комуністів відправляли у концтабір. 500 селянських господарств позбавлялися садиби, їхнє майно розпродавали. Планувалося кілька показових судових процесів з публікацією вироків у районній та обласній пресі. З партії виключали секретаря Жовтневого райкому, а решту секретарів райкомів попереджали, що коли вони впродовж 2–3 днів не доможуться зламу, то їм буде загрожувати така ж доля. Для посиленого вивезення хліба з дальніх сіл області відкривалися 32 глибинні хлібоприймальні пункти.

28 грудня о четвертій годині дня Л. Каганович виїхав у Харків. Дорогою він приймав у своєму вагоні керівників Вознесенського та Зинов'ївського районів Одеської області. Мабуть, він також зустрівся на станції Знам'янка з П. Постишевим, який передав йому свої пропозиції з посилення хлібозаготівель у Дніпропетровській області. Саме тут були одержані шифровки від Й. Сталіна, який схвалив всі дії Л. Кагановича.

29 грудня у Харкові Л. Каганович взяв участь у засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому були присутні С. Косіор, М. Хатаєвич, В. Балицький, Р. Терехов, О. Шліхтер. Після виступів республіканських лідерів Л. Каганович проаналізував особливості економічної та політичної ситуації в країні. Він одразу заявив про те, що першою заповіддю українських керівників було збирання хліба, а другою — збирання насіння.

Далі він прокоментував прохання одного з секретарів ЦК КП(б)У (либонь, С. Косіора чи М. Хатаєвича) про зниження плану хлібозаготівель для України на 10 млн. пудів (162 тис. тонн), щоб розгорнути колгоспну торгівлю. Л. Каганович сказав, що колгоспна торгівля була запроваджена у травні 1932 р. з метою «заспокоїти розбуялого українського селяка», а також щоб надати нерентабельним колгоспам можливість одержати хоч якісь прибутки для розподілу між селянами. Однак «зачепити» селянина «за інтерес» не вдалося, і торгівля виявилася «проти» політики радянського керівництва. Селянин-індивідуал дбав сам

про себе, а колгоспник вважав, що колгосп має його забезпечувати. За соціальним становищем селянин став колективістом, а за свідомістю ще залишався власником. Тому Компартія мусить організовано провадити сівбу і збирання врожаю. Та Північно-Кавказький крайком партії і ЦК КП(б)У «відірвалися» від колгоспного життя, від Москви, членів ЦК ВКП(б), і лише наприкінці року Б. Шеболдаєв і С. Косіор зрозуміли, як треба заготовлювати хліб і поводитись стосовно колгоспних фондів.

Натяки Л. Кагановича на те, що регіональні лідери не зрозуміли чи не хотіли здійснювати курсу Й. Сталіна, були цілком очевидні. Недаремно він повторив слова Й. Сталіна про те, що коли в колгоспах сидять соціалісти, то колгоспи соціалістичні, а якщо там «вороги», то колгоспи капіталістичні. «Якщо ми ними (колгоспами — *Авт.*) не керуємо, — стверджував Л. Каганович, — то ними керують вороги. Класова боротьба до того загострилася, що не може бути нейтрального».

Він підкреслював, що «ворог» змінив тактику, діяв «тихою сапою», перейшов до саботажу і шкідництва. За таких умов «дипломатія» місцевого керівництва (щодо хлібозаготівель), на яку відповідним чином не відреагували обкоми партії, була обдурюванням центру. Автори такої «м'якої» політики домоглися максимуму репресій. «Чим вона скінчилася, товариші Шеболдаєв, Косіор, Хатаєвич?» — риторично питав Л. Каганович. Коли «посухи нема, врожай пристойний, якщо не кращий від 31 року», а хліба взяти не вдалось, — винні, на думку Л. Кагановича, не селяни, а комуністи-керівники. Природно, що їхньою провиною він вважав не голод внаслідок надмірних хлібозаготівель, а невиконання хлібозаготівельних планів. Наприкінці виступу Л. Каганович твердо зажадав від українських керівників виконати план хлібозаготівель на 15 січня 1933 р.

На засіданні було вирішено надіслати листи обкомам і райкомам партії про те, щоб упродовж 5–10 днів колгоспи, які не виконали плану хлібозаготівель, здали все збіжжя, з насінневими фондами включно. Затримка з виконанням цих вимог розцінювалася як саботаж з боку районного керівництва. М. Хатаєвич підготував проект листа про факти перегинів і хуліганства під час хлібозаготівельної кампанії, та ним знехтували, побоюючись, що він стане гальмом для хлібозаготівель. Натомість схвалили розпродаж всього майна, позбавлення садивною землею та будівель «найбільш злісно саботуючих хлібоздачу одноосібників» по Харківській області у кількості 1000 господарств, по Дніпропетровській — 500 родин, а також висилку з Дніпропетровської області 700 селянських родин. Увечері 29 грудня 1932 р. Л. Каганович виїхав з Харкова в Москву¹²⁵.

1 січня 1933 р. політбюро ЦКВ КП(б)Ухвалило рішення «Про хлібозаготівлі на Україні», в якому йшлося: «Запропонувати ЦК КП(б)У та РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що: а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихо-

¹²⁵ Там само. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 215. — Арк. 1–3, 5–8, 10–17, 23–33; Спр. 232. — Арк. 42, 45–48, 53–53 зв., 56, 62; Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 43; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 179–181.

ваний хліб, не будуть піддаватися репресіям; б) щодо колгоспів, колгоспників і одноосібників, які вперто продовжують ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться щонайсуровіші заходи стягнень, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7-го серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»».

Одночасно було прийнято пропозицію ЦК КП(б)У вислати з 20–25 сіл районів, які відстали у хлібозаготівлях, 700 селянських родин. Заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсону та С. Реденсу доручалось організувати висилку на Північ 700 «злісних елементів і куркулів» без родин. ЦК КП(б)У мав скласти список 50 виключених з партії для негайного відправлення у концтабір. 3 січня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло нову пропозицію ЦК КП(б)У про додаткову висилку на Північ 400 сімейств з Харківської області та 40 виключених з партії¹²⁶. Це посилювало застосування репресивних заходів у республіці. Якщо в грудні 1932 р. за відмову від здавання хліба в Україні (без Вінницької та Донецької областей) було репресовано 8 407 осіб, то за другу половину січня 1933 р. по 153 районах УСРР — 2 709 осіб, з них 56 розстріляно за «контрреволюційний саботаж»¹²⁷.

7–12 січня 1933 р. в Москві проходив об'єднаний пленум ЦК і ЦК ВКП(б). Ретельно спланований Й. Сталіним, він мав продемонструвати суспільству та Компартії правильність «генерального курсу» радянського керівництва. Недалеко на пленумі було оголошено про успішне виконання плану першої п'ятирічки. Одночасно Й. Сталін й Л. Каганович політично обґрунтували доцільність масових репресій в умовах складної для влади хлібозаготівельної кампанії.

Й. Сталін виступав на пленумі кілька разів, детально викладаючи своє бачення політичної ситуації в країні. На його думку, найважливішим наслідком політики, що провадилася останніми роками, стала перемога колективізації, в основному завершеної. Тепер наголос у політиці Компартії на селі переносився на організацію праці у колгоспах і підняття врожайності. Й. Сталін спеціально обґрунтував тезу про вигідність об'єднаної в колгоспах праці селян порівняно з індивідуальним господарюванням. Досягненням колективізації він назвав заміну традиційних для сільського господарства сохи, ручної сівби, серпа й коси трактором, механізованою сівалкою, комбайном. Інших доказів вигідності колгоспного ладу не наводилося.

Водночас, Й. Сталін стверджував, що сільське господарство потерпало від старої, приватновласницької свідомості колгоспників. Цю «пережиткову» свідомість використовували «колишні люди» з експлуататорських класів для організації масового розкрадання. Отож, тим «розхитувалася» основа соціалістичного ладу — суспільна власність. Комуністи боролися за те, щоб закріпити нові, соціалістичні форми господарювання. Тому був виданий закон про охорону су-

¹²⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 308–309; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 913. — Арк. 11, 14; Оп. 162. — Спр. 14. — Арк. 45; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 281. — Арк. 1–3, 7.

¹²⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 50.

спільної власності (від 7 серпня 1932 р.). Для того, щоб «розбити злочинські махінації решток конаючих класів», необхідна сильна і потужна диктатура пролетаріату. В зв'язку з цим Й. Сталін підкреслив безпідставність ідей про знищення класового суспільства та відмирання держави, які з'являються у декого. Зі сталінського корегування марксизму (як відомо, К.Маркс і Ф.Енгельс вважали, що держава відмирає в міру переходу суспільства до комунізму) впливав висновок про те, що необхідно максимально посилити державну владу, щоб «покінчити» з «колишніми елементами» швидко й без особливих жертв. Теоретичні положення Й. Сталін супроводжував оцінкою поточної хлібозаготівельної кампанії. Він прямо заявив, що валовий збір зерна в 1932 р. був більший, ніж у 1931 р., але хлібозаготівлі здійснювалися важко. Першою причиною цього він вважав дозвіл колгоспам торгувати хлібом. Допущення «квазіринкових» відносин в економіку, за логікою Сталіна, призвело до негативних наслідків, оскільки комуністи на місцях пішли на повіді в селян, що притримували збіжжя для продажу і тому не здавали його державі. Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, своєю чергою, переоцінили «ленінський гарт і прозорливість наших працівників на місцях».

Таким чином, «працівники на місцях» знов виявилися винними в тому, що не розуміли та перекручували «генеральну лінію». Їхня провина полягала й у тому, що вони не усвідомили необхідності перебрати на себе керівництво колгоспами, а також допомогти колгоспникам у розвитку господарства на основі науки та техніки. Колишні білі офіцери, петлюрівці та взагалі вороги радянської влади «тихою сапою» проникли у колгоспи і стали «верховодити» в них, скориставшись відсутністю класової пильності у місцевих комуністів. Колгоспи являли собою готову форму масової організації селян. Питання полягало в тому, хто очолить колгоспи — комуністи чи «вороги робітників і селян». «Нейтральних колгоспів», а отже, й «нейтральних колгоспників», на погляд Й. Сталіна, бути не могло. На мою думку, міркування Й. Сталіна про неможливість «нейтральних колгоспів» були своєрідним теоретичним містком до характерної для тих років підміни поняття «класовий ворог» дефініцією «ворог народу»¹²⁸. Будь-який колгоспник, комуніст, а тим більше одноосібник чи «колишня людина» могли бути звинувачені в «антирадянізмі», якщо вони не хотіли виконувати, наприклад, хлібозаготівлі. За такого «червоно-білого» бачення ситуації керівництво компартії опинялося по один бік «класових барикад», а решта суспільства вкупі з більшістю самої компартії — по інший.

Позаяк низові партійно-радянські структури не могли ефективно здійснювати «генеральний курс» партії, необхідно було мати на місцях паралельну контролюючу владну структуру, на пряму підлеглу центрові. Тому одним з головних на пленумі було питання про створення політичних відділів при МТС і радгоспах. З доповіддю з цього питання виступав Л. Каганович, який конкретизував твердження, висловлені Й. Сталіним. Л. Каганович розпочав з прикла-

¹²⁸ З цього питання див.: Kuromia H. Ukraine and Russia in the 1930s // Harvard Ukrainian Studies. — 1994. — V. 18 (3/4) (December). — P. 331; Kuromia H. Freedom and Terror In Donbass. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. — Cambridge University Press, 1998. — P. 151.

дів успішної праці окремих колгоспів, де селянам живеться заможнo, і заявив, що в розстановці класових сил позиції компартії сильні як ніколи. Але гостра класова боротьба тривала. Про це говорив Й. Сталін на об'єднаному засіданні політбюро ЦК КП(б)У і президії ЦКК 27 листопада 1932 р. Саме він зробив висновок про те, що проти класових ворогів необхідно застосовувати всю силу і потугу пролетарської диктатури. Труднощі хлібозаготівель Й. Сталін пояснив двома обставинами: «а) проникненням у колгоспи і радгоспи антирадянських елементів і організацією там шкідництва, саботажу та б) хибним, немарксистським підходом значної частини наших сільських комуністів до колгоспів і радгоспів».

Л. Каганович, наголосивши на ролі Й. Сталіна у проведенні твердого курсу на придушення опору хлібозаготівлям, повторив уже висловлені ним на Північному Кавказі та в Україні ідеї про боротьбу з «куркульською психологією». Він знову засудив дії місцевих працівників з утворення колгоспних фондів, а також відзначив, що виконання плану хлібозаготівель є найпершою заповіддю комуніста, засобом згуртування відданих радянській владі людей. Якщо в промисловості політичне виховання і підйом мас (малися на увазі соціалістичне змагання та ударництво) йшли паралельно з опануванням нової техніки, то на селі компартія «дуже відстала». Сільські більшовицькі осередки не відокремлені «китайською стіною» від дрібнобуржуазного селянського середовища, отож у багатьох випадках починають обманювати державу, протиставляти їй власні інтереси. Тому Й. Сталін і вніс у ЦК ВКП(б) пропозицію про організацію політвідділів МТС і радгоспів. Вони мають забезпечити «партійне око і контроль» на селі. Недаремно комісія ЦК ВКП(б) на чолі з Л. Кагановичем на вказівку Й. Сталіна персонально відбирала першу тисячу працівників політвідділів, серед них чимало військових. Їхнім головним завданням була боротьба зі злочинцями та шкідниками, розкрадачами суспільної власності, що «політично згуртовувало і перевиховувало» колгоспників. А для більшої ефективності партійної роботи на селі необхідний безпартійний актив колгоспників, «який буде разом з нами битися в усіх і всіляких випадках», — завершував свій ланцюжок міркувань Л. Каганович. Таким чином, політвідділи були покликані посилити вплив Компартії на селі, а також забезпечити контроль центру над низовими ланками партійно-радянських структур.

П. Постишев присвятив свою промову на пленумі недолікам роботи місцевих парторганізацій, ґрунтуючись на враженнях від поїздок у Нижньо-Волзький край і Дніпропетровську область України. Його різку критику місцевих комуністів і керівників, вочевидь, надихав Сталін, який неодноразово переривав П. Постишева різними репліками, демонструючи цілковите схвалення цього відверто брутального та жорстокого виступу.

Регіональні керівники С. Косіор, В. Чубар, Б. Шеболдаєв повністю підтримали «генеральний курс» Й. Сталіна та його групи, критикуючи «правих», особливо М. Томського (саме його Й. Сталін обрав за чергову мішень політичних звинувачень), а також «викрити» незадовго до пленуму групу Ейсмонта–Толмачова–Смирнова.

Б. Шеболдаєв спеціально відзначив роль Й. Сталіна у мобілізації наступу Північно-Кавказької партійної організації на «класового ворога». Основним методом цього наступу був державний примус, тобто арешти, розстріли, виселення цілих станиць, а також виключення з партії більш ніж половини складу місцевих осередків. Перший секретар Північно-Кавказького крайкому навіть процитував уривок з листа розстріляного Котова, в якому той після першого вироку до 10 років ув'язнення писав: «Якщо хто тобі (секретареві райкому партії) розповів з присутніх на суді, як реагувала маса на рішення суду, то стане зрозуміло, що ми всі не заслуговували на таку кару. Я цим не хочу сказати, що ми обдурювали маси, підлаштовувалися під маси. Я, наприклад, особисто зі свого боку, коли брав участь у роздаванні двох натуральних авансів (а вони видали спочатку один аванс відкрито, а другий таємно)..., то не мав цього на увазі. Мені й більшості з нас, засуджених, хотілося стимулювати виконання господарсько-політичних кампаній. Це найголовніше». Б. Шеболдаєв розцінив висловлювання нещасного Котова як «скочування до позицій класового ворога».

С. Косіор і В. Чубар одностайно піддали критиці «правий ухил» М. Томського, а також повідомили про величезні успіхи першої п'ятирічки в Україні. В індустріалізації були досягнуті колосальні результати: споруджений Дніпрогес, тривало будівництво чотирьох потужних металургійних заводів, найбільшого в світі Краматорського заводу важкого машинобудування, великих турбінного і танкового заводів у Харкові, Луганського паровозобудівного заводу, значної кількості коксохімічних і хімічних заводів. Помітно зросла енергетична база промисловості, на полях республіки працювали 36 тис. тракторів.

Ці успіхи завдавали «важкого удару» по заявах українських націоналістів про те, що «більшовики грабують і спустошують багатющу хлібну Україну». Навпаки, комуністам вдалося ліквідувати безробіття, вони вирішують найгострішу проблему перенаселення Поділля та Волині. Говорячи про правильність цієї політики, приховуючи реалії України, що голодувала, С. Косіор не посоромився відвертої брехні та проголосив: «...з документами в руках можемо стверджувати, що з кожним роком у нас становище робітничого класу і селянських мас безперервно поліпшується».

Труднощі хлібозаготівель, які численні «ліві та праві опозиціонери» розцінювали як наслідок хибної політики партії, на його думку, були спричинені винятково «вадами нашого практичного керівництва на місцях». Лінія та вказівки ЦК вірні, підкреслював С. Косіор, але українські комуністи їх «вповні не засвоїли, не зрозуміли, не зуміли втілити в життя так, як того вимагав Центральний Комітет».

Після такої улесливої заяви настала черга «каяття» в тому, що керівництво КП(б)У «прогавило» проникнення ворожих елементів у колгоспи, «засміченість» партійних лав, активізацію націоналістичних контрреволюційних організацій. виправлення допущених помилок необхідне для того, щоб надалі наступати на «фронті соціалістичного будівництва на ворожі класові елементи».

Першому секретареві ЦК КП(б)У вторував В. Чубар. Він сказав, що успіхи індустріалізації України супроводжувалися запеклою класовою боротьбою, яку куркульство розгорнуло проти колективізації. Не деградація сільського госпо-

дарства та хронічний брак кормів призвели до величезних втрат у тваринництві. В усьому було винне масове винищення худоби, що вчинили «відсталі елементи селянства під впливом куркульської агітації, куркульської боротьби проти колективізації». «Не оволодівши колгоспами», керівництво республіки допустилося значних втрат кінського складу, збіжжя, сільськогосподарських машин. Перехід на районну систему в 1930 р. послабив централізований вплив на місцеві партійно-радянські органи. Ці помилки довелося виправляти Й. Сталіну та В. Молотову, наполяганням яких в Україні були утворені області. Постанова ЦК ВКП(б) про політвідділи МТС покликана відіграти вирішальну роль у зміцненні низових кадрів, очищенні місцевих парторганізацій від ворожих елементів, більшовицькому вихованні колгоспників. Недоліки та помилки українського керівництва В. Чубар обіцяв виправити в 1933 р. Він повторив сталінську думку про необхідність перетворити Україну з відсталого району СРСР на передовий у справі побудови соціалістичного суспільства¹²⁹.

З українських керманичів тільки М. Скрипник, якого вже піддали політичному остракізмові в цитованій постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 15 грудня 1932 р., хотів виступити проти Й. Сталіна. Під час пленуму він казав своїй дружині, Марії Миколаївні, що має намір різко висловитися про національну політику, яку Й. Сталін провадив в Україні. Але з якихось, поки не відомих нам причин, він цього не зробив¹³⁰.

Визнання С. Косіором і В. Чубарем на пленумі ЦК ВКП(б) власних помилок і безумовна підтримка ними сталінського курсу були поціновані Кремлем, хоч і не применшили його незадоволення станом справ в Україні. В останній день пленуму, 12 січня, політбюро ЦК ВКП(б) вирішило знизити для України план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. на 28 млн. пудів (456 400 тонн). Остаточний план хлібозаготівель у республіці мав становити 260 млн. пудів (4,238 млн. тонн). План знижувався також для Північного Кавказу на 2 млн. пудів (32 600 тонн), Уральської області та Казахстану — по 500 тис. пудів (8 150 тонн)¹³¹.

Подальші дії «вождя» та його соратників демонстрували цілковиту нелюдність та аморальність. 14 січня політбюро ЦК КП(б)У вирішило продовжити хлібозаготівлі у Вінницькій та Київській областях, які виконали річний план. Обкомам партії цих областей було вказано, що вони повинні домогтися планових показників у кожному районі, селі, колгоспі. Для перевірки виконання цієї директиви до Києва та Вінниці послали М. Скрипника.

Справа була не тільки в бажанні забезпечити план республіки хлібом саме цих областей. На 1 січня 1933 р. державні запаси зерна в СРСР сягнули макси-

¹²⁹ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 2. — Спр. 514, вип. I. — Арк. 9, 12–12 зв., 33–34 зв., 42–43, 50 зв.–52; вип. II. — Арк. 3–3 зв., 4 об.–9 зв., 17 зв.–20.

¹³⁰ М.М. Скрипник відповіла, що коли М.О. Скрипник виступить з такою критикою Сталіна, то вона викине з вікна, покінчить життя самогубством. Можливо, саме ця погроза зупинила Скрипника. Див.: Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. — М., 1999. — С. 244.

¹³¹ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 913. — Арк. 15.

муму — 3,034 млн. тонн¹³². Та розрахунки показували, що запаси хліба будуть різко зменшуватися внаслідок величезного внутрішнього споживання. Упродовж 1932 р. зростала кількість людей, які знаходилися на централізованому постачанні, що серйозно загрожувало всій продовольчо-картковій системі. На кінець року в СРСР понад 40 млн. осіб мали продовольчі картки.

У листопаді–грудні 1932 р. радянське керівництво прийняло кілька рішень, що повинні були знизити плінність робочої сили та закріпити робітників на підприємствах, а також домогтися там більш твердої виробничої дисципліни, «розвантажити» міста від «зайвих», на думку влади, елементів і скоротити кількість осіб, які мали право на продовольчі картки. Постанова РНК СРСР від 15 листопада 1932 р. передбачала за прогул на виробництві негайне звільнення, виселення порушників з місця проживання і позбавлення продовольчих карток. Постанова від 4 грудня надавала підприємствам право самим вирішувати, кого слід позбавити карток, а також мала на меті виявити «мертві душі», шляхом обману внесені до списків домових комітетів на продовольчі картки¹³³.

23 листопада 1932 р., за день до свого призначення особливоуповноваженим ОДПУ СРСР в Україні, В. Балицький надіслав Й. Сталінові службову записку, в якій повідомляв, що комісія політбюро ЦК ВКП(б) з паспортної системи та розвантаження міст від зайвих елементів визнала недосконалим порядок посвідчення особи. Особу посвідчував будь-який документ, навіть довідка, яку видали житло-управління та сільради. «Цих самих документів достатньо і для прописки, і для одержання продовольчої картки, — зауважував В. Балицький, — що надає найсприятливішого ґрунту для зловживань, позаяк житлоуправління, на підставі ними ж виданих документів, самі здійснюють прописку і видають картки»¹³⁴. 27 грудня був запроваджений державний паспорт. Усі дорослі міські мешканці одержали паспорти, видані службами НКВС. Ці паспорти були дійсні лише за наявності прописки. Міста поділили на дві категорії: «закриті» та «відкриті». «Закриті» (Москва, Ленінград, Київ, Одеса, Мінськ, Владивосток, Харків, Ростов-на-Дону) мали привілеї у постачанні. Прописку в «закритому» місті можна було одержати або народившись в ньому, або пошлюбившись з мешканцем цього міста, або ставши до праці «за прописку». У «відкритих» містах прописку одержати було легше. Прописка визначала переваги міського мешканця: соціальне страхування, право на житло, продуктову картку.

За цих умов загальносоюзні органи зменшили план хлібопостачання України на першій квартал 1933 р. Потреба республіки у борошні задовольнялась переважно за рахунок мірчукового збору, план якого виконувався лише на 35%. 16 січня політбюро ЦК ВКП(б) відхилило пропозицію І. Акулова про видачу в Донбасі м'яса 3 рази на місяць, зберігши давній порядок видачі — один раз на місяць¹³⁵. Практично одночасно були ухвалені рішення з організації весняної

¹³² Див.: Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933 // *Slavic Review*. — V. 54, No. 3 (Fall 1995). — P. 652.

¹³³ Черная книга коммунизма: Преступления, террор, репрессии. — М., 1999. — С. 180.

¹³⁴ Гуверівський архів. — Ф. 89. — Оп. 48. — Док. 25. — Арк. 1–2.

¹³⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 914. — Арк. 25; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 281. — Арк. 37, 131.

сівби в Україні та на Північному Кавказі. В Україні був створений під головуванням С. Косіора Комітет з весняної сівби, до якого увійшли М. Хатаєвич, В. Чубар, С. Реденс, О. Одинцов і уповноважений Наркомату радгоспів СРСР. Комітет одразу ж призначив посівні трійки в Одеській і Дніпропетровській областях з обласних керівних працівників¹³⁶.

19 січня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило державний план заготівель зернових культур з урожаю 1933 р. В усьому СРСР передбачалося заготовити 881 млн. пудів (14 360 300 тонн) у колгоспах і 130 млн. пудів (2 119 000 тонн) в одноосібному секторі. Україна мала забезпечити 232 млн. пудів (3 781 600 тонн) у колгоспах і 24 млн. пудів (391 200 тонн) в одноосібному секторі¹³⁷. Таким чином, план заготівель збіжжя в Україні з урожаю 1933 р. був такий самий, як і остаточний план 1932 р. Якщо порівняти ці цифри з прийнятим 6 травня 1932 р. планом обсягом 5,696 млн. тонн, то видно, що зменшення склало більш ніж 1,5 млн. тонн. Хоча частка України в загальносоюзних заготівлях знизилася з 31–35% у 1930–1931 рр. до 25% за планом на 1933 р., все ж таки вона продовжувала залишатися значною.

Та загальне зменшення планів було помітне. Без сумніву, радянське керівництво відреагувало на голод в Україні та інших регіонах країни, масштаби якого збільшувались. По-перше, хлібозаготівельний план відобразив реалістичніші погляди членів політбюро ЦК ВКП(б) на створення державних запасів збіжжя в країні. По-друге, мовчки визнавалося, що на селі, зокрема українському, величезних запасів нібито схованого від держави зерна не було. По-третє, судячи з цього рішення, Й. Сталін та інші керівники Компартії відчували неабияку тривогу за зруйноване їхньою політикою сільське господарство та майбутній урожай 1933 р. Але конкретні дії радянських лідерів демонстрували аж ніяк не турботу про рятування людей, які голодували та помирали. Наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. селяни масово тікали в міста, а також виїздили з України в інші райони СРСР у пошуках хліба. Знаючи про це з повідомлень ОДПУ, керівники країни вирішили блокувати голодуючих селян, щоб запобігти поширенню інформації про голод, а також зростанню соціальної напруги у різних регіонах Радянського Союзу. Цілком вірогідно, що таке блокування було складовою державного терору, влаштованого групою Й. Сталіна в Україні наприкінці 1932 — на початку 1933 рр.

22 січня 1933 р. партійним і радянським організаціям, органам ОДПУ СРСР було розіслано директиву, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим. У ній зазначалося, «що цей виїзд селян, як і виїзд з України минулого року, організований ворогами радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації “через селян” у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти радянської влади». В зв'язку з цим органам влади та ДПУ УСРР і Північного Кавказу наказувалося не пускати селян в інші райони, а органам держбезпеки Московської, Західної, Центрально-Чорноземної областей, Білорусі, Середньої та Нижньої

¹³⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 914. — Арк. 26; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 281. — Арк. 39.

¹³⁷ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 914. — Арк. 45.

Волги «негайно арештовувати “селян” України та Північного Кавказу, які проникли на Північ, і після того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, оселяти решту на місця їхнього проживання».

23 січня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло цю директиву та ухвалило рішення не повторювати помилок 1932 р. і не пропустити такого контрреволюційного заміру «ворогів радвлади». В. Балицький підписав відповідну вказівку органам ДПУ України. На залізничних станціях республіки повністю припинили продавати квитки на потяги. Транспортні відділи ДПУ відповідали за повернення селян-втікачів. Практично одночасно було вирішено в лютому очистити залізничний транспорт від «антирадянського елементу», що передбачало депортацію на Північ всіх виявлених «куркульських, петлюрівських та інших антирадянських контрреволюціонерів».

Внаслідок цих операцій, за відомостями ОДПУ СРСР з 22 квітня 1933 р., було 258 401 затриманих, 230 633 повернутих на місце проживання, 8743 — засуджених, 6196 — у фільтраційних таборах, 2823 — заслані в Сибір, 725 — надіслані до Казахстану (до концтаборів), звільнених — 9282. З України затримали 37 924 особи, з них повернули до місця проживання — 34 433, залучили до судової відповідальності — 300, до Казахстану надіслали — 579, звільнили — 2612¹³⁸.

Наростання голоду та новий закрут надзвичайно важкої соціально-економічної кризи посилили незадоволення Й. Сталіна керівниками регіонів, особливо тих, які не виконали плану хлібозаготівель, а також відчували гострий брак продовольства. Одержавши одностайну політичну підтримку на січневому пленумі ЦК ВКП(б), Й. Сталін одразу ж розпочав зміну республіканських кадрів. 21 січня звільнений з посади першого секретаря Казахського крайкому ВКП(б) П. Голощокін, а 24 січня з посади першого секретаря ЦК компартії Азербайджану і секретаря Закавказького крайкому В. Полонський¹³⁹.

Однак найбільш серйозні кадрові зміни сталися у керівництві України. Після переміщення в Україну восени 1932 р. І. Акулова, С. Саркісова, М. Хатаєвича та В. Балицького Й. Сталін продовжував «зміцнювати» республіку особисто відданими йому людьми, які змогли б виконувати плани хлібозаготівель і надійно контролювати ситуацію як у суспільстві, так і в самій КП(б)У. Від жовтня 1932 р. М. Хатаєвич напряду одержував вказівки від Й. Сталіна, обминаючи С. Косіора та контролюючи дії останнього. Аналіз протоколів політбюро ЦК КП(б)У показує, що саме М. Хатаєвич виносив на розгляд українських керівників основні політичні питання і пропонував відповідні постанови. Та в кількох випадках (брошура, текст якої правив В. Молотов, а також листи на ім'я Й. Сталіна з

¹³⁸ Famine in the USSR. 1929–1934. New Documentary Evidence / Historical Essay: Viktor Kondrashin, DVD, 2009. — С. 83; Див.: Івницький Н.А. Голод 1932–1933 гг.: хто винуват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 357; Івницький Н.А. Хлібозаготовки 1932–1933 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: Іст.-політол. аналіз соц.-демогр. та морально-психол. наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конФ. Київ, 28 листОп. 1998 р.: Матеріали. — К.; Нью-Йорк, 2000. — С. 113–114; Сергійчук В. Міграційні процеси в Україні на початку 30-х років як наслідок голодомору // Там само. — С. 113–114; Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. — М., 1999. — С. 170.

¹³⁹ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 914. — Арк. 9, 13.

проханнями зменшити плани хлібозаготівель в Україні) М. Хатаєвич показав себе людиною, не байдужою до «місцевих інтересів». Зіткнувшись з голодом, він зайняв більш реалістичну позицію, ніж Кремль.

Певно, це не сподобалось Й. Сталінові. До того ж, наприкінці січня 1933 р. стало зрозуміло, що Україна знов не виконує плану хлібозаготівель. 24 січня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У», в якому відзначалося: «ЦК ВКП(б) вважає доконаним, що парторганізації України не впорались із покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану. ЦК ВКП(б) вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити, є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області. ЦК ВКП(б) ухвалює: 1) Намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому секретаря ЦК ВКП(б) т. Постишева. 2) Намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому т. Хатаєвича із залишенням його одним із секретарів ЦК КП(б)У. 3) Намітити першим секретарем Одеського обкому т. Разумова. 4) Звільнити т.т. Майорова, Строганова та Терехова від посад, які вони нині обіймають, і направити їх у розпорядження ЦК ВКП(б). 5) Товаришам Постишеву, Хатаєвичу та Разумову стати до виконання своїх обов'язків з нової роботи не пізніше як 30 січня»¹⁴⁰. За тиждень вирішили залишити Разумова першим секретарем Татарського обкому ВКП(б), а на посаду першого секретаря Одеського обкому партії призначити Є. Вегера — першого секретаря Кримського обкому ВКП(б)¹⁴¹.

Таким чином, Й. Сталін узяв під особистий контроль ситуацію в Україні. Як показали наступні події, П. Постишев, який залишався секретарем ЦК ВКП(б), контролював всі дії не лише українського керівництва, а й першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, члена політбюро ЦК ВКП(б). Вимога Й. Сталіна перетворити Україну на «справжню радянську фортецю» здійснювалася за допомогою економічних, адміністративних і репресивних заходів. На початку січня 1933 р. радянське керівництво встановило новий порядок державних заготівель: для колгоспів були запроваджені тверді погектарні норми здавання збіжжя. 6 лютого 1933 р., коли голод в Україні набув катастрофічних розмірів, політбюро ЦК ВКП(б) припинило в республіці хлібозаготівлі з урожаю 1932 р.¹⁴²

Під час весняної сівби (березень–червень 1933 р.) ЦК ВКП(б) і РНК СРСР надали Україні 559 090 тонн зерна: 371 640 тонн насіння, 84 760 тонн продовольчої допомоги, 102 690 тонн фуражу¹⁴³. Переважно це зерно було вилучено в селян у попередні місяці хлібозаготівель і знаходилося у державних коморах та сховищах на території України. Що ж до продовольчої допомоги, то її обсяг був менший за місячну потребу республіки в хлібі для осіб, що перебували на централізованому постачанні. Але надане насіння дозволило засіяти навесні

¹⁴⁰ Там само. — Арк. 13.

¹⁴¹ Там само. — Арк. 23.

¹⁴² Там само. — Спр. 915. — Арк. 16.

¹⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 5–6, 123.

1933 р. майже на 2 млн. гектарів землі більше, ніж у 1932 р. Одночасно радянське керівництво різко збільшило поставки в Україну сільськогосподарської техніки. За 1933 р. кількість тракторів у республіці збільшилася на 15 тис., комбайнів — на 2,5 тис. Наприкінці року на українських полях працювали 48,5 тис. тракторів, 4,5 тис. комбайнів, близько 9 тис. вантажних автомашин¹⁴⁴.

Під час весняної сівби, а також збирання врожаю керівництвом України було ініційовано нову хвилю колективізації. До колгоспів уже не заганяли силою. Оскільки колгоспники на польових роботах отримували від держави хоч мізерне громадське харчування, а одноосібники лишалися напризволяще, відсоток колективізації впродовж 1933 р. зріс. На початку 1934 р. в Україні було усупільнено 85,5% всієї орної землі, а в 24 191 колгоспі перебувало 73% селянських господарств¹⁴⁵.

Сприятливі кліматичні умови 1933 р. дозволили зібрати один з найкращих урожаїв за всі 1930-і рр. За оцінками республіканських органів, валовий збір зернових в Україні становив 22 264 тис. тонн — на 70% більше, ніж у 1932 р.¹⁴⁶ Загальний обсяг державних заготівель хліба вираховувався у 5 890,9 тис. тонн, тобто 26% від валового збору. В українському селі залишили 16 373 тис. тонн хліба¹⁴⁷, внаслідок чого широкомасштабний голод поступово припинився (хоча в обласних архівах України зберігаються документи про те, що люди пухли та помирили з голоду в 1934 і 1935 рр.).

Складовою політики радянського керівництва в Україні лишалися різноманітні адміністративні заходи, покликані поліпшити систему управління, а також посилити контроль над ситуацією на місцях. У першій половині 1933 р., на прохання П. Постишева, в Україну було надіслано понад 100 відповідальних партійно-радянських працівників з різних регіонів СРСР. Спираючись на їхню підтримку, сталінський намісник здійснив серйозні кадрові перестановки в управлінських структурах республіки. Чимало усунутих з посад працівників, серед яких було багато вихідців із Західної України, репресували.

П. Постишев на пленумі ЦК КП(б)У в червні 1933 р. звинуватив цих людей у тому, що вони насаджували «культуру націоналістичну, шовіністичну, буржуазну культуру Донцових, Єфремових, Грушевських...». В їхніх руках опинилася справа українізації, і вони, стверджував П. Постишев, прикривали свою «шпигунську, диверсійну» діяльність гаслом «соборної України», а також «широкою спиною» одного з найстаріших членів політбюро ЦК КП(б)У М. Скрипника¹⁴⁸.

У 1927 р. на IX з'їзді КП(б)У М. Скрипник виступив з доповіддю про завдання культурного будівництва в Україні. Він відзначав: «Радянська Україна є П'ємонтою для всього українського народу, розташованого на всій території етнографічної України... Ми проводимо культурно-господарське будівництво, яке являє собою приклад для гноблених мас західних українських земель, як

¹⁴⁴ Там само. — Спр. 420. — Арк. 5.

¹⁴⁵ Там само. — Спр. 436. — Арк. 110.

¹⁴⁶ Ця цифра була «біологічним» урожаєм, а не кількістю реально зібраного зерна.

¹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 436. — Арк. 124.

¹⁴⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 413. — Арк. 43.

справа будівництва соціалізму в нашій країні являє собою приклад і взірць для гноблених і пораблених мас усіх земель усієї земної кулі»¹⁴⁹.

Однак поширені в 1920-і рр. уявлення про радянську Україну як про П'ємонт для Західної України та своєрідний міст, яким комуністична революція перейде до країн Західної Європи, виявилися зовсім не потрібні радянському керівництву у першій половині 1930-х рр. Зростання загрози нової світової війни, події на Далекому Сході, прихід фашистів до влади у Німеччині, погіршення стосунків з Польщею примушували міняти акценти не лише у зовнішній, а й у внутрішній політиці. В умовах глибокої соціально-економічної кризи, що охопила СРСР на початку 1930-х рр., Україна Й. Сталіну здавалася П'ємонтом для населення українських етнографічних земель в Росії¹⁵⁰. Заклики М. Скрипника українізувати деякі райони РСФРР нагадували своєю сутністю гасло «соборності України» і, вочевидь, суперечили централізації управління в Радянському Союзі.

Крім того, тих, хто незадоволений та опирається сталінській політиці в українському суспільстві та власне в Компартії, можна було звинуватити в «українському націоналізмі». Недаремно ще в лютому 1933 р. П. Постишев на пленумі ЦК КП(б)У говорив: «Згадайте оріхівських героїв, які агітували: “москалі хліб забирають, годі, посьорбали ми кукурудзяної юшки, хай Москва покуштує”. Хіба мало було таких розмов в українських парторганізаціях?.. Вороги, які пролізли до партії, чудово зрозуміли, що інтереси пролетарської держави повинні для більшовиків бути на першому плані, і саме тому намагалися, у першу чергу, вдарити по цих інтересах держави». Далі П. Постишев заявив про серйозні помилки Наркомату освіти України, яким керував М. Скрипник, в українізації¹⁵¹.

Критикували М. Скрипника провокаційно відверто та брутально після 23 лютого 1933 р., коли відбулась його остання особиста зустріч з Й. Сталіним. М. Скрипник пробув у кабінеті Й. Сталіна 40 хвилин¹⁵². Ми не знаємо, про що йшла розмова. Але по цій зустрічі П. Постишев доклав максимум зусиль, щоб ім'я М. Скрипника асоціювалося з помилковістю національної політики, яку українське керівництво провадило до певної міри самостійно. Політичне цькування М. Скрипника призвело до його самогубства.

Щоб подолати незадоволення й опір низових партійно-радянських працівників, в українській компартії була оголошена «чистка». До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тис. комуністів, з-поміж яких 27,5 тис. (23%) були «вичищені» як «класово ворожі елементи». Впродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У надіслав в обкоми 233 нових працівники. На керівну районну роботу відряджене 1 340 осіб. Призначено 278 нових секретарів райкомів (70% від загальної кількості).

Стало набагато більше відповідальних партійних працівників безпосередньо в колгоспах. Якщо на 1 січня 1933 р. у колгоспах республіки було 7 908 сек-

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Це вже відзначав Террі Мартін. Див.: Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // The Journal of Modern History. — 1998. — № 70 (December). — P. 844–846.

¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 413. — Арк. 29 об.

¹⁵² Див.: Ист. архив. — 1994. — № 6; 1995. — № 2–6; 1996. — № 2–6; 1997. — № 1; 1998. — № 4.

ретарів партосередків і кандидатських груп, то на 1 листопада їх кількість зросла до 10 365. Крім того, до колгоспів спрямовані 6 500 партійних організаторів і 16 500 партторгів бригад. Загалом з обласних і районних центрів надіслано до колгоспних осередків 15 929 осіб, з яких 3 592 — на постійну роботу головами колгоспів, секретарями партосередків і парторгами колгоспів¹⁵³.

На початку року в республіці з'явилась паралельна до райкомів партії контролююча управлінська структура — політвідділи МТС. П. Постишев особисто затверджував начальників політвідділів, у переважній більшості військових політпрацівників. Була також запроваджена посада заступника начальника політвідділу МТС з ДПУ. Основним їх завданням стала «чистка класово ворожих елементів». Розмах репресивних заходів, здійснених ними в 1933 р., величезний. Після організації у березні 649 політвідділів МТС і 203 політвідділів радгоспів пройшла перевірка кадрів. По 455 МТС «вчищено» 8 691 особу, чи 26,1% перевірених, тобто «політична перевірка» охопила приблизно 33 300 працівників. Якщо екстраполювати ці цифри на всі МТС, то «перевірено» близько 47 тис. людей. Тільки серед директорів МТС зняли з посади 400¹⁵⁴.

Ще значнішим був масштаб репресій у колгоспах. Наслідки «чистки» управлінського апарату 11 420 колгоспів, проведеної політвідділами 455 МТС, відображені у таблиці¹⁵⁵:

Назва посади	Кількість перевірених	«Вчищено» та знято з посади	% «вчищених» до загальної кількості перевірених
Голова колгоспу	11 420	6 089	53,3
Завгосп	9 651	4 928	51,1
Члени правління колгоспів	34 092	6 372	18,7
Бухгалтер, рахівник	14 244	3 409	23,2
Комірник	11 221	4 397	39,5
Конюх	61 774	12 359	20,0
Зав.товарною фермою	5 757	1 830	31,6
Бригадир	33 213	8 748	23,5
Рахівник у бригаді	21 867	3 763	17,2

Крім управлінців, з цих колгоспів «вчистили» 38 030 осіб. Загальна кількість «вчищених» з колгоспів у районах діяльності 455 МТС становила 89 926, тобто в середньому на кожний колгосп припало 8 осіб¹⁵⁶. З урахуванням

¹⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 13; Спр. 436. — Арк. 287.

¹⁵⁴ Там само. — Арк. 141, 455.

¹⁵⁵ Там само. — Арк. 147.

¹⁵⁶ Там само. — Арк. 148.

того, що в Україні на той час було 24 191 колгосп, «вичищених» налічувалося 193 528 осіб.

По 443 радгоспах було перевірено 95 517 осіб, з яких «вичищено» 14 680 (15,4%). З посад знято 60% директорів радгоспів Наркомату радгоспів і 42% — Наркомату землеробства. Суцільна перевірка сільськогосподарських кадрів охопила 74 тис. трактористів республіки, з яких 6 400 знято з роботи, а також 5 820 шоферів, з-поміж яких «вичищено» 765¹⁵⁷.

У 1933 р. ЦК КП(б)У та обкоми партії перевірили систему Заготзерна — працівників зсипних пунктів, елеваторів, міжрайонних і обласних контор. З 9215 перевірених знято з роботи 1041, зокрема 500 «активних петлюрівців, білогвардійців, куркулів і торгівців», 300 «викритих у різного роду зловживаннях, крадіжках і шахрайстві», 241 «непридатного працівника», 150 «білогвардійських офіцерів». До системи Заготзерна спрямовано 850 «політично надійних працівників», а також 200 комуністів на посади завідуючих зсипними пунктами¹⁵⁸.

«Політичні перевірки» охопили систему споживчої кооперації, де з 45 тис. перевірених було знято з посад 4,1 тис. «розтратників, активних петлюрівців і білогвардійців, куркулів і торгівців». На їхнє місце до споживкооперації надіслано понад 3 тис. людей¹⁵⁹.

П. Постишев особисто ініціював і контролював «політичні перевірки» керівного складу різних управлінських структур в Україні. Зокрема, під час перевірки центрального та обласних апаратів Держплану України було знято з роботи 98 осіб, замість яких призначено 24 комуністи з вищою освітою. В Управлінні народногосподарського обліку РНК УСРР звільнений з посади 151 «меншовик, есер та інші класово ворожі елементи», а натомість скерований 21 комуніст з вищою освітою¹⁶⁰.

Особливо ретельно ДПУ республіки провело «чистку» Наркомату землеробства (НКЗ), відповідальних працівників якого звинувачували у створенні голоду. На початку року там була викрита «контрреволюційна організація», а у червні 44 працівники зняли як «контрреволюційні націоналістичні елементи». Водночас замінили більшість завідуючих обласними земельними управліннями та керуючих обласними тракторними конторами. У серпні–вересні розгромили Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук, президія якої була оновлена на 80–90%¹⁶¹. Репресій зазнали багато інших республіканських організацій та установ¹⁶².

¹⁵⁷ Там само. — Арк. 457–458, 463.

¹⁵⁸ Там само. — Арк. 465.

¹⁵⁹ Там само. — Арк. 467.

¹⁶⁰ Там само. — Арк. 469–470.

¹⁶¹ Там само. — Арк. 451; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 129.

¹⁶² Див.: Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки). — К.; Едмонтон, 1991; Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–20-і рр.). — К., 1991; Конквест Р. Жнива скорботи: Рад. колективізація і голодомор. — К., 1993; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999.

Найбільші «досягнення» відзначалися на нижчих щаблях управлінських структур. П. Постишев на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У заявив про те, що з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. працівників. До XII з'їзду КП(б)У (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад¹⁶³.

Перепадо й сільським комсомольцям. За 15 місяців, з листопада 1932 р. до січня 1934 р., із лав ЛКСМУ було виключено 57 655 осіб, переважно на селі. З міст до сіл спрямовано 2 500 секретарів колгоспних комсомольських осередків¹⁶⁴.

Таким чином, у 1933 р. дії радянського керівництва визначили кілька пов'язаних між собою процесів, що відбувалися в українському суспільстві. По-перше, республіку охопив широкомасштабний голод, який призвів до загибелі від 3,5 до 4,5 млн. людей (прямі втрати населення). Додамо до цієї статистики значну кількість загиблих від голоду українців в РРФСР, зокрема на Кубані. Зрозуміло, що, не дивлячись на проблеми демографічної статистики, потрібно шукати шляхи для наукових підрахунків втрат українського населення в регіонах Росії.

По-друге, зміцніла політична структура, наріжним каменем якої стала колгоспна система, що проіснувала до 90-х років ХХ століття. По-третє, сталася справжня «кадрова революція». Надіслані з різних міст СРСР і Червоної Армії комуністи встановили безпосередній контроль над ситуацією в українському селі. По-четверте, «політичні перевірки» і репресивні «чистки» охопили всі щаблі республіканських управлінських структур, набувши особливого розмаху в колгоспах, радгоспах і МТС. Їх зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії «класово ворожих елементів». Загалом, 1933 р. став одним з вирішальних моментів «радянзації» України, зміцнення в республіці сталінської політичної системи, а також посилення репресивності тоталітарного режиму.

Принагідно зауважимо, що аналіз документів вищих органів влади та управління СРСР та УСРР беззаперечно свідчить, що Й. Сталін і група його прибічників використала голод, спровокований їх політикою колективізації та розкуркулення, у політичних цілях. По-перше, комплекс заходів щодо вилучення хліба та продовольства, який застосовувався керівництвом Компартії в українському селі, націлювався не лише на створення великих державних запасів збіжжя, але й на злам опору українського суспільства політичному курсу. Якщо неупереджено вивчати сенс цих заходів, стає зрозуміло, що Й. Сталін та його соратники в умовах голодомору здійснювали масові репресивні акції проти українців в УСРР та в СРСР.

По-друге, вчені з різних країн світ заявляють, що після смерті В. Леніна Й. Сталін, відповідно до своїх уявлень, будував радянську систему влади та управління¹⁶⁵. Характерною ознакою системи була зростаюча роль лідера/вож-

¹⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 421. — Арк. 165; Спр. 436. — Арк. 474.

¹⁶⁴ Там само. — Спр. 436. — Арк. 485–486.

¹⁶⁵ Див.: Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. М., 1996. Інші видання цієї книги: О. Khlevniouk. Le Cercle du Kremlin. Staline et el Bureau politique

дя, який від кінця 1929 р. — початку 1930 р. — визначав пріоритети у політичному курсі. Антидемократична влада, що на той час переростала на тиранію (якщо не деспотію), дозволяла «вождю» перекладати провину за помилки у здійсненні політиці на соратників, або управлінців нижчих ланок управління в країні. Зокрема, на керівництво УСРР. Якщо хоча б схематично реконструювати логіку Й. Сталіна, стає зрозумілим, що він намагався «зняти» з себе відповідальність за політичний курс, що здійснювався в Україні, звинувачуючи українських посадовців у політичних помилках та невмінні управляти республікою. Логічно слідував висновок про персональну зміну керівників УСРР, а також необхідність встановити більш чітку структуру контролю за управлінням Україною. Це означало, що в умовах глибокої соціально-економічної кризи, породженої політикою колективізації та розкуркулення, Й. Сталін провокував кризу у відносинах центру влади в Кремлі з субцентром влади в Харкові з метою внести зміни в систему управління СРСР.

Сенс будь якої політичної кризи — у конфлікті мотивів та інтересів людей, а також структур, які беруть у ньому участь. Висловимо припущення, що Й. Сталін навмисно зосереджував важелі управління УСРР у своїх руках, долаючи субцентр влади з метою збереження та посилення власної влади.

У контексті сталінської логіки підкреслимо кілька особливостей його політичних дій. В Україні репресивні акції проти населення здійснювали особисто найближчі соратники Й. Сталіна: працювали хлібозаготівельні комісії на чолі з В. Молотовим, Л. Кагановичем, П. Постишевим. Це не означає, що управлінські структури УСРР, починаючи з республіканського рівня й закінчуючи сільськими партосередками та сільрадами, не брали участі у репресіях. Але для нашої теми безпосередня участь в них вищих політичних керівників СРСР має особливе значення: вони не тільки віддавали команди, але особисто брали участь у тих чи інших формах нищення людей.

Крім того, призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У та його наступні дії щодо контролю за поведінкою керівництва УСРР, зокрема С. Косіра, який був членом політбюро ЦК ВКП(б), створили безпрецедентний випадок у радянській управлінській системі того часу. Другий секретар республіканської Компартії відповідав особисто перед Й. Сталіним за ситуацію в республіці. Це переконливе свідчення, що Й. Сталін перебрав на себе контроль за управлінням Україною. Ще один доказ цього — звинувачення Й. Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) на адресу М. Скрипника у неправильній національній політиці. Після від'їзду з України Л. Кагановича в 1928 р. саме М. Скрипнику надали право тлумачити та здійснювати національну політику в Україні. Проте, з кінця 1932 р. Й. Сталін персонально контролював національну політику в Україні. Недарма П. Пости-

dans les années 1930: les jeux du pouvoir. Paris, Le Seuil, 1996; Oleg W. Chlewnjuk. Das Politbüro. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre. Hamburger Edition, 1998. Грегори П. Политическая экономия сталинизма. М., 2006. P. Gregory. The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives. New York: Cambridge University Press. 2004.

шев надсилав Сталіну для редагування всі постанови пленумів ЦК КП(б)У, що стосувалися національної політики¹⁶⁶.

Наведені вище особливості політики керівництва Компартії в Україні на інституційному рівні відбивали процес знищення владних повноважень субцентру влади Компартії в УСРР, перетворення УСРР на союзну республіку, керівництво якої мало вкрай обмежені управлінські функції. Відбулось ще більше зосередження влади в політбюро ЦК ВКП(б), а всередині цього владного центру — у Й. Сталіна, який перетворився не тільки на диктатора, а й на тирана.

Відомі нині факти свідчать, що дії Й. Сталіна та його групи в Україні наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. були надзвичайно жорсткими, вкрай репресивними. Цілком вірогідно, що Кремль на прикладі України демонстрував партійно-радянський структурі управління всього СРСР та суспільству, що їх чекає у випадку непокори та опору політичному курсу. Зрозуміло, що подальші дослідження голоду 1932–1933 рр. в різних регіонах Російської Федерації нададуть можливість більш чіткого уявлення про специфічність політики керівників СРСР в Україні та, взагалі, на теренах велетенської за простором держави. Втім, зауважимо, що в Україні та на Кубані голод з мільйонними жертвами супроводжувався наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. арештами десятків тисяч людей, депортаціями тисяч — до концтаборів, розстрілами більше семисот осіб, здійснювалися політичні чистки управлінських структур, переслідувався український націоналізм та українська інтелігенція, українська церква тощо. Загалом, 1932 р. в Україні органи ДПУ УСРР заарештували 74 849 осіб, розстріляли близько 1000 осіб (дані різняться), 1933 р. заарештовано 124 463 особи, з них органи держбезпеки та суди народного комісаріату юстиції засудили до розстрілу 1462 особи¹⁶⁷. Пояснення таких дій, як це роблять окремі російські історики, лише масштабами України у межах СРСР, особливою жорстокістю керівників УСРР та ДПУ республіки виглядає непереконливим. Сотні тисяч ув'язнених, тисячі розстріляних в умовах смерті мільйонів від Голодомору — така політика мала геноцидний характер.

¹⁶⁶ Проекти постанов пленумів ЦК КП(б)У з правкою Сталіна зберігаються у фонді Сталіна в РДАСПІ. Див.: РДАСПІ. — Ф. 558: Сталін (Джугашвілі) Йосиф Вісаріонович (1878–1953).

¹⁶⁷ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. — Донецьк, 2003. — С. 119; 389.

РОЗДІЛ 7

ЗНИЩЕННЯ КЕРМАНІЧІВ КП(б)У ПІД ЧАС «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

7.1. Особливості репресій на нижчих щаблях компартійно-радянських структур

Після кризи стосунків керівників УСРР та СРСР 1932–1933 рр. Й. Сталін зберігав незадоволення та підозрілість до керманічів республіки. Протягом кількох років він обережно готував нову хвилю репресій в країні, гребінь якої націлювався не лише проти різних соціальних груп, але й управлінських структур. У світовій історіографії проблематиці репресій присвячена значна кількість наукових праць, які оприлюднені за останній час. Сьогодні зрозуміло, що на різних етапах історії України радянської доби репресії й терор використовувалися державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму та засобом побудови комуністичного суспільства. Слід також врахувати, що марксистська світоглядна схема, класовий підхід до аналізу суспільних явищ і процесів у поєднанні з ідеєю месіанської ролі всесвітньої пролетарської революції та віри у безмежні можливості впливу сучасної держави на суспільство обумовлювали специфіку свідомості й мислення керівників СРСР у 1920–1930-х рр. Для їх марксистської свідомості характерною була жорстка ув'язка змін відносин власності з процесами «очищення політичної надбудови» суспільства від «родимих плям» капіталізму. Тому репресії перетворилися на інструмент диктатури пролетаріату, елемент соціальних технологій з метою трансформувати суспільство у відповідності до вимог ідеологічних конструкцій та особистих уявлень радянських вождів. Здійснення політичного курсу керівництвом Компартії завжди являло собою певну суміш, поєднання державного терору та правових дій. Після періодів масового терору, що загрожували підірвати життєві основи суспільної стабільності, наступало більш активне використання правових регуляторів державної діяльності.

З кінця 1920-х рр. репресії стали важливим методом здійснення форсованої індустріалізації та колективізації селянських господарств. У промисловості, починаючи з «шахтинської справи» та «справи промпартії»¹, репресії використовувались як управлінські технології в умовах майже цілковитої відсутності економічних стимулів виробництва. На селі за допомогою терору провадили сільськогосподарські компанії, створювали колгоспи. Його спрямовували не

¹ «Справа промпартії» — фальсифікований судовий процес в СРСР (25 листопада — 7 грудня 1930 р.) у справі шкідництва в промисловості.

тільки проти селян, а й багатьох чиновників та спеціалістів. Крім того, репресії проти чиновників різного рівня були засобом соціального маніпулювання, спрямування масового незадоволення, що зростало у суспільстві, проти «бюрократів» та «шкідників». У сталінській системі управління чиновники несли відповідальність не лише за власні зловживання та помилки, а й чисельні кризи, що провокувалися політикою вищого керівництва СРСР². Типовий приклад такої ситуації — ситуація у країні з насильницькою колективізацією початку 1930 р., коли після потужних антиколективізаційних селянських заворушень Й. Сталін звинуватив місцевих управлінців у «перегинах та збоченнях». Відомо, що вони ініціювалися вождями у Кремлі, але після офіційного виступу Й. Сталіна посад позбавили тисячі управлінців, які попали під слідство за порушення радянських законів.

Інший приклад, — криза у стосунках керівництва СРСР та УСРР, що розпочалась у 1932 р. Під час величезної гуманітарної катастрофи — голодомору 1932–1933 рр. в Україні, Й. Сталін бажав змінити вищих політичних керівників республіки, «вичистити» з Компартії України «петлюрівців» та «пілсудчиків»³, наполягав на необхідності перетворити Україну на «зразкову радянську республіку». Політичні перевірки, чистки, репресії охопили усі соціальні верстви українського суспільства, зокрема представників різних управлінських структур⁴. За справедливими зауваженнями Ю. Шаповала, в 1932–1933 рр. Україна перетворилася на полігон сталінських репресій⁵.

До певної міри репресії та чистки радянської міжвоєнної доби в Україні були пов'язані із загостренням міжнародної ситуації й загрозою нової війни, підготовка до якої стала одним з пріоритетів політики Й. Сталіна. Загроза війни (форсоване переозброєння Німеччини, конфлікти та війни на Далекому Сході, демілітаризація Рейнської області, війна в Іспанії), на думку вождя та його соратників, вимагала зміцнення дисципліни в управлінських структурах, подолання духу незгоди, іноді інакомислення (з приводу політичного курсу керівництва), ліквідації потенційної «п'ятої колони» — потенційних та реальних супротивників комуністичного режиму.

Нова світова війна, що наближалася, вимагала «великої чистки» радянської бюрократії. Ця чистка відбулася в період «великого терору» (1937–1938 рр.), коли за ініціативи Й. Сталіна органи держбезпеки здійснили настільки масштабні політичні репресії, що історики з різних країн світу не припиняють дослідження цих трагічних подій. Нині більшість дослідників вважає, що основною причиною «великого терору» було прагнення керівництва СРСР знищити

² На це звертав увагу О. Хлевнюк у низці праць.

³ Сталінські сленги мали серйозний політичний підтекст: чиновників, незгодних з політикою вищого політичного керівництва країни, звинуватили у шпигунстві та контрреволюції, що давало привід для застосування проти них репресій.

⁴ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 гг. — К., 2001.

⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 254–267; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи і події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 19–53.

«п'яту колону»⁶. Інші вказують, що терор спровокували протиріччя між різними групами партійних, радянських, господарських керівників, «центром» та регіонами в управлінській системі, незадоволення суспільства діями влади, що виразно проявилось під час голосування на виборах наприкінці 1937 р.⁷ Серед істориків затверджується точка зору: «великий терор» — це поняття, що включає масові репресивні операції серпня 1937 — листопада 1938 рр.⁸, а також широкомасштабні репресії проти керівників різного рівня (кадрові чистки, «кадрова революція»)⁹.

Незважаючи на солідний науковий доробок, чимало проблем «великого терору» чекають на дослідження. Серед них специфіка кадрових чисток на низових щаблях партійно-радянських структур управління, роль та наслідки державного терору в управлінні окремими галузями промисловості, сільського господарства УРСР, його вплив на соціально-економічні процеси в республіці у другій половині 1930-х рр. тощо. Зосередимо аналіз цих проблем на двох важливих для УСРР галузях економіки: сільському господарстві та вугільній промисловості. Протягом 1930-х рр. Україна постачала у державні фонди більше третини загальної кількості збіжжя, що знаходилося там. Видобуток вугілля сягав більше половини загальносоюзного⁷. Тому функціонування цих галузей мало серйозне значення для вищого політичного керівництва СРСР та УСРР (з 1936 р. — УРСР). У ході дослідження використовувались статистичні дані тих часів. Не дивлячись на викривлення та похибки, що існували тоді, уважне вивчення радянської статистики, особливо даних Управління народногосподарського обліку Державної планової комісії УРСР, надає змогу робити висновки щодо загальних економічних тенденцій та процесів.

Вивчення архівних матеріалів свідчить, що наприкінці 1936 р. керівництво СРСР зіткнулося з великими труднощами в сільському господарстві України. На хвилі стаханівського руху керманичі країни вирішили досягти різкого зростання виробництва продовольства. Втім, за офіційними даними, республіка не виконала значно збільшені, у порівнянні з 1935 р., плани здачі державі збіжжя,

⁶ Див.: Khlevniuk O. The Objectives of the Great Terror // Soviet History, 1917–1953: Essays of Honour of R.W. Davies. — New York, 1995. — С. 158–176. Таке пояснення характерне для переважної більшості вітчизняних дослідників. Наприклад, див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003.

⁷ Weinberg R. Purge and Politics in the Periphery: Birobidzan in 1937 // Slavic Review. — 1993. — № 52:1 (Spring). — С. 13–27; Stalinist Terror: new perspectives / eds. Getty J.A., Manning R.T. — Cambridge: Cambridge University Press, 1993; Getty A., Naumov O.V. The Road to Terror: Stalin and Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939 — New Haven, 1999; Harris J. The Purging of Local Cliques in the Ural Region, 1936–7 // Stalinism: New Directions. — London, 2000. — С. 262–286.

⁸ Масові репресивні операції активно досліджуються у світовій історіографії. Див.: Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. — М., 2003; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах. — К., 2010.

⁹ Одним з перших в українській історіографії проблеми «кадрової революції» досліджував Ю. Шаповал. Див: Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.

цукрового буряку, інших сільськогосподарських продуктів. В умовах непоганого врожаю централізоване постачання продовольством населення з другої половини 1936 р. забезпечувалось на мінімальному рівні. 1 листопада 1936 р. застосували обмеження на вільний продаж борошна¹⁰. Такі заходи були застосовані вперше після скасування карткової системи (1 листопада 1934 р.) та початку вільного продажу хліба (січень 1935 р.). Селяни Харківської, Вінницької, Чернігівської, Одеської областей опинилися на порозі нового голоду. У кількох районах Харківській області дітей з голодуючих сімей передали до дитячих будинків. На селі поширювалися чутки, що хліба у країні немає, тому що вивезли на пароплавах до Іспанії. Люди очікували нової карткової системи, в містах посилювалися страйкові настрої¹¹.

Технології подолання таких настроїв були вже напрацьовані: Й. Сталін у другій половині 1936 р. активно використовував кампанії боротьби із «саботажем» стаханівського руху, судові процеси над троцькістами, зінов'євцями, «правими» для здійснення більш жорстокої репресивної політики. Наприкінці 1936 р. на зустрічі з керівниками УРСР він заявив, що республіка «провалила» виконання державних планів здачі сільгосппродукції. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) підкреслив, що, наприклад, Харківська область не здала державі заплановані обсяги збіжжя та цукровий буряк, а її керівники зазналися. За його оцінкою, перший секретар обкому партії М. Демченко перетворився на агронома. Як часто траплялось у сталінській управлінській системі, незадоволення Й. Сталіна персонально М. Демченком викликалось також особистими конфліктами секретарів Харківського обкому. Через кілька днів М. Демченко отримав призначення на посаду першого заступника наркому землеробства СРСР, у квітні 1937 р. він став наркомом радгоспів СРСР¹². У Харкові в 1937 р. викрили як троцькістів другого секретаря обкому І. Мусульбаса, першого і другого секретарів міськкому партії, завідувачів чотирма відділами міськкому КП(б)У. 22 липня 1937 р. Т. Юркин замінив М. Демченка на посаді наркома, якого того ж дня заарештували, звинуватили у керівництві «контрреволюційною організацією «правих» в Україні» а в жовтні 1937 р. розстріляли¹³. Хвиля репресій у сільському господарстві України піднялася навесні 1937 р. У ході сівби у республіці пройшло масове звільнення працівників районних та обласних земельних управлінь. Значну частину їх органи НКВС звинувачували у «шкідництві»¹⁴. Підстави у НКВС УРСР були: до різних партійно-радянських органів надходили тисячі листів про свавілля низових працівників, їх брутальні дії на місцях. Реальну картину життя українського села відтворює доповідна записка генерального прокурора УРСР М. Михайлика до першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора щодо причин звіль-

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7164. — Арк. 103.

¹¹ Ситуацію з нестачею продовольства, окремі настрої населення в Україні див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7164. — Арк. 26, 34–35, 38, 48, 73, 81.

¹² Там само. — Оп. 1. — Спр. 516. — Арк. 13.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 516. — Арк. 13; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 989. — Арк. 67; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років... — С. 205.

¹⁴ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7065, 7126, 7127, 7128, 7134, 7137, 7138, 7141, 7143.

нення з роботи колишнього прокурора Одеської області. М. Михайлик відзначав, що 7 червня 1937 р. в Арбузинському районі області під суд потрапив звинувачений у крадіжки колосків, 12 липня лікар в'язниці зафіксував, що той від виснаження не рухається, а 16 липня звинувачений помер. У Гросулівському районі звинувачений помер, поки суд розбирав його справу щодо крадіжки колосків. У Фрунзенському районі обвинуваченого у зрізанні колосків засудили на 8 років. Наступного дня він помер від виснаження.

Низові партійно-радянські органи широко практикували незаконні арешти. У липні 1937 р. бюро Тилігуло-Березанського райкому партії підняло питання перед Одеським обкомом КП(б)У щодо надання права арешту усім головам сільрад. Районний прокурор не дав записати у протокол таке рішення, втім, арешти у районні були звичайним явищем. У селі Пташино сільські активісти арештували колгоспницю М. Бобченко, чоловік якої служив у Червоній армії, за звинуваченням у крадіжці кількох колосків жита. Напередодні арешту від виснаження померла дитина жінки. У селі Тизули сільська влада арештувала 14-річного хлопчика за звинуваченням у крадіжці колосків. У день арешту від виснаження помер його батько. В Арбузинському районі голова райвиконкому Криживицький віддав наказ начальнику райміліції арештовувати усіх колгоспників та одноосібників, які зрізають недоспілий хліб на власних присадибних ділянках. Насильство місцевих керівників над селянами набувало гротескних форм. У Бобринецькому районі після рішення райкому КП(б)У про мобілізацію населення на жнива бригада завідуючого відділом райкому Липовецького влаштувала нічні облави, вдиралася до домівок, піднімала людей з ліжок, саджала їх у машини та відправляла на лани. Місцеві активісти влаштували облаву на кінотеатр, і тільки настирливі прохання його директора зупинили незаконні арешти. На залізничній станції Помічна ще одна бригада насильно забрала всіх людей на жнива¹⁵. Архівні документи свідчать, що подібні процеси характерні для всієї України.

З другої половини 1937 р. кампанії збору врожаю, здачі державі збіжжя супроводжувалися розгортанням репресій проти місцевих партійно-радянських працівників. З серпня 1937 р. Й. Сталін надіслав секретарям національних компартій, крайкомів та обкомів шифровку, в якій наголошувалося: «За останній час у краях, областях та республіках викрита шкідницька робота ворогів народу в області сільського господарства, спрямована на підрив господарства колгоспів та на провокування колгоспників на незадоволення проти радянської влади шляхом цілої системи знущань та глумливості над ними.

ЦК вважає суттєвим недоліком керівництва справою розгрому шкідників у сільському господарстві той факт, що ліквідація шкідників провадиться лише закритим порядком за лінією органів НКВС, а колгоспники не мобілізуються на боротьбу з шкідництвом та його носіями.

Вважаючи абсолютно необхідною політичну мобілізацію колгоспників навколо роботи, що здійснюється з розгрому ворогів народу у сільському господарстві, ЦК ВКП (б) зобов'язує обкоми, крайкоми та ЦК нацкомпартій організу-

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7169. — Арк. 86–92.

вати у кожній області у районах 2–3 відкритих показових процеси над ворогами народу — шкідниками сільського господарства, які пробралися до районних партійних, радянських та земельних органів (працівники МТС й райЗВ, голови РВК, секретарі РК і т.п.), широко висвітлювати хід судових процесів у місцевій пресі»¹⁶.

11 серпня 1937 р. Й. Сталін відредагував шифровку, що відправили на адресу партійних органів, начальників контор «Заготзерно, уповноважених Комітету заготівель СРСР: «Голова Комітету Заготівель при РНК СРСР Клейнер викритий та арештований, як ворог народу, який організував шкідництво в області хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі та зберігання сортового насіння. Завдання партійних та радянських організацій, усіх чесних працівників заготівельного апарату викорчувувати усі корінці та ліквідувати усі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера в органах Комітету Заготівель й забезпечити успіх у справі заготівлі та зберігання хлібу, у справі виконання постанов Пленуму ЦК ВКП(б) та РНК СРСР щодо поліпшення сортового насіння зернових культур. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) зобов'язують місцеві радянські та партійні органи перевірити всю практику роботи органів Комітету Заготівель, зокрема, «Заготзерно», та суворо покарати всіх, хто намагався або намагається завадити справі хлібозаготівель та справі формування, зберігання та використання фонду чистосортного насіння зернових культур»¹⁷. 31 серпня та 10 вересня 1937 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли спільні постанови про боротьбу «з кліщом та наслідками шкідництва у справі зберігання збіжжя» (тексти, на жаль, не знайдені, маємо згадки про них в інших архівних документах), що конкретизували напрямки проведення показових судових процесів, зокрема, у системі «Заготзерно».

Вказівки Й. Сталіна на розгортання репресій ретельно виконували місцеві керівники. Співробітники органів держбезпеки займалися організацією процесів. Перші секретарі обкомів КП(б)У доповідали Й. Сталіну щодо підготовки до їх проведення. Наприклад, 16 вересня 1937 р. перший секретар Київського обкому С. Кудрявцев телеграфував до Кремля: «На виконання вказівок ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 11 вересня по Київській області провадимо наступні показові суди над зрадниками зі зберігання збіжжя:

1. Суд над працівниками Ржищівського складу Заготзерно. За справою притягаються 7 чоловік. Призначено до слухання 18 вересня.
2. Суд над працівниками Фастівського пункту Заготзерно. За справою притягаються 3 чоловіки. Призначено до слухання 20 вересня.
3. Суд над працівниками Білоцерківського елеватору. За справою притягаються 6 чоловік. Призначено до слухання 25 вересня.

Київський обком прохає ЦК ВКП(б) дозволити також провести показовий процес над колишнім уповноваженим Комзаг РНК у Київській області Передирієм та працівниками Заготзерно Полторацьким та Мучатовим, які були організаторами шкідництва у системі Заготзерно у Київській області, із застосуванням до них заходів, передбачених постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 11 верес-

¹⁶ Гуверівський архів. — Ф. 89. — Оп. 48. — Документ 12. — Арк. 1.

¹⁷ Там само. — Документ 15. — Арк. 1.

ня». Принагідно зауважу, що останній абзац тексту цього документу підкреслений червоним олівцем, що характерно для Й. Сталіна. На тексті шифровки збереглися підписи: «за — Молотов», «Ст.» (Сталін), «Каганович»¹⁸.

Після таких настанов вищого політичного керівництва країни в Україні, інших республіках провели показові судові процеси. Один з них організували у Гайсинському районі Вінницької області. 16 вересня 1937 р. заступник наркома юстиції УРСР А. Гарін надіслав до С. Косіора спецповідомлення «Про контрреволюційну троцькістську диверсійно-шкідницьку організацію у Гайсинському районі Вінницької області», в якій повідомляв, що сесія Вінницького обласного суду у Гайсині 27 серпня розглянула у відкритому судовому засіданні справу 6 колишніх керівників Гайсинського району. Підсудні — секретар райкому партії М. Трахтман, голова райвиконкому М. Родович, начальник Гайсинського районного земельного відділу І. Петровський, районний державний агроном З. Товстонос, старший агроном Кибличської МТС Г. Твердохліб, голова колгоспу «Більшовик» Г. Макмак, а також куркуль Г. Кучевський.

Їх звинуватили «у тому, що організувалися у контрреволюційну троцькістську банду на чолі з троцькістом Трахтманом, протягом останніх 3–4 років здійснювали систематичні шкідницькі акти у сільському господарстві Гайсинського району з контрреволюційною метою — підірвати потужність сільського господарства, розвалити колгоспи, зірвати землеустрій, заплутати сівозміни, підірвати зростання скотарства, зменшити кормову базу, розвалити радянський апарат на селі, розкласти працівників колгоспів та сільських рад, щоб викликати обурення колгоспників та незадоволення політикою партії та Радянської влади...».

Гайсинський район мав велике значення у сільському господарстві Вінницької області. Йому надавали державну допомогу сільськогосподарськими машинами, кредитами, завезли чистосортне насіння, надіслали нових працівників. «Але, — відмітив А. Гарін, за 3–4 останніх роки район мав великі прориви: систематично з року в рік не виконує район державних зобов'язань з хлібопоставок та м'ясопоставок, врожайність не досягає того, що можуть та повинні давати колгосп, землеустрій зривається, сівозміна плутається, боротьба зі шкідниками (сільськогосподарськими. — *Авт.*) зривається та саботується, скотарство не забезпечується кормами, лани забруднені бур'янами, впровадження нових культур, зокрема конюшини й люцерни призводить до провалу, безгрунтовий засів трав гине до 70%, городні бригади у колгоспах розпадаються, а це призводить до загибелі значної частини кормового буряку, просапні засіваються у деяких колгоспах на забрудненій площі або у мокрий ґрунт, що зменшує врожайність, а іноді призводить до загибелі засівів, у 1932–1933 рр. знищувалися коні, молотьба відбувалася таким чином, що часто-густо хліб пропадав від дощів. По селах відбувалися найгрубіші порушення революційної законності, неприпустиме нехтування прав колгоспників та одноосібників, знущання над ними».

¹⁸ Там само. — Документ 18. — Арк. 1. Постанову ЦК ВКП(б) від 10 вересня 1937 відправили на місця 11 вересня у вигляді директиви РНК СРСР та ЦК ВКП(б).

На суді у Гайсині прилюдно заявили, що Трахтман — «бувалий троцькіст». Ще в 1924 р. студентом Комуніверситету ім. Артема відкрито виступав проти генеральної лінії партії, «замаскувався та дворушником пробрався до партійного апарату» на керівні посади. За підтримки троцькістів Трахтман увійшов до контрреволюційної організації, що існувала у Вінницькій області, а незабаром заснував троцькістську організацію у Гайсинському районі. Перед свідками та журналістами у залі суду розгорталася страшна картина зрадництва: «Цілком зрозуміло, що Трахтман для вербування до цієї організації зупинився на класово-чужих елементах. Дізнавшись, як секретар РПК, що Родович, сумнівна у минулому особа, — офіцер армії Керенського¹⁹, який приховував національну приналежність (поляк. — *Авт.*), допустив відвертий опортунізм у податковій політиці, дізнавшись, що директор Гайсинської МТС Химич — виходець з куркульської родини, що батько Химича — організатор гетьманських банд, брат — поліцейський, сам Химич у минулому правий есер, дізнавшись, що директор Гайсинського цукрового заводу Пожидаєв — чужа людина, що розклалася, двічі виключалася з партії, — цих осіб Трахтман вербує до контрреволюційної організації». Він розставив їх на ключових посадах, а вони, у свої чергу, вербували нових зрадників. Як наслідок, МТС у районі заповнили чужі люди: колишні дворяни, безпаспортні, вихідці з куркульських сімей.

Агрономом самого великого у районі колгоспу «Більшовик» у селі Краснопілка призначили «шпигуна, шкідника, у минулому керуючого поміщицьким маєтком» Філяновича, головою колгоспу — «шкідника» Макмака. Всі вони, за словами Трахтмана, мали на меті: «знизити врожайність у колгоспах, а тим самим й вартість трудовню та кількість хлібу, що здається державі як натуроплата, викликати обурення колгоспних мас політикою партії та уряду». У колгоспі «Більшовик» в 1931–1932 рр., за розпорядженням Макака та Філяновича, знищили понад 100 коней. Вони заявили, що «коні вже не потрібні, будуть сталеві коні — трактори». У 1935–1936 рр. у колгоспі засіяли цибулю на 40 га забрудненої землі. Врожаю не отримали. У 1936 р. під час молотби загинули від дощів 6,5 тон пшениці.

Сільські кореспонденти з Краснопілки повідомляли про це у газети «Комуніст» та «Соціалістичне село», на зборах з критикою дій керівництва колгоспу намагалися виступити окремі колгоспники. Але останніх силою виводили із зали. Макмак широко практикував штрафи та побиття колгоспників. Його розгнuzданість не мала межі. У 1935 р. він оштрафував 203 колгоспника, кількох з них на всі трудовні. А колгоспники Коновал, Мартинюк, Сидорчук померли від побоїв, нанесених їм Макмаком. Приголомшені слухачі дізналися, що агроном Твердохліб втягнув до контрреволюційної організації куркуля Кучерського. «Знаючи про те, що Кучерський з куркульської сім'ї, — стверджувалося на процесі, — батько його мав до революції 25 десятин землі, двигун, молотарку, складні інші сільськогосподарські машини, що батько та він підлягали висилці під час ліквідації куркульства, але тоді зникли, що Кучерський контрреволюційно налаштований, мріє щодо помсти тим, хто розкуркулив його родину, —

¹⁹ Так в тексті.

втягнув останнього до шкідництва, запропонував шкідницькі здійснювати підготовку ґрунту. Кучерський у Чечельницькому колгоспі навесні 1937 р. це й робив, а також зіпсував трактор. Щоб приховати наслідки шкідництва, Кучерський виходив на роботу у нічну зміну». Багато мешканців Гайсинського району повірили, що колишні керівники — вороги та шкідники. Під час процесу до суду приходили добровільні свідки, які вимагали допросити їх, розповідали щодо безчинств та беззаконь місцевої влади. Трахтмана, Родовича, Твердохліба, Товстоноса засудили до розстрілу, Петровського і Макмака — до 10 років в'язниці, а Кучерського — до 8 років²⁰.

Генеральний прокурор СРСР А. Вишинський 20 вересня 1937 р. направив Й. Сталіну та В. Молотову доповідну записку, в якій вказував, що в прокурорських органах знаходилось 170 справ з шкідництва у сільському господарстві, 50 з них — в Україні. 28 вересня він повідомив, що кількість справ з цього приводу в СРСР збільшилась до 408, значно зросла кількість засуджених²¹. В Україні з 1 червня 1937 р. до 10 січня 1938 р. провели 72 показових судових процеси, на яких засудили 399 чоловік. З них 238 приговорили до розстрілу, 161 — до 10 років ув'язнення. Із загальної кількості, 17 процесів провели у справах шкідництва у сільському господарстві, 27 — у скотарстві, 27 — системі «Заготзерно» та Комітету заготівель, 1 — вугільній промисловості²². Очевидно, що Й. Сталін та його група намагалися використати незадоволення селян колективізацією, голодомором 1932–1933 рр., їх ненависть до місцевих працівників для кадрової чистки низових управлінських структур.

Американський історик Ш. Фітцпатрик аналізувала подібні процеси на території РРФСР. Її висновок про те, що роль Москви у їх проведенні не слід перебільшувати, цілком правильний²³. Але слід додати, що вказівки Й. Сталіна зобов'язували місцевих чиновників організувати судові фарси. Інше питання, чи вдалося керівництву Компартії переконати суспільство, що лише місцеві керівники винуваті у бідах та стражданнях людей? Здається, що ні. У всякому випадку, ми не помічаємо у газетних матеріалах, що висвітлювали процеси, здравиць на честь Й. Сталіна. Це відноситься й до виступів свідків. Селяни гарно розуміли, хто та що є першоджерелами суспільних негараздів.

Репресії у сільському господарстві не обмежувалися проведенням фальсифікованих судових процесів. Більше всього людей постраждало у ході здійснення масових репресивних операцій. Проте встановити точну кількість арештованих та засуджених у сільському господарстві дуже важко внаслідок своєрідності «чекістської статистики» того часу²⁴. Поки що висловимо обережне припущення, що репресії проти низових управлінців склали лише частку державного

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7171. — Арк. 124–132.

²¹ РДАСП. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 887. — Арк. 151–153, 164–165.

²² Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). — Донецьк, 2003. — С. 84–85.

²³ Фітцпатрик Ш. Как мыши kota хоронили. Показательные процессы в сельских районах СССР в 1937 г. // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 390.

²⁴ Докладніше щодо статистики див.: Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... — Донецьк, 2003.

терору, спрямованого проти селян, які мали нещастя потрапити до обліково-карткової системи обласних УНКВД, або були заарештовані за доносами, свідченнями, «вбитими» у ході допитів тощо.

У 1938 р. репресії у сільському господарстві тривали. На XIV з'їзді КП(б)У (13–18 червня 1938 р.) перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов промовив дуже показові слова: «Вороги робили усе, щоб розорити наші колгоспи. Труднощі, які пережила Україна під час колективізації, були організовані за завданням Пілсудського та німецьких фашистів. Вороги відчували, яку потужність несуть колгоспи для України, для селянства, для соціалістичної держави. Тому вони усі сили доклали, щоб зірвати колгоспне будівництво, піти на саботаж, на провокацію й, тим самим, підірвати колгоспи, розоряти їх та домагатися незадоволення з боку селян... Ми ворогів в основному розбили, але у нас залишилися ще ворожі коринці й було б зовсім невірно та шкідливо думати, що вже усе зроблене. Ми повинні бути пильними, повинні завжди готовими до бою, готовими до того, щоб безпощадно громити шпигунів та зрадників. І ми їх розгромимо, та доб'ємо до кінця»²⁵.

Схожі події відбувалися у вугільній промисловості республіки. В історичній літературі неодноразово висловлювалася думка, що стахановський рух, який виник у Донбасі в другій половині 1935 р., спричинив низку серйозних суперечностей у економіці, соціальній та політичній сферах суспільства, перетворився на каталізатор політичних репресій в регіоні та в УРСР²⁶. Незабаром, політично підтриманий керівництвом, він поклав велику відповідальність на місцевих комуністів. Партійні керівники різного рангу вимагали від господарників негайного поширення стахановських методів на всіх підприємствах й ділянках виробництва. Проте досягти цього виявилось неможливим за умов низького технічного рівня вугільної галузі, специфіки організації виробництва, нестачі матеріальних ресурсів. У гонитві за рекордами на другий план відійшли планово-профілактичні ремонти, не здійснювалися підготовчо-перспективні роботи. Обладнання спрацьовувалося, частішали аварії та простої. Становище ускладнилося після запровадження у 1936 р. нових технічно необґрунтованих норм, які майже на третину перевищували попередні. Від господарських керівників вимагалось організувати стахановські доби, тижні, місячники з метою виконання норм шахтарями. Проте люди відмовлялися від виснажливої праці. Зарплати знизилися, виробництво дезорганізувалося.

За таких умов партійні керівники перекладали провину на господарників, ті, у свою чергу, на інженерно-технічних працівників. Перший секретар Сталінського обкому партії С. Саркісов на одному з партійних активів заявив: «Сабо-

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 2–3.

²⁶ Докладний опис стаханівського руху див.: Хлевнюк О.В. Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е годы. — М., 1993. — С. 55–66. Також див.: Siegelbaum H. Lewis. Stahanovism and the Politics of Productivity in the USSR. Cambridge, 1988; Thurston Robert. The Stahanovite Movement: The Background to the Great Terror in The Factories, 1935–1938 // Stalinist Terror: New Perspectives. Getty J. Art, Manning T. Roberta, eds. — Cambridge, 1993.

тажник стахановського руху — це майже контрреволюціонер»²⁷. Це була не сама різка заява з тих, що лунали у ті часи. У грудні 1936 р. на пленумі ЦК ВКП(б) М. Єзов сказав, що деякі керівники вугільної промисловості були шкідниками, намагалися викликати незадоволення робітників діями уряду, влаштуваючи для цього аварії. М. Єзов демагогічно наголосив, що ці керівники вважали робітників за худобу, життя якої нічого не варто²⁸.

Для кращого розуміння процесів, що відбувалися безпосередньо у шахтах, розглянемо один з архівних документів. Це меморандум члена Донецького обласного суду Афоніна щодо результатів дослідження справи з аварією 18 грудня 1936 р. на шахті «Юнком», що супроводжувалася людськими жертвами. Копію документа у травні 1937 р. голова Верховного Суду УРСР Ф. Шумятський надіслав С. Косіору. У супровідній записці зазначалося: «При розгляді справи встановлено, що трест «Орджонікідзевугілля» та «Донбасвугілля» приховали від слідства надзвичайно важливі факти стосовно аварії та не допомогли слідству виявити факти шкідництва. Справу передано до Донецької прокуратури для додаткового розслідування».

З меморандуму зрозуміло, що 18 грудня 1936 р. на шахті «Юнком» сталася трагедія — викидом породи завалило 6 шахтарів. Через 12 годин двох із них вдалося відкопати, але четверо загинули. За фактом аварії відкрили карну справу, звинувачуючи головного інженера шахти Колесникова, начальника ділянки Валентинова, горно-технічного інспектора Стельмаха у порушенні правил техніки безпеки. На попередньому слідстві вони визнали себе винними. 5 лютого 1937 р. керуючий трестом «Орджонікідзевугілля» Фесенко у листі до начальника місцевого НКВД УРСР Хаєта заявив, що за його думкою, яку підтримала більшість спеціалістів, завал стався внаслідок великого викиду породи, підмитой підземними водами. Тому судити головного інженера Колесникова підстав не було. Призначені для з'ясування обставин справи експерти не дійшли до одностайного висновку щодо причин трагедії. 23 березня 1937 р. у шахті знайшли тіло ще одного із загиблих робітників, але у слідчі органи не повідомили. Вірогідно, не бажали знову повертатися до цієї справи. Схожу позицію зайняло керівництво тресту «Донбасвугілля», яке створило комісію для розслідування справи, але її висновки не надіслали слідчим органам. Проте останні з'ясували, що до цієї трагедії, у серпні–вересні 1936 р. на шахті сталося 3 викиди породи. Внаслідок порушень правил безпеки та завалів у 1936 р. загинуло 13 робітників, зафіксовано 970 випадків травматизму. З серпня до грудня 1936 р. видобуток вугілля різко впав.

Колесников заявив у ході слідства, що знав про відставання кріпильних робіт та збільшення довжини врубових уступів. Тому Афонін робив висновок: «Оскільки це так, Колесников як інженер, не міг не знати наслідків, що можуть відбутися від таких порушень, а отже, — значить він свідомо вів ділянку до

²⁷ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30—х років в Україні. — Донецьк, 1996. — С. 46–50.

²⁸ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. — К., 2002. — С. 319.

завалу». Викликані до суду свідки заявили, що 18 грудня 1936 р. на шахті намітили стахановську добу. 16 грудня директор шахті Гарбузов провів технічну нараду, наголосив на необхідності дати підвищений видобуток вугілля. Валентинов заявив, що такий видобуток він дати зможе, але просить головного інженера спуститися у шахту й особисто оглянути загрозову ділянку роботи. Він повторював свої прохання у наступні дні, але Колесников у шахті не побував. У стахановську добу стався завал.

Афонін відмічав: «Я вважаю поведінку Колесникова 16–18 грудня не випадковою, і на підставі вищевикладеного вважаю, що у діях головного інженеру є елементи шкідництва, тобто злочини, передбачені статтею 54–7 КК (шкідництво)». Втім, Афонін пропонував тимчасово не заарештовувати Колесникова, тому що на шахті зіпсувалися 2 насоси, вона опинилася під загрозою повного затоплення²⁹.

Справа на шахті «Юнком» — яскраве свідчення ситуації у вугільній промисловості та обставин здійснення репресій проти спеціалістів. У 1936 р. до судової відповідальності у Донбасі було притягнуто 1000 інженерно-технічних працівників (ІТП), засуджено половину з них³⁰. З'явилися шахти, які у народі отримали назву «інженерно-виправних робіт». Безглузді й злочинні репресії супроводжувались зниженням заробітної плати у вугільній промисловості Донбасу на 20%. Більше 55% шахтарів працювали на одному місці менше одного року. За другу половину 1936 р. змінилося 20% начальників дільниць та майже половина завідуючих шахтами. Донецький обком КП(б)У вимагав від комуністів та безпартійних ретельно стежити за поведінкою звільнених з посад та виключених з партії, викривати «маскування троцькістських дворушників». Проте після проведених в області у вересні 1936 р. арештів 600 так званих «троцькістів» керівництво обкому опинилося під загрозою політичних звинувачень. Керівництво ЦК КП(б)У вирішило, що обком недостатньо самокритично провів обговорення постанови ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». Для обговорення постанови на Донецький обласний партактив у (11–13 лютого 1937 р.) відрядили голову РНК УРСР П. Любченка. Але не він, а голова УНКВС Донецької області В. Іванов виявився головною фігурою у критиці обласного керівництва. Він заявив про «сімейність» у стосунках керівників, а отже, — відсутність пильності. Висновок головного чекіста області був відверто погрозовим: «Безпринципність бюро обкому та його першого секретаря Саркісова гальмували своєчасне викриття ворогів»³¹. Після таких заяв С. Саркісов виправдовувався та демонстрував особливу затятість у пошуках «ворогів». За 3 місяці він більше 10 разів виступав на партійно-господарських активах області із закликами до пильності, організовував виключення з партії, зняття з посад та арешти керівників за матеріалами, наданими НКВД. Архівні документи свідчать, що він особисто сприяв арештам голови облвиконкому М. Іванова, секре-

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7171. — Арк. 35, 38–42.

³⁰ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... — С. 55.

³¹ Там само. — С. 58.

таря обкому КП(б)У А. Вайнова, директора Макіївського металургійного заводу Г. Гвахарія³². Вже у першому кварталі 1937 р. репресії у Донбасі набули масового характеру. С. Саркісов офіційно заявив, що органи НКВС викрили та ліквідували у Донбасі 112 груп фашистів у складі 587 чоловік. Серед репресованих було 11 членів обкому партії³³.

Втім, ситуація у вугільній промисловості продовжувала погіршуватися. Виробок вугілля у 1936 р. не перевищив рівень 1935 р., у першому кварталі 1937 р. план було виконано на 89,5%³⁴. Керівництво СРСР вважало стан речей загрозливим. 20 квітня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило С. Саркісова керівником тресту «Донбасвугілля». Його попередню посаду обійняв перший секретар Горьківського крайкому ВКП(б) Е. Прамнек³⁵. 28 квітня 1937 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову «Про роботу вугільної промисловості Донбасу», в якій, зокрема, зазначалося: «Нерідко господарські, партійні та, особливо, профспілкові організації вугільного Донбасу відносяться неприпустимо бездушно до працівників вугільної промисловості, припускають огульні репресії, виключення з партії та профспілок, звільнення з роботи або віддають до суду». Парторганізації Донбасу зобов'язувалися, поряд з «викорчовуванням шкідницьких елементів», всебічно підтримувати та допомагати сумлінно працюючим інженерам, технікам та господарникам³⁶. На виконання цієї постанови у ЦК КП(б)У 4–5 травня 1937 р. провели нараду, де заслухали доповіді членів комісії ЦК КП(б)У з перевірки ситуації у Донбасі. Виступаючи критикували репресії проти ІТП, практику «шахт виправних робіт», жахливі побутові умови у регіоні, відсутність питної води, «неймовірне обурення людей та дуже негарний політико-моральний настрій командного складу». З'ясувалося, що у першому кварталі 1937 р. змінилося 20% керівників шахт, з них 35% — головних інженерів, 22,5% — завідуючих. Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич розцінив такі події як результат паніки. Він заявив: «Коли на початку 1936 р. видобуток вугілля йшов увесь час нижче за план, замість того, щоб узяти тверду лінію, мобілізувати маси — вдарилися у панічне становище. Людей побили більше, ніж слід». М. Хатаєвич повідомив, що наприкінці 1936 р. Сталін дав завдання переглянути судимості інженерно-технічних працівників. Для проведення відповідної роботи створювалася державна комісія³⁷.

За наслідками наради, 13 травня 1937 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Питання вугільного Донбасу у зв'язку з рішенням РНК СРСР та ЦК ВКП(б)», якою зобов'язав судові органи у місячний термін переглянути усі справи керівників вугільної промисловості, засуджених з 1933 р.³⁸ Роботу очолювала державна комісія, яка працювала 2 місяці. 27 липня 1937 р. Ф. Шумятський надіслав С. Коціору доповідну записку, у якій зазначалося, що комісія закінчила роботу. Пере-

³² Там само. — С. 63.

³³ Там само. — С. 65.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 487. — Арк. 17, 22, 29, 32.

³⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 987. — Арк. 14, 58.

³⁶ Правда. — 1937. — 29 травня.

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7115. — Арк. 67, 86, 90, 167.

³⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 439. — Арк. 93, 98.

вірка охопила 1184 справ на 1745 чоловік, розглянутих судами Донецької області з 1 січня 1933 р. до 1 травня 1937 р. (Не розглянутими залишилися близько 400 справ у народних судах області та справи з контрреволюційних злочинів, що перебували в архіві Донецького УНКВС). Серед перевірених справ причинами їх виникнення були:

	1933	1934	1935	1936	1937	Всього
Аварії зі смертельними наслідками	33	61	79	136	62	371
Аварії з каліцтвом	14	18	27	56	26	141
Інші (з переважно економічними наслідками)	104	217	135	152	64	672
Всього	151	296	241	344	152	1184

Аналіз цих показників показує різке зростання аварійності на шахтах, що супроводжувалося людськими жертвами. Так, у 1936 р. кількість аварій зі смертельними наслідками зросла майже у 2 рази у порівнянні з 1935 р. Аналогічна ситуація виникла у 1937 р.

Уявлення про кількість засуджених керівників дають дані зі справ, розглянутих комісією:

	1933	1934	1935	1936	1937	Усього
Оперативний командний склад вугільної промисловості	157	268	275	285	157	1142
Адміністративно-господарський склад	10	5	3	8	—	26
Робітники	72	169	95	158	66	560
Всього	239	442	373	451	223	1728

Як бачимо, цифри зростали протягом 1930-х рр. У перші місяці 1937 р. ця тенденція посилилася. Ще більш показовим є те, що результати діяльності комісії ЦК КП(б)У не призвели до амністування значної кількості засуджених: вирок скасували або пом'якшили 413 чоловікам, вирок без змін — 1009 чоловік, ініціювали прохання перед ЦВК УРСР щодо зняття судимості відносно 323 чоловік. У висновках комісія заявила, що головною причиною зростання аварійності у вугільній промисловості «є шкідницька діяльність ворогів»³⁹. Отже, ніякого «пом'якшення» репресивної практики не відбулося.

³⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 7171. — Арк. 43–45, 47.

Серед архівних документів не вдалося знайти свідоств того, що результати діяльності комісії були відомими вищому політичному керівництву СРСР. Але відомо, що курс на посилення репресій не лише зберігся, але й суттєво посилювався з другої половини 1937 р. У Донецькій області в липні 1937 р. С. Саркісова та багатьох його колег арештували як «ворогів народу». Незабаром їх розстріляли. З 76 членів обкому партії, обраних у травні 1937 р., у червні залишилося лише 6 чоловік⁴⁰. Новий перший секретар обкому КП(б)У Е. Прамнек домігся переведення з Горького до Сталіно свого найближчого оточення. Проте сам він був фігурантом «Латиської контрреволюційної націоналістичної організації», яку розробляли співробітники НКВС. 22 серпня 1937 р. на пленумі Донецького обкому КП(б)У він виступив за «викорчовування решток ворогів», широку зачистку Донбасу «від куркулів, націоналістів та іншої сволоти». Керівник донецьких комуністів визнавав, що економіка області перебувала у хаотичному стані, але задавав питання: «У чому ж справа — невміння, небажання працювати або щось більше?». На нараді секретарів парткомів та ІТП вугільних шахт Е. Прамнек зробив наголос: «Нам стало відомо, що деякі ігеперівці⁴¹ запропонували дружинам підготувати валізи на випадок, якщо доведеться «поїхати у відрядження». Підстав для хвилювань немає. По-перше, слідство виявило, що заарештовані дійсно є ворогами, сволотою. Ми повинні тільки радіти, що ці вороги заарештовані.... У багатьох виникає нерозуміння, чому Донбас, що завжди був фортецею більшовизму, опинився засміченим ворогами, мерзотниками?». Відповідь давалася недвозначна: винне капіталістичне оточення, тому «необхідно пам'ятати, що у Донбас, як найбільш важливий центр, завжди будуть засилатися вороги, шпигуни, диверсанти»⁴². Отже партійні керівники Донбасу опинилися у трагічному колі репресивної риторики та практики. Вони підтримували дії вищого керівництва Компартії щодо підштовхування репресій, але самі неминуче підпадали під репресивний молот.

У вересні 1937 р. для ліквідації наслідків шкідництва до Донбасу приїхав Л. Каганович, призначений після загибелі С. Орджонікідзе наркомом важкої промисловості СРСР. Він виступив на зльоті стахановців: «коли ведемо розмову щодо шкідництва, можемо твердо сказати: отримали поразку шпигуни та розвідники, отримали поразку їхні господарі — німецько-японські та інші фашисти». Але «поразка» не означала зупинку державного терору. Репресії продовжувалися. Недарма Л. Каганович закидав учасникам: «Політична пильність не набула у вас того конкретного повсякденного характеру, який ця пильність повинна мати, інакше вона перетвориться у фразу»⁴³. Через місяць, у жовтні 1937 р. на зустрічі у Кремлі з керівниками промисловості та стахановцями вугільної й металургійної промисловості Й. Сталін виголосив дуже показову

⁴⁰ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 317.

⁴¹ Так в тексті.

⁴² Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... — С. 76–78.

⁴³ ДАДО. — Ф. 326. — Оп. 1. — Спр. 997. — Арк. 76–77.

фразу: «керівники можуть приходити та йти, але народ залишається, та завжди буде жити»⁴⁴.

Такі висловлювання вищих керівників СРСР мали політичний підтекст: вони перекладали провину за недоліки в економіці на керівні господарські та партійні кадри. В останні місяці 1937 р. органи НКВС арештували біля 140 керівних працівників Донбасу — директорів заводів та шахт, головних інженерів й партійних керівників. Списки арештованих затверджував власноручно Л. Каганович⁴⁵.

За участю деяких з них керівництво СРСР вирішило провести відкритий судовий процес, щоб показати населенню «справжніх шкідників та дезорганізаторів» вугільної промисловості. У жовтні 1937 р. у Буденовському районі арештували керівника тресту «Буденноввугіль» С. Володарського (як «учасника контрреволюційного троцькістського підпілля»), головного інженера цього ж тресту І. Штеренсона («завербований у 1935 р. польським розвідником Літським для шпигунської діяльності»), виконуючого обов'язки головного інженера шахти «Капітальна-9» Д. Ярославцева («завербований Літським для шпигунської роботи»), колишнього головного інженера шахти Н. Процикова («у минулому офіцер, учасник білогвардійських каральних загонів»), механіка С. Толстикова, начальника дільниці І. Шишкіна.

Всі вони — молоді інженери, які отримали освіту у радянських вузах. С. Володарський був відомий як організатор диспетчеризації шахт. Допитував їх особисто донецький обласний прокурор Р. Руденко та новий начальник обласного УНКВС Д. Соколинський. За допомогою тортур, психологічного тиску, фальсифікації протоколів допитів слідчі отримали зізнання арештованих, що «перебуваючи у контрреволюційній троцькістській організації, організовано займались шкідництвом у промисловості, здійснювали терористичні акти, завали лав, виводили з ладу механізми, зривали стаханівські методи праці, організовували саботаж квітневого рішення ЦК та РНК»⁴⁶. Публічне проведення судового процесу супроводжувалося активною пропагандистською кампанією. Обласні, районні газети, багатотиражки заповнили матеріали про те, що підсудні є учасниками антирадянської терористичної та шкідницької організації. За завданням С. Саркісова вони довели трест до «глибокого прориву». У залі суду Р. Руденко спитав Володарського, чи ставили його дії під загрозу життя багатьох робіт-

⁴⁴ Частина виступу з критикою керівництва вугільної галузі Й.Сталін викреслив перед публікацією. На цій зустрічі Л.Каганович стверджував, що у наслідок «шкідництва троцькістсько-бухарінських найманців» вугільна промисловість опинилася у тяжкому становищі. Цю частину стенограми зустрічі Й.Сталін також викреслив перед публікацією. Див.: Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 324.

⁴⁵ Медведєв Р., Хмелинський П. Останній із сталінського оточення. Лазар Каганович на тлі епохи // Вітчизна. — 1990. — № 5. — С. 144–145; Шаповал Ю. Лазар Каганович. — К., 1994. — С. 35. Роль Л. Кагановича у репресіях у Донбасі ще мають з'ясувати історики. У вересні 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У Е. Прамнек заявив, що Каганович здійснив «гігантську роботу» у боротьбі з шкідниками в Донбасі. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 539. — Арк. 41.

⁴⁶ Виконуючий обов'язки прокурора УРСР Л. Яченин наприкінці жовтня — на початку листопада 1937 р. докладно інформував С. Косіора про підготовку до “Буденівського процесу”. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7169. — Арк. 15; спр. 7171. — Арк. 62.

ників. Той відповів, що «так». Ще один зі звинувачених на питання про те, чи входили знущання, каліцтва, вбивства до обов'язків їхньої контрреволюційної організації, дав позитивну відповідь. Після таких заяв Р. Руденко підкреслював, що всі злочини підсудні зробили з метою озлобити робітників проти радянської влади. Збиті з пантелику шахтарі вимагали нещадної розправи з «шкідниками». П'ять звинувачених засудили до розстрілу⁴⁷.

Кілька таких процесів провели у Донбасі у 1938 р. Але основну кількість людей у вугільній промисловості арештували у ході масових репресивних операцій. М. Хрущов у згаданій промові на XIV з'їзді КП(б)У зазначив: «Донбас та його шахти були засміченими троцькістами, правими й усілякими іншими шпигунами. Ворожа робота Саркісова виявилася відчутною. Після Саркісова був ворог народу — шпигун Прамнек. Крім того, не потрібно забувати, що під час ліквідації куркульства багато куркулів пішли до Донбасу та проводять там свою шкідницьку роботу, свою підривну роботу — псують машини, створюють на шахті аварії... У Донбасі тепер почистили усіх цих саркісових, прамнекових, усю цю ворожу публіку. Нам потрібно нині, водночас з очищенням, підняти роботу з саботажниками, які зривають накази народного комісара важкої промисловості»⁴⁸.

У той час Л. Каганович у черговий раз перебував у Донбасі. УНКВС Донецької області на чолі з П. Чистовим продовжувало розглядати всі негаразди на шахтах як наслідок «шкідницької й підривної діяльності контрреволюційних організацій». П. Чистов надсилав Л. Кагановичу доповідні записки та протоколи тексти допитів арештованих, з яких зрозуміло, що за неповних перших п'ять місяців 1938 р. на шахтах сталося 8072 аварії. Донбас недовиконав план на 1 млн. тон вугілля. Реакція Л. Кагановича була промовистою: він підкреслював у доповідних записках та протоколах соціальне походження арештованих: «куркуль», «колишній підрядчик» і т.д.⁴⁹ Це означало, що вище політичне керівництво СРСР оцінювало негативні аспекти процесів, що мали місце в економіці, як наслідок дій «класово ворожих елементів».

Масові репресії у Донбасі, як і по всій країні, тривали до середини листопада 1938 р., коли їх зупинило політбюро ЦК ВКП(б). Скільки в цілому арештували та засудили осіб, які працювали у вугільній галузі та промисловості, сказати важко. Статистичних підрахунків вченими не зроблено. Але відомо, що в 1937–1938 рр. в Україні арештували 265 669 чоловік (0,9 відсотка населення), значну частину з яких розстріляли. Якщо уважно вивчати аналіз «чекістської статистики», то побачимо, що за кількістю на першому місці опинились репресовані за «національними лініями» (31,3 %), на другому — колишні куркулі (18,2 %), на третьому — «учасники буржуазних націоналістичних організацій» (16,7 %) ⁵⁰. Дані підтверджують думку, що головною причиною масових репресій 1937–

⁴⁷ Бут А.Н., Добров П.В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20–30 годы XX в. — Донецк, 2000. — С. 240–250; Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... — С. 322.

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 9–11.

⁴⁹ РГАСПІ. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 231. — Арк. 133–176.

⁵⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... — С. 119, 242, 275–277.

1938 рр. було намагання Сталіна та його оточення соціально «вичистити» країну, позбавитися від потенційної «п'ятої колони» в умовах зростаючої загрози Другої світової війни. Радянське керівництво вирішило за допомогою соціальної інженерії досягти більшої соціальної та національної однорідності суспільства, до того ж, консолідуючи його шаленим ідеологічним тиском та брудними пропагандистськими маніпуляціями. Очевидно, що економічні проблеми не були джерелом «великого терору», але за допомогою масових репресій радянські вожді в черговий раз спробували подолати негативні аспекти економічних процесів в країні.

Наскільки ця спроба вплинула на економічні показники функціонування сільського господарства та вугільної промисловості республіки? Слід зазначити, що 1937–1938 рр. виявилися врожайними. Середня врожайність зернових в Україні у 1937 р. склала 11,8 центнерів з га, в 1938 р. — 12,3–12,5 цнт. з га, тобто, нарешті, досягла рівня 1913 р. Відносно високими були валові збори зерна та державні хлібозаготівлі, що мали важливе значення для централізованого

постачання населення продовольством. У 1937 р. хлібозаготівлі в республіці склали 6 142 600 тонн, а в 1938 р. — 6 229 504 т. Якщо на початку 1937 р. загрозу нового голоду в Україні керівництво СРСР відвернуло за рахунок зменшення планів хлібозаготівель, то наприкінці 1937 р. республіка майже виконала, а в 1938 р. перевиконала збільшені плани поставок державі сільськогосподарської продукції. Два врожайних роки підряд мінімізували наслідки масових репресій для сільськогосподарського виробництва. Проте життя селян було далеко від заможного. Більше 40% колгоспів республіки видавали на трудовень від 1 до 3 кілограмів збіжжя, понад 50% колгоспів платили на трудовень до 60 копійок⁵¹.

Вивчення офіційних статистичних даних надає можливість зробити припущення, що у вугільній промисловості негативний вплив репресій на економічну ситуацію виявився набагато більшим, ніж уявляло керівництво СРСР. Офіційні показники видобутку вугілля в СРСР та УРСР згруповані у таблиці:⁵²

(млн. тон)

Роки	СРСР	УРСР
1933	76,3	45,4
1934	94,2	54,6
1935	109,6	61,5
1936	126,8	68,3
1937	128,0	69,0
1938	133,3	72,8

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 27–28; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 584. — Арк. 149; спр. 589. — Арк. 207; оп. 20. — Спр. 548. — Арк. 17, 29, 35–36.

⁵² Народное хозяйство СССР. Статистический сборник. — М., 1956. — С. 67; Советская Украина за 20 лет. — К., 1938. — С. 17; Основные показатели работы угольной промышленности. Оттиск приложения к еженедельному Статистическому бюллетеню ЦСУ СССР № 38 (488) от 18 октября 1958 года // ЦДАВО України. — Ф. Р-582. — Оп. 3. — Спр. 5759. — Арк. боб.; ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1542. — Арк. 16; спр. 1465. — Арк. 75.

Аналіз даних свідчить, що видобуток вугілля в Україні у 1936–1938 рр. зріс на 6,5%, в СРСР — 5,1%. Проте у 1933–1935 рр. зростання видобутку вугілля в СРСР складало 43,6%, в Україні — 35,4%. Отже, уповільнення темпів було вражаючим. Не випадково на XV з'їзді КП(б)У (13–17 травня 1940 р.) М. Хрущов заявив, що у березні 1940 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР вимушені були прийняти постанову про роботу вугільної промисловості Донбасу. У ньому зазначалось, що за 1937–1939 рр. видобуток вугілля зріс лише на 6%. М. Хрущов конкретизував, що у 1938 р. вугільна галузь України виконала план на 93,6%, а у 1939 р. — 95,1%. Крім того, республіка не виконала у 1937–1938 рр. планів виплавки чавуну та сталі, виробництва багатьох промислових товарів⁵³. Зрозуміло, що радянська практика полягала у щорічному збільшенні планових показників. Але натуральні показники виробництва, за статистичними даними, збільшувались дуже повільно, у межах можливих статистичних похибок та викривлень. Це свідчить, що промисловість республіки майже не розвивалась. Таким чином, репресії в управлінських структурах республіки в 1937–1938 рр. посилили суперечливі тенденції в економіці, певним чином загальмували економічний розвиток УРСР.

7.2. Зміна персонального складу субцентру влади в Україні

Як вже згадувалося, основні риси кадрової чистки в роки «великого терору» аналізували О. Хлевнюк, Ю. Шаповал та інші історики. Тому висвітливо лише ті аспекти, які вдалося глибше вивчити на основі нових архівних документів. Кадрова чистка розпочалась з колишніх опозиціонерів у партії, яких протягом першої половини 1930-х рр. періодично репресували. У 1936 р. Сталін вів підготовку до тотального винищення колишніх компартійних опозиціонерів. Співробітники НКВС СРСР на чолі з М. Єжовим, якого Сталін командировав у наркомат у якості свого уповноваженого, фабрикували матеріали про існування у країні широких сіток терористичних організацій опозиції, об'єднаних в «троцькістсько-зинов'євський блок». На основі свідчень, «вибитих» у арештованих на той час опозиціонерів, організували відкритий судовий процес у справі так званого «Об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру» (19–24 серпня 1936 р.). Процес загострив політичні фобії у країні, націлював силові структури режиму на пошук міфічних «ворогів народу», які буцімто не лише займались тероризмом, але ставали агентами іноземних розвідок. Опозиціонери опинились у жахливому становищі: колишні політичні діячі та чиновники, які протягом 1920-х рр. виявляли незгоду з тими чи іншими безперервними коливаннями «генерального курсу» Компартії, перетворились, з точки зору влади, на терористів й шпигунів.

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 609. — Арк. 14–15, 20; ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 30–31, 33, 36; спр. 1465. — Арк. 93, 97, 139.

У низці праць О. Хлевнюк справедливо обґрунтував тезу, що найбільшу загрозу тотальна чистка опозиціонерів несла широким колам партійних функціонерів, адже опозиціонери були їх колегами, які наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр., після публічного покаяння, отримали різні посади в партійно-державному апараті. Значна частина функціонерів не брали участі в опозиціях, утім, проявляли «коливання», утримувались при голосуваннях, висловлювали сумніви. Такі звичайні у 1920-х рр. речі перетворились на злочини у другій половині 1930-х рр. Масові кадрові переміщення часів завоювання, а потім утримання влади сприяли тому, що рівень персональних контактів був високим. Ситуація не змінилась протягом 1920-х — 1930-х рр. Коли колишніх опозиціонерів «пробачила за гріхи» сталінська група, вони працювали разом з іншими «апаратчиками». Всі вони мали тісні контакти в умовах повсякденної службової взаємодії. До того ж, багато високопоставлених керівників віддавали перевагу енергійним та кваліфікованим, хоча політично скомпрометованим «опозиціонерам», аніж обмеженим та іноді непрацездатним прихильникам «генеральної лінії партії».

В умовах надзвичайно розвинутих у радянській політичній системі патрон-клієнтських зв'язків колишні опозиціонери, які потребували політичного захисту, краще всього підходили на роль клієнтів. Тому значна кількість політично «сумнівних» чиновників займали місця в оточенні відданих Сталіну керівників відомств й регіонів. Майже кожний чиновник величезного партійно-державного апарату мав службові стосунки з опозиціонерами, мав з ними патрон-клієнтські відносини або, навіть, перебував у дружніх стосунках. Таким чином, будь-якого чиновника у відповідний момент можна було звинуватити у «втраті пильності», «політичній короткозорості», «пособництві ворогам».

Висловимо припущення, що базується на аналізі історичного контексту дій Й. Сталіна та його прихильників у другій половині 1930-х рр. Й. Сталін мав причини для знищення тієї верстви керівників, яка разом з ним прийшла до влади. Він був першим серед них, головним авторитетом, але не мав безмежного впливу. Масова заміна таких керівників на молодих висуванців дозволяла створити певну базу в управлінських структурах для затвердження одноосібної диктаторської влади. Нове покоління чиновників, які отримали освіту в радянських вузах, формувались як особистості в радянських умовах, бажали отримати можливості для кар'єрного росту та досягнення успіху в житті. Вони могли надати управлінській системі нового адміністративного динамізму⁵⁴.

Після короткого аналізу ситуації в управлінських структурах, що склалася протягом 1920-х — першої половини 1930-х рр., а також логіки мислення Й. Сталіна перейдемо до конкретних історичних подій в Україні того часу. Хвиля репресій проти комуністичних керівників України почала підніматися після вже згаданого судового процесу в серпні 1936 р. «Об'єднаного троцькісько-зинов'євського центру». В ухваленій з цього приводу постанові ЦК ВКП(б) стверджувалось, що троцькісько-зинов'євські елементи скотилися до ролі «розвід-

⁵⁴ Докладніше див.: Хлевнюк О.В. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — М., 2010.

ників, шпигунів, диверсантів й агентів фашистської буржуазії в Європі», з якими потрібно боротися до повного їх знищення⁵⁵. В Україні у справі цього міфічного центру заарештували кілька відомих партійно-радянських працівників. Їх — колишніх троцькістів — звинуватили у співробітництві з Г. Пятаковим — палким прихильником Л. Троцького⁵⁶, а також лідерами опозицій до Й. Сталіна у 1924–1927 рр. — Л. Каменевим та Г. Зинов'євим, створенні блоку з українськими націоналістами, агентами польських та німецьких фашистів з метою вбивств Й. Сталіна, С. Косіора, П. Постишева⁵⁷. Майже одночасно управління НКВС по Донецькій області провело арешти 600 колишніх троцькістів, про що вже згадувалося вище. Зрозуміло, що акції ініціювалися Й. Сталіним за допомогою М. Єжова.

Наприкінці 1936 р. дії органів держбезпеки по відношенню до керівників УСРР відбувались у кількох напрямках. З одного боку, арештованих троцькістів звинувачували у намаганні вбити першого С. Косіора та П. Постишева. З іншого, М. Єжов дав санкцію на арешти у жовтні—листопаді 1936 р. колишніх троцькістів в оточенні П. Постишева, тим самим створивши підґрунтя для політичних звинувачень на його адресу⁵⁸. Дії М. Єжова не були випадковими. Під час роботи VIII Всесоюзного з'їзду рад (6-8 листопада 1936 р.) Л. Каганович та М. Єжов провели допити начальника управління культури та мистецтва Ради народних комісарів УРСР А. Хвилі, який мав тісні зв'язки з головою РНК УРСР П. Любченком⁵⁹. Вони разом вступили до КП(б)У в 1920 р. після саморозпуску партії боротьбістів. П. Любченко, дізнавшись про ситуацію з А. Хвилею, негайно виїхав до Москви, де зустрівся з Й. Сталіним й переконав його у невинності підлеглого. Він чудово розумів, чим особисто для нього можуть обернутися дії Л. Кагановича і М.Єжова. Втім, за висловом С. Косіора на XIII з'їзді КП(б)У (27 травня — 3 червня 1937 р.), поїздкою до Москви П. Любченко «підставив сам себе», тобто, захищаючи політично «сумнівного» А. Хвилю, скомпрометував себе в очах кремлівських вождів і, перш за все, Й. Сталіна⁶⁰.

Досвідчений у кремлівських інтригах П. Постишев негайно зрозумів підтекст подій навколо колишніх боротьбістів. У грудні 1936 р. у Челябінську органи радянської держбезпеки заарештували зав. відділом мистецтва облвиконкому Ф. Самутіна — колишнього боротьбіста, який від 1925 р. працював у Вінницькому окружкомі, а від 1932 р. — в обкомі Компартії. Ф. Самутін був відомою особою серед українських партійно—радянських керівників, навколо його призначення у Вінницю в 1925 р. відбувся один з перших конфліктів Л. Ка-

⁵⁵ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 39.

⁵⁶ У 1934–1936 рр. Г. Пятаков працював першим заступником Г. Орджонікідзе в наркоматі важкої промисловості СРСР. Див: Солдатенко В. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. — К., 2004.

⁵⁷ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. — К., 1990. — С. 38.

⁵⁸ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы осуществления политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 216.

⁵⁹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 227.

⁶⁰ Про це згадував С. Косіор на XIII з'їзді КП(б)У, кажучи, що такими діями український прем'єр-міністр викликав недовіру до себе з боку Кремля. Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 536. — Арк. 70, 184.

гановича з А. Шумським. Співробітники НКВС «вибили» з Ф. Самутіна зізнання щодо «контрреволюційної організації боротьбистів» на чолі з П. Любченком, яка нібито існувала в Україні.

Дружина П. Любченка (її прізвище Крупеник), яка у минулому перебувала у партії боротьбистів, розповідала у оточенні голови РНК УРСР (значну частину якого складали колишні боротьбисти), що у грудні 1936 р. П. Постишев за допомогою В. Балицького намагались заарештувати А. Хвилю, а також ще одного колишнього боротьбиста, голову Вінницького облвиконкому А. Триліського. Сфальсифікувавши компрометуючі матеріали, П. Постишев та В. Балицький виїхали до Москви, але там, за словами Крупеник, «їм дали прочухан за свавілля та розганяння українських кадрів»⁶¹. Спроба П. Постишева «реабілітувати» себе в очах Й. Сталіна посиленням боротьби проти «українських націоналістів» закінчилась невдало. На той час його ініціативи не вкладались у межі задумів Й. Сталіна.

5 січня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило звичайне рішення щодо присвоєння імені Постишева 2-й хромолітографії Одеси⁶². Здавалось, що П. Постишев збереже свої позиції «сталінського ока», всевладного намісника України. Втім, репресії проти керівників УРСР набирали обертів. Наприкінці 1936 — на початку 1937 рр. виключили з партії та арештували 25 кандидатів у члени та членів ЦК КП(б)У, яких звинувачували у зв'язках з троцькістами, зинов'євцями, українськими націоналістами⁶³. У січні 1937 р. НКВС УРСР продовжувало збирати матеріали проти А. Триліського як члена міфічної контрреволюційної «Української Військової Організації»⁶⁴. Отже, «полювання» на колишніх опозиціонерів створювало підґрунтя для подальших звинувачень вищих посадовців УРСР.

13 січня 1937 р. Й. Сталін завдав потужного політичного удару по керівниках УРСР. У прийнятій ЦК ВКП(б) постанові «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліках у роботі ЦК КП(б)У» стверджувалось, що апарат ЦК КП(б)У був засміченим ворогами народу. П. Постишева звинуватили у втраті більшовицької пильності, оточенні себе ворогами, за що він отримав догану⁶⁵.

16 січня 1937 р. до Києва приїхав Л. Каганович для участі у засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Українським керівникам було добре відомо, що П. Постишев був креатурою Л. Кагановича й самого Й. Сталіна, завдяки чому зробив партійну кар'єру. Тому приїзд Л. Кагановича до Києва мав символічне значення: всі розуміли, що П. Постишева обрали мішенню для звинувачень. Незабаром про це заявив й сам П. Постишев на зустрічі зі Й. Сталіним. Проте вождь відповів досить двозначно: «але ж таки у вас справи йдуть набагато гірше, ніж у багатьох інших»⁶⁶.

⁶¹ ДАВіО. — Ф. Р-6023. — Оп. 4. — Спр. 4593. — Т. 1. — Арк. 125.

⁶² РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 983. — Арк. 19.

⁶³ ЦДАГО України. — Спр. 536. — Арк. 179; оп. 6. — Спр. 438. — Арк. 2.

⁶⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 438. — Арк. 2; оп. 1. — Спр. 536. — Арк. 179.

⁶⁵ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 983. — Арк. 26, 110–112.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 488. — Арк. 82.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 16 січня 1937 р. виступили 11 осіб. Стенограму засідання віднайти не вдалося, але ухвалене рішення виявилось дуже промовистим: «Політбюро ЦК КП(б)У вважає повністю вірною постанову ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р..., як у відношенні до першого секретаря Київського обкому КП(б)У т. Постишева, так і у відношенні відповідальності політбюро ЦК КП(б)У й першого секретаря ЦК КП(б)У тов. Косіора за засміченість троцькістськими елементами апарату ЦК КП(б)У, апарату Київського обкому КП(б)У й низки інших обкомів КП(б)У, а також засміченість науково-культурних організацій України. Тт. Косіор й Постишев, завдяки відсутності пильності та слабкої уваги справі підбору партійних кадрів, не заподіяли заходів проти засміченості апарата ЦК КП(б)У, апаратів обкомів партії й керівних працівників культурно-наукових установ України»⁶⁷.

Такі формулювання, що вочевидь писались за наполяганням Л. Кагановича, містили відверті політичні звинувачення у відсутності пильності й зв'язках з ворогами народу не тільки на адресу П. Постишева та С. Косіора. Постанова визначала напрямки репресій: апарати обкомів та науково-культурні установи України. Показово, що політбюро ЦК КП(б)У в заключній частині свого рішення визнало за правильну постанову ЦК ВКП(б) та повністю приєдналось до рішення призначити на посаду першого секретаря Київського обкому КП(б)У С. Кудрявцева. Що це означало у політичній культурі та практиці другої половини 1930-х рр.? Вищий республіканський орган управління України визнав правильність звинувачень ЦК ВКП(б). Отже, українські керівники оголосили себе дійсно винуватими у потуранні троцькістському ворожому оточенню, тобто Й. Сталіну та його найближчим соратникам вдалось створити ідеологічну та політичну основу для подальших репресій проти лідерів УРСР. Події, пов'язані з відкриттям П. Постишева з України та нагнітанням атмосфери пошуків «ворогів народу» серед партійно-радянських чиновників УРСР, вже висвітлювались в історичній науці⁶⁸. Відзначимо лише, що С. Косіор, та й інші керівники республіки, зробили свій внесок в цей процес, одночасно поглиблюючи компрометацію себе та колег.

На пленумі ЦК ВКП(б) (23 лютого — 3 березня 1937 р.) чітко з'ясувалось, що Й. Сталін ініціює кадрову чистку. У зроблених його соратниками заявах лунали політичні гасла, що чистка тільки розпочалась, багато опозиціонерів ще не виявлені. Оскільки вони перейшли до методів терору та шпигунства на користь Німеччини та Японії з метою захоплення влади в СРСР під час майбутньої війни, то потрібно оголосити війну не тільки «шкідникам» та «шпигунам», але й їхнім «політично короткозорим» покровителям. Й. Сталін на пленумі стверджував, що колишні керівники — шкідники нічого не варті з точки зору технічної підготовки. За роки радянської влади в країні підготовлені десятки тисяч відданих радянській владі молодих спеціалістів, рівень кваліфікації яких набагато вищий, ніж у шкідників. Завдання полягало в тому, щоб відкрити цим людям

⁶⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 438. — Арк. 1—2.

⁶⁸ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років... — С. 204–205.

шлях до керівних посад⁶⁹. Такі гасла та заяви означали, що кадрова ротація могла набути яких завгодно масштабів.

Після пленуму ЦК ВКП(б) чистки в управлінських структурах України набули особливого розмаху. 8 березня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) звільнило П. Постишева з посади, призначивши його першим секретарем Куйбишевського обкому партії. Секретарем ЦК КП(б)У став М. Хатаєвич, на місце якого (першого секретаря Дніпропетровського обкому) призначили М. Марголіна — другого секретаря Московського обкому партії. Тоді ж зняли з посади другого секретаря Одеського обкому Ф. Голуба, якого незабаром звинуватили у троцькізмі. Трохи раніше на посаду першого секретаря Харківського обкому призначили М. Гикало (першого секретаря ЦК Компартії Білорусії)⁷⁰. Отже, протягом перших трьох місяців 1937 р. Й. Сталін та його соратники створили ідеологічне підґрунтя чистки високопосадових чиновників в УРСР та провели перші кадрові зміни.

З перших днів перебування в Україні С. Кудрявцев у Києві та М. Гикало у Харкові продемонстрували, що вони намагались очолити компанію політичних звинувачень проти інших керівників республіки. Їм допомагали керівники НКВС УРСР на чолі з В. Балицьким. Так, протягом березня 1937 р. замінили практично всіх завідувачів відділами ЦК КП(б)У. На їх місце призначались секретарі райкомів та міськкомів партії, переважно з Донбасу. Водночас майже всіх других секретарів обкомів партії арештували за звинуваченнями у троцькізмі або українському націоналізмі. Такими діями органи НКВС УРСР (який від 14 червня 1937 р. очолював І. Леплевський) створили основу для звинувачень перших секретарів обкомів партії.

Тривали репресії серед вищих політичних керівників УРСР. 3–4 липня 1937 р. пленум ЦК КП(б)У вивів зі свого складу репресованих трьох членів та двох кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У. В серпні 1937 р. репресії проти колишніх опозиціонерів, окремих «контрреволюціонерів» та їх чиновників-покровителів переросли у масові централізовані каральні операції проти широких верств населення СРСР. Кадрова чистка вступила у стадію власне «великого терору». Якщо жертви масових операцій, серед яких більшість складали прості громадяни, засуджувалась так званими «трійками», то чиновники, які входили до номенклатури різного рівня, — переважно Воєнною колегією Верховного суду СРСР. Списки арештованих високопоставлених чиновників затверджувались Й. Сталіним та його соратниками (ставились підписи), після чого в'язні негайно засуджувались Воєнною колегією⁷¹.

В Україні наприкінці серпня 1937 р. вивели два члени та два кандидата у члени зі складу політбюро ЦК КП(б)У. Серед них був П. Любченко, який у ході пленуму ЦК КП(б)У 30 серпня 1937 р. застрелив себе і дружину⁷². У серпні—жовтні 1937 р. широкомасштабні репресії охопили РНК УРСР, Держплан, респуб-

⁶⁹ Февральско-мартовский 1937 г. пленум ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. — 1995. — № 3. — С. 8, 14.

⁷⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 983. — Арк. 43; спр. 984. — Арк. 18, 31.

⁷¹ Див.: «Сталинские расстрельные списки». — М., 2002. Це електронне видання Російського товариства «Меморіал» та Архіву Президента Російської Федерації.

⁷² Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років... — С. 236–237.

ліканські наркомати, редакцію газети ЦК КП(б)У «Комуніст», республіканський радіокомітет. Заарештували всіх перших секретарів обкомів партії, за винятком Е. Прамнека в Донбасі (його репресують на початку 1938 р.). Для того, щоб керувати наркоматами, заступниками наркомів призначались районні уповноважені Комітету заготівель⁷³.

29 жовтня 1937 р. на прийомі у Кремлі для працівників металургійної та вугільної промисловості Й. Сталін заявив: «Я не впевнений, що і серед вас, я ще раз прошу вибачення, є люди, які працюють при Радянській владі, і там ще застраховані на Заході у якоїсь розвідки — японської, німецької або польської. Я не впевнений ще в цьому... Керівники можуть приходити та йти, але народ залишається, та завжди буде жити»⁷⁴. Отже кадрові чистки мали продовжуватись.

У листопаді — грудні 1937 р. репресували ще 5 членів політбюро ЦК КП(б)У, яке фактично припинило діяльність. С. Косіор оформлював протоколи засідань, де містились рішення цього вищого республіканського політичного органу керівництва, без згадки на присутніх. Обстановку, що панувала у ЦК КП(б)У на той час, яскраво характеризує факт зі спогадів О. Косінова, який тоді працював помічником С. Косіора. У другій половині листопада 1937 р. один із чекістів, який охороняв Особливий відділ ЦК КП(б)У, перебував у караульному приміщенні поруч з кабінетом О. Косінова, сусіднім з яким був кабінет С. Косіора. Раптом пролунав постріл у напрямку кабінету О. Косінова, куля пролетіла над його головою. С. Косіор, дізнавшись про випадок, висловив своє незадоволення І. Леплевському. Той відповів, що постріл пролунав у момент перезарядки пістолета. С. Косіор віднісся до цієї заяви з іронією. Було зрозуміло, що поруч з кабінетом першого секретаря ЦК КП(б)У постріли так просто не робляться. Через кілька днів С. Косіор, який перебував у Москві, йшов кремлівськими коридорами й раптом зустрів Й. Сталіна, який в'їдливо звернувся до нього: «Що це, Ви, біля кабінету свого помічника тир влаштували? Іншого місця не знайшлось?». С. Косіор розповів про цю зустріч О. Косінову і з гіркотою зауважив: «Спробуй зрозуміти таку іронію.»⁷⁵. Якщо врахувати контекст подій, вірогідним є припущення, що І. Леплевський готував брудну провокацію проти С. Косіора, але чомусь вона не вдалась.

С. Косіора відкликали з України рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня 1938 р. На його посаду призначили М. Хрущова. Одночасно політбюро ЦК ВКП(б) зобов'язало С. Косіора здати, а М. Хрущова прийняти справи в ЦК КП(б)У в триденний термін. 28–29 січня 1938 р. вони підписали довідку «Про складання тов. Косіором С.В. та прийняття тов. Хрущовим М.С. справ по ЦК КП(б)У». В ній вказувалось, що на 1 січня 1938 р. чисельність КП(б)У склала 284 тис. 152 особи. У по-

⁷³ Такі висновки дозволяють зробити аналіз протоколів засідань політбюро ЦК КП(б)У в 1937 р.

⁷⁴ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 1. — Спр. 3215. — Арк. 1–11. Ці частини промови Сталін викреслив, коли готував промову до публікації. На це звертали увагу дослідники. Див.: Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки. — К., 2002. — С. 324. Це майже дослівний переклад сталінського висловлювання.

⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 634. — Арк. 48–49.

рівнянні з 1932 р. вона зменшилась майже в 2 рази⁷⁶. Цей факт свідчить, що кадрові чистки в Україні набули особливого розмаху. Недарма у згаданій вище довідці зазначалось, що в ЦК КП(б)У працювали завідувачі відділами: культурно-пропагандистським, сільськогосподарським, промисловості та транспорту, Управління справами, особливого сектору. У відділах керівних парторганів, шкіл, науки, торгівлі, преси, культурно-просвітньої роботи працювали лише заступники завідувачів. За штатом ЦК КП(б)У мав 100 інструкторів, але їх було лише 51.

Залишались вакантними посади перших секретарів Вінницького, Чернігівського, Молдавського обкомів КП(б)У. Других секретарів не було в Одеському та Дніпропетровському обкомах, третіх секретарів — у всіх областях, за виключенням Вінницької. З 82 завідувачів відділами обкомів партії працювали 31 особа. З 577 перших секретарів райкомів та міськкомів не було 82 особи, других секретарів — 108 осіб, третіх секретарів — 188 осіб. Серед перших секретарів райкомів та міськкомів партії, за виключенням 62 осіб, усі, хто виконував ці обов'язки, тільки прийшли на цю посаду. Отже, партійна вертикаль управління в УРСР — кістяк єдиної партійно-радянської управлінської вертикалі, виявилась у паралізованому стані. Внаслідок репресій постраждала значна кількість керівників парторганів. На всі щаблі цієї вертикалі, особливо на районний рівень, прийшли нові люди.

Схожа ситуація виникла з радянською вертикаллю управління. У Вінницькій, Миколаївській, Дніпропетровській, Чернігівській областях, Молдавській АССР не було голів облвиконкомів. У республіканських наркоматах освіти, фінансів, землеробства, радгоспів, торгівлі, охорони здоров'я, соціального забезпечення, юстиції та Верховному Суді УРСР обов'язки наркомів виконували перші заступники. Не працювали голови республіканських комітетів у справах мистецтв та фізкультури⁷⁷. Таким чином, наприкінці 1937 — на початку 1938 рр. діяльність політбюро ЦК КП(б)У та РНК УРСР фактично припинилась, тому що склад керівних органів УРСР було репресовано. З точки зору динаміки стосунків «центр–регіони» у радянській політичній системі 1920–1930-х рр.⁷⁸ Кремль і, власне кажучи, Й. Сталін, мали взяти на себе управління самою великою національною республікою СРСР. Але здійснювати щоденне управління Україною з Кремля було неможливо. Тому Й. Сталін надіслав до Києва М. Хрущова, а також М. Бурмістенка в якості другого секретаря ЦК КП(б)У⁷⁹. Кілька місяців вони здійснювали персональне керівництво республікою, працювали як формалізований субцентр влади в УРСР.

⁷⁶ В 1932 р. Й. Сталін у листі Л. Кагановичу оцінював чисельність КП(б)У в 500 тис. осіб. Див.: Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2001. — С. 30.

⁷⁷ Политическое руководство Украины. 1938–1989. — М., 2006. — С. 33–34.

⁷⁸ Більш докладно про відносини «центр–місця» у сталінській управлінській системі див.: Decision-making in the Stalinist Command Economy, 1932–37. — Basingstoke, Hamshire, 1996.

⁷⁹ Политическое руководство Украины. 1938–1989. — М., 2006. — С. 33. Цікаво, що прізвище «Бурмістенко» до січня 1938 р. у протоколах політбюро ЦК ВКП(б) записувалось як «Бурмістенков».

Протягом 1938 р. Хрущов особисто брав участь у репресіях серед партійно-радянських керівників України⁸⁰. На жаль, нині приступні дослідникам матеріали не дозволяють з достатньою повнотою реконструювати дії М. Хрущова в 1938 р.⁸¹ Втім, звертає увагу, що він у звітній доповіді на XIV з'їзді КП(б)У зазначав: «Ми ворогів в основному розбили, але у нас залишились ще ворожі корені... За допомогою ЦК ВКП(б) та особисто товариша Сталіна, за допомогою всього українського народу ми почистили, чистимо та маємо чистити українську землю від усіх зрадників... Ми успішно ліквідуємо наслідки шкідництва, висунемо до кінця віддані кадри... Талантів у нас скільки завгодно в усіх галузях, потрібно тільки вміти їх розшукати, своєчасно просувати й допомагати їм... Ми зробимо все для того, щоб завдання та доручення ЦК ВКП(б) та товариша Сталіна — зробити Україну неприступною фортецею для ворогів — виконати з честю»⁸².

Водночас М. Хрущов відновлював дієздатність партійно-радянських органів. Протоколи політбюро ЦК КП(б)У з весни 1938 р. рясніють кадровими призначеннями на різні щаблі республіканських управлінських структур. Незабаром усі рішення затверджувались політбюро та оргбюро ЦК ВКП(б). Така ситуація тривала до середини 1939 р., коли штати управлінських структур були, на решті, майже заповненими. Своєрідність кадрової ротації 1938 р. полягала в тому, що: по-перше, відбувалась заміна/репресії кадрів, які висунулись на керівні посади в 1937 р.; по-друге, тривали масові репресивні операції, які набули у прикордонних областях України особливого розмаху. По-третє, до управління в Україні прийшли нові молоді «технократи», які у недалекому минулому закінчили радянські вузи. Як особлива соціальна група, вони ще не стали предметом спеціальних досліджень. Зауважимо, що багато з них були малоосвіченими людьми (не дивлячись на радянську «вищу освіту»), які піднялись по «кар'єрній драбині» завдяки політичній спритності, цинізму, готовності «крокувати по трупах». Це були «справжні сталіністи», які вірою та правдою служили режиму, побоюючись більш за все наступних кадрових чисток. Образно кажучи, такі люди були політично «грамотними», підозрілими до всіх, орієнтованими на пошук «ворогів», але вони виявились неспроможними стати громадськими лідерами, брати на себе відповідальність у суспільній сфері життя. Вони керували СРСР до кінця 1980-х рр.

Наступна відмінність кадрових чисток 1938 р. у порівнянні з 1937 р. полягала в тому, що у середині листопада 1938 р. «великий терор» централізовано зупинили. 15 листопада 1938 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли директиву (її прийняло політбюро ЦК ВКП(б) за ініціативою Й. Сталіна), згідно з якою роз-

⁸⁰ У книзі «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси» Ю. Шаповал здійснив попередній аналіз участі М. Хрущова у кадрових частках в Україні в 1938 р. Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 400–495.

⁸¹ М. Хрущов у 1949 р. вивіз з України значну кількість архівних матеріалів, які знаходяться у Москві й досі не приступні дослідникам.

⁸² Политическое руководство Украины. 1938–1989. — М., 2006. — С. 35–36.

гляд справ на «трійках» припинили⁸³. 17 листопада 1938 р. заборонили проведення «масових операцій з арештів та виселення»⁸⁴. 24 листопада 1938 р. М. Єжова звільнили з посади наркома внутрішніх справ СРСР, призначивши на цю посаду Л. Берію⁸⁵. Припинення масових репресивних операцій не означало, що закінчились кадрові чистки. Вони продовжувались у середовищі чекістів, так чи інакше пов'язаних з діяльністю М. Єжова⁸⁶.

Питання щодо кількості репресованих у 1937–1938 рр. партійно-радянських функціонерів в Україні залишається невивченим в українській історичній науці. Нині маємо загальні приблизні оцінки для всього СРСР. На XVIII з'їзді ВКП(б) (10–21 березня 1939 р.) Й. Сталін заявив, що в 1934–1938 рр. на керівні партійно-радянські посади висунули більш 500 тис. «молодих більшовиків». Л. Каганович підкреслив, що у ході репресій «у деяких ланках довелось знімати кілька шарів керівників»⁸⁷. Такі твердження створювали враження щодо майже повної заміни «старих чиновників» новими «спеціалістами». Проте на початку 1990-х рр. англійські дослідники Р.Гетті, В.Чейз стверджували, що чистки охопили від 50% до 75% радянських номенклатурних працівників⁸⁸. Ці вчені разом з колегами з різних країн світу застосували індивідуально-біографічний метод вивчення радянських керівників.

В Україні такий метод вкупі з порівняльними методами досліджень поки що не знайшли поширення. Тому висновки щодо кількісних показників кадрової чистки 1937–1938 рр. робити зарано. Висловимо лише припущення, засноване на цитованій вище довідці, яку підписали М. Хрущов та С. Косіор. Вірогідно, що в республіці масштаби кадрової чистки виявились набагато значнішими, ніж в Росії або інших союзних республіках СРСР. Наприкінці 1937 р. майже всі вищі комуністичні керівники України були репресовані та протягом 1938–1939 рр. фізично знищені. Отже, Й. Сталін реалізував свій план 1932 р. — здійснити широкомасштабну заміну вищих політичних керівників УРСР. Після чисток 1932–1933 рр., а потім 1937–1938 рр. до управління в Україні прийшла нова хвиля «радянських висуванців» — молодих більшовиків, відданих Компартії та Й. Сталіну. Чи розумів Й. Сталін та його соратники політичну небезпеку подібних широко-

⁸³ Вперше директива оприлюднена у російській газеті на початку 1990-х рр.: Див.: Московские новости. — 1992. — 21 июня.

⁸⁴ Исторический архив. — 1992. — N 1. — С. 125–128.

⁸⁵ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы осуществления политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 212–216.

⁸⁶ Лошицький Олександр. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 183–227. Лошицький Олександр. «Лабораторія-2». Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 129–178.

⁸⁷ XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии(б). 10–21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М. 1939. — С. 30, 257.

⁸⁸ Оцінки див.: Getty J.A., Chase. W. Patterns of repression among Soviet elite in the late 1930s: A biographical approach // Stalinist Terror. New Perspectives. Cambridge University Press. — 1993. — С. 225–246. Звертає на себе увагу дещо двозначна назва книги за редакцією А. Гетті, Р.Меннінг, яку можна перекласти як «Сталінський терор. Нові перспективи».

масштабних чисток для міцності радянського ладу в Україні? Адже поки що без відповіді залишаються питання: чи вистачало підготовлених кадрів для управління величезною національною республікою? Якщо кадри управлінців знищувались у такому обсязі, значить, керівництво СРСР вірило, що радянські вузи підготували нову, широку верству чиновників. Та наскільки це відповідало дійсності? Де було набути досвід управлінської діяльності, якщо попереднє покоління чиновників знищено? Як керувати сотнями, а то й тисячами людей, якщо лише кілька місяців тому людина закінчила радянський вуз, і їй не вистачало досвіду та знань?

Знищення персонального складу субцентру влади та управлінських структур в Україні відображало гострий конфлікт між логікою диктатора та його групи в керівництві СРСР з логікою більшості управлінців країни, які діяли в поліцейській державі жорсткими адміністративними методами, мали привілеї, але вимушено укладали компроміси із суспільством в реальних життєвих ситуаціях. Й. Сталін ініціював надмірно репресивну політику, масові політичні репресії, надавав диктатурі відверто терористичного характеру. У такому сенсі дискусії щодо «сильного або слабого диктатора», що точилися у світовій історіографії протягом майже тридцяти років, є безплідними. Безмежна влада Й. Сталіна, який винищив соратників, одночасно супроводжувалася значним розширенням управлінських повноважень нових посадовців, про що свідчить діяльність М. Хрущова. В Україні цей політичний діяч у ході «великого терору» та наступних років формував розгалужену клієнтелу, що стала однією з міцних підпор під час його політичної діяльності у Кремлі. Отже, надмірна централізація влади в диктатурі мала зворотний бік: перетікання окремих повноважень та управлінських функцій до інших учасників процесу здійснення політичної влади.

ВИСНОВКИ

Значна кількість істориків та політиків в Європі вважає, що останні 25 років були кращими в історії континенту. Впродовж цього періоду багатьом українцям, як і європейцям, здавалося, що разом з ХХ ст. скінчилася історія як ідеологічне протистояння, глобальні революції та війни (про це заявляв американський філософ Ф. Фукуяма в 1992 р.)¹. Але події в Україні та україно-російська конфронтація свідчать, що історія Європи триває, адже під гаслами переходу від однополярного до багатополярного світу навмисно загострюються ідеологічні протистояння, анексіоністські дії маскуються під цивілізаційні протиріччя. Мультикультуралізм, толерантність, повага до націй та культур підміняються спробами соціальних мобілізацій на основі штучно створюваних образів «традиційних» регіонально-мовно-релігійних ідентичностей. Це чітко проявляється в діяльності таких політичних партій, як «Північна ліга» в Італії, «Національний фронт» у Франції, Die Linke в Німеччині, UKIP у Великій Британії, «Vlaams Belang» в Бельгії, «Йоббік» в Угорщині, грецьких відверто нацистських та антисемітських організацій тощо.

Центром тяжіння для правих консервативних сил в Європі стає Російська Федерація, де євразійські ідеологи та праві консерватори (зокрема, у вищих органах держави) оцінюють ліберальну демократію як неспроможну систему цінностей, що обслуговує інтереси США. З їх точки зору ліберальна демократія — вчорашній день осмислення людством суспільства. До речі, так само цю ідеологію розцінювали комуністи, фашисти та нацисти в 1920–1930-х рр. Звертає на себе увагу ставлення провідних політиків Росії до європейської історії, яка розглядається як скриня баракольника, з якої «витягується» те, що потрібно, без широкого історичного контексту, причинно-наслідкових зв'язків, ціннісних вимірів. Складається враження, що в А. Гітлера, Б. Муссоліні, Й. Сталіна, інших діячів тоталітарних режимів, «підглядають» корисні ідеї та методи їх впровадження у суспільство з метою соціальної мобілізації та спотворення образу реального світу².

Помилковим буде оцінювати такі дії як ментальність ХІХ–ХХ ст., адже нові види війн (як у випадку кризи в Україні) сполучаються з маніпулюваннями світовими інформаційними та фінансовими потоками, спробами реконфігурації

¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2007.

² Це не перебільшення, адже, наприклад, 9 липня 2014 р. на зустрічі з лідерами єврейських організацій Росії В. Путін сказав, що Й. Гебельс був талановитою людиною, яка завжди досягала поставленої мети. Див.: <http://avmalgin.livejournal.com/4710128.html>; <http://www.kremlin.ru/news/46180>. 9 липня 2014 р.

геополітичних альянсів, створенням нових образів реальності за допомогою масових комунікацій. Наприклад, спотворений російськими ЗМІ за завданням Кремля образ сучасної України видає тих українців, які демонструють ліберально-демократичні переконання та прихильність до європейських цінностей, за неонацистів/фашистів. Одночасно характеризують як героїв та антифашистів всіх терористів, анексіоністів, сепаратистів, які діють на сході України.

Таке перекручення дійсності спирається на майже півстолітню традицію керівництва СРСР називати всі види опору його владі у Східній Європі як фашистські. Соціал-демократи, католики, селяни, монархісти, націоналісти, окремі комуністи, — всі, хто чинив опір політиці СРСР, мовляв, були фашистами. Одночасно боротьба народів СРСР проти нацистської Німеччини зображувалася як специфічно російська боротьба. Мільйони загиблих у боротьбі українців, білорусів, євреїв, поляків, представників інших етнонаціональних спільностей були не лише радянськими людьми, але «росіянами» — представниками країни, що «винесла головний тягар війни» та звільнила людство від нацизму³. Таке бачення подій Другої світової війни дискредитувало та дискредитує будь-які прояви національних почуттів під час війни, у другій половині ХХ ст., вияви націоналізму на пострадянському просторі. За такою логікою, якщо групи або організації націоналістів були колаборантами під час війни, тоді сучасна підтримка незалежності України — це нацистський проект та фашистські дії. Втім, таку логіку можливо застосувати до більшості країн Європи. Адже, чи має право на самовизначення, національний рух, незалежність така країна, як Франція, де колаборація з нацистами набувала значних масштабів? До речі, це не завадило В. Путіну 6 червня 2014 р. відвідати святкування 70-ї річниці висадки союзницьких військ у Нормандії.

Наведені вище роздуми свідчать про необхідність подолання радянських стереотипів, що використовуються сучасними російськими політиками та ЗМІ в умовах розколотості історичної свідомості українського суспільства, несформованості загальної історичної пам'яті. Для цього потрібно розробити та здійснювати ефективну інформаційну політику з наголосом на актуалізацію пам'яті про радянську добу у ціннісних вимірах. Серед напрямків такої політики може бути: розширення циклів програм на радіо та телебаченні; створення спеціалізованих інтернет-ресурсів; організація громадських слухань, круглих столів з проблем актуалізації та збереження історико-культурної спадщини, починаючи з Верховної Ради України і продовжуючи органами місцевого самоврядування тощо.

Важливою складовою роботи з формування сучасної історичної свідомості є подальша наукова розробка проблем історії відносин УРСР та СРСР, зокрема, їх політичного керівництва. Проведене дослідження дозволило зробити висновок

³ Схожі погляди нині висловлює С. Коен, який звинуватив сучасний український уряд та Президента України у фашистських висловлюваннях та антилюдських діях на сході країни, а також засудив відомих американців (Х. Клінтон, З. Бжезінського, Дж. Уїлла) за порівняння Президента РФ В. Путіна з А. Гітлером. На думку історика, це є святотатством для десятків мільйонів росіян, родичі яких загинули у Великій вітчизняній війні. Див.: Stephen F. Cohen. The Silence of American Hawks About Kiev's Atrocities // The Nation. — 2014. — 30 червня. <http://m.thenation.com/article/180466-silence-american-hawks-about-kievs-atrocities>.

про існування кількох напрямків розвитку історичної думки з цієї тематики. У вітчизняній історіографії виокремлюється радянський етап, що поділяється на періоди: початку та середини 1920-х рр., коли під впливом політичних та ідеологічних чинників відбувалося формування так званої історико-партійної науки; кінця 1920-х — першої половини 1950-х рр. — панування в історичній науці ідеологом Й. Сталіна та схеми розгляду історичного процесу, закладеної в Короткий курс історії ВКП(б); середини 1950-х — першої половини 1960-х рр. — обмежена та суперечлива «десталінізація» історичної науки; друга половина 1960-х — перша половина 1980-х рр. — «ресталінізація» історичних досліджень під впливом прихованої реабілітації Й. Сталіна керівництвом СРСР; середина — друга половина 1980-х рр. — повторна «десталінізація» історичної науки, що характеризувалася зміною ідеологічних конструкцій та етичних оцінок в працях істориків. З набуттям незалежності України почався новий етап історичних досліджень, що супроводжувався спробою створення національної концепції історії України, відкриттям раніше неприступних історикам архівних матеріалів, включенням вітчизняної історичної думки у світовий історіографічний процес; розширенням спектру проблем, що цікавлять істориків, тематики та методик досліджень тощо.

У світовій історіографії від середини 1920-х — до кінця 1960-х рр. панувала так звана «тоталітарна школа», характерною ознакою якої було розуміння природи радянської влади як тоталітарної. В основу тоталітарної концепції досліджень було покладено шість принципів, сформульованих З. Бжезинським. Провідне місце у такому науковому підході посіло вивчення антилюдської, репресивної політики вождів Компартії, ролі ідеології, терору та фальсифікації суспільного життя за допомогою засобів масової комунікації. На межі 1960-х — 1970-х рр. у Західній Європі та Північній Америці з'явилися дослідження, що піддали сумніву засадничі висновки праць «тоталітарної школи». Спроби іншого трактування процесів у радянському суспільстві отримали не дуже коректну назву «ревізійністські». Так стали характеризувати праці дослідників, які намагалися досліджувати радянську історію, перш за все, як соціальну, взаємодію людей між собою та у процесі інтерактивних дій суспільства і держави. Від початку 1990-х рр. суперечки та дискусії між представниками двох течій у світовій історіографії з проблем радянської влади поступово вщухають, оскільки відкриття архівів та використання нових методик призвело до формування нового явища в історіографії радянської історії — нової політичної історії. Вона характеризується використанням досягнень гуманітарних наук, розробкою нових методик досліджень, міждисциплінарним підходом та ретельним вивченням конкретно-історичних процесів.

У подальших наукових історичних дослідженнях феномену влади в Україні в радянську добу маємо враховувати напрацювання вчених у різних галузях гуманітарних наук. У філософських науках влада розуміється як трансцендентальне явище, що іманентно присутнє у людському житті. Але конкретні її прояви полягають у фіксованих часом актах панування-підкорення. До речі, у вітчизняній філософії майже немає праць, пов'язаних з осмисленням влади як феномену сучасного українського суспільства. Одночасно у соціологічних та по-

літичних науках у світі існує значна кількість концепцій влади, що дозволяють розробляти методики досліджень, що адекватні поставленим завданням. Нині в історичній науці вважається помилковим погляд на тоталітарну владу як на монолітну структурну цілісність, що управляла суспільством за допомогою маніпуляцій свідомості та терору. Немає сумнівів щодо маніпуляцій і терору, а от єдність деперсоніфікованої держави, яка «знущалася» над суспільством, — це хибне уявлення. У державі діють люди та функціонують інституції, тому взаємодія між ними у процесі розробки та здійснення політики піддається конкретно-історичному вивченню на основі історичних джерел. Якщо акт політичної влади поділити на певні етапи, то стає можливим досліджувати процес вироблення політичного рішення (у політичних науках він має назву «decision making»), його реалізації, реакції суспільства, коригування політики. Інтерактивні дії та конфлікти під час цих етапів фіксуються та аналізуються за допомогою доволі широкого кола історичних джерел. Такий метод надає можливість аналізувати динаміку влади як цілісної системи, що знаходиться у процесі видозміни.

Історіографічний аналіз та представлена методика свідчать про потребу подальших досліджень механізмів влади на різних рівнях партійно-радянських структур, що поглиблюватиме наші уявлення про комуністичну диктатуру в Україні. Можливими напрямками вивчення є: 1. Взаємодія політбюро ЦК Компартії та радянського уряду республіки. 2. Функціонування вертикалі органів радянської державної безпеки в диктатурі компартійних вождів. 3. Формування і діяльність мережі перших секретарів партійних комітетів великих територіально-адміністративних одиниць (губерній, округів, районів, областей), їх взаємодія з ЦК КП(б)У та республіканським урядом. 4. Виникнення та функціонування регіональних груп (клік) управлінців. Перспективним, на мій погляд, є вивчення процесів формування і діяльності структур управління на рівні району та села, що надасть змогу визначити конкретну соціальну опору режиму на місцях та опір його політиці, фіксувати зміни меж держави й суспільства у різних історичних умовах. Доцільним є продовження аналізу відносин керівників УСРР і СРСР впродовж існування союзної держави аж до її розпаду.

Наступні дослідження мають спиратися на широку джерельну базу, що обумовлює введення до наукового обігу нових корпусів джерел, зокрема з РДАСПІ та Російського державного архіву новітньої історії, де зберігаються документи політбюро, оргбюро, секретаріату та відділів ЦК ВКП(б)–КПРС за 1952–1991 рр., листування компартійних вождів, інформації керівництва УРСР з тих чи інших внутрішньо та зовнішньополітичних проблем життя республіки. Ретельного вивчення потребують фонди Кабінету Міністрів та Верховної Ради України, постійного представництва Ради Міністрів УРСР при РМ СРСР та інші, що зберігаються в ЦДАВО України. Аналіз функціонування в республіці партійно-радянських органів неможливий без опрацювання відповідних фондів в обласних державних архівах, з особливою увагою на районний рівень управлінських структур, що надасть змогу виявити конкретні взаємодії держави та суспільства (настрої, моделі поведінки) у ході реалізації політичного курсу керівництва Компартії. Необхідним, на мій погляд, є подальше розсекречення архівних матеріалів. Адже, навіть через 25 років незалежності України зберігається ситуація,

коли вченим недоступні документи самої масштабної депортації селян з території України у червні–липні 1931 р. Вони чекають на дослідників у Галузевому державному архіві МВС України.

З точки зору широкої історичної перспективи виникнення та функціонування радянської державності в Україні та взаємовідносини Кремля і субцентру влади в Україні між двома світовими війнами можуть розглядатися як перший етап майже 100-літнього існування більш-менш автономної республіки/країни у складі єдиної союзної радянської держави (можемо характеризувати її як імперію, але це інший дискурс, а отже, — тема окремого дослідження). На цьому етапі радянська державність в Україні створювалася та функціонувала в умовах українського національного руху, прояви якого обумовлювали своєрідність історичних процесів в республіці. Розпочався довготривалий конфлікт між вкрай централізованою компартійно-радянською системою управління на чолі з центром влади та республіканськими структурними підрозділами, що об'єднувалися власним субцентром влади з ознаками формальної української державності. Структура держави за умов диктаторської влади та насильницький, репресивний режим її функціонування входили у постійне протиріччя з економічними, технологічними, культурним стосунками у суспільстві. Керівництво Компартії застосовувало насильницькі політики до різних соціальних та етнонаціональних груп, що призводило до становища постійно триваючої громадянської війни держави із суспільством, соціальної інженерії, маніпуляцій свідомістю з метою мобілізації та консолідації навколо більшовицьких вождів.

Після захоплення влади в Москві та Петрограді в 1917 р. більшовики зіткнулися в Україні з ситуацією, відмінною від центральних регіонів Росії. Починаючи з серпня 1914 р., в Російській імперії здійснювалася масова соціальна мобілізація населення для захисту країни під гаслами цілісної багатоетнічної політичної спільності — російської нації. Це перетворювало її в реальну силу. У 1917 р. ця спільність була ще слабкою, проте набирала силу. Більшовики, як ліворадикальна російська партія, вимушені були реагувати на український національний рух та УНР, тому для них проблема національного будівництва в республіці постала не лише як питання іншої ідентичності, але і як соціальної мобілізації. Для захоплення влади в Україні одночасно були використані: оголошення війни РНК Росії Центральній Раді під приводом збройного протистояння з іншими політичними силами Росії; створення буцімто самостійного українського радянського уряду (перший раз в історії більшовицького центру влади); захоплення влади в Україні збройними загонами, надісланими з російських міст. Отже, в республіці в умовах конкуруючих ідентичностей та відсутності масштабної мобілізації українців як соціально-політичної бази поширення більшовицької влади застосовувалися стратегії маскуванню під більш легітимну місцеву/республіканську владу з одночасним застосуванням збройного насилля. Очолювали такі стратегії В. Ленін, Й. Сталін та Л. Троцький. З точки зору історичної перспективи політика того часу схожа на дії керівництва сучасної Росії щодо України, хоча, як всі історичні паралелі, таке порівняння є доволі умовним.

Визнання В. Леніним в 1917 р. федералізму як основи побудови поліетнічної держави не означав надання РНК РСФРР фактичної можливості самовизначення народам, що входили до складу колишньої Російської імперії. Образ наднаціональної потужної «всесвітньої комуни», що протистоїть світовій буржуазій-контрреволюції був відображенням суміші марксистських ідеологем, політичної доцільності та прихованих російських націоналістичних уявлень більшовицьких вождів⁴. Федеративна форма такої централізованої держави була версією обласної автономії з певним обсягом повноважень, що делегувалися центром влади єдиної держави на місця. Характерно, що лише під впливом міжнародних обставин більшовики визнали самостійність Гетьманату П. Скоропадського (як української держави) та створили формально незалежну КП(б)У, проте на правах обласної організації в РКП(б). Метою партії залишалося захоплення влади в Україні.

Наприкінці 1918 р., в умовах революції в Німеччині та закінчення Першої світової війни, В. Ленін та Й. Сталін, не дивлячись на окремі нюанси в позиціях, виступили проти соціалістичних урядів, що з'явилися у регіонах колишньої Російської імперії. На противагу передбачалося створення маріонеткових радянських урядів, щоб позбавити націоналістів та населення можливості звинувачувати російські червоні війська в окупації території з іншим етнічним населенням. Одночасно офіційно висловлювалося переконання, що лише більшовицька/радянська влада у республіках здатна за допомогою Кремля розвивати «національні меншини» у Східній Європі. Відповідно до такої «цивілізаторської місії» було проголошено про створення УСРР, Українського фронту у складі військ з Росії, просування яких на територію України супроводжувалося дипломатичними заявами, що український радянський уряд повністю незалежний та самостійно веде війну проти Директорії. Цей уряд було створено у вагоні Й. Сталіна, а Х. Раковський, який незабаром його очолив, відверто заявляв, що радянський уряд України є органом ЦК РКП(б).

Діяльність уряду Х. Раковського характеризувалася політичним радикалізмом, що обумовлювався взаємним підсиленням надій більшовиків на світову пролетарську революцію та бажань негайного здійснення доктринальних марксистських ідей: всесвітньої диктатури пролетаріату, націоналізації та одержавлення економіки, переходу до прямого продуктообміну. Радянська держава в Україні функціонувала завдяки переважно збройним загонам часто не українського особового складу, що застосовували насилля по відношенню до різних соціальних груп. Масове незадоволення українського суспільства такою політикою спонукало до введення прямого правління в республіці кремлівського центру влади. Формально було заявлено про так званий «воєнно-політичний союз» радянських республік. З точки зору управління союз передбачав, що народні комісари Росії одночасно є народними комісарами України. Але насилля і централізація управління не врятували уряд Х. Раковського від розлючених українських селян. Після чергової втечі до Росії республіканських структур управління

⁴ Навіть численні засудження В. Леніним російського націоналізму не можуть приховати факти націоналізму, що маскується за фразеологічною «радянською оболонкою».

В. Ленін переконав інших більшовицьких керівників у необхідності формальної видозміни політики в Україні. Нове захоплення влади передбачало соціальну мобілізацію українців під гаслами самостійної української радянської державності у федеративному союзі з Росією, розвиток у цій державі української мови, культури, освіти рідною мовою. Таку політику публічно підтримував новий український уряд Х. Раковського, сформований за згодою з ЦК РКП(б). Після поразки у радянсько-польській війні 1920 р. більшовицькі вожді вирішили не експортувати пролетарську революцію в інші країни Європи та Азії, але зосередитися на зміцненні влади на завойованих територіях. Нагальною потребою залишалася формальна та фактична реінтеграція республік, де існувала радянська влада, в єдину державу. У випадку України наприкінці 1920 р. оформили міждержавний союз з Росією з доволі невизначеною структурою управління.

Існування радянської України на початку 1920-х рр. не вирішило однієї з основних проблем більшовиків в Україні: необхідності масової соціальної мобілізації навколо виконання програмових настанов РКП(б) та існування відцентрових тенденцій масової політики, що підживлювалися українською національною ідентичністю. Функцію мобілізації не могла виконати лише нечисленна КП(б)У, члени якої зосереджувалися у містах та підрозділах Червоної армії, розташованій в республіці. Потрібно було використовувати державу як легітимний в українському суспільстві спеціальний апарат управління. Керівники більшовиків публічно заявляли про існування української державності у федеративних зв'язках з Росією, але по різному уявляли характер федеративності. Проведене дослідження засвідчило, що Й. Сталін виступав з проектом автономії радянських республік у складі Росії. Група провідників УСРР розуміла федерацію як рівноправний міждержавний союз, тому наполягала на більшій самостійності, функціях контролю за діяльністю російських наркоматів в УСРР. Для багатьох центральних органів влади та управління Росії була неприйнятною ідея доволі широкої самостійності українських республіканських структур. Тому наприкінці 1921 — на початку 1922 рр. проявилися комплексні інституційні та високо персоналізовані конфлікти між керівниками РСФРР та УСРР. Ситуацію ускладнювали протиріччя, пов'язані з паралельним існуванням надзвичайних органів управління, характерних для часів «воєнного комунізму» та місцевих партійно-радянських структур, боротьбою за владу між керівниками РКП(б) тощо.

За таких умов Й. Сталін — нарком у справах національностей РСФРР, обраний у квітні 1922 р. генеральним секретарем ЦК РКП(б), перетворився на ключову політичну фігуру, яка вирішувала проблеми стосунків РСФРР з УСРР. Вочевидь, що він інспірував лист до себе першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського, який 4 вересня 1922 р. потай від політбюро ЦК КП(б)У та РНК УСРР пропонував ліквідувати формально самостійні республіки та замінити їх реальною автономією у складі РСФРР. Подальші дії Й. Сталіна та його прихильників показали: процес створення єдиної союзної держави виявився суцільною імпровізацією, що здійснювалася під сильним адміністративним тиском керівників РКП(б) та РСФРР. Окремі представники субцентру влади в УСРР на чолі з Х. Раковським намагалися обстоювати інтереси республіки, але їх пропозиції допрацювати питання утворення СРСР, а потім здійснити цей процес законодавчо

відкидалися Й. Сталіним. 29 грудня 1922 р. конференція представників республік на X Всеросійському з'їзді рад заслухала виступ Й. Сталіна і без обговорення затвердила проекти декларації й договору про утворення СРСР. 30 грудня на I з'їзді Рад СРСР делегація РСФРР мала переважаючу більшість над іншими кількістю представників. Після виступу М. Фрунзе текст договору про утворення СРСР не був затверджений представниками союзних республік, хоча Й. Сталін та його прихильники проголосили про створення СРСР. Отже, з юридичної точки зору проголошення СРСР виглядало доволі сумнівним.

Показово, що на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. Й. Сталін заперечував, що Україна є державним об'єднанням. Для нього «гра у незалежність» радянських республік була атрибутом політики подвійних стандартів, що вимушено здійснювалась кремлівським центром влади. Одночасно на з'їзді партії проголосили політику, метою якої була масова мобілізація 60 млн. неросійських мешканців нової союзної держави на шляхах представництва республік у виконавчих органах союзної держави, формування органів управління національних республік переважно з місцевих мешканців, які знали мову, побут, звичаї народів. Передбачалося спеціальними законами забезпечити вживання рідної мови у всіх державних органах та установах, засуджувалися місцеві «національні ухили» та великодержавний шовінізм у національній політиці. Це був величезний політичний експеримент — керівники РКП(б) намагалися використати політику не тільки для розширення власної соціальної бази поза межами Росії, але й створити нову наднаціональну спільність людей з власною ідентичністю. Подальший процес юридичного оформлення СРСР залишався сумнівним. 6 липня 1923 р. ЦВК СРСР видав постанову про введення до дії Конституції СРСР на території союзних республік. У жовтні 1923 р. комісія ВУЦВК УСРР внесла до союзних органів поправки до Конституції СРСР. Але політбюро ЦК РКП(б) та ЦВК СРСР ці поправки проігнорували. 19 січня 1924 р. VII Всеукраїнський з'їзд рад ратифікував Конституцію СРСР. 31 січня 1924 р. II Всесоюзний з'їзд рад остаточно її затвердив. Новий текст Конституції УСРР, пристосований до її статусу союзної республіки, затвердив у травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад. Такий механізм законодавчого оформлення СРСР без реального врахування пропозицій та побажань субцентру влади в УСРР (не кажучи вже про думку українського суспільства) позбавляє сенсу заяви Президента РФ В. Путіна, що «самопроголошення» незалежної України в 1991 р. «не зовсім відповідало радянським нормам», що передбачали процедуру виходу зі складу СРСР⁵.

Інституційні та персональні конфлікти під час створення СРСР між центром та субцентром влади свідчили про необхідність подальшої уніфікації системи управління країни за рахунок обмеження повноважень субцентру, а також посилення персонального контролю Й. Сталіна за діяльністю очільників найбільшої в країні національної Компартії та союзної республіки. Призначивши Л. Кагановича на посаду першого/генерального секретаря ЦК КП(б)У, Й. Сталін

⁵ Путин: выход Украины из состава СССР был не совсем законным // <http://www.aif.ua/politic/world/1123094>. 12 березня 2014 р. Це переказ заяв В. Путіна лідером кримськотатарського народу М. Джамілевим.

намагався консолідувати керівництво УСРР навколо себе та власної політичної позиції в умовах боротьби за владу в Кремлі. Протягом 1925–1928 рр. він підтримував Л. Кагановича у зміцненні адміністративного впливу, ухвалював його варіанти рішень в субцентрі влади. Особисто відданий Й. Сталіну генеральний секретар ЦК КП(б)У перетворився на ключову фігуру республіканського керівництва. Провідники КП(б)У підтримали Й. Сталіна у боротьбі з «опозиціями», сприяли перетворенню його на одноосібного диктатора наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр. Вождь «розплатився» збільшенням інвестицій у розвиток промисловості республіки: Україна в роки першої п'ятирічки перетворилася на основну базу індустріалізації СРСР. Одночасно відбувалися процеси ізоляції СРСР під гаслом «побудови соціалізму в одній країні», кодифікації ленінізму та вироблення нової державної ідеології з неминучим зростанням елементів шовінізму, ксенофобій, бажанням гомогенізації соціального простору. Цікаво, що М. Бухарін оцінював такі процеси, як «неонаціоналістичну реабілітацію царизму», а Л. Троцький говорив про «націонал-консерватизм» (на мій погляд, потрібні дослідження з цієї проблематики). Враховуючи важливість соціальної мобілізації в УСРР для всієї країни, Й. Сталін особисто коригував ідеологічні та політичні напрямки українзації в республіці як складової грандіозного проекту — формування нової спільності «радянських людей», зокрема, «радянських українців». З точки зору наукового аналізу відносин керівництва УСРР і СРСР як складного казуального комплексу сучасні заяви окремих політиків та науковців у Росії про те, що В. Ленін та Й. Сталін сприяли формуванню структурних компонентів української нації, позбавлені сенсу та виконують ідеологічні функції.

Політика підтримки Й. Сталіна очільниками КП(б)У у другій половині 1920-х рр. не призводила до розширення певної самостійності в галузі управління, збільшення обсягу повноважень субцентру влади в Україні. Взагалі, важко визначити конкретний розподіл владних та управлінських повноважень у відносинах центр-субцентр влади на певних історичних проміжках часу. Справа не лише у відсутності досліджень, але й у неформальному перерозподілі влади та управлінських функцій в диктатурі. Адже поряд із законодавством, що регулювало правове поле функціонування державних інституцій та економічних агентів, союзних та республіканських структур, існували усні домовленості, «телефонне право», неформальні лідери та зв'язки, діяли клієнти, за рахунок чого функціонувало реальне владно-управлінське поле як іманентний феномен влади. Проте, зрозуміло, що передача союзним наркоматам та економічним органам в 1923 р. управління великими підприємствами та трестами на території України, реформа 1929 р. із створенням гігантського союзного наркомату важкої промисловості, позбавляли субцентр влади значного обсягу управлінських функцій.

З початком сталінської «революції згори» або другого «комуністичного штурму» керівництво УСРР підтримало застосування насильницьких адміністративно-командних методів управління. Стрімке поширення насилля у вигляді масових політичних репресій та викривлення дійсності шляхом пропаганди й фальсифікованих судових процесів обернулися зворотною стороною для провідників КП(б)У: вони перестали бути потрібними як політичні актори, які

мали певну цінність й, одночасно, автономність у політичних відносинах. Їх функції, як представників субцентру влади в республіці, звужувалися до чіткого виконання настанов центру влади та особистих вказівок Й. Сталіна. Потрясіння кінця 1920 — початку 1930-х рр., політика «великого стрибка», що особливо відчувалася в 1930–1931 рр., посилили економічний хаос, соціальну напругу, радикалізували політичні настрої в країні. Державне насилля набувало не лише форм політичних репресій, але й масових депортацій з території України селян, а потім з прикордонних областей представників етнічних спільностей — поляків і німців. Це були етнічні чистки, що здійснювалися за політичною ознакою (потенційно «підозрілі елементи» на кордоні з Польщею та Румунією). Паралельно органи держбезпеки та міліції намагалися «вичищати» суспільство від асоціальних елементів. Державний терор перетворювався у засіб соціальної інженерії, метою якої було формування в республіці не лише «соціалістичного суспільства», але й «титульної української нації», як гомогенізованої соціальної групи з чітко визначеним державою переліком дозволених мовно-культурних і традиційно-обрядових проявів етнонаціональної ідентичності. За таких умов різко зросли масштаби соціального насилля, що проявлялося у боротьбі поляризованих груп населення за доступ до ресурсів та статусного становища. В результаті відбувся розпад природних соціальних зв'язків, посилювалися атомізація та архаїзація суспільства.

Авантюристична політика групи Й. Сталіна спровокувала та поглибила соціально-економічну кризу 1932–1933 рр., призвела до Голодомору в Україні. Провину за таку політику вождь переклав на субцентр влади в Україні: він звинуватив провідників КП(б)У у неспроможності реалізувати запропонований політичний курс і наполягав на звільненні їх з посад. Криза посилювала «інституційну параною» або фрустрацію вождя, логіка якого увійшла у протиріччя з логікою керівництва УСРР. Наприкінці 1932 р. в республіці було введено пряме правління Кремля, діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постішева. На мій погляд, в умовах кризи Й. Сталін навмисно зосереджував важелі управління УСРР у своїх руках, долаючи субцентр влади з метою збереження та посилення власної влади. Пряме правління центру означало, що на інституційному рівні відбувся процес знищення владно-управлінських повноважень субцентру влади, перетворення УСРР на союзну республіку, керівництво якої мало вкрай обмежені управлінські функції. Влада ще більше зосереджувалася в політбюро ЦК ВКП(б), а всередині цього владного центру — у Й. Сталіна. Злочинні дії Кремля в Україні другої половини 1932–1933 рр. призвели до катастрофічної масової смертності (4–4,6 млн. осіб), арештам сотень тисяч людей та розстрілам більше 2 тис. осіб. Масово переслідувалася українська інтелігенція та церква, з обігу вилучалися книжки заборонених авторів. Нині серед істориків відсутня широка згода з приводу терміну «геноцид», а визначення, що міститься в міжнародних документах, відрізняється від змісту цього поняття, запропонованого Р. Лемкіним. Дискусії навколо Голодомору в Україні як геноциду часто штучно нав'язуються вченим та суспільству вітчизняними політиками та «державними пропагандистами» сусідньої держави, тому мають ідеологізований харак-

тер. Коротко зауважу, що політика групи Й. Сталіна в Україні наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. мала геноцидний характер.

Одноособова влада Й. Сталіна поступова зростала протягом першої половини 1930-х рр. Проте диктатором він став унаслідок масових чисток номенклатури в 1936–1938 рр., які дозволили йому зламати диктатуру олігархічної відомчості. Спираючись на органи держбезпеки, Й. Сталін знищив кількох членів політбюро ЦК ВКП(б), підкорив вцілілих соратників погрозами знищення їх та родичів. Нові члени політбюро були особисто відданими вождю. На середньому рівні владно-управлінської системи була знищена переважна більшість керівників республік та областей. Це означало, що політбюро та ЦК ВКП(б), що склалися з цих чиновників, перетворилися на декорацію диктатури. Ці органи замінили наради Й. Сталіна з окремими соратниками. Втім, вимушений реагувати на необхідність відтворення в Україні персонального складу системи управління, Й. Сталін надав М. Хрущову певну автономність, що поширювалася на кадрову політику, керівництво обласними та районними комітетами КП(б)У, ідеологічну роботу, агітацію та пропаганду, промисловість республіканського та місцевого підпорядкування, сільського господарства, соціальної інфраструктури, місцевого транспорту. М. Хрущов створив власну клієнтелу в Україні, що автоматично підвищувала його статус і авторитет на загальносоюзному рівні. Але він діяв у доволі вузьких межах одноособної диктатури та залишався особисто відданим Й. Сталіну.

В цілому, аналіз динаміки відносин центр-субцентр влади в 1917–1938 рр. свідчить, що Кремль не міг допустити, щоб субцентр влади в Україні мав реальні широкі владно-управлінські повноваження. Це підтверджується вивченням участі керівників КП(б)У у процесах вироблення та ухвалення політичних рішень вождями ВКП(б) стосовно України. Від початку створення компартійно-радянського субцентру влади стратегічні політичні рішення розроблялися В. Леніним і Й. Сталіним. В окремих випадках враховувалися пропозиції Л. Троцького, Я. Свердлового, Х. Раковського, інших впливових більшовицьких діячів. До утворення політбюро ЦК РКП(б) у березні 1919 р. основні рішення розглядалися РНК РСФРР. Проте підкреслюю, що це стосувалося лише стратегії політичного курсу більшовицьких вождів в Україні. На перших етапах існування радянської влади в Україні вироблення важливих партійних рішень (обговорення точок зору, оцінок ситуації, проектів рішень) відбувалося на республіканських та російських/союзних партійних форумах — з'їздах та конференціях, пленумах ЦК тощо. Серйозне значення у процесі підготовки рішення мало входження провідників КП(б)У до складу редакційних комісій, що утворювалися на цих форумах для підготовки остаточного варіанту рішення. Значна кількість важливих питань повсякденного управління Україною розглядалася на засіданнях політбюро ЦК ВКП(б), яким зазвичай передували засідання політбюро ЦК КП(б)У. Українські очільники вносили власні пропозиції та варіанти рішень з різних питань до РНК РСФРР, СРСР, наркоматів, різних центральних союзних установ. Крім того, у процесі вироблення рішень важливе значення мали особисті контакти керівників КП(б)У — Г. Пятакова, М. Скрипника, В. Затонського, Х. Раковського, Е. Квірінга з В. Леніним, а пізніше — Л. Кагановича, В. Чубаря, Г. Пет-

ровського, С. Косіора, П. Постишева, М. Хрущова — з Й. Сталіним. Втім, жодний з перерахованих більшовиків (за винятком хіба що М. Хрущова) не входив до вузького кола найближчих соратників В. Леніна або Й. Сталіна. Процес олігархізації партійного апарату, трансформації диктатури олігархічної відомості в одноосібну диктатуру Й. Сталіна супроводжувався зменшенням можливостей особистих контактів керівників УРСР з Й. Сталіним, про що свідчить незначна кількість відвідувань його кабінету й тривалість зустрічей. Не до кінця зрозумілою є процедура розробки та ухвалення політичних рішень у роки «великого терору», особливо наприкінці 1937 р., коли політбюро ЦК КП(б)У та РНК УРСР не функціонували як колегіальні органи.

Кремль здійснював постійний контроль за функціонуванням субцентру влади. Канали та форми цього контролю були різними, але провідне значення мала система довірених осіб вождів. Від початку створення субцентру влади в Україні В. Ленін спирався на інформацію та діяльність довірених осіб: С. Шварца, М. Скрипника, Х. Раковського, А. Іоффе. Так само Й. Сталін використовував групу «царицинів»: К. Ворошилова, В. Межлаука, М. Рухимовича, а також Д. Мануїльського, Л. Кагановича, П. Постишева. У випадку кризових ситуацій для влади Кремль вводив пряме правління в Україні, як це було влітку 1919 р. або наприкінці 1932 р. Конфлікт з Х. Раковським протягом 1922–1923 рр., події навколо усунення з посади Е. Квірінга на початку 1925 р., призначення у січні 1933 р. П. Постишева секретарем ЦК КП(б)У, який контролював діяльність С. Косіора, свідчили, що Й. Сталін не допускав перебування на посаді керівника КП(б)У не відданого йому особисто політика. Взагалі, це характерно для диктаторської влади: реалізують політику диктаторів особисто віддані люди, які фактично «виведені» із зони контролю суспільства і структур управління.

Зауважимо на основі аналізу листування кремлівських вождів та телеграм в політбюро ЦК КП(б)У, підписаних Й. Сталіним (зберігаються у фонді Й. Сталіна в РДАСПІ), що впродовж 1930-х рр. Й. Сталін епізодично втручався у різні сфери функціонування субцентру влади. Такі хаотичні та випадкові втручання мали створювати ефект «постійної присутності» та тримати субцентр влади у напрузі. Ніхто з них не знав, в який момент і чим саме може зацікавитися диктатор. Це обмежувало автономність субцентру влади, змушувало його діяти в режимі перманентної «загрози контролю». О. Хлевнюк слушно підмітив: рішення, що приймалися за ініціативи Й. Сталіна та відображали його особисті вподобання, наклали суттєвий (у багатьох випадках визначальний) відбиток на розвиток країни та здійснення державної політики. Серед найбільших пріоритетів Й. Сталіна, а, значить, держави в цілому була особлива прихильність до адміністративно-репресивних методів вирішення будь-яких проблем. Це не дивно, адже відповідало політичним традиціям більшовизму та розумінню керівниками російської Компартії держави, як апарату насильства. Проте Й. Сталін, без сумніву, поглибив ці тенденції, привніс до них особливу жорстокість та нетерпимість.

Один з основних висновків та уроків з вивчення особливостей відносин керівництва УСРР і СРСР у період між двома світовими війнами полягає у необхідності зміни парадигми розуміння сучасної української державності. За майже 25-ть років незалежності України ми продовжуємо вважати державу

автономною від суспільства структурою, що протистоїть людям та обслуговує інтереси її керівників, олігархів і чиновників. У межах такого уявлення сильна держава наділяється властивостями концентрувати функції панування та управління в руках однієї особи (президента), здатністю ефективно вилучати доходи громадян за рахунок податків, утримувати боєздатну армію та правоохоронні органи. У такій моделі держави гілки влади і бюрократія організаційно згуртовані і діють на основі високих професійних стандартів. Проте, Майдан та події українсько-російського конфлікту засвідчили, що потенціал (сила, могутність) держави міститься у підтримці суспільства та реалізується шляхом діяльності людей. Дійсно, державі потрібно мати організаційну згуртованість та професійних чиновників, але для створення потенціалу держави необхідно, щоб діючі актори держави отримували інформацію та співробітництво з боку громадянського суспільства. Тому автономна держава має «вбудовуватися» у суспільство через соціальні мережі, постійний обмін інформацією та людьми на основі зв'язків з неформальними структурами та системами. В сучасному глобалізованому світі сила держави визначається її політичним потенціалом (легітимністю), тобто здатністю держави досягати політичних цілей без застосування сили або бюрократичних розпоряджень, за рахунок підтримки суспільством стратегій, що пропонуються керівниками держави.

Сьогодні зрозуміло, що споконвічне прагнення українцями волі можуть реалізувати лише вони самі у власній державі. Воля — не подарунок великих держав або продукт іноземних дипломатів, що виробляється у московських, брюссельських, Вашингтонських «кулуарах», а право визначати свою долю і мати власний вибір образу життя. Цілеспрямоване та систематичне викривлення реальності та історії сучасним керівництвом Росії спрямоване на позбавлення українців та й росіян такого права і є однією з стратегій авторитаризму. Тому історичні дослідження на ціннісній основі нині є своєрідними епістемологічними барикадами на шляху моральної безвідповідальності, цинізму, приниження людської гідності. Поглиблення співробітництва України з Європейським Союзом, зміцнення політичної єдності та ідеологічної переконливості ліберально-демократичних цінностей відбуватиметься, зокрема, на основі загальноєвропейської історичної пам'яті. На цьому шляху Україна має екзистенціальне значення для Європи, тому що це вибір між минулим і майбутнім, між війнами та миром, між тоталітарними ідеологіями, антилюдськими стратегіями й діалогом культур в єдиному європейському домі, в якому визнається право на свободу та суверенітет, невтручання у внутрішні справи, повага до територіальної цілісності держав та непорушність кордонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

**Центральний державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ**

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 1. Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України. 1917–1971 рр.

Оп.6, ч. I. Особливий сектор (протокольна частина) — Протоколи засідань Політбюро ЦК Компартії України. 1919–1955 рр.; ч. II. — 1956–1967 рр.

Оп. 16. Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КПУ та матеріали до них. «Окрема папка». 1923–1987 рр.

Оп. 20. Документи відділів ЦК КП(б)У

Оп. 31. Особливий сектор ЦК Компартії України (загальна частина). 1955–1960 рр.

Ф. 39. Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України.

Оп. 1. Документи канцелярії Інституту. 1939–1979 рр.

Ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні.

Оп. 2. 1917–1920 рр.

Оп. 6. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Копії документів про видатних державних діячів. 1895–1965 рр.

Ф. 59. Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва. Кінець XIX ст. — сер. XX ст. 1870–1988 рр.

Оп. 1.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України,
м. Київ:**

Ф. 318. Управління народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР. 1921–1941.

Оп. 1. Секретаріат; відділ промислової статистики; відділ сільськогосподарської статистики; відділ обліку визначення врожайності; відділ торгівельної статистики; відділ статистики праці; відділ комунально-будівельної статистики; відділ транспортної статистики, відділ фінансової статистики; відділ

народної освіти; відділ народної освіти; відділ обліку культури; відділ статистики населення та охорони здоров'я; зведений відділ.

Ф. Р-582. Державний комітет статистики України (Держкомстат України). 1920–1994.

Оп. 3. Відділ статистики промисловості.

Галузевий державний архів СБУ,

м. Київ:

Ф. 6. Карні справи на реабілітованих громадян.

Державний архів Чернігівської області,

м. Чернігів:

Ф. П-20. Городнянський районний комітет КП(б)У Чернігівської області.

Оп. 1. Бюро.

Ф. П-1669. Ніжинський районний комітет КП(б)У Ніжинського округу.

Оп. 1. Загальний відділ.

Державний архів Вінницької області,

м. Вінниця:

Ф. П-29. Вінницький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1. Відділ організаційно-інструкторський.

Ф. П-31. Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1. Загальний відділ.

Ф. П-33. Тульчинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1. Відділ організаційно-інструкторський.

Ф. П-39. Бершадський райком КП(б)У Тульчинського округу.

Оп. 1. Відділ організаційно-інструкторський.

Ф. П-87. Вінницький міський комітет Компартії України.

Оп. 1.

Ф. Р-6023. Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ переданих СБУ у Вінницькій області. 1918–1944 рр.

Оп. 4. Кримінальні справи репресованих громадян.

Російський державний архів соціально-політичної історії,

м. Москва:

Ф. 5. Секретаріат В.І. Леніна (1917–1924 рр.).

Оп. 1. Документи, пов'язані з державною діяльністю В.І. Леніна. 1917–1923 рр.

Ф. 17. Центральний Комітет КППС (ЦК КППС) (1898, 1903–1991).

Оп. 2. Пленуми ЦК ВКП(б) VII–XVIII скликань. 1918–1941.

Оп. 3. Протоколи засідань Політбюро ЦК РКП(б) і ВКП(б) VII–XVIII скликань. 1919–1952.

Оп. 109. Колекція документів з питань оборони Радянської республіки та воєнного будівництва. 1917–1922.

Оп. 112, Організаційне бюро і Секретаріат ЦК РКП(б), VII–XII скликань (січ. 1919 – груд. 1925 рр.). 1917–1926.

Оп. 162, Протоколи засідань Політбюро ЦК РКП(б) и ВКП(б) VII–XVIII скликань. «Особа папка».

Ф. 42. Восьма всеросійська конференція РКП(б). 1919.

Оп. 1.

Ф. 50. Дванадцятий з'їзд РКП(б). 1922–1923.

Оп. 1.

Ф. 81. Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991). 1906–19173.

Оп. 2. Каганович. Авторські документи. 1906–19173.

Оп. 3. Каганович Л.М. 1920–1957.

Ф. 82. Молотов В'ячеслав Михайлович (1890–1986). 1907–1996.

Оп. 2. Молотов В.М. 1907–1996.

Ф. 85. Орджонікідзе Георгій Костянтинівич (1886–1937). 1904–1967.

Оп. 1/с. Листи, адресовані Г.К. Орджонікідзе. 1920–1937.

Оп. 6. Документи про діяльність Орджонікідзе у якості надзвичайного комісару району України та Півдня Росії. 1917–1919.

Оп. 7. Документи про діяльність Орджонікідзе у якості члена Реввійськрази 16-ої Армії Західного фронту та члена Реввійськрази 16-ої армії Південного фронту. 1919–1920.

Оп. 23. Документи про діяльність Орджонікідзе у якості члена комісії ЦК РКП(б). 1921–1922.

Ф. 325. Троцький (справж. Бронштейн) Лев Давидович (1879–1940).

Оп. 1. Троцький Лев Давидович.

Ф. 558. Сталін (справж.) Джугашвілі Йосиф Віссаріонович (1878–1953).

Оп. 1. Авторські документи.

Оп. 11. Документи Й.В. Сталіна та надіслані Й.В. Сталіну.

Державний архів Російської Федерації,
м. Москва:

Ф. 9414. Головне управління місць ув'язнення Міністерства внутрішніх справ СРСР. 1930–1960.

Оп. 1.

Архів Гуверівського інституту війни, революції та миру
(Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace),
Стенфордський університет:

**Fond 17. The Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union records
(Ф. 17. Центральний Комітет КПРС (ЦК КПРС) (1898, 1903–1991)).**

Opis 2. Plenums of the VKP(b) Central Committee, 1918–1941 (Op. 2. Пленуми ЦК ВКП(б) VII–XVIII скликань. 1918–1941).

Opis 109. Documents Related to the Defense of the Soviet Republic and to the Building of the Red Army, 1917–1924 (Op. 109. Колекція документів з питань оборони Радянської республіки та військового будівництва. 1917–1922).

Fond 42. Records of the Eighth All-Russian Conference of the RKP(b) (Ф.42. Восьма всеросійська конференція РКП(б). 1919).

Op. 1.

Fond 50, Records of the Twelfth Congress of the RKP(b) (Ф.50. Дванадцятий з'їзд РКП(б). 1922–1923).

Op. 1.

Fond 89. Communist Party of the Soviet Union on Trial. (Ф. 89. Суд над Комуністичною партією Радянського Союзу).

Opis. 48.

Trotsky Collection (Колекція Троцького) 1917–1980.

V.I. Nicolaevsky Collection (Колекція Б.І. Ніколаєвського). 1801–1982.

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ

Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.) [Текст] : Сборник документов и материалов / ред.: П.И. Павлюк и У.И. Ряднина; Ин-т истории партии ЦК КП Украины — филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Архивное упр. УССР. — Киев : Гос. изд-во политической лит-ры УССР, 1962. — 757 с.

Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 — июль 1918) [Текст] : Сб. документов и материалов / П.Л. Варгатюк (рук. кол. сост.). — К. : Политиздат Украины, 1990. — 801 с. [VI]

Большевистское руководство. Переписка, 1921–1927 [Текст] : Сб. документов / сост. : А.В. Квашонкин и др; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Институт государственного управления и социальных исследований. — М.: РОССПЕН, 1996. — 423 с. — (Документы советской истории).

Борьба за власть советов в Донбассе [Текст] : Сборник документов и материалов / сост. Вилисова В.Е. и др.; Парт. архив Сталинского обкома КП Украины, Парт. архив Ворошиловгр. обкома КП Украины, Гос. архив Сталинской обл., Гос архив Ворошиловгр. обл. — Сталино: Обл. изд., 1957. — 406 с.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: февраль 1917 — апрель 1918 [Текст] : Сб. док. и материалов: В 3 т./ сост. : И.В. Демкин и др. ; С.М. Короливский (ред.) ; Центральный гос. архив Октябрьской революции и социалистического строительства УССР. — К. : Госполитиздат, 1957. — Т. 2: Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине: Великая Октябрьская социалистическая революция: октябрь — декабрь 1917. — 1957. — 731 с. ; Т. 3: Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине: декабрь 1917 — апрель 1918. — 1957. — 998 с.

Внешняя политика СССР. 1917–1920 гг. [Текст] : Сборник документов. Т. 1 / сост. А.С. Тисминев; отв. ред. С.А. Лозовский; ред. и прим. Б.Е. Штейн. — М. : Б.в., 1944. — 571 с.

Вторая сессия ЦИК СССР 1 созыва. 6 июля 1923 г. [Текст] : (Стенографический отчет). — М. : Государственное издательство, 1923. — 145 с.

Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г. [Текст] : Протоколы / Ф.М. Рудич и др. (редкол.). — К. : Украина, 1991. — 241 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали [Текст] / упоряд. Р.Я. Пиріг ; гол. редкол. В.А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. — К. : Києво-Могилянська академія, 2007. — 1128 с.; 8 арк. Фот.

Гражданская война на Украине. 1918–1920 [Текст] : Сб. документов и материалов. В 3 т., 4-х кн. / Редкол. : С.М. Короливский (отв. ред.) та ін.; Архивное упр. При СМ УССР, Центр. гос. архив Октябр. революции и соц. строит. УССР, Ин-т ист. АН УССР. — К. : Наук. думка, 1967. — Т. 1. Кн. 2. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и денкинцев. Ноябрь 1918 — апрель 1919. — 1967. — 918 с.

Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года [Текст] : Стенографический отчет / Ин-т марксизма–ленинизма при ЦК КПСС. — М. : Политиздат, 1968. — 903 с.

Документы свидетельствуют [Текст] : Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927 — 1932 гг. / Под ред. В.П. Данилова, Н.А. Ивницкого. — М. : Политиздат, 1989. — 526 с.

Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України [Текст] : Офіційне видання Народного комісаріату юстиції. — 1930. — № 1.

Из истории раскулачивания в Карелии. 1930–1931 гг. [Текст] : Документы и материалы / сост. Л.И. Драздович и др. ; Ин-т языка, лит-ры и истории Карел. науч. центра АН СССР, Центр. гос. архив Карел. АССР. — Петрозаводск : Карелия, 1991. — 296 с.

Как ломали НЭП [Текст] : Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах / Ред. кол. : В.П. Данилов, О. В. Хлевнюк (отв. редакторы), Н.В. Муравьева, Н.А. Сидоров; Федеральная архивная служба Российской Федерации, Российский гос. архив социально-политической истории. — М. : МФД, 2000. — Т. 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля 1928 г. — 495 с., ил.

Калиник О. Що несе з собою комунізм? [Текст] : (Документи про російсько-комуністичний терор в Україні). — Мюнхен–Торонто : Спілка визволення України, 1954. — 112 с.: фото.

Командири великого голоду [Текст] : Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / В.Ю. Васильєв (та ін.) ; В.Ю. Васильєв, Ю.І. Шаповал (ред.) ; Київ. міська орг-ція Всеукр. тов-ва «Меморіал». — К. : Генеза, 2001. — 399 с.: 1 л.

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1898–1953) [Текст]. — Изд. 7-е. Ч. I–II / Ин-т марксизма–ленинизма при ЦК КПСС. — М. : Госполитиздат, 1953. — Ч. II. 1925–1953. — 1204 с.

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1898–1970) [Текст]. — Изд. 8-е, доп. и испр. /

Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М. : Политиздат, 1970. — Т. 4. 1927–1931. — 582 с.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК [Текст] : В 2-х т. / Ред. кол. В.І. Юрчук (голова) та інші; Ін-т історії партії при ЦК Компартії України — ф-л ІМЛ при ЦК КПРС. — К. : Політвидав України, 1976. — Т. 1. 1918–1941. — 1024 с.

Комуністична партія України: з'їзди і конференції [Текст] / авт. кол. : В.Ф. Солдатеко та інш. ; ред. кол. : Ф.М. Рудич (голова) та інш. ; Ін-т політ. досліджень. — К. : Україна, 1991. — 478 с.

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: 1898–1970 [Текст] / П.М. Федосєєв, К.У. Черненко та інші; Ін-т історії партії при ЦК Компартії України — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — Пер. з 8-го рос. видання. — К. : Політвидав України, 1980. — Т. 2. 1917–1924. — 521 с.; Т. 4. 1927–1931. — 557 с.

Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 [Текст] / подгот. Ю.Н. Амиантов и др. ; Федеральная архивная служба Российской Федерации, Российский гос. архив социально-политической истории. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 607 с.

Ленін В.І. Повне зібрання творів [Текст] : Пер. з 5-го рос. видання / Ін-т історії партії ЦК КП України — ф-л ІМЛ при ЦК КПРС. — К. : Політвидав України, 1973. — Т. 39. Червень–грудень 1919. — 596 с.; Т. 40. Грудень 1919–квітень 1920. — 484 с.

Лубянка. Сталин и ВЧК-ПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936 г. [Текст] : Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / сост.: В.Н. Хаустов и др.; ред. А.Н. Яковлев ; Международный фонд «Демократия» (Фонд Александра Н. Яковлева). — М. : МФД, 2003. — 921 с. — (Серия «Россия. XX век. Документы»).

Нариси історії Комуністичної партії України [Текст] : Вид. 2-е, доп./ Авт. кол. І.Д. Назаренко (керівник), Ю.В. Бабко, М.Р. Доній та інші; Ін-т історії партії ЦК КП України — ф-л ІМЛ при ЦК КПРС. — К. : Політвидав України, 1964. — 696 с.

Народное хозяйство СССР [Текст] : Статистический сборник / Центр. стат. упр. при Совете Министров СССР. — М. : Госстатиздат, 1956. — 262 с.

Одиннадцатый съезд РКП(б). Март-апрель 1922 года. [Текст] : Стенографический отчет / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Протоколы и стеногр. отчеты съездов и конференций КПСС. — М. : Госполитиздат, 1961. — 873 с.

Очерки истории Коммунистической партии Украины [Текст] / авт. кол. И.Д. Назаренко, Ю.В. Бабко, Н.Р. Доний и др. ; Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины — ф-л ИМЛ при ЦК КПСС. — К. : Госполитиздат УССР, 1961. — 655 с.

Очерки истории Коммунистической партии Украины [Текст] : Издание четвертое, дополненное / авт. В.И. Юрчук (рук.) и др. ; Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины — ф-л ИМЛ при ЦК КПСС. — К. : Политиздат Украины, 1977. — 814 с.

Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр. [Текст] : Вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів та матеріалів / упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін ; Національна академія наук; Інститут історії України. — К. : Інститут історії України НАН України, 2013. — 414 с.

Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г. [Текст] : Протоколы / В.И. Юрчук и др. (редкол.) ; Ин-т ист. партии при ЦК Компартии Украины. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 258 с.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.) [Текст] : Сборник документов / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М. : Госполитиздат, 1957. — Т. 2. — 504 с. [XVIII].

Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. [Текст] : Сборник документов. / сост. Л. Кошелева и др. — М. : «Россия молодая», 1995. — 303 с.

Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 [Текст] / сост. О.В. Хлевнюк и др. ; Федеральная архивная служба России ; Российский государственный архив социально-политической истории. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 656 с.

Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) [Текст] : Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог. В 3-х т. / Федеральная архивная служба России ; Российский государственный архив социально-политической истории. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — Т. 1. 1919–1929. — 832 с.

Политическое руководство Украины. 1938–1989 [Текст] / сост. В.Ю. Васильев и др. ; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова ; Факультет гос. управления и др. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 543 с. — (Серия «Документы советской истории»).

Протоколы Десятой Всероссийской конференции РКП (большевиков). Май 1921 г. [Текст] / Под ред. К.А. Мальцева ; Ин-т Маркса–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП(б). — М. : Партиздат, 1933. — 127 с. [5].

Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918 гг. [Текст] / ред. кол. Ю.Н. Амиантов и др. ; Ю.Н. Амиантов, А.С. Покровский, Е.Ю. Тихонова, З.Н. Тихонова (подготов.) ; Федеральное архивное агентство России ; Российский государственный архив социально-политической истории. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 520 с.

Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918 [Текст] / ред.: М.Д. Стучебникова и Н.И. Шатагин. Переработ. и доп. изд. — М.: Госполитиздат, 1958. — 307 с. [VIII].

Реабилитация [Текст] : как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах / сост. А.Н. Артизов, Ю.В. Сигачев, В.Г. Хлопов, И.Н. Шевчук ; Комиссия при Президенте Российской Федерации по реабилитации жертв политических репрессий ; Международный фонд «Демократия». — М. : МФД, 2000. — Т. 1. Март 1953 — февраль 1956. — 503 с.

Региональная политика Н.С. Хрущева [Текст] : ЦК КПСС и местные партийные комитеты. 1953–1964 гг. / сост. О.В. Хлевнюк и др. ; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова ; Факультет государственного управления. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2009. — 774 с. — («Документы советской истории»).

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам [Текст] : Сборник документов за 50 лет. В 5-ти т./ сост. К.У. Черненко и М.С. Смиртюков. — М. : Политиздат, 1967. — Т. 2. 1929–1940 годы. — 798 с.

Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939 [Текст] : Документы и материалы. В 4-х т. / ред. А. Берелович, В. Данилов ; Институт российской истории РАН. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. — Т. 1: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ. 1918–1922: Документы и материалы / Л. Борисова и др. (сост.). — 1998. — 864 с. ; Т. 2: Советская деревня глазами ОГПУ. 1923–1929: Документы и материалы / Л. Борисова и др. (сост.). — 2000. — 1168 с.

Советское руководство [Текст] : Переписка. 1928–1941 / А.В. Квашонкин и др. (сост.). — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — 519 с. — (Документы советской истории).

Сталин и Каганович [Текст] : Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О.В. Хлевнюк и др. ; Федеральная архивная служба России ; Российский государственный архив социально-политической истории. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — 798 с.; ил.

Сталин И.В. Сочинения [Текст] / Ин-т марксизма–ленинизма при ЦК КПСС. — М.: ОГИЗ, 1947. — Т. 4. Ноябрь 1917–1920. — 487 с.

Сталинское Политбюро в 30-е годы [Текст] : Сборник документов / сост. О.В. Хлевнюк, А.В. Квашонкин, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая ; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова ; Центр социально-гуманитарного образования – М. : АИРО–XX, 1995. — 340 с.

Стенографический отчет X съезда Российской коммунистической партии (8–16 марта 1921 г.) [Текст]. — Петербург : Государственное издательство, 1921. — 204 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 [Текст] : Документы и материалы. В 5-и тт. / под. ред. В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола ; Институт российской истории РАН ; Федеральная архивная служба России. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999–2002. — Т. 1. Май 1927 — ноябрь 1929.

Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р. [Текст] : Протоколи / Гол. редкол. С.І. Гуренко Центральный держ. архив громадських об'єднань України. — К. : Парламентське вид-во, 2002. — 255 с.

XIV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). 18–31 декабря 1925 г. [Текст] : Стенографический отчет. — М. : , 1926. — 1042 с.

XV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). Декабрь 1925 г. [Текст] : Стенографический отчет. — Москва, Ленинград : Государственное изд-во, 1928. — 1416 с. [15].

XVI съезд Всесоюзной коммунистической партии (б) [Текст] : Стенографический отчет. — Москва, Ленинград : Государственное изд-во, 1930. — 782 с.

XVI конференция Всесоюзной коммунистической партии (б) [Текст] : Стенографический отчет. — М. : Государственное изд-во, 1929. — 336 с.

XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). 10–21 марта 1939 г. [Текст] : Стенографический отчет. — М. : ОГИЗ, 1939. — 742 с.

XX съезд Коммунистической партии Советского союза. 14–25 февраля 1956 года [Текст] : Стенографический отчет. — М. : Госполитиздат, 1956. — Т. 1. — 640 с. ; Т. 2. — 559 с.

ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945–1953 [Текст] / сост. В.В. Денисов и др. ; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова ;

Факультет государственного управления. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 496 с. — («Документы советской истории»).

Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г. [Текст] : Стенографический отчет. М. : ОГИЗ, 1923. — 234 с.

Шестой съезд РСДРП(б). Август 1917 г. [Текст] : Протоколы / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М. : Госполитиздат, 1958. — 487 с. [XII].

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

Бажанов Б. Заметки бывшего помощника Сталина [Текст] / Б. Бажанов // Возрождение. — 1928. — 24 листопада.

Бачинський П.П., Коновалов М.А. Боротьба КП(б)У проти троцькізму на початку 20-х років [Текст] / П.П. Бачинський, М.А. Коновалов // Український історичний журнал. — 1964. — № 4. — С. 15–27.

Беседа с Л. Каменевым [Текст] // Правда. — 1919. — 24 травня.

Буткевич В. Связана ли Украина союзным договором 1922 года? [Текст] / В. Буткевич // Правда Украины. — 1991. — 7, 10 грудня.

Важная веха в жизни ленинской партии. К 40 летию XIII съезда РКП(б) [Текст] // Правда. — 1964. — 25 травня.

Варгатюк П.Л. Донецько-Криворізька радянська республіка в оцінці В.І. Леніна [Текст] / П.Л. Варгатюк // Український історичний журнал. — 1988. — № 4. — С. 33–55.

Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929–1930 р.р. [Текст] / Валерий Васильев // Свободная мысль. — 1992. — № 9.

Васильев В.Ю. Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р. [Текст] / В.Ю. Васильев // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 155–172.

Верстюк В.Ф. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України [Текст] / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. 1997. — № 5. — С. 17–24.

Доклад Генерального секретаря ЦК КП(б)У тов. Кагановича на фракції Всеукраїнського з'їзду Рад [Текст] // Вісті. — 1925. — 13 травня.

Вокруг статьи В.И. Ленина «К вопросу о национальностях или об «автономизации» [Текст] // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 9. — С. 147–156.

Волобуєв М. До проблеми української економіки [Текст] / М. Волобуєв // Большевик України. — 1928. — № 2–3.

Пятаков Г. Раненый гигант [Текст] / Г. Пятаков // Всероссийская кочегарка. — 1921. — 15 вересня.

Всесоюзное совещание с.х. коллективов. Речь тов. Н.И. Бухарина [Текст] // Правда. — 1925. — 6 березня.

Гамрецький Ю.М. До питання про тактику більшовиків щодо Центральної Ради в листопаді 1917 р. [Текст] / Ю.М. Гамрецький // Український історичний журнал. — 1965. — № 3. — С. 65–77.

Гамрецький Ю.М. Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р. [Текст] / Ю.М. Гамрецький // Український історичний журнал. — 1962. — № 5. — С. 15–23.

Гинцберг А.И. Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30-х годов: По материалам «особых папок» ЦК ВКП(б) [Текст] / А.И. Гинцберг // Вопросы истории. — 1999. — № 10. — С. 119–126.

Голуб П. Вся жизнь — революции. К 100-летию со дня рождения Н.А. Скрыпника [Текст] / Л. Голуб // Известия. — 1972. — 25 січня.

Горин П.О. Рец. на кн.: Яворский М. История Украины в сжатом очерке. Киев. 1928 [Текст] / П.О. Горин // Правда. — 1929. — 10 лютого.

До висвітлення деяких питань історії Комуністичної партії України [Текст] // Комуніст України. — 1959. — № 6. — С. 37–63.

Доклад Генерального секретаря ЦК КП(б)У тов. Кагановича на фракції Всеукраїнського з'їзду рад [Текст] // Вісті ВУЦВК. — 1925. — 13 травня.

Завирюха Г. Великим Сибірським шляхом [Текст] : (3 подорожі) / Гнат Завирюха // Вісті. — 1926. — 20 лютого.

Затонский В. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины [Текст] / В. Затонский // Летопись революции. — 1925. — № 1. — С. 139–149.

Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію [Текст] / В. Затонський // Летопись революции. — 1929. — № 4 (37), липень–серпень; № 5–6 (38–39), вересень–грудень.

Из истории образования СССР [Текст] : Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 129–215.

Исторический архив [Текст]. — 1992. — № 1; 1994. — № 6; 1995. — № 2–6; 1996. — № 2–6; 1997. — № 1; 1998. — № 4.

Колішер Т.М. В.І. Ленін і розгром каледінщини [Текст] / Т.М. Колішер // Український історичний журнал. — 1965. — № 4. — С. 78–85.

Коллективизация: как это было [Текст] // Правда. — 1964. — 16 вересня.

Конквест Р. Культ личности ничто по сравнению с террором и фальсификацией [Текст] / Роберт Конквест // Известия. — 1990. — 19 травня.

Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия [Текст] / Т.П. Коржихина, Ю.Ю. Фигатнер // Вопросы истории. — 1993. — № 7.

Косіор С. О колективізації [Текст] / С. Косіор // Комуніст. — 1930. — 28 березня.

Королівський С.М. Надзвичайне посольство Радянської України до РСФСР у квітні 1918 р. [Текст] / С.М. Королівський // Український історичний журнал. — 1963. — № 5. — С. 13–26.

Куличенко М.И. Роль В.И.Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917–1922 гг. [Текст] / М.И. Куличенко // Вопросы истории. — 1961. — № 4. — С. 3–17.

Куліченко М.І. До питання про утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду радянської України наприкінці 1918 р. [Текст] / М.І. Куліченко // Український історичний журнал. — 1965. — № 12. — С. 93–99.

Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики [Текст] / Ю. Ларин // Большевик. — 1926. — № 23–24; 1927. — № 1.

Лошицький О. “Лабораторія — 2” [Текст] : Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. / Олександр Лошицький // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 129–178.

Лошицький О. “Лабораторія” [Текст] : Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині / Олександр Лошицький // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 183–227.

Маслов Н.Н. Краткий курс истории ВКП(б) — энциклопедия и идеология сталинизма и постсталинизма: 1938—1988 гг. [Текст] / Н.Н. Маслов // Советская историография / Ред. : Ю.Н. Афанасьев и др. — М. : Российский гос. гуманитар. ун-т, 1996. — С. 243–273.

Медведев Р., Хмелинський П. Останній із сталінського оточення [Текст] : Л. Каганович на тлі епохи / Р. Медведев, П. Хмелинський // Вітчизна. — 1990. — № 4. — С. 127–138 ; № 5. — С. 136–145 ; № 6. — С. 144–153.

Мельниченко В.Ю. Х.Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920 рр.) [Текст] / В.Ю. Мельниченко // Український історичний журнал. — 1989. — № 3. — С. 34–45.

Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева [Текст] // Вопросы истории. — 1990. — № 2. — С. 90–91.

Микоян С.А. А.Снегов в борьбе за «десталинизацию» [Текст] / С.А. Микоян // Вопросы истории. — 2006. — № 4. — С. 69–84.

Митинг советско-польской дружбы [Текст] : Речь товарища Н.С. Хрущева // Правда. — 1964. — 26 квітня.

Геворкян Н. Встречные планы по уничтожению собственного народа [Текст] / Н. Геворкян // Московские новости. — 1992. — 21 июня.

Новые документы К.Маркса и В.И.Ленина [Текст] // Вопросы истории КПСС. — 1958. — № 2. — С. 15–20.

О работе угольной промышленности Донбасса. Постановление Совета народных комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП(б) [Текст] // Правда. — 1937. — 29 квітня.

От испарта [Текст] // Летопись революции. — 1922. — № 1. — С. 5–6.

О темпах коллективизации и мерах помощи государства колхозному строительству [Текст] : Постановление ЦК ВКП(б) // Правда. — 1930. — 6 січня.

Павлюк М.С. Діяльність Всеукраїнського революційного комітету (11 грудня 1919 — 19 лютого 1920 рр.) [Текст] / М.С. Павлюк // Український історичний журнал. — 1962. — № 2. — С. 102–106.

Панчук М.І. “Націонал-ухильництво”. Анатомія проблеми [Текст] / М.І. Панчук // Маршрутами історії. — К. : Політвидав України, 1990. — С. 215–243.

Петровський Г. Суцільна колективізація — шлях до соціалізму [Текст] / Г. Петровський // Комуніст. — 1930. — 20 січня.

Погребінський М.Б. Гірка правда, та іншої нема: До 100-річчя від дня народження С.В.Косіора // Комуніст України. — 1989. — № 11. — С. 52–58.

Речь тов. Кагановича на объединенном пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У [Текст] // Правда. — 1928 р. — 30 березня.

Речь тов. Н.И. Бухарина на пленуме ЦК РКП(б) [Текст] // Вісті. — 1925. — 1 травня.

Примеров Ю.Н. До питання про боротьбу з фракційною групою П'ятакова у Донбасі (між X і XI з'їздами партії) [Текст] / Ю.Н. Примеров // Український історичний журнал. — 1964. — № 3. — С. 100–103.

Пятаков Г.Л. Итоги и перспективы [Текст] / Г. Пятаков // Коммунист. — 1918. — № 7–8.

Пятаков Г. Раненый гигант [Текст] // Всероссийская кочегарка. — 1921. — 15 вересня.

Речь Генерального секретаря ЦК КП(б)У тов. Л.Кагановича на 9-м Всеукраинском съезде советов [Текст] // Известия. — 1925. — 5 травня.

Рядніна У.І. Перший з'їзд Комуністичної партії України та його історичне значення [Текст] / У.І. Рядніна / Український історичний журнал. — 1958. — № 3. — С. 3–14.

Сапун М.М. Георгій Пятаков у Києві [Текст] : (До 100-річчя з дня народження) / М.М. Сапун // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 125–129.

Скаба А. Коммунистическое воспитание трудящихся — центральная задача партийных комитетов [Текст] / А. Скаба // Коммунист Украины. — 1960. — № 7. — С. 16–23.

Сливка Ю., Зайцев О. Історія КПЗУ: спроба нового осмислення [Текст] / Юрій Сливка, Олександр Зайцев // Голос України. 1991. 13 травня, 22 травня, 30 травня.

Случевська С.Я. До питання про партійне будівництво на Україні в роки громадянської війни [Текст] / С.Я. Случевська // Український історичний журнал. — 1968. — № 1.

Случевська С.Я. З історії Зафронтового бюро ЦК КП(б)У (1919 р.) [Текст] / С.Я. Случевська // Український історичний журнал. — 1964. — № 6. — С. 68–77.

Солдатенко В.Ф. Г.Л. Пятаков [Текст] : епізоди життя і діяльності на Україні / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. — 1989. — № 4. — С. 92–106.

Солдатенко В.Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції [Текст] / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. — 1997. — № 5. — С. 3–17 ; № 6. — С. 3–14.

Спецпереселенцы — жертвы сплошной коллективизации. Из документов «Особой папки» Политбюро ЦК ВКП(б). 1930–1932 гг. [Текст] // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 141–164.

Сталин И. Год великого перелома [Текст] / И. Сталин // Правда. — 1929. — 7 листопада.

Сталин И. Политика Советской власти по национальному вопросу в России [Текст] // Правда. — 1920. — 10 жовтня.

Таболов К. О национальной культуре, об украинизации и о литературной истерике Ваганяна и Ларина [Текст] / К. Таболов // Большевик. — 1927. — № 11-12.

Тезисы тов. Бухарина по крестьянскому вопросу, предложенные пленуму исполкома Коминтерна [Текст] // Коммунист. — 1925. — 8 квітня.

Тов. Каменев о IX с'езде советов [Текст] // Коммунист. — 1925. — 5 травня.

Февральско-мартовский 1937 г. пленум ЦК КВП(б) [Текст] // Вопросы истории. — 1995. — № 3. — С. 2-26.

Фицпатрик Ш. Как мыши kota хоронили. Показательные процессы в сельских районах СССР в 1937 г. [Текст] / Ш. Фицпатрик // Судьбы российского крестьянства. — М. : Российский гос. гуманитар. ун-т, 1996. — С. 387-415.

Червоненко С. Тісний зв'язок з життям — неодмінна умова успіху ідеологічної роботи [Текст] / С. Червоненко // Комунист України. — 1959. — № 7. — С. 36-43.

Чирко В.А. Роль В.І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу радянської України і радянської Росії [Текст] / В.А. Чирко // Український історичний журнал. — 1965. — № 4. — С. 21-32.

Шаповал Ю. «Жива сталінська людина»: Штрихи до портрету Кагановича [Текст] / Ю. Шаповал // Трибуна лектора. — 1990. — № 1. — С. 21-22; № 2. — С. 26-28.

Шаповал Ю. Сталін, сталінізм і Україна [Текст] / Ю. Шаповал // Маршрутами історії. — К. : Політвидав України, 1990. — С. 288-318.

Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна [Текст] / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. — 1990. — № 12. С. 47-59.

Шліхтер О. Соціалістична реконструкція сільського господарства і завдання сільськогосподарської науки [Текст] / О. Шліхтер // Комунист. — 1930. — 14 січня.

Якунін В.К. Формування культу особи Сталіна та історико-партійна наука [Текст] / В.К. Якунін // Український історичний журнал. — 1989. — № 1. — С. 9-22.

ЛІТЕРАТУРА

Аренд Х. Джерела тоталітаризму [Текст] : Спільний видавничий проект телеканалу «1+1» та видавництва «Дух і літера» / Х. Аренд ; пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. — 2-ге вид. — К. : Дух і літера, 2005. — 584 с.

Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России [Текст] / М.Н. Афанасьев ; Московский общественный научный фонд. — М. : МНФ, 2000. — 317 с. — (Серия «Монографии»; вып. 9).

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) [Текст] : Джерелознавче дослідження / С. Білокінь ; НАН України ; Інститут історії України. — К., 1999. — 447 с., іл. — (Україна у ХХ ст.; Т. 1).

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) [Текст] : Джерелознавче дослідження / С. Білокінь ; НАН України, Ін-т історії України. — Дрогобич : Коло, 2013. — Т. 2. — 1066 с.

Блинов А.С. Иван Акулов. 1888–1939 [Текст] : Очерк / А.С. Блинов. — М. : Политиздат, 1967. — 79 с.; 2 л. илл.

Бойко О. Історія України у ХХ столітті: 20-ті — 90-ті роки [Текст] : Навч. посібник для студентів / Ніжинське істор-краєзнавче тов-то. — Ніжин : Стиль, 1994. — 285 с.

Бут А.Н., Добров П.В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20–30 годы ХХ века [Текст] : от новых источников к новому осмыслению / А.Н. Бут, П.В. Добров ; А.Н. Бут (общ. Ред.). — Донецк : КИТИС, 2000. — 312 с.

Ваганян В.А. О национальной культуре [Текст] / В.А. Ваганян. — М.; Л.: Государственное издательство, 1927. — 136 с.

Васильев В. От Киевской Руси к независимой Украине [Текст] : новые концепции украинской истории / В. Васильев // Национальные истории в советском и постсоветских государствах / под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова ; предисл. Ф. Бомсдорфа; Фонд Фридриха Науманна. Изд. 2-е, испр. и дополн. — М. : Фонд Фридриха Науманна, АИРО–ХХ, 2003. — 432 с.

Васильев В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.) [Текст] / В. Васильев, В. Віола. — Вінниця : Логос, 1997. — 536 с.

Реабілітовані історією [Текст] : У двадцяти семи томах. Вінницька область / ред. тому: І.С. Гамрецький (гол.) та інш.; В.П. Лациба (кер.) та інш. (упоряд.); Вінницька обласна державна адміністрація; Вінницька обласна рада. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. — Кн. 1. — 908 с.

Великий терор в Україні [Текст] : «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — К. : Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. — Ч. 1. — 614 с. ; Ч. 2. — 598 с. — (Серія «Більше не таємно»).

Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) [Текст] : Колективна монографія / В.А. Смолій (гол. ред.), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, В.М. Даниленко (ред.). — К. : Інститут історії України НАН України, 2013. — Т. 1: Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / С.В. Кульчицький, В.Ю. Васильєв, Г.Г. Єфіменко, С.Р. Лях, В.І. Марочко. — 775 с.

Влада і суспільство в Україні [Текст] : Історичний контекст / В.А. Смолій (відп. ред.); Інститут історії України НАН України. — К. : Інститут історії України НАН України, 2013. — 506 с.

Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі [Електронний ресурс] / М. Волін. — Х. : Пролетар, 1930. — 204 с.

Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський [Текст] : політичний портрет / В.М. Волковинський, С.В. Кульчицький. — К.: Політвидав України, 1990. — 266 с.

Вороб'єв В.Ф. И.В.Сталин — организатор побед на фронтах гражданской войны [Текст] : Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Центральном лектории общества в Москве / В.Ф. Вороб'єв. — М. : Издательство «Правда», 1949. — 39 с.

Ворошилов К.Е. Сталин и Красная Армия [Текст] / К.Е. Ворошилов. — М. : Воениздат, 1937. — 47 с.

Голод 1932–1933 років в Україні [Текст] : причини та наслідки / С.І. Білоконь та ін.; В.М. Литвин (відп. ред.) ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2003. — 887, [48] с.

Голод 1932–1933 років на Україні [Текст] : очима істориків, мовою документів / Р.Я. Пиріг (кер. кол. упоряд.) ; Ін-т історії партії при ЦК КП України — ф-л Ін-ту марксизму–ленінізму при ЦК КПРС. — К. : Політвидав України, 1990. — 605 с.

Горинов М.М., Цакунов С.В. 20-е годы [Текст] : становление и развитие новой экономической политики / М.М. Горинов, С.В. Цакунов // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства / В.А. Козлов (сост.). — М. : Политиздат, 1991. — С. 118–164.

Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення [Текст] / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. — К. : Генеза, 1995. — 608 с.

Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годам [Текст] : очерк о большевизмах, национал–социализмах и крестьянских движениях: монография / А. Грациози ; А. И. Ушаков (отв. за вып.). — М. : АИРО–XX, 1997. — 195 с. — (Серия «Первая публикация в России»).

Грегори П. Политическая экономия сталинизма [Текст] / Пол Грегори ; под. ред. А.М. Маркевича ; пер. с англ. И. Кузнецова, А. Маркевича. — М. : «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. — 398 с.

Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні [Текст] : монографія / відп. ред. С. Кульчицький ; НАН України, Інститут історії України. — К. : Інститут історії України, 2013. — 435 с.

Гриченко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.) [Текст] / А.П. Гриченко / НАН України, Інститут історії України. — К. : [Б.в.], 1993. — 100 с. — (Історичні зошити).

Гриченко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні [Текст] : рік 1919-й / А.П. Гриченко ; НАН України, Інститут історії України. — К. : [б.в.], 1996. — 81с. — (Історичні зошити).

Гриченко А. П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні [Текст] : Рік 1920-й / А.П. Гриченко ; НАН України, Інститут історії України. — К. : [б.в.], 1997. — 94 с. — (Історичні зошити).

Гришко В. Карби часу [Текст] : Історія, література, політика, публіцистика: У 2 т. / В. Гришко. — К. : Смолоскип, 1999. — Т. 1 (1946—1952). — 868 с.

Діброва С.С., Панчук М.І. Вогонь і попіл [Текст] / С.С. Діброва, М.І. Панчук // Про минуле — заради майбутнього / П.Л. Варгатюк, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва та іш. ; Ю.І. Шаповал (упоряд.). — М. : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. — 439 с.

Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – Київ : Либідь, 1991. — 344 с.

Діброва С.С. У истоков историко–партийной науки на Украине / С.С. Діброва ; Ін-т історії партії при ЦК КП України — ф-л Ін-та марксизма–ленінізму при ЦК КПРС. — К. : Политиздат Украины, 1984. — 224 с.

Діброва С.С. Товариш Квиринг [Текст] / С.С. Діброва // Про минуле — заради майбутнього / П.Л. Варгатюк, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва та іш. ; Ю.І. Шаповал (упоряд.). — М. : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. — 439 с.

Дойчер И. Троицкий: изгнанный пророк, 1929–1940 [Текст] / И. Дойчер ; пер. с англ. А.С. Цыпленкова. — М. : «Центрполиграф», 2006. — 526 с.

Дорошко М.С. Номенклатура [Текст] : керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія / М.С. Дорошко. — К. : Ніка-Центр, 2008. — 368 с.

Дубинский-Мухадзе И. Орджоникидзе [Текст] / И. Дубинский-Мухадзе. — М. : Молодая гвардия, 1963. — 382 с., ил.

Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України [Текст] : економічний аспект (1917–1919 рр.) / Г.Г. Єфіменко ; НАН України, Інститут історії України. — К. : Інститут історії України, 2008. — 230 с.

Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР [Текст] : довгий 1920 рік. Монографія / Геннадій Єфіменко ; НАН України, Інститут історії України. — Київ, Інститут історії України, 2012. — 367 с.

За власть Советов на Украине [Текст] : Из истории борьбы большевистских организаций. 1917–1920 годы / П.Л. Варгатюк и др. ; Ин-т истории партии при ЦК КП Украины — ф-л Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 314 с.

Затонський В.П. Жовтень 1917 року в Києві [Текст] / В.П. Затонський // Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. — К. : Вид-во політичної літ-ри України, 1967. — 608 с.

Ивницкий Н.А. Голод 1932–1933 гг. [Текст] : кто виноват? / Н.А. Ивницкий // Судьбы российского крестьянства / под. общ. Ред. Ю.Н. Афанасьева; Н.А. Ивницкий (науч. ред.) ; Российский государственный гуманитарный университет. — М. : Российский гос. гуманитар. ун-т, 1996. — С. 333–363. (624 с.). — (Серия «Россия XX век»).

Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов) [Текст] / Н.А. Ивницкий ; Гос. комитет Российской Федерации по высш. образованию. — М. : Интерпракс, 1994. — 269 с.

Ивницкий Н.А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) [Текст] / Н.А. Ивницкий ; РАН, Ин-т российской истории ; Университет Торонто (Канада). — М. : [Б.в.], 2000. — 350 с.

Ивницкий Н.А. Хлебозаготовки 1932–1933 годов и голод 1933 года [Текст] / Н.А. Ивницкий // Голод-геноцид 1933 року в Україні: Іст.-політол. Аналіз соц.-демогр. Та морально-психол. Наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. : Матеріали / від. Ред. С. Кульчицький. — К.; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коця, 2000. — 536 с.

История Всесоюзной Коммунистической партии (большеви́ков) [Текст] : Краткий курс / Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б); Одобрен ЦК ВКП(б). 1938 год. — М. : Изд-во ЦК ВКП(б) «Правда», 1938. — 351 с.

История Коммунистической партии Советского Союза [Текст] : В 6-ти тт / глав. Ред. П.Н. Поспелов (пред) и др. — М. : Политиздат, 1970. — Т. 4: Коммунистическая партия в борьбе за построение социализма в СССР. 1921–1937 гг. Кн. 1. 1921–1929 гг. / Авт. Д.М. Кукин, И.Д. Назаренко, Н.Ф. Кузьмин и др. — 663 с. XII.

Історія державної служби в Україні [Текст] : У п'яти томах. / О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін. ; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій ; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. — К. : Ніка-Центр, 2009. — Т. 2. — 512 с.

Історія України: нове бачення [Текст] : У двох томах / під заг. ред. акад. В.А. Смолія ; НАН України, Ін-т історії України. — К. : Вид-во «України», 1996. — Т. 2. — 494 с.

Історія українського селянства [Текст] : Нариси в 2-х томах / О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца С.В. Кульчицький (кер.) та ін. (авт. кол.) ; НАН України, Ін-т історії України. — К. : Наукова думка, 2006. — Т. 2. — 653 с.

Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника [Текст] / Л.М. Каганович. — М. : Вагриус, 1996. — 572 с.

Каганович Л.М. Итоги пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) (июль 1926 г.) [Текст] / Л.М. Каганович. — Харків : «Пролетарій», 1926. — 80 с.

Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття [Текст] / Г.Т. Капустян. — Кременчук : [б.в.], 2003. — 324 с.

Карелин Е.Г. Региональный механизм власти и управления Западной области Советской России (1917–1937 гг.) [Текст] / Е.Г. Карелин. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2014. — 422 с., илл.

Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–20-і рр.) [Текст] / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. — К. : Наукова думка, 1991. — 96 с.

Ковалів Ю.І. Літературна дискусія 1925–1928 рр. [Текст] / Ю.І. Ковалів. — К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. — 48 с.

Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 [Текст] : Зб. док. і матеріалів / упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; відп. ред. С.В. Кульчицький ; АН України, Ін-т історії України та ін. — К. : Наукова думка, 1993. — 736 с.

Командири великого голоду [Текст] : Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / В.Ю. Васильєв, Ю.І. Шаповал, Л.М. Малашенко, С. Уїткрофт; За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К. : Генеза, 2001. — 399 с.

Конквест Р. Жнива скорботи [Текст] : Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. — К. : Либідь, 1993. — 384 с.

Конюхов Г. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране (1928–1929) [Текст] / Г. Конюхов. — М. : Соцэгиз, 1960. — 243 с.

Костюк Г. Сталінізм в Україні [Текст] : Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Г.О. Костюк ; авт. передм. Ю. Бадзьо. — К. : Смолоскип, 1995. — 508 с., іл.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. [Текст] / Богдан Кравченко ; пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. — К. : Основи, 1997. — 423 с., табл.

Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид [Текст] : мовою документів, очима свідків / С.В. Кульчицький. — К. : Наш час, 2008. — 240 с.

Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян [Текст] / С.В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–

1928 рр.) / ред. С.В. Кульчицький ; Ін-т історії України НАН України. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. — 223 с.

Кульчицький С.В. Комунізм в Україні [Текст]: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. — К. : Основи, 1996. — 396 с.

Кульчицький С.В. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. [Текст] / Станіслав Кульчицький. — К. : Темпора, 2013. — 316 с.

Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1938 рр.) [Текст] : Монографія / С.В. Кульчицький. — К. : Альтернативи, 1999. — 334 с. — (Україна крізь віки : в 15 т.; т. 11).

Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. [Текст] / Станіслав Кульчицький. — К. : НАН України, Інститут історії України, 2013. — 208 с.

Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917–1920 рр.) [Текст] : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький ; Ін-т історії України НАН України. — К. : Інститут історії України НАН України, 1994. — 108 с. — (Історичні зошити).

Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) [Текст] : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький ; Інститут історії України НАН України. — К. : Інститут історії України НАН України, 1995. — 112 с. — (Історичні зошити).

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі [Текст] / Станіслав Кульчицький. — К. : Темпора, 2013. — Кн. 1. — 2013. — 503 с. ; Кн. 2. — 2013. — 627 с. ; Кн. 3. — 2013. — 386 с.

Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі [Текст] : Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Гіроакі Куромія ; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв ; наук. рец-т перекл. Г. Немиря. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — 510 с.

Ленин В.И. Биографическая хроника, 1870–1924 [Текст] / Владимир Иллич Ленин ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М. : Политиздат, 1982. — Т. 12. Декабрь 1921 — январь 1924. — 733 с.

Ленин В.И. Полное собрание починений [Текст] : 5-е издание. — М. : Политиздат. — Т. 41. Декабрь 1919 — апрель 1920. — 1981. — 506 с. ; Т. 45. Март 1922 — март 1923. — 1982. — 730 с.

Ленин В.И. Об Украине [Текст] : Сборник / сост. А.Т. Юрченко, Т.Н. Колишер и др. ; Ин-т истории партии ЦК КП Украины — ф-л Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — К. : Госполитиздат УССР. — 752 с.

Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине: 1917–1922 гг. [Текст] / А.В. Лихолат. — М. : Госполитиздат, 1954. — 656 с.

Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу) [Текст] : навч. посібник для студ. іст. фак. / З.Г. Лихолобова. — Донецьк : [б.в.], 1996. — 145 с.

Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України [Текст] : історія, особи, стосунки (1918–1991) / В.С. Лозицький ; Центр. держ. архів громад. об'єднань України. — К. : Генеза, 20005. — 368 с., іл.

Мартин Т. Империя «положительной деятельности» [Текст] : Нации и национализм в СССР, 1923–1929 / Т. Мартин. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2011. — 666 с. — (История сталинизма).

Маршрутами історії [Текст] / упоряд. Ю.І. Шаповал; ред. кол. : Ф.М. Рудич, І.Ф. Курас та ін. ; Ін-т історії партії при ЦК КП України — ф-л Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — К. : Політвидав України, 1990. — 655 с.

Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм [Текст] : Трагічні ілюзії / Дж. Мейс, М. Панчук // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України / Збірник. — К. : Ін-т національних відносин і політології, 1997. — 82 с. — (Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 3).

Млечин Л. Русская армия между Троцким и Сталиным [Текст] / Леонид Млечин. — М. : Центрполиграф, 2002. — 494 с. — («Особая папка»).

Морозов В.А. Владимир Петрович Затонский (1938–1988) [Текст] / В.А. Морозов. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 157 с.

Мохов В.П. Эволюция региональной политической элиты России (1950–1990 гг.) [Текст] / В.П. Мохов ; Мин. общ. и проф. образования РФ, Пермский гос. тех. ун-т. — Пермь : ПГТУ, 1998. — 256 с.

«Мы даем клятву...»: Сборник [Текст] / сост. Ю.В.Соколов. — Харьков : Прапор, 1989. — 261 с.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття [Текст] / Исидор Нагаєвський. — К. : Український письменник, 1994. — 413 с.

Нариси історії Комуністичної партії України [Текст] / В.І.Юрчук та ін. ; Ін-т історії партії при ЦК КП України — ф-л Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — 4-е вид., доп. — К. : Політвидав України, 1977. — 763 с.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) [Текст] : Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України. Інститут історії України. — [Кн. 1], ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 445 с. — (Серія «3 історії повсякденного життя в Україні»).

Неизвестная Россия [Текст] : XX век: Кн. 1 / Моск. гор. объединение архивов. — М. : Историческое наследие, 1992. — 348 с.

Ненароков. А.П. За свободный союз свободных народов [Текст] : Из истории объединительного движения. 1917–1924 гг. / А.П. Ненароков. — М. : Знание, 1989. — 64 с. — (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «История и политика КПСС»; № 3).

Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? [Текст] / Сост. А.П. Ненароков, В.А. Горный, Л.Н. Доброхотов, А.И. Кожокина и др. — М. : Изд-кий центр «Терра», 1992. — 560 с.

Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті зз.) [Текст] : Історико-статистичне дослідження : Монографія / В.М. Нікольський; відп. ред. С.В. Кульчицький ; М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т. — Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. — 624 с.: табл.

Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма [Текст] / Ирина Владимировна Павлова; отв. ред. Дорошенко В.Л. — Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2001. — 460 с., 8 л. илл.

Пайпс Р. Русская революция [Текст] : В 3 кн. / Ричард Пайпс. — М. : Захаров, 2005. — Кн. 3. Россия под большевиками. 1918–1924. — 704 с.

Петренко В.І. Більшовицька влада та українське село у 20–30 рр. ХХ ст. [Текст] : причини, технології, наслідки голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В.І. Петренко. — Вінниця, 2008— 314 с.

Петровський Г.І. Великий початок [Текст] / Г.І. Петровський // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К. : Вид-во політ. Літ-ри, 1957. — 584 с.

Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов [Текст] : источниковедческий анализ / Роман Подкур, Віктор Ченців ; НАН України, Інститут історії України, Отдел по разработке архивов ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — Тернополь, [Б.в.], 2010. — 372 с.

Политическое руководство Украины. 1938–1989 [Текст] / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал и др. ; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. — М. : «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)», 2006. — 544 с. — (Документы советской истории).

Політична історія України ХХ століття [Текст] : У 6 т. / редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К. : Генеза, 2002–2003. — Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. — 2003. — 488 с.

Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності [Текст] / авт. кол. : О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін. ; гол. ред. В.М. Литвин ; НАН України, Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. — К. : Вид-во «Ніка-Центр», 2008. — 988 с.

Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. [Текст] : Історичні нариси / відп. ред. В.А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. — К. : Наукова думка, 2002. — 952 с.

Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины [Текст] : Второе издание / Н.Н. Попов. — [Б. м.], 1929. — 323 с.

Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины [Текст] / Н.Н. Попов. — Изд. 5-е испр. и доп. — Харьков : Партиздат ЦК КП(б)У, 1933. — 340 с.

Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) [Текст] : Монографія / авт.: І.Б. Усенко, О.М. Мироненко, В.А. Чехович, Л.Ю. Снісаренко та ін. ; за ред. О.М. Мироненко, І.Б. Усенко І.В. Музика ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. — 220 с.

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД [Текст] : трагічне десятиліття. 1924–1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. — К. : Україна, 1996. — 335 с.

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський [Текст] : справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934) / В. Пристайко, Ю. Шаповал ; ред. І. Гирич ; Центр іст. політології І-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К. : Критика, 1999. — 352 с.

Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України” [Текст] : невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. Пристайко, Ю. Шаповал ; відп. ред. І. Льєнко. — К. : Інтел, 1995. — 448 с.

Про минуле — заради майбутнього [Текст] / упоряд. Ю.І. Шаповал ; редкол.: І.Ф. Курас та ін. — К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. — 408 с.

Работяжев Н.В., Соловьев Э.Г. Феномен тоталитаризма [Текст] : политическая теория и исторические метаморфозы / Н.В. Работяжев, Э.Г. Соловьев. — М.: Наука, 2005. — 326 с.

Реабилитация [Текст] : Политические процессы 30–50-х годов / под общ. ред. А.Н. Яковлева. — М. : Политиздат, 1991. — 461 с., ил. — (Б-ка журн. «Известия ЦК КПСС»).

Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція [Текст] : Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів / О.П. Реєнт ; АН України, Інститут історії України. — К., [Б.в.], 1994. — 39 с. — (Історичні зошити).

Реєнт О.П., Симоненко Р.Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919) [Текст] : Документи / О.П. Реєнт, Р.Г. Симоненко. — К. : Інститут історії України НАН України, 1996. — 85 с.

Розсекречена пам'ять [Текст] : Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. — К. : ВД «Стилос», 2007. — 604 с.

Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. [Текст] : Україна крізь віки / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт ; ред.: В.А. Смолій ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. — К. : Альтернативи, 1999. — 319 с. — (Україна крізь віки: В 15 т.; Т. 10).

Сапа Н.Н. Х.Г.Раковский на Украине в 1925 и 1927 гг. (о формировании общественного мнения в тоталитарной державе) [Текст] / Н.Н. Сапа // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы : Материалы междунар. науч. конф. Харьков, 21–23 сент. 1993 г. : В 2-х т. / редкол.: Чернявский Г.И. (отв. ред.) и др.; Межресп. науч. асоц. болгаристов и др. — Харьков, 1995. — Т. 2. — 491 с.

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції [Текст] / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. — К. : Знання України, 1993. — 191 с.

Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939 [Текст] : Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — Т. 2. 1923–1929. — 1168 с.

Советское общество [Текст] : возникновение, развитие, исторический финал. В 2 т. Т. 1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира / Под ред. Ю.Н. Афанасьева. — М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 1997. — 510 с. — (Россия. XX век).

Солдатенко В. Георгій Пятаков: миттевості неспокійної долі [Текст] / В. Ф. Солдатенко. — К. : Світогляд, 2004. — 331, [16] с.

Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень [Текст] / В.Ф. Солдатенко. — К. : Світогляд, 2005. — 324, [16] с., іл.

Солдатенко В.Ф. Г.Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні [Текст] / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. — 1989. — № 4. — С. 92–106.

Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника [Текст] / В.Ф. Солдатенко. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2002. — 352 с.: іл.

Солдатенко В. У пошуках соціальної й національної гармонії [Текст] : Ескізи до історії українського комунізму / В. Солдатенко ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. — К. : Світогляд, 2006. — 479 с.

Соловей Д.Ф. Розгром Полтави [Текст] : Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921 / Д.Ф. Соловей ; перевидання : Вінніпег, 1974. — Полтава : Криниця, 1994. — 192 с.: іл.

Соловей Д. Україна в системі советського колоніалізму [Текст] / відп. ред. П. Курінний ; передм. авт. — Мюнхен : [б. в.], 1959. — 198 с. — (Досліди і мат-ли / Ін-т для вивчення ССРСР ; сер.1. ч.54).

Сталин И. Вопросы ленинизма [Текст] : Изд. одиннадцатое / И. Сталин. — М. : ОГИЗ, 1947. — 612 с.

Сталин И.В. Сочинения [Текст] / И.В. Сталин ; Ин-т Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б). — Т. 7. — М. : Госполитиздат, 1947. — 406 с. ; Т. 8. — М. : Госполитиздат, 1953. — 389 с. ; Т. 12. — М. : Госполитиздат, 1949. — 387 с.

Сталинские депортации. 1928–1953 [Текст] / Н.Л. Поболь, П.М. Полян ; под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева. — М. : МФД: Материк, 2005. — 904 с. (Россия. XX век. Документы).

Сторінки історії Компартії України [Текст] : Запитання і відповіді / авт.: С.С. Діброва та ін. ; . — К. : Вид-во «Либідь», 1990. — 488 с.

Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года [Текст] / М.Б. Таугер // Судьбы российского крестьянства / Ю.Н. Афанасьев (отв. ред.) ; науч. ред. Н.А. Ивницкий. — М. : Рос. гос-й гуманитар. ун-т, 1996. — 623 с. — (Россия. XX век.).

Троцкий Л.Д. Сталин. В 2-х т. [Текст] / Лев Троцкий ; под ред. Ю.Г. Фельштинского. — М. : «Терра», 1990, 1996. — Т. 2. / Вступ. ст. В. Козлова, А. Ненарокова. — 1996. — 286 с. — (Тайны истории в романах, повестях и документах).

Тухачевский М.Н. Избранные произведения в 2-х т. [Текст] / М.Н. Тухачевский. — М.: Воениздат, 1964. — Т. II. 1928–1937 гг. — 264 с.

Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. [Текст] В 3 т. / Ін-т історії партії при ЦК КП України — ф-л Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — К. : Політвидав, 1967–1968, 1970. — Т. 2: Розгром буржуазно-куркульської Директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців. Листопад 1918 — грудень 1919 рр.). — 1968. — 424 с., іл. ; Т. 3: УРСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі. Розгром Врангеля і петлюрівщини. — 1970. — 463 с, іл.

Українське державотворення [Текст] : Невитребуваний потенціал: словник-довідник / О.М. Мироненко, Ю.І. Римаренко, І.Б. Усенко, В.А. Чехович. — К. : Либідь, 1997. — 560 с.

Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст. [Текст] : нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Н.Т. Гогохія, В.В. Головка, В.В. Гудзь, М.І. Дорошко та ін. ; С.В. Кульчицький (відп. ред.). ; НАН України, Інститут історії України — К. : Інститут історії України НАН України, 2012. — 786 с.

Фролов М.О. Компартиійно-радянська еліта в Україні [Текст] : особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. / М.О. Фролов. — Запоріжжя : Прем'єр, 2004. — 799 с.

Фролов М.О. Компартиійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.) [Текст] : становлення і функціонування / М. О. Фролов. — Запоріжжя : Прем'єр, 2003. — 448 с.

Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х — 1930-х рр. [Текст] : особливості та механізми формування і функціонування: монографія / М.О. Фролов ; Класич. приват. ун-т. — Запоріжжя : КПУ, 2011. — 826 с.

Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф. Фукуяма; пер. с англ. МБ. Левина. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 588 с., [4].

Хлевнюк О.В. 1937-й [Текст] : Сталин, НКВД и советское общество / О.В. Хлевнюк. — М. : Республика, 1992. — 268 с., [2].

Хлевнюк О.В. Политбюро [Текст] : Механизмы политической власти в 30-е годы / О.В. Хлевнюк. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. — 296 с.

Хлевнюк О.В. Сталин и Орджоникидзе [Текст] : Конфликты в Политбюро в 30-е гг. / О.В. Хлевнюк; Ассоц. исследователей рос. общества XX в. — М. : Изд. центр «Россия молодая», 1993. — 141 с., [2].

Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры [Текст] / О.В. Хлевнюк. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2010. — 480 с.

Хлевнюк О.В., Горлицкий Й. Холодный мир. Сталин и завершение сталинской диктатуры [Текст] / О.В. Хлевнюк, Й. Горлицкий. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2011. — 232 с.

Черная книга коммунизма [Текст] : Преступления, террор, репрессии / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне, А. Пачковски и др. ; пер. под рук. Е.Л. Храмова ; общ. ред. Н.Ю. Сыромятникова ; вступит. ст. А.Н. Яковлев. — М. : «Три века истории», 1999. — 766 с.

Чирко В.А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. [Текст] / В.А. Чирко. — М.: Мысль, 1967. — 383 с.

Чорні жнива [Текст] : Голод 1932–1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих / упоряд. Т.В. Поліщук ; відп. за вип. О.М. Веселова ; Ас-ція дослідників голоду-геноциду 1932–1933 р. в Україні, Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В.К. Липинського та ін. — К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія : [б.в.], 1997. — 368 с.

Чуев Ф. Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола [Текст] / Ф.И. Чуев. — М. : Рос. тов-во «Отечество», 1992. — 207 с.

Шаповал Ю. Лазарь Каганович [Текст] / Юрій Шаповал. — К. : Тов-во «Знання», 1994. — 40 с.

Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії [Текст] / Ю.І. Шаповал. — К. Наукова думка, 1993. — 350 с.

Шаповал Ю. Україна ХХ століття [Текст] : Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. — К. : Генеза, 2001. — 560 с., іл.

Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні [Текст] : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства. — К. : Абрис, 1997. — 607 с.

Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) [Текст] / Ю.І. Шаповал ; Ін-т нац. відносин і політології НАН України. — К. : Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994. — 271 с.

Шаповал Ю. І. Торкнутись історії [Текст] / Юрій Шаповал ; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. дослідж. ім. І.Ф. Кураса, Укр. ін-т вивч. Голокосту «Ткума». — Київ : Парламент. вид-во ; Дніпропетровськ : Ліра, 2013. — 501 с. : фот.

Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки [Текст]: сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал. — К. : Політвидав України, 1990. — 143 с.

Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення [Текст] / Ю.І. Шаповал, В.А. Золотарьов. — К. : СтилоС, 2002. — 468 с.

Шахтинский процесс 1928 г. [Текст] : подготовка, проведение, итоги. В 2 кн. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2010–2012. — (Архивы Кремля, серия «История сталинизма»). — Кн. 1 / С.А. Красильников (отв. ред.). — 2010. — 975 с., ил. ; Кн. 2 / С.А. Красильников (отв. ред.). — 2012. — 1088 с.

Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Курс лекцій [Текст] : Навч. посібник для студ. вузів / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. — К. : Либідь, 1999. — 480 с.

Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «Большим» [Текст] : Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения / М. Юнге, Р. Биннер. — М. : АИРО-XX, 2003. — 352 с.

Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні: Історико-правові аспекти (1917–1922рр.) [Текст] : Навч. посібник / Є.П. Юрійчук ; Інститут змісту і методів навчання, Чернівецький держ. ун-т. — К. : [б.в.], 1998. — 123 с.

Якунин В.К. На пути к правде истории [Текст] : Становление и развитие историко-партийной науки на Украине (октябрь 1917 — вторая половина 30-х годов) / В.К. Якунин. — К. : Вища школа, 1989. — 101 с.

Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років [Текст]: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. — К. : Дух і літера, 2003. — 767 с.

ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми [Текст] : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Верменич Ярослава Володимирівна ; Київський педагогічний ін-т іноземних мов. — К., 1993. — 189 с., 14 л.

Гусева А.В. «Краткий курс истории ВКП(б): история создания и воздействие на общественное сознание [Текст] : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Гусева Антонина Витальевна ; Московский педагогический гос. ун-т. — М., 2003. — 19 с.

Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. XX ст.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Подкур Роман Юрійович ; Ін-т історії України Нац. акад. наук України. — К., 1998. — 274 л.

ІНОЗЕМНІ ПУБЛІКАЦІЇ

Arendt H. *The Origins of Totalitarianism* [Текст] / H. Arendt. — Cleveland and New York : Meridian Book, 1951. — 511 p.

Armstrong Jh. A. *Ideology, Politics, and Government in the Soviet Union* [Текст] : An Introduction. Fourth edition / Jh. Armstrong. — New York : University Press of America, 1978. — 173 p.

Bauman Z. *Modernity and Ambivalence* [Текст] / Z. Bauman. — Ithaca, New York : Cornell University Press, 1991. — 285 p.

Beissinger M.R. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* [Текст] / M.R. Beissinger. — Cambridge University Press, 2002. — 504 p.

Borys Ju. *The Sovietization of Ukraine. 1917–1923* [Текст] / Ju. Borys. — Edmonton, 1980. — 436 p.

Boterbloem K. *Life and death under Stalin. Kalinin Province, 1945–1953* [Текст] / K. Boterbloem. — Montreal–London : McGill–Queen’s University Press, 1999. — 435 p.

Carr E.N. *A History of Soviet Russia. 14 volumes* [Текст] / E.N. Carr— London : Macmillan, 1950– 1978.

Centre-local relations in the Stalinist State 1928–1941 [Текст] / ed. E.A.Rees. — Basingstock, Palgrave Macmillan, 2002. — 229 p.

Cohen S.F. *Bukharin and the Bolshevik Revolution : a Political Biography, 1888 — 1938* [Текст] / S. F. Cohen. — London; New York: Wildwood House, 1971. — 495 p.

Cohen S.F. *Stalin’s Terror as Social History* [Текст] / S.F. Cohen // *Russian Review*. — October. — 1986. — Vol. 45. — N 4. — P. 375–384.

Conquest R. *Revisionizing Stalin’s Russia* [Текст] / R. Conquest // *Russian Review*. — October. — 1987. — Vol. 46. — N. 4. — P. 386–390.

Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror — Famine* [Текст] / R. Conquest. — New York : Oxford University Press, 1986. — 397 p.

Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G. *Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933* [Текст] / R.W. Davies, M.B. Tauger, S.G. Wheatcroft // *Slavic Review*. — V. 54, No 3 (Fall 1995). — P. 642–657.

Danilov V., Berelowitch A. *Les documents de la VCK — OGPU — NKVD sur la campagne sovietiove* [Text] / Viktor Danilov et Alexis Berelowitch // *Cahiers du Monde russe*, XXXV (3), juillet — septembre 1994. — P. 633–701.

Davies R.W. *Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933* [Текст] / R.W. Davies. — London : Palgrave Schol, 1996. — 632 p.

Davies R.W. *The Industrialisation of Soviet Russia* [Текст] / R.W. Davies. — Basingstoke and London: Macmillan Press, 1980–2010.

Decision-making in the Stalinist Command Economy, 1932–37 [Текст] / Ed. By E.A. Rees. — Basingstoke, Hamshire, 1996. — 348 p.

Deutscher I. *Stalin. A Political Biography. Second Edition* [Text] / Isaak Deutscher. — New York : Oxford University Press, 1967. — 662 p.

Deutscher I. *The Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921* [Text] / Isaak Deutscher. — London : Oxford University Press, 1954. — 540 p.

Deutscher I. *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929–1940* [Text] / Isaak Deutscher. — London : Oxford University Press, 1963. — 543 p.

Deutscher I. *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929* [Text] / Isaak Deutscher. — London : Oxford University Press, 1959. — 490 p.

Carr E.H., Davies R.W. *Foundations of a Planned Economy, 1926–1929* [Text] : in 2 vols. / E.H. Carr, R.W. Davies. — London ; Basingstoke : Macmillan Press Ltd, 1969–1971. — Volume Two. — 1971. — 516 p. — (A History of Soviet Russia ; [11]).

Carr E.H. *Socialism in One Country, 1924–1926* [Text] / E. H. Carr. — Harmondsworth : Penguin Books, 1970 — Volume One. — 1970. — 592 p. — (A History of Soviet Russia ; [5]).

Chlewnjuk Oleg W. *Das Politburo. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreiBiger Jahre* [Text] / Oleg W. Chlewnjuk. — Hamburger Edition, 1998. — 421 p.

Fainsod M. *Smolensk under Soviet Rule* [Text] / Merle Fainsod. — Cambridge, MA, Harvard University Press, 1958. — 484 p.

Fairbanks Ch. H. Jr. *Clientelism and the roots of post-Soviet disorder // Trancaus-casia, nationalism and social change* [Text] / Charles H. Jr. Fairbanks ; Ed. R.G. Suny. — Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996. — P. 341–374.

Fitzpatrick S. *New Perspectives on Stalinism* [Text] / S. Fitzpatrick // *Russian Review*. — October. — 1986. — Vol. 45. — N 4. — P. 357–373.

Friedrich C.J., Brzezinski Zb. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* [Text] / Carl Joachim Friedrich, Zbigniew Brzezinski. — Cambridge: Harvard University Press, 1956. — 346 p.

Getty A., Naumov O.V. *The Road to Terror* [Text] : Stalin and Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939 / A. Getty, O.V. Naumov. — New Haven, 1999. — 635 p.

Getty J.A., Chase W. *Patterns of repression among Soviet elite in the late 1930s* [Text] : A biographical approach / J.A. Getty, W. Chase // *Stalinist Terror. New Perspectives*. Cambridge University Press / Ed. By J. Arch Getty and Roberta T. Manning. — 1993. — P. 225–246.

Graziosi A. G.L. *Piatakov (1890–1937): A Mirror of Soviet History* [Text] / Andrea Graziosi // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1992. № 1–2. — P. 102–166.

Gregory P. *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives* [Text] / Paul R. Gregory. — New York: Cambridge University Press. 2004. — 322 p.

Halfin I. *From Darkness to Light. Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia* [Text] / Igal Halfin. — Pittsburg: University of Pittsburgh Press, 2000. — 474 p.

Harris J. *The Purgings of Local Cliques in the Ural Region, 1936–7* [Text] / James R. Harris // *Stalinism: New Directions* / Ed. By Sh. Fitzpatrick. — London ; New York : Routledge, 2000. — P. 262–285.

Harris J.R. *The Great Urals: regionalism and the evolution of the Soviet system* [Text] / James R. Harris. — Ithaca ; New York : Cornell University Press, 1999. — 235 p.

Hirsch F. *Empire of Nations. Ethnografic Knowledge and the Making of the Soviet Union* [Text] / Francine Hirsch. — Ithaca ; London : CornellUniversity Press, 2005. — 367 p.

Hough J.F. *The Soviet prefects: the local party organs in industrial decision-making* [Text] / Jerry F. Hough. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1969. — 416 p.

Kenez P. *Stalinism as Humdrum Politics* [Text] / P. Kenez // *Russian Review*. — October. — 1986. — Vol. 45. — N 4. — P. 395–400.

Khlevniouk O. *Le Cercle du Kremlin. Staline et el Bureau politique dans les annales 1930* [Text] : les jeux du pouvoir / Oleg Khlevniouk. — Paris, Le Seule, 1996. — 331 p.

Khlevniuk O. *The Objectives of the Great Terror* [Text] / Oleg Khlevniuk // *Soviet History, 1917–1953: Essais of Honour of R.W. Davies* / edited by Julian Cooper, Maureen Perrie, and E.A. Rees. — New York : St. Martin's Press, 1995. — P. 158–176.

Kostiuk Hr. *Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror, 1929–1939* [Text] / Hrihory Kostiuk. — New York : Praeger, 1960. — 162 p.

Kuromia H. *Freedom and Terror In Donbass. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s.* [Text] / Hiroaki Kuromia. — Cambridge, U.K. ; New York : Cambridge University Press, 1998. — 357 p.

Kuromiya H. *Ukraine and Russia in the 1930s* [Text] / Hiroaki Kuromiya // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1994. — V. 18 (3/4) (December). — P. 327–341.

Lawrynenko Ju. *Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine* [Text] : An Annotated Bibliography, 1917–1953 / Jurij Lawrynenko ; ed. By David I. Goldshtein. — New York: Research Program on the USSR, 1953. — 454 p.

Lewin M. *Bureaucracy and the Stalinist State* [Text] / Moshe Lewin // Kershaw L, Lewin M. *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison.* – Cambridge: Cambridge, 1997. — 371 p.

Lewin M. *Lenin's Last Struggle* [Text] / Moshe Lewin. – New York : Pantheon Book, 1968. — 193 p.

Lewin M. *Russia-USSR-Russia. The drive and drift of a superstate* [Text] / Moshe Lewin. — New York : New Press, 1995. — 368 p.

Mace James E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933* [Text] / James E. Mace. — Harvard : Harvard University Press, 1983. — 334 p.

Maistrenko I. *Borotbism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism* [Text] / Ivan Maistrenko. — New York: Research Program on the USSR, 1954. — 325 p.

Martin T. *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing* [Text] / Terry Martin // *The Journal of Modern History.* — 1998. — № 70 (December). — P. 813–861.

Pipes R. *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917–1923* [Text] / Richard Pipes. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1954. — 392 p.

Podkur R. *Rozsekrechena pamiat* [Text] : *Golodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD* [Declassified Memory: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in GPU–NKVD Documents] / Roman Podkur // *Golodomor Studies.* — Winter–Spring 2010. — Vol. 2. — N 1. — P. 137–151.

Rees E.A. *Iron Lazar. A Political Biography of Lazar Kaganovich* [Text] / Arfon E. Rees. — London; New York : Anthem Press, 2012. — 373 p.

Rittersporn Gabor T. *Stalinist Simplification and Soviet Complications* [Text] : *Social Tensions and Political Conflicts in the USSR, 1933–1953* / Gabor T. Rittersporn. — Chur: Harwood Academic Publishers, 1991 — 415 p.

Shimotomai N. *A Note on Kuban Affair (1932–1933): The crisis of Kolkhos agriculture in the North Caucasus* [Text] / Nobuo Shimotomai // *Acta Slavica Iaponica.* — Sapporo (Japan), 1983. — Tomus I. — P. 39–56.

Siegelbaum H. Lewis. Stahanovism and the Politics of Productivity in the USSR [Text] / Lewis H. Siegelbaum. — Cambridge ; New York : Cambridge University Press 1988. — 326 p.

Slezkine Yu. The USSR as A Communal Appatrmnt, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism [Text] // Slavic Review. — Summer 1994. — Vol. 53. — N 2. — P. 414–452.

Smith Je. The Bolsheviks and the National Question 1917–1923 [Text] / Jeremy Smith. — London, Houndmill, Basingstoke, Hampshire : St. Martin's Press , Macmillan Press Ltd., 1999. — 281 p.

Stalinism: Essays in Historical Interpretation [Text] / ed. C.Tucker. — New York : Norton, 1977. — 332 p.

Stalinist Terror: new perspectives [Text] / eds. Arch J. Getty and Roberta T. Manning. — Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1993. — 294 p.

Sullivant R.S. Soviet Politics ad the Ukraine, 197–1957 [Text] / Robert S. Sullivant. — New York; London : Columbia University Press, 1962. — 448 p.

Thurston Robert. The Stahanovite Movement [Text] / : The Background to the Great Terror in The Factories, 1935–1938 // Stalinist Terror: New Perspectives / ed. By Art. J. Getty and Roberta T. Manning. — Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1993. — P. 142–160.

Vasil'ev V. Ju. Le systeme d'information de la GPU [Text] / : la situation politique en Ukraine dans les annees 20 rapportee a Kaganovic / Valerij Ju. Vasil'ev // Cahiers du Monde Russe. — 2001. — N 42/2–4. — P. 245–262.

Vasylyev V. The Holodomor through the Eyes of the Soviet Ukrainian Leadership, 1950–80 [Text] / Valeriy Vasylyev // After the Holodomor. The Enduring Impact of the Create Famine on Ukraine / ed. By A. Graziosi, L.A. Hajda and H. Hryn. — Cambridge, Massachusetts, 2013. — P. 251–264.

Viola L. Peasant Rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance [Text] / Lynne Viola. — New York : Oxford University Press, 1996. — 305 p.

Wandycz P. Soviet–Polish Relations, 1917–1921 [Text] / Piotr S. Wandycz. — Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1969. — 418 p.

Weinberg R. Purge and Politics in the Periphery [Text] : Birobidzan in 1937 / R. Weinberg // Slavic Review. — 1993. — № 52:1 (Spring). — P. 13–27.

Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution [Text] / Amir Weiner. — Princeton : Princeton University Press, 2000. — 432 p.

Wynar B. Ukraine: A Bibliographic Guide to English–Language Publications [Text] / Bogdan Wynar. — Englewood ; Colorado : Ukrainian Academic press, 1990. — 406 p.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Встреча с представителями международных общественных и религиозных организаций. 9 июля 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/news/46180>, свободный. — Название с экрана.

Генконсул РФ: «Крым — это только начало». 22 марта 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://haqqin.az/news/19022>, свободный. — Название с экрана.

Европа против защитников путинской России («The Wall Street Journal», США). 4 апреля 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : http://inosmi.ru/world/20140407/219331452.html?utm_source=fb1, свободный. — Название с экрана.

Интервью Владимира Путина радио «Европа-1» и телеканалу TF1. 4 июня 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://kremlin.ru/news/45832>, свободный. — Название с экрана.

Дугин — черносотенный рупор Кремля. 6 апреля 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://minval.az/author/521>, свободный. — Название с экрана.

«Мне кажется, что Путин сегодня — последний европеец». Владимир Мединский в шоу «Действующие лица». 30 апреля 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.kommersant.ru/doc/2463797>, свободный. — Название с экрана.

Коэн Стивен: «На Украине Америка перешла черту». 12 марта 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://russian.rt.com/inotv/2014-03-12/StivenKoenNaUkraine-Amerika>, свободный. — Название с экрана.

Коэн Стивен: «Обама вместо благодарности Путину ставит ему подножку». 22 марта 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://rian.com.ua/analytics/20140322/341635694.html>, свободный. — Название с экрана.

Пайпс Ричард: «Украина должна разделиться, или Россия введет туда войска». 22 февраля 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://topwar.ru/40119ukraina-dolzha-razdelitsya-ili-rossiya-vvedet-tuda-voyska.html>, свободный. — Название с экрана.

Путин: выход Украины из состава СССР был не совсем законным. 12 березня 2014 р. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.aif.ua/politic/world/1123094>, свободный. — Название с экрана.

Путин собрал евреев и сообщил им, что Геббельс был талантливым человеком и всегда добивался своего. 9 июля 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://avmalgin.livejournal.com/4710128.html>, свободный. — Название с экрана.

Сапир и Тодд: Крым должен был отойти России. 4 апреля 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://inosmi.ru/russia/20140404/219276541.html>, свободный. — Название с экрана.

Сидоренко С. Преодоление эгоизма [Электронный ресурс] / С. Сидоренко // Москва. — 2013. — № 6. — Режим доступа : http://www.moskvam.ru/publications/publication_903.html, свободный. — Название с экрана.

«Сталинские расстрельные списки». — М., 2002. (электронне видання Російського товариства «Меморіал» та Архіву Президента Російської Федерації — CD-диск).

Украине нужна сильная рука — эксперт. 6 апреля 2014 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://politics.puls.kiev.ua/opinion/235158.html> ; <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/92164.html>, свободный. — Название с экрана.

Akten des Auswärtigen Amts: Helmut Schmidts Regierung schonte argentinische Junta. 18 may 2014. — Access mode : <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/helmut-schmidts-regierung-sympathisierte-mit-argentiniens-militaerjunta-a-970068.html>, online free. — The name of the screen.

Cohen Stephen F. The Silence of American Hawks About Kiev's Atrocities // The Nation. 30 June 2014. — Access mode : <http://m.thenation.com/article/180466-silence-american-hawks-about-kievs-atrocities>, online free. — The name of the screen.

Famine in the USSR. 1929–1934. New Documentary Evidence [Text] // Historical Essay: Viktor Kondrashin, DVD, 2009.

Wergin Clemens. Why Germans Love Russia [Text] / Clemens Wergin // The New York Times. 2014. — 5 may. — Access mode : http://www.nytimes.com/2014/05/06/opinion/why-germans-love-russia.html?emc=edit_tnt_20140505&nliid=12545729&tntemail0=y&r=0, online free. — The name of screen.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аверін В. 19, 62, 69, 103.
Аймермахер К. 32.
Акулов І. 251, 281, 283.
Андрєєв А. 19, 174, 188, 200.
Антонов В. 58, 60, 72.
Антонов-Овсієнко В. 56, 57, 58, 59, 69,
70, 71, 73, 77.
Арендт Х. 27.
Армстронг Дж. 44.
Артем (Сергєєв Ф.) 54, 56, 59, 60, 61, 62,
63, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 88, 103, 104.
Аусем В. 59.
Афанасьєв М.Н. 44.
Афонін 303, 304.
- Бажанов Б. 101.
Байрон Ч. 149.
Бакинський С. 55.
Балицький В. 38, 145, 177, 178, 194, 196,
202, 205, 207, 208, 209, 210, 211,
212, 213, 214, 251, 271, 272, 274,
281, 283, 314, 316.
Бауман З. 13.
Березін А. 153.
Берія Л. 320.
Бессинджер М. 44.
Бжезинський З. 27, 324, 325.
Биннер Р. 295.
Білик 265.
Білокінь С. 38.
Блакитний В. 21, 119.
Блинов А.С. 251.
Бобченко М. 297.
Богданов П. 192, 193.
Бойко О. 33.
Бомсдорф Ф. 32.
- Бондар Д. 223.
Бондаренко К. 6.
Бордюгов Г. 32.
Борисенко В. 270.
Бош Є. 54, 59.
Брезановський Я. 15.
Бубнов А.С. 18, 22, 62, 63, 69, 83.
Бугаєв Э. 21.
Будьонний 19, 262.
Булат І. 180, 186.
Бульба Тарас 161.
Бурмистенко М. 318.
Бут А.Н. 309.
Буткевич В. 120.
Бухарін М. 17, 29, 63, 83, 134, 135, 162,
181, 182, 183, 184, 185, 187, 188,
191, 194, 195, 331.
Буценко А. 63.
- Ваганян В. 158, 159, 160.
Вайнер А. 44, 47.
Вайнов А. 305.
Валентинов 303.
Варгатюк П.Л. 59.
Васильєв В.Ю. 1, 47, 99, 190, 243.
Васильков (Крілик Й.) 182, 183, 184, 185.
Вацетіс І. 69, 70.
Вебер М. 6, 44.
Вегер Є. 284.
Верджин Клеменс 10.
Верменич Я.В. 144, 145.
Верстюк В.Ф. 34.
Верт Н. 47.
Винниченко В. 39.
Височиненко С. 180.
Вишинський А. 301.

- Вишня О. 143.
Віола Л. 47.
Віткрофт С. 29.
Войтенчук 210.
Волін М. 17.
Волковинський В.М. 31, 112, 117.
Волобуєв М. 179.
Володарський В. 25.
Володарський С. 308.
Володимирський М. 122.
Воробьев В.Ф. 66.
Ворошилов К. 64, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 85, 103, 139, 262, 334.
Врангель 100, 101.
Врублевський М. 61.
- Гаврилов І. 199.
Галфін І. 13.
Гамарник Я. 18, 62, 63, 257.
Гамрецький Ю.М. 54, 55.
Гарбузов 304.
Гарін А. 299.
Гвахарія Г. 305.
Гете Г. 149.
Гетті Р. 320.
Гикало М. 316.
Гоголь М. 161.
Голощокін П. 283.
Голуб П. 27.
Голуб Ф. 316.
Гопнер С. 105, 140.
Горбачев М. 31.
Горин П.О. 17.
Горлицкий Й. 41.
Грабовський С. 33.
Граціозі А. 73.
Григор'єв М. 77, 78.
Гриневич Л. 35.
Гринько Г. 85, 120, 131, 136, 145, 147, 151, 152, 154, 170, 171, 181, 183, 184.
Гриценко А.П. 34.
Гришко В. 28.
Грузман Ш. 62.
Грушевський М. 37, 38, 143, 145, 155, 270, 285.
- Гулий К. 144, 154.
Гусева А. В. 19.
- Даниленко В.М. 32, 33, 270, 288.
Дарвін Ч. 149.
Дашковський І. 22, 23, 87.
Девіс Р. 29, 188.
Демченко М. 151, 202, 296.
Денікін А. 77, 80, 84, 130.
Дж. Буш-старший 9.
Держинський Ф. 19, 125, 132, 139, 169, 170.
Діброва С.С. 140.
Добров П.В. 309.
Довженко О. 37.
Дойтчер І. 29, 65.
Донцов Д. 285.
Дорошко М.С. 43.
Досвітній 21.
Драгоманов М. 144.
Дробніс Я. 103.
Дубинский-Мухадзе І. 58.
Дугін О. 7.
Дудник 152.
- Ейсмонт 278.
Енгельс Ф. 277.
Епштейн А. (Яковлев) 19, 63, 69.
- Ежов М. 19, 303, 311, 313, 320.
Єкатерина II 8.
Єнукідзе А. 134.
Єфіменко Г. 33, 39, 61.
Єфремов С. 145, 285.
- Жданов А. 19, 174.
Жорданія Н. 160.
- Задорожна 212.
Зайцев Олександр 182.
Затонський В.П. 16, 17, 22, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 69, 70, 73, 75, 83, 85, 95, 96, 117, 119, 120, 136, 144, 147, 150, 151, 153, 154, 174, 333.
Зеров М. 151.

- Зінов'єв Г. 18, 25, 26, 137, 139, 140, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 164, 165, 168, 187.
Золотарьов В.А. 38, 294.
- Іванов А. 16, 153.
Іванов В. 304.
Іванов Вс. 149.
Іванов М. 103, 304.
Івницький М.О. 244.
Іоффе А. 77, 80, 334.
- Каганович Л. 3, 4, 17, 19, 31, 46, 50, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 215, 219, 222, 235, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 290, 294, 299, 307, 308, 309, 313, 314, 315, 318, 330, 331, 333, 334.
- Каледін 26.
Калиник О. 28.
Калінін М. 19, 110, 115, 120, 124, 139, 148.
Калманович 252.
Калнін 103.
Каменєв Л.Б. 77, 187, 244, 313.
Камінський Г. 198.
Капрій В. 201.
Капустян Г.Т. 196.
Карелін Є. 43.
Карлсон К. 276.
Карпенко 143.
Карр Е. 29, 188.
Касьянов Г.В. 32, 33, 288.
Качинський В. 85.
Квірінг Е. 15, 19, 62, 63, 64, 69, 70, 99, 104, 105, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 164, 333, 334.
Кенез П. 30.
- Керенський 300.
Кириченко А. 154.
Кисельов 256.
Кін Д. 103.
Кіров С. 19, 112.
Клейнер 298.
Клименко І. 120, 144, 153, 164, 180, 186, 187.
Клінтон Х. 324.
Кобзєв 99, 107.
Коваленко О. 47
Ковалів Ю.І. 149
Ковбаса 143.
Коен С. 9, 29, 30, 32, 324.
Козлов 67.
Кокін С. 47, 270.
Колесников 303, 304.
Колішер Т.М. 57.
Кон Ф. 92, 103.
Кондрашин В. 266.
Конквест Р. 30, 32, 288.
Коновал 300.
Конюхов Г. 175.
Коржихина Т.П. 43.
Корнюшин Ф. 144, 147, 151.
Королівський С.М. 61.
Косарєв 257.
Косинов О. 317.
Косіор С.В. 18, 20, 22, 31, 62, 63, 83, 85, 86, 185, 186, 187, 191, 192, 198, 199, 200, 202, 207, 211, 214, 215, 216, 219, 221, 222, 224, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 256, 267, 268, 271, 272, 274, 275, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 296, 299, 303, 308, 313, 315, 317, 320, 334.
Костюк Г. 28, 38.
Котов 260, 264, 279.
Котовський Г. 19.
Коцюбинський Ю. 61, 62, 69.
Кошелівець І. 28.
Кравченко Богдан 144, 146.
Кравченко П. 47, 190.
Краснов П. 64.

- Крейсберг Й. 63.
Кренцель 252.
Крестинський М. 76, 82.
Криживицький 297.
Криленко М. 56.
Кримський А. 145.
Крілик Й. (Васильков) 182.
Крупеник 314.
Крупська Н. 157.
Кудрявцев С. 298, 316.
Кузьма Р. (Турянський) 182.
Куйбишев В. 19, 110, 170, 171, 228, 234, 235, 249, 268.
Куліченко М.І. 69.
Кульчицький С.В. 2, 31, 32, 33, 35, 37, 42, 73, 80, 112, 117, 125, 164, 167, 288.
Куромія Гіроаки (Куромія Х., Куромія Х.) 47, 251, 303, 307, 308, 309, 317.
Кучевський Г. 299.
Кучерський 300, 301.
- Лазо 19.
Ларін Ю. 158, 160, 162.
Лебідь Д. (Лебедь Д.) 102, 105, 179, 186.
Левін М. 29, 32, 41.
Ленін В. 8, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 25, 26, 28, 36, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 118, 120, 125, 128, 129, 133, 134, 165, 244, 289, 327, 328, 329, 331, 333, 334.
Леплевський І. 316, 317.
Лисенко О.Є. 47.
Лисиця П. 223.
Лисяк-Рудницький І. 28.
Лихолат А.В. 19, 21, 22.
Лихолобова З.Г. 303, 304, 307.
Лобов С. 216, 217.
Лозицький В. 39.
Ломов А. 178, 179
Лошицький Олександр 320.
- Лутовінов Ю. 62.
Любченко П. 161, 201, 304, 313, 314, 316.
Лялюк Н. 223.
- М'ясников О. 114.
Майоров М. 16, 222, 273, 284.
Майстренко І. 28.
Макмак Г. 299, 300, 301.
Максимович (К. Саврич) 181, 182, 183, 184.
Мануїльський Д. 25, 68, 83, 84, 85, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 114, 116, 117, 136.
Марголін М. 316.
Маркевич 236, 252.
Маркітан П. 251.
Маркс К. 89, 149, 200, 277.
Мартинюк 300.
Мартін Т. 43, 286.
Мартов Ю. 58.
Марченко 175.
Маслов Н. Н. 19.
Махарадзе Ф. 112.
Махно Н. 78, 189.
Мдівані Б. 113, 116, 132, 134.
Медведев Р. 31, 308.
Медведев О. 16, 156.
Мединський В. 6.
Межлаук В. 66, 71, 72, 73, 77, 334.
Мейс Дж. 32, 39, 236.
Мельниченко В.Ю. 79.
Менжинський В. 245.
Меннінг Р. 320.
Метлок Джек 10.
Мехліс 19.
Мироненко О.М. 33.
Михайлик М. 296, 297.
Михайличенко 21.
Мікоян А. 19, 20, 21, 178, 191, 192, 235, 236, 239, 257.
Мілютін В. 178, 189.
Мінін С. 65, 67.
Міхеєнко А. 142.
Млечин Леонид 72.
Моїсеєнко В. 142, 156.

- Молотов В.М. 4, 19, 46, 47, 50, 97, 98, 102, 107, 108, 109, 110, 113, 141, 167, 174, 179, 181, 185, 186, 189, 198, 202, 216, 217, 219, 224, 225, 228, 229, 236, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 262, 263, 271, 273, 280, 282, 283, 290, 294, 299, 301, 318, 332.
- Морозов В.А. 31.
- Мохов В.П. 43.
- Муравйов М. 56, 59, 64.
- Муссоліні Б. 27, 323.
- Мусульбас І. 296.
- Мучатов 298.
- Нагаєвський І. 33.
- Назаренко І. 20, 22, 23.
- Нарожний 213.
- Ненароков А.П. 96.
- Ницой А. А. 159.
- Нікольніков Г. 23.
- Нікольський В.М. 219, 291, 295, 301, 309.
- Носович О. 66.
- Овсієнко 60.
- Одинцов О. 186, 236, 282.
- Окулов О. 71.
- Олесь 21.
- Омельченко Григорій 265.
- Орджонікідзе Г. 19, 22, 57, 58, 60, 65, 80, 105, 106, 112, 113, 114, 116, 134, 159, 207, 211, 213, 251, 307, 313.
- Осколков Е. 266.
- Осліковська О. 21.
- Откалюк Х. 223.
- П'ятаков Г. 73.
- Павлова І. 32.
- Павлюк М.С. 85.
- Пайпс Р. 9, 43, 68, 82.
- Панчук М.І. 39, 145, 147, 150.
- Пархоменко 19.
- Пащенко В. 223.
- Передирій 298.
- Петлюра С. 20, 56, 81.
- Петренко В.І. 47, 143, 178.
- Петриковський С. 56.
- Петро І 129.
- Петровський Г.І. 19, 56, 80, 83, 85, 86, 87, 92, 105, 108, 111, 113, 114, 120, 134, 139, 140, 141, 142, 147, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 164, 165, 171, 176, 179, 181, 186, 188, 193, 201, 215, 216, 229, 230, 236, 237, 242, 246
- Петровський І. 299, 301.
- Пилипенко 207.
- Пильняк Б. 149.
- Пиріг Р. Я. 245.
- Підгорний М. 20, 22.
- Пілсудський Ю. 89, 183, 247, 270.
- Плющ В. 28.
- Погребінський М.Б. 31.
- Подкур Р.Ю. 47, 50, 190, 256.
- Пожидаєв 300.
- Полоз М. 108, 109, 152, 174.
- Полонський В. 283.
- Полторацький 298.
- Пономаренко П. 21.
- Попов М.М. 17.
- Порайко В. 202.
- Порш М. 55.
- Поспелов П. 23.
- Постишев П. 151, 156, 159, 172, 180, 186, 202, 215, 266, 271, 272, 274, 278, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 313, 314, 315, 316, 332, 334.
- Потьомкін 8.
- Прамнек Е. 305, 307, 308, 309, 316.
- Преображенський Є. 162.
- Преображенський О. 89.
- Примеров Ю.Н. 104.
- Пристайко В. 38, 145, 270, 294.
- Проциков Н. 308.
- Путін В. 6, 7, 8, 9, 323, 324, 330.
- П'ятаков Г.Л. 31, 39, 53, 54, 62, 63, 64, 69, 70, 72, 74, 75, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 115, 137, 157, 313, 333.
- Пятаков Л. 59.

- Работяжев Н.В. 27.
Равич-Черкаський М. 18.
Радек К. 63, 76.
Радченко А. 180.
Разумов 284.
Раковський Х.Г. 3, 31, 68, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 120, 123, 124, 127, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 159, 328, 329, 333, 334.
Реденс С. 234, 247, 256, 272, 276, 282.
Реєнт О.П. 34.
Рейган Р. 9.
Риков О. 115, 173, 185, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 225.
Римаренко Ю.І. 33.
Ріттершпорн Г. 30.
Річицький А. 18.
Рогозін Д. 11.
Родович М. 299, 300, 301.
Рубльов О.С. 34.
Руденко А. 63.
Руденко Р. 308, 309.
Рудзутака Я. 123.
Рухимович М. 62, 72, 99, 103, 104, 334.
Рютін М. 244.
Рядніна У.І. 59.

Саваринський К. 177.
Саврич К. (Максимович) 181.
Салливант Р. 68.
Самутін Ф. 146, 313.
Сапір Ж. 11.
Сапронов 184
Сапун М.М. 54.
Саркісов С. 251, 283, 302, 304, 305, 308, 309.
Свердлов Я. 19, 54, 55, 59, 63, 64, 66, 67, 71, 74, 75, 333.
Светличний В. 7.
Свідзінський В. 18.
Сербиченко 152.
Сергійчук В. 283.
Серебряков Г. 85.
Сидоренко С. 7, 8.
Сидорчук 300.
Симоненко Р.Г. 24.
Ситін П. 67.
Скаба А. 22, 23.
Скляньський Е. 73.
Скляренко Є.М. 24.
Скоропадський П. 62, 63, 65, 69, 70, 81, 328.
Скрипник М. М. 280.
Скрипник М. О. 16, 26, 27, 39, 55, 60, 62, 63, 96, 109, 110, 117, 128, 131, 132, 136, 142, 146, 147, 152, 154, 155, 160, 169, 170, 181, 183, 187, 192, 193, 195, 215, 242, 246, 268, 269, 280, 285, 286, 290, 333, 334.
Сливка Юрій 182.
Случевська С.Я. 68, 85.
Слюсаренко А.Г. 33.
Сльозкін Ю. 43.
Смирнов О. 278.
Смит Дж. 43.
Смірнов В. 184.
Снесарьов А. 66.
Снегов (Фаліксон) О. 21.
Соколинський Д. 308.
Сокольников Г. 168.
Солдатенко В.Ф. 31, 34, 39, 53, 54, 55, 60, 62, 102, 187, 313.
Соловей Д. 28.
Соловьев Э.Г. 27.
Солодуб П. 117, 118, 154.
Сосновський Л.С. 96.
Сосюра В. 154.
Ставроян С. 33.
Сталін (Джугашвілі) Йосиф Вісаріонович 3, 4, 8, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 40, 41, 42, 50, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 76, 83, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147,

- 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
155, 156, 157, 159, 161, 163, 164,
165, 166, 167, 169, 170, 171, 172,
173, 174, 175, 176, 178, 179, 180,
181, 183, 184, 185, 186, 187, 188,
189, 191, 192, 193, 195, 197, 198,
202, 209, 210, 211, 213, 215, 217,
222, 225, 227, 228, 230, 231, 232,
233, 234, 235, 236, 237, 238, 239,
240, 241, 242, 243, 244, 245, 246,
247, 248, 249, 250, 251, 252, 253,
254, 255, 257, 259, 260, 261, 262,
263, 264, 266, 267, 268, 270, 271,
273, 274, 275, 276, 277, 278, 279,
280, 281, 282, 283, 284, 286, 289,
290, 291, 293, 294, 296, 297, 298,
299, 301, 305, 307, 308, 310, 311,
312, 313, 314, 315, 316, 317, 318,
319, 320, 321, 323, 325, 327, 328,
329, 330, 331, 332, 333, 334.
- Стасюк О. 270.
Стельмах 303.
Строганов В. 172, 251, 268, 284.
Султан-Галієв М. 118, 136.
Сухин-Хоменко В. 18.
Сухомлин К. 151, 152.
- Таболов К.О. 159.
Такер Р. 30, 31.
Тараненко М.Г. 33.
Таугер М. Б. 228, 232, 235, 243.
Твердохліб Г. 299, 300, 301.
Терехов Р. 172, 181, 234, 271, 272, 274, 284.
Теслюк М. 147.
Товстонос З. 299.
Тодд Е. 11.
Толмачов В. 278.
Толстиків С. 308.
Томенко М.В. 33.
Томський М. 185, 193, 194, 195, 278.
Трахтман М. 299, 300, 301.
Трилський А. 314.
Троцький Л. 16, 18, 23, 26, 29, 49, 54, 55,
58, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 77,
78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 105, 106, 108, 120,
123, 125, 126, 127, 128, 129, 135,
136, 137, 139, 140, 141, 154, 157,
158, 161, 162, 167, 168, 327, 331.
- Трублаїні М. 146.
Турянський (Кузьма Р.) 182, 183, 184, 185.
Тухачевський М.Н. 101.
Тягнибок О. 6.
- Уборевич І. 15.
Угаров Ф. 144, 186.
Уїлл Дж. 324.
Усенко І.Б. 33.
- Фейнсод М. 43.
Фесенко 303.
Фигатнер Ю.Ю. 43.
Філянович 300.
Фітцпатрик Ш. 301.
Фрідріх К. 27.
Фролов М.О. 43.
Фрунзе М. 19, 95, 101, 108, 109, 110, 115,
117, 119, 120, 122, 127, 131, 136,
139, 330.
Фукуяма Ф. 323.
- Хаєт 303.
Хатаєвич М. 251, 252, 253, 256, 257, 271,
273, 274, 275, 282, 283, 284, 305, 316.
Хвиля А. 313, 314.
Хвильовий А. 37.
Хвильовий М. 149, 150, 151, 153, 154,
155, 158.
Хеш Ф. 43.
Химич 300.
Хлевнюк О.В. 40, 41, 234, 289, 294, 302,
311, 312, 313, 320, 334.
Хмелинський П. 308.
Хрущов М.С. 19, 21, 23, 24, 32, 172, 181,
302, 309, 311, 317, 318, 319, 320,
333, 334.
Цыпленков А. С. 29.
- Чайківський 21.
Чапаєв 19.

- Чейз В. 320.
Ченцов В.В. 50.
Червоненко С. 20, 21, 22.
Чернов М. 178, 239, 252, 257, 268, 272.
Чернявський В. 251.
Черняк Я. 223.
Чехович В.А. 33.
Чирко В.А. 58, 76, 79, 90, 91, 92, 117.
Чистов П. 309.
Чичерін Г. 97, 115.
Чубар В. 99, 103, 104, 105, 136, 141, 144, 145, 147, 150, 152, 153, 154, 165, 166, 171, 174, 176, 178, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 192, 193, 215, 216, 219, 221, 228, 229, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 248, 271, 278, 279, 280, 333.
Чуев Феликс 142.
- Шаповал Ю.І. 31, 37, 38, 47, 141, 145, 186, 243, 270, 288, 294, 295, 296, 308, 311, 313, 315, 316.
Шарабурін 180.
Шахрай В. 59, 60.
Шварц Семен 63, 217.
Швернік 19.
Шеболдаєв Б. 249, 250, 257, 258, 259, 262, 263, 268, 275, 278, 279.
Шевчук В.П. 33.
Шелест П. 23.
Шимотомаї Н. 257.
Шишкін І. 308.
Шкірятов 19, 257.
Шліхтер О. 16, 144, 152, 195, 199, 200, 201, 274.
Шмідт Г. 10.
Шолохов М.О. 24.
Штеренсон І. 308.
Штернберг 98, 99, 107, 108.
Шумейко В. 223.
Шумський О. 17, 85, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 161, 169, 181, 182, 183, 184, 185, 313.
- Шумятський Ф. 303, 305.
Щаденко 19.
Щорс 19.
Юнге М. 295.
Юрійчук Є.П. 33.
Юркін Т. 296.
Яворський М. 17, 18.
Ягода Г. 202, 204, 228, 257.
Яковлев Я. (Ептштейн) 19, 62, 69, 200, 236.
Якунін В.К. 24.
Яловий М. 154.
Яневський Д. 57.
Янукович В. 5, 6.
Ярославський 19.
Ярославцев Д. 308.
Яченин Л. 308.
- Arendt H. 27.
Armstrong Jh. A. 44.
Bauman Z. 13.
Beissinger M.R. 44.
Berelowitch Alexis 219.
Borys Ju. 39.
Boterbloem K. 43.
Brzezinski Zbigniew 27.
Bukharin 174.
Carr E.N. 29
Chase W. 320.
Chlewnjuk Oleg W. (Khlevniouk O.) 290.
Chris Ford 39.
Cohen S.F. 9, 29, 30, 174, 324.
Conquest R. 28, 30.
Danilov Viktor 219.
Davies R.W. 29, 228, 251, 268, 281, 295.
Deutscher I. 29, 58, 65.
Fainsod M. 43.
Fairbanks Charles H. Jr. 44.

- Fitzpatrick S. 30.
Friedrich Carl Joachim 27.
- Getty A.(Getty J. Art.) 295, 302, 320.
Goldshtein David I. 29.
Graziosi A. 24, 73.
Gregory P. 290.
- Hajda L.A. 24.
Halfin I. 13.
Harris J.R. 43, 295.
Hirsch. F. 43, 58, 74.
Hough J. F. 43.
Hryn H. 24.
- James E. Mace 145.
- Kalinin 43.
Kenez P. 30.
Kershaw L. 41.
Kondrashin Viktor 283.
Kostiuk Hrihory 28, 38.
Kuromia H. 43, 251, 277.
- Lawrynenko Jurij 29.
Lewin M. 29, 41, 44.
- Mace J. E. 39, 132, 145.
Maistrenko I. 39.
Manning R.T. 295, 302.
Martin T. 286.
- Naumov O.V. 295.
Nicolaevsky B.I. 101.
- Piatakov G.L. 73.
Pipes R. 43, 68.
Podkur R. 256.
- Rittersporn Gabor T. 30.
Rees E.A. 42, 43, 141.
- Shimotomai N. 258, 260.
Siegelbaum H. Lewis 302.
Slezkine Yu. 43.
Smith Je. 43.
Stalin 29, 43, 58, 65, 228, 268, 281, 289, 295.
Sullivant R.S. 68, 69.
Suny R.G. 44.
- Tauger M. B. 228, 268, 281.
Thurston Robert 302.
Trotsky 29, 49, 70, 77, 79, 100, 101, 102,
120.
Tucker R.C. 31.
- Vasylyev Valeriy (Valerij Ju. Vasil'ev) 24, 145.
Viola Lynne 219.
- Wandycz P. 58, 68, 69, 90.
Weinberg R. 295.
Weiner A. 44.
Wheatcroft S. G. 228, 268, 281.
Wynar Bogdan 29.

Наукове видання

Валерій ВАСИЛЬЄВ

Політичне керівництво УРСР і СРСР:
динаміка відносин центр–субцентр влади
(1917–1938)

Комп'ютерна верстка

Світлана Блащук

В монографії аналізуються інтерактивні дії та конфлікти між керівництвом УРСР і СРСР від створення радянського субцентру влади до знищення його персонального складу у роки «великого терору». На основі широкої документальної бази, значна частина якої вперше вводиться до наукового та громадського обігу, досліджуються не публічні аспекти політичного курсу Кремля в радянській Україні між двома світовими війнами. Відносини вождів СРСР і провідників УРСР розглядаються з точки зору широкої історичної перспективи як перший етап майже 100-літнього існування більш-менш автономної республіки/країни у складі єдиної союзної держави.

Підписано до друку 29.05.2014 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 44,85. Обл. вид. арк. 33,7.

Наклад 300 прим. Зам. 32. 2014 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4